

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və publisist
Firdun bəy Köçərlinin anadan olmasının
150 illik yubileyinə həsr olunmuş
(25-26 noyabr 2013 cü il)

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

*Görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və publisist
Firdun bəy Köçərlinin anadan olmasının
150 illik yubileyinə həsr olunmuş*

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI
(25-26 noyabr 2013-cü il)**

Bakı – 2013

Konfrans Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Firdun bəy
Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında 14 fevral 2013-cü il tarixli
Sərəncamı əsasında keçirilir

Az-2
R-42

Elmi redaktorlar: *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,*
dosent Məhərrəm VƏLİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Dosent Nəzakət HUSEYNOVA

R-42. Görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və publisist
Firdun bəy Köçərlinin anadan olmasının 150 illik yubileyinə həsr olun-
muş Respublika Elmi konfransının materialları. (25-26 noyabr 2013-
cü il) Bakı, «AVROPA» nəşriyyatı 2013. 262 səh.

R $\frac{4702060106-22}{8032-2013}$ *Orifli nəşr*

© «AVROPA» nəşriyyatı-2013

2013-cü ildə Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi,
tanınmış maarifçivər, ictimai xadim, publisist-yazıçı, tənqidçi və
tərcüməçi Firdun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərlinin anadan olmasının
150 illiyi tamam olur.

Firdun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf
yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmış və çoxcəhətli
zəngin fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin təşəkkülünə mühüm töhfələr
vermişdir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması
prosesində onun maarifçi ziyalı kimi apardığı işlər böyük əhəmiyyətə
malikdir.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Almara NƏBİYEVA*
FİRUDİN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ AŞIQ VALEH

Dünyanın qədim, mədəni mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan özünün zəngin və bənzərsiz mədəniyyəti ilə fərqləndiyi kimi, dünya mədəniyyəti xəzinəsində də nadir və qiymətli incilər bəxş etmişdir. Xalqımızın mütəfəkkirləri minilliklər ərzində çoxşaxəli mədəniyyət nümunələri yaratmış, onları zaman-zaman cırlayaraq inkişaf etdirmiş və daha da təkmilləşdirərək nəsil-dən-nəslə ötürmüşdür. Bu misilsiz mədəni sərəvətlər içərisində milli folklorumuzun ənənələri qədim tarixi köklərə söykənmişdir.

Azərbaycan xalqının şifahi xalq ədəbiyyatı qədim və zəngin qaynaqlara söykənir. Milli folklorun qorunması, toplanıb nəşr edilməsi və təbliği sahəsində görkəmli tədqiqatçılarımız daima fəaliyyət göstərirlər. Biz bu gün onların tarixi xidmətləri sayəsində folklor örnəklərimizi oxuyur, bu mədəni sərəvətə sahib çıxırıq. Folklorşünaslıq elminin tarixini öyrənmək baxımından hər bir tədqiqatçı alimin fəaliyyətini qiymətləndirmək çox əhəmiyyətlidir. Bu mənada Firudin bəy Köçərlinin irsində də müraciətlik təsadüfi deyildir.

Firudin bəy Köçərli elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında xüsusi yer tutan şəxsiyyətlərdəndir. Firudin bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli 1863-cü ilin 26 yanvarında Şuşada anadan olmuş, əsl Cavanşir mahalının Köçərli kəndindəndir. Ulu babalarından Məhəmməd bəy Köçərli kəndindən Şuşaya köçmüş, burada yurd-yuva salmış, onun sayəsində Köçərli məhəlləsi salınmışdır. Atası Əhməd ağa da ziyalı bir insan olmuşdur. Firudin bəy Köçərli Mirzə Kərim Münsizadənin məktəbində təhsilə başlamış, sonralar Şuşadakı rus məktəbini bitirmiş. 1879-cu ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında 1885-ci ildə təhsilini başa vurduqdan sonra İrəvan gimnaziyasında (1885-1886-cı dərs ili) pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Firudin bəy Köçərli Azərbaycan folklorşünaslığında da xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir. Onun yaradıcılığı şifahi xalq ədəbiyyatının toplanılması, sistemləşdirilib nəşr olunması ilə bağlıdır. Bu sahədə tarixi xidmətləri olan E.Sultanov, M.Mahmudbəyov, İ.Məhərrəmzadə, A.Şaiq və başqalarının adları sırasında Firudin bəy Köçərlinin özünəməxsus yeri vardır.

Firudin bəy Köçərlinin folklorşünaslıq fəaliyyətini bütünlüklə araşdırmaq onu həm folklor toplayıcısı, naşiri, həm də tədqiqatçısı kimi dəyərləndiririk. Onun həyat və yaradıcılığı təkcə folklorşünaslıqla məhdudlaşmamış bir çox sahələri əhatə etmişdir, ona görə də onun həyat və yaradıcılığı haqqında burada yığcam şəkildə söz açmağı məqsədə uyğun sayırıq.

Firudin bəy Köçərli təkcə Azərbaycanın tanınmış ədibləri haqqında deyil Şərqi və Qərbi ədəbi tənqidi və nəzəri-estetik fikrinin inkişafında mühüm

xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biridir. Görkəmli ədəbiyyatşünas o dövrün bir alimi kimi, xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi sahəsində bu gün də əhəmiyyətini itirməyən qiymətli bir irs qoyub getmişdir.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, Firudin bəy Köçərli ədəbiyyatşünas olmaqla yanaşı, həm də folklorşünaslıq sahəsində ilkin olaraq folklorun başlıca və əsas xüsusiyyətlərini qələmə almışdır. Belə ki, folklorun bir sıra janrlarının əsas cəhətlərini elmi cəhətdən doğru ümumiləşdirmişdir. Göstərilən mənbələrdən bəlli olur ki, Firudin bəy Köçərli elmi-tədqiqat işini üç istiqamətə aparmışdır. Bir tərəfdən folklor materiallarını toplayıb qaydaya salır, digər tərəfdən müasir və klassik Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği ilə bağlı məsələlərinə həsr edilmiş kitab, məqalə, dərsliklər tərtib edirdi. "Firudin bəy Köçərlinin ağır ədəbiyyatının toplanması və nəşri məsələləri ilə məşğul olması iyirminci əsrin əvvəllərində ümumilikdə ağır ədəbiyyatına olan marağı artırdı. Bu ədəbiyyatı söz sənətinin başlanğıcı kimi götürməyin vacibliyini qəti şəkildə araya gətirdi. Ədəbiyyatşünaslığın diqqətini ağır ədəbiyyatına yönəltdi, onun ədəbiyyatın başlanğıc sahəsi kimi öyrənilmə vacibliyini bir növ təsdiqlədi." (s. 5.56)

Folklorumuzu toplamaq və nəşr etmək işinin təşəbbüskarlarından olan Firudin bəy Köçərli şifahi xalq yaradıcılığının daha da inkişaf etməsinə, onun elmi-nəzəri məsələlərinin aydınlaşdırılmasına çalışan folklorşünas alimdir. Buna görə də o, xalqı, xüsusilə də ziyalıları folklor nümunələrini toplayıb geniş xalq kütlələrinə çatdırmağa çağırırdı. O obyektiv olaraq belə nəticəyə gəlmişdi ki, folklor düzgün prinsiplərlə toplanmadıqda onun haqqında elmi-nəzəri fikir söyləmək mümkün deyil. Çünki folklor toplanılıb dünya miqyasında sınaqdan çıxmış məlum elmi prinsiplərə yazıya alınmadıqda onun barəsində konkret qənaət formalaşsın. Ona görə də Azərbaycan folklorşünaslığının təşəkkül prosesi iki istiqamətli - folklorun toplanması, nəşri və tədqiqat ilə bağlı idi. Belə ki, o illərdə Firudin bəy Köçərli folklorun həm toplayıcısı, həm də tədqiqatçısı idi. Onun folklor nümunələrinə dair elmi mülahizələri birinci növbədə xalq ədəbiyyatının toplanması problemləri ilə bağlı idi. Ədib folkloru həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatı ifadə edə bilən ümumi termin hesab edirdi. Bununla yanaşı, Firudin bəy Köçərli folklor nümunələrinin bəzən eşiddiyi kimi toplanılmaması, redaktə olunma problemlərini ümumiləşdirərək toplama işində əsas tutduğu mövqə folklorun orijinallığını qorumaq idi.

Tədqiqatçı Firudin bəy Şuşinski vaxtı ilə yazırdı ki, XVIII əsrin ortalarından Qarabağda musiqi sənəti iki yolla inkişaf edirdi. Biri xalq, o biri xanəndə yaradıcılığı idi. Qarabağ aşığı yeni saz havaları, dastanları yaratdığı kimi, xalq xanəndələri də muğamları üzərində işləyirdilər. Qarabağda aşiq və xanəndəlik sənətləri tarix boyu yanaşı inkişaf etmişdir. Xanəndələr aşiq havalarını öz ifalarına uyğunlaşdırmış və muğamata zənginləşdirmişlər. Vaxtı ilə Göycə, Gəncəbasar, Qarabağ, Şirvan, Borchalı, Naxçıvan aşığıları məşhur xanəndələrin zəngülələri ilə öz repertuarlarını zənginləşdirmişlər.

* BDU, elmi işçisi

Azərbaycan folklorunun qədim, zəngin və geniş yayılmış lirik janrlarından biri sayacı sözləridir. Özünəxas poetikası, bayatı kimi qafiyə sistemi, çoxsaylı nümunəsi olan sayacı sözlərinin toplanması və nəşri sahəsində də Firudin bəy Kəçərlinin fəaliyyəti böyük olmuşdur. Kəçərlinin doğulub boya-başa çatdığı Qarabağda xalq yaradıcılığı nümunələri sırasında sayacı sözlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu janrın əhəmiyyətini dəyərləndirmiş folklor toplayıcılığı və nəşri işində sayacı sözlərini yazıya almışdır. Ədəbin qələmə aldığı sayacı sözlərini yaddaşlardan yazıya almışdır, bunları tarixi-mədəni dəyər kimi göləcək nəsilələri qatdırmaq üçün çap etdirməyi lazım bilmişdir.

Azərbaycan folklorşünaslığında aşiq yaradıcılığı, o cümlədən, Qarabağ aşıqları haqqında xeyli material var. Məsələn, Firudin bəy Kəçərlisi "1910-cu ildə Tiflisdə "Pesnya Valexa" adlı yazısını çap etdirmişdir". (2. 12)." Hər iki toplama materialı müxtəlif illərdə qələmə alınmış, SMOMPK-un müxtəlif buraxılışlarında dərc edilmişdir. Əvvəlcə S.P. Zelinskinin imzası ilə "Erməni aştığı Vartan Xoyskinin nəğməsi" başlığı altında SMOMPK-un 1882-ci il, 2-ci buraxılışı, 2-ci şöbəsinin (səh. 99-106) material, sonra isə yenə həmin toplunun 1910-cu il, 41-ci buraxılışının, 2-ci şöbəsində (səh. 24-36) F.B.Kəçərlinin "Valehin nəğməsi" («Песня «Валеха») məqaləsi və topladığı material nəşr edilmişdir" (8.s.496).

O, Valeh haqqında ətraflı məlumat verərək yazır ki, aşığın Qarabağ xanlığının tarixinə aid "bir mənzulati var ki, mətəəssüf, ələ götürə bilmədik. Onun övəldi Aşiq Abbasqulu bizə söz vermişdi ki, Kərbəlayi Səfinin (Valeh – A. N.) tamam əşarı əsarını bizə göndərsin, vəli əhdinə vəfa etmədi" (3.s. 333-334). "Adı çəkilən məcmuənin 1910-cu il, 41-ci buraxılışında "F.B.Kəçərlinski" imzası ilə "Sayacı" mahnısı və "Valehin nəğmələri" mahnı mətnləri oxuculara təqdim edilir, rus oxucuları üçün onların sətiri tərcüməsi verilir. "Valehin nəğməsi" adlı ikinci hissədə, məqalənin müəllifi insanın dünyaya gəldiyi ilk gündən o biri dünyaya keçənə qədərki həyat mərhələlərindən bəhs edən nəğməni və bunun rusçaya sətiri tərcüməsini oxuculara təqdim edir." (9.s.51)

XX-ci illərdə Azərbaycan xalqının tərəqqisi və rifahı yolunda çalışan milli folklorşünaslığımızın sürətlə formalaşması və inkişafında onun əvəzsiz xidmətləri danılmazdır. Bu illərdə O "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı", "Balalara hədiyyə" kitabını və Azərbaycan folkloru nümunələrindən "Sayacı sözləri"ni, "Valehin nəğməsi"ni toplayıb tədqiqat aparmış, onun tərcümeyi-halından müəyyən parçalar çap etdirmişdir. "Şeirin Azərbaycan dilində, ərəb əlifbasında olan, 24 bənddən ibarət mətni orijinalda və onun rus dilində tərcüməsi verilir. Mətn təmiz Azərbaycan dilindədir və F Sözü gedən məcmuədə yazıları ilə çıxış edən fədakar ziyahlarımızdan biri də Firudin bəy Kəçərlidir". (9.s.52)

Firudin bəy Kəçərlinin SMOMPK məcmuəsində "Kəçərlinski F.B." imzası ilə "Sayacı" mahnısı, "Valehin nəğməsi" adında geniş, 36 səhifəlik məqaləsi və topladığı folklor materialları dərc edilmişdir. Firudin bəy Kəçərlinin aşkar etdiyi mətn də xalqdan toplanmışdır. Aşiq Valehin şeirlərinin, o cümlədən

onun məşhur vücdnaməsinin, xalq bayatılarının, uşaq folkloru incələrinin bir qismini öz dövrünün mətbuatında, kitablarında çap etdirmişdir. Valehin şeirləri sırasında sairin özü tərəfindən yaradılmış «Vücdnamə»sini yüksək qiymətləndirir: «Bu şeir ona görə qiymətlidir ki, burada alimlərimizə qaralıq olan bir sıra məsələlər aydınlaşdırılır. Firudin bəy Kəçərlisi 1912-ci ildə topladığı folklor nümunələrinin "Balalara hədiyyə" adı ilə toplaşdığı nəşrinə nail olmuşdur. "Valehin nəğməsi" adlı ikinci hissədə, F. Kəçərlisi bu nəğmənin məzmununu və stijetini izah edir, onun dini-psixolastik mövzusunun mahiyyətini açıq, "Valeh" sözünün rusca tərcüməsini "очарованный, приятнопораженный" kimi verir. Müəllif göstərir ki, bu nəğmədə insanın ana bətninə düşüb bu dünyaya gəldiyi ilk gündən o biri dünyaya keçənə qədərki həyat mərhələləri, həmçinin o biri dünyadakı vəziyyəti (запробная жизнь) hissə-hissə, bənd-bənd nəğmə, şeir formasında söylənilir. Nəğmənin məzmununa görə, Allah tərəfindən bu dünyaya gətirilmiş bütün insanlar qısa ömür sürdükdən sonra, o biri dünyaya keçəcək, gördüyü bütün işlər üçün məlum mələklərə hesabət verəcəklər, yaxşı və pis əməllərinə müvafiq olaraq mükafatlandırılacaq və ya cəzalandırılacaqlar. İnsanın həyatı qızğın alver gedən bazarə bənzəyir. Hər adam, sanki alıb satmaqla məşğuldur, pis şey satanlar, insanları aldananlar o dünyada cəzalandırılacaq, cəhənnəmə vasil olacaqlar, xeyir əməllilər, yaxşı şey satanlar isə cəhənnəmə mükafatlandırılacaqlar... (9.s.51-52). Bununla yanaşı o ədəbiyyatımızın ədəbi sahəsinə zənginləşdirmiş və bu mərhələnin əsasını qoyanlardan biri olmuşdur.

Firudin Şuşinski isə Qarabağ aşıqlarının yeni aşiq havası və dastan yaradıcılığında danışıqçıdır: "XVIII əsrin ortalarından Qarabağda musiqi sənəti yeni yolla inkişaf edirdi. Biri xalq, o biri xanəndə yaradıcılığı idi. Qarabağ aşıqları yeni saz havalarını, dastanları yaratdığı kimi, xalq xanəndələri də muğamat üzərində işləyirdilər" (10.s.138).

Vaxtilə Hüseyn Mufti Əfəndi Qayıbov, Firudin bəy Kəçərlisi, Mir Möhsün Nəvvab Aşiq Valehin şeirlərini toplanmışdır. Azərbaycanca nəşir olunan "Şüəranın əsarına məcmuə" toplusunda H.Qayıbov bu el sənətkarının bir neçə şeirini çap etdirmişdir. F.Kəçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabındakı "Kərbəlayi Səfi Valeh təxəllüsü"(3.) məqaləsində aşığın həyat və yaradıcılığında bəhs olunur. F.Kəçərlisi tərəfindən onun bir şeiri SMOMPK məcmuəsində rus dilində çap olunmuşdur"(2.). Mətbuatda həmin şeir haqqında İ.Lopatinski, V.Qordlevski müsbət rəy söyləmişlər. "F.B.Kəçərlinin topladığı materiala yazdığı ön sözdə oxuyuruq: "Bu nəğmədə insan həyatının mərhələlərindən, onun ruhunun o biri dünyadakı taleyindən danışılır. Ölümdən sonrakı həyata və qiymət günlərinə inam müsəlman dininin əsas əhəmiyyətlərindəndir. Bütün müsəlman inanırlar ki, bütün adamlar öldükdən sonra Qadir Allahın hökmü ilə Qiyamət günündə yenidən dirildilir, bu dünyadakı qısa ömürlərindəki əməllərinə görə imtahana çəkilirlər. Xeyir əməli insanlar cənnətə, bəd əməli, pis insanlar isə cəhənnəmə vasil edilir".(1.49-54) "Sonra müəllif bu inam və təşəvvürün müsəlman zehniyyətində, təşəvvüründəki yerindən, Məhəmməd peyğəmbərin

(s.v.s) qiyamət günündə öz hümmətinin xilaskarı olmasından danışır, "Qurani-Kərim"dən götürüldü misalla bütün bunları əsaslandırır. Beləliklə, "Valehin nəğməsi" əsərinin mövzusunun bütün bunların təşkil etdiyini göstərir".(9.s.293) "Firudin bəy Kəçərli daha sonra mühüm bir məsələyə də öz prinsiplə və öz obyektiv münasibətini bildirir: "Bu mövzuda elə də yaxşı tanınmayan erməni aşığı Vartan Xoyskinin nəğməsi ilə də rastlaşırıq. Bu mahnı İrəvan gimnaziyasının keçmiş müəllimi S.Zelinski tərəfindən rus dilinə tərcümə edilərək müəyyən dərəcədə dəyişdirilərək toplunun 2-ci buraxılışında yerləşdirilmişdir. Bu mahnının ümumi vurulmuşu, ruhu, əks edilən dünyagörüşü tamamilə müsəlmanlara aiddir və bu bəziyyəti sübut edir ki, bu nəğmə erməni aşığı tərəfindən yox, hansısa tatar (Azərbaycan – S. O.) nəğməkarı tərəfindən qoşulmuşdur. Bunu, Şərç ədəbiyyatına lap ən az bələd olan hər-hansı bir kəs də, müəyyənlaşdırə bilər. Təəssüf ki, "Valehin nəğməsi"nin kimin ağzından, harada və nə vaxt qələmə alındığı göstərilməyibdir, imza isə materialın sonunda "Ф.-Б.Кочарлинский" kimi qeyd edilmişdir".(7.s.24-25). Bu barədə akademik B.Nəbiyev F.Kəçərlinin "Valehin nəğmələrini" də topladığını göstərir" (6.s.161). Aşığın şeirlərində tarixi şəxsiyyətləri, Şərçin söz ustalarını xatırlaması onun zəngin dünyagörüşündən xəbər verir. Göründüyü kimi, Qarabağda aşığı sənətinin formalaşması tarixi o qədər də yeni olmadığı kimi, həmin əsərləri müxtəlif dövrlərdə yaşadan sənətkarlar da az olmamışdır. Maraqlıdır ki, tarixi ədəbiyyatda tez-tez Abdal-Güləbli kəndinin adı çəkilir, buranın aşıqları haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Kəndin böyük aşıqlar ocağı olduğu göstərilir. F.Şuşinskinin "Azərbaycan xalq musiqiçiləri" kitabında oxuyuruq: "1902-ci ilin yanvar ayında Bakıda təşkil edilmiş ilk "Şərç konserti"ndə məşhur xanənda və çalğıçılarla birlikdə çıxış edən Güləbli aşıqları böyük müvəffəqiyyət qazandı" (10.s.33). "Kaspi" qəzetində 1902-ci il 13 yanvar tarixli nömrəsində yazılmışdır: "Konsertin ikinci şöbəsinə Şuşa qəzasının Güləbli kəndindən dəvət olunmuş aşıqlar çıxış etdilər".(10) əri, Şərçin söz ustalarını xatırlaması onun zəngin dünyagörüşündən xəbər verir.

"SMOMPK məcmuəsinin 41-ci buraxılışında isə Firudin bəy Kəçərli Aşiq Valehin «Vücutnamə»sini əsl adı ilə çap etmişdir (2.s.1-36). Sonradan bu şeir bir daha çap edilmiş və elmi cəhətdən araşdırılmışdır" (9.s. 109).

F. Kəçərli şifahi toplama işini elmi işdən daha çox ziyalının vətəndaşlığı borcu hesab edir və böyük ləyaqətlə, təmənnaşlı surətdə həmin borcu icra edirdi. Onun folklorumuzun tarixinə və taleyinə baxışında diqqəti cəlb edən maraqlı cəhətlərdən biri də Azərbaycan folklorunu digər xalqların folkloru ilə yanaşı tədqiq etməkdir.

Firudin bəy Kəçərlinin folklorşünaslıq fəaliyyətində aşığı yaradıcılığına dair araşdırmaları da dəyərlidir. Mənbələrdə qeyd edilir ki, Kəçərli öz arxivində külli miqdarda aşığı şeiri, dastan parçaları olduğunu yazırdı. Aşıqlar içərisində Qarabağın ustad aşığı Aşiq Valehin yaradıcılığı onu daha maraqlandırmışdır. Vaxtı ilə Aşiq Valehlə bağlı araşdırmalarının nəticələrini Firudin bəy Kəçərli SMOMPK məcmuəsində, "Kars" qəzetində və geniş şəkildə "Azərbaycan ədə-

biyyatı tarixi materialları" kitabında çap etdirmişdir. Onun "Kərbəlayı Səfi "Valeh" təxəllüsü" adlı məqaləsində Valehin Cənablı Kərbəlayı Abdullanın və Baba bəyin müasiri olduğunu, Güzləbi kəndində təvəllüd tapdığını, yüz ilə yaxın ömür sürdüyünü, oxuyub-yazmağı Şuşada öyrəndiyini qeyd etmişdir. Aşiq Valehin Vücutnaməsində insanın məbudu ana bətnində bir qətrə uyumuş qandan maya bağlayıb, mütiri-əyyam ilə dünyaya gəlməsini və yer üzündə nəşvü-nüma tapıb körpəlik, uşaqlıq, cavanlıq, kişilik və qocalıq hədlərinə yetişməsinə və hər sınıf salın öz halı təbiətinə məxsus müxtəlif otuz bir bəndlik vücutnaməsini əsərinə daxil edən Firudin bəy Kəçərli bu şeirin məzmununu izah etmiş və belə yazmışdır ki, insanın ömür sürdüyü həyatı bütünlüyü ilə göz önündə canlandırır. Əslə binadan vəsfimi söyləyim:

Əslə binadan vəsfimi söyləyim:

Ata bətnində gəlməmiş anaya.

Ananın bətnində qan oldum durdum,

Sanasan ki, qovnas düşdü dəryaya.

Və ya yaşımm yüzə çatması ilə

Yüz yaşımda oldum piri nətəvan,

Gələnlə, gedənlə, qonşuyla yaman.

Könlümdə ahuzar, çəşməmdə duman,

İstədim fanadan kəçəm üqubaya.(1.52)

"F.Kəçərlinin "Valehin nəğməsi" materialı 31 bənddən ibarət onbirlik öljüdə, a+b+a+v və a+a+a+v qafiyələnmə sistemində mənzumdür. Əvvəl rusca tərcüməsi, sonra ərəb əlifbasında orijinalı – azərbaycancası verilmişdir. Bu mənzumə dil və üslubuna görə şifahi ədəbiyyat nümunəsindən daha çox yazılı ədəbiyyat nümunəsinə oxşayır. Mətnə ərəb-fars tərkibli sözlər çoxdur. Mənzumə:

Çəhar ənasaridən, şeş cəhətdən,

Bir qətrə mənədən olmuşuz peyda.

Adəm dəryasında qaldım altı gün

Qüdrəti-qədr xalığı ilə şeyda.

İkinci bənddə oxuyuruq:

Rəhmimdə əzəl bünəyad oldu dil,

İki nöqtə gözüm oldu məqəbil,

Bir dəməğ, bir cəgər olundu hasil,

Doqquz gündə təmam oldu bu əza.(8.s.25)

Beləliklə, "Valehin nəğməsi" bu tərzdə davam edir, uşağın bətnində inkişafı, dünyaya gəlməsi, bir yaşından dörd yaşına, səkkiz yaşından iyirmi yaşına çatması və bu dövrlərdəki vəziyyəti təsvir edilir, bu növ cavan bürüyür, evlənilir və

On səkkizdə işrəti eylədim təmam,

On doqquzda gördüm hər mətləb və kam,

İyirmidə mənə xoş keçdi ayyam,
Neçə övlad xudam gördü rəva. (8.s.26)

Sonrakı bəndlərdə bu epik-lirik qəhrəmanın ölənə qədər ömrü onluq say sistemi ilə yüz yaşına qədər izlənilir. Sonra insanın ölümlü dünyasında başına gələnlər sırası ilə, İslam şəriətində deyilənlərə uyğun tərzdə təsvir edilir və qiyamət günündə Məhəmməd peyğəmbər (s.v.s) nazil olur və hümmətini (müsləmanları) cəhənnəm odundan xilas edir... Əsər müəllifin, yəni, Valehin tapşırması ilə bitir:

Həqdi, əməlimiz deyildi saleh,
İslam bərəsində işlədi taleh,
Bir neçə həmdəm ilə Şikəstə Valeh –
Məskənimiz oldu cənnəti ələ! (8.s.26)

Bu mənzumənin son bəndindən aydın olur ki, F.Köçərliyin "Valehin nəğməsi" qarabəndi epik-lirik mənzumə çox güman ki, "Şikəstə Valeh" imzası Qarabağın Abdal Gülablı kəndindən yetişib çıxan Aşıq Valehə məxsusdur. Aşıq Valeh yazı-pozu bilən, şəriəti dərindən bilən savadlı, vergili haqq aşığı olmuşdur və onun bərəsindəki dastan aşıqların dillər əzbəridir. Mənzumədəki dini biliklərin dərinliyi, ərəb-fars tərkibli sözlərin sıx işlənməsi də, onun müəllifin dini kamil bildiyindən xəbər verir. Elə buna görə də, F.Köçərli bir tərcüməçi kimi əmək yazılarında tez-tez, geniş bir şəkildə izah və şərh verməyə məcbur olmuşdur. Ümumiyyətlə, bu əsər insanın yaranışı, həyatı, mənəviyyəti, ruh dünyası, mənəvi-əxlaqi dünyası bərəsində zəngin məlumatların daşıyıcısıdır... (9.s.499)

Folklor - xalqların şifahi poetik yaradıcılığıdır. Azərbaycan folklorunun tarixi onu yaradan xalqın özü qədər qədimdir. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da xalq ədəbiyyatını öyrənən elm sonralar yaranıb inkişaf etmişdir. Odur ki, Azərbaycan folklorşünaslığı elminin özünəməxsus tarixçəsi vardır. Uzun illər bu sahədə çalışan yazıçı, alim, etnoqraf, şərqşünas və ədəbiyyatşünasların çoxcəhətli fəaliyyətini öyrənməyə hələ də ciddi ehtiyac vardır.

Firudin bəy Köçərli milli folklorumuzu gənc nəslin mənəvi cəhətdən formalaşması üçün çox vacib hesab edir.

Ədib ömrünün sonuna qədər folklor üçün, ədəbiyyat üçün çalışmışdır. O, gələcək nəsil üçün lazımlı və zəngin irs qoyub getmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Valeh. Alçaqlı ucalı dağlar. Toplayıb tərtib edənlər: Famil Mehdi, Aşıq Xaspolad Mirzəyev. Gənclik, Bakı, 1970, 93 s.
2. Кочерлинский Ф. Песня Валеха.// СМОМПК/, выпуск 41, Тифлис, 1910, 12 с.
3. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, 598 s.

- Короглу Х. Г, Набиев А.М. Закономерность трансформации озанского творчества в ашукском творчестве в новых исторических условиях. «Азербайджанский героический эпос». Баку. Язычы, 1996, с.27-32. 308 с.
4. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I cild, Bakı, Elm, 2009, 638s.
 5. Nəbiyev B. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas (F.Köçərliyin həyat və yaradıcılığı). Bakı: "Qızıl Şərq", 1963, 161 s
 6. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. В 46-ти вып. Вып. XIII, Тифлис: 1892
 7. S.H.Orucova. Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri (QƏXTMT-SMOMPК-ün materialları əsasında). Bakı, "Elm və təhsil" 2012, 536
 8. S.H.Orucova. Azərbaycan folklor materiallarının XIX əsrdə toplanılması, rus dilinə tərcüməsi və nəşri problemləri (SMOMPК-ün materialları əsasında). Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işi. Bakı: 2013.
 9. Şuşinski F. Musiqimizin beşiyi. Bakı: Azərbaycan jurnalı, № 4, 1985, 140 s.
 10. Şuşinski F. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 478 s.

Aygün BAĞIRLI*

Firudin bəy Köçərli Kamal Talıbzadənin nəzəri-estetik görüşlərində

Milli ədəbiyyat tarixinin tədqiqində, təbliğində müstəsna xidmətləri olan ədəbiyyatşünas alim Firudin bəy Köçərliyin zəngin ədəbi-nəzəri irsi, çoxcəhətli fəaliyyəti həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun əsasını qoyduğu, Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynəli, Əmin Abid, Abdulla Şaiq, Bəkir Çobanzadənin inkişaf etdirib formalaşdırdığı milli ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin layiqli varisi akademik Kamal Talıbzadə Firudin bəy Köçərli haqqında "Firudin bəy Köçərliyin ədəbi-tənqidi görüşləri", "Firudin bəy Köçərliyin Abdulla Şaiqə məktublari", "Firudin bəy Köçərliyin pedaqoji fəaliyyətinə dair yeni sənədlər" adlı araşdırmalarında bu görkəmli alimin həm elmi-publistik, həm pedaqoji, həm ictimai fəaliyyətindən geniş bəhs etmiş, onun çoxistiqamətli yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmişdir. Kamal Talıbzadə F.Köçərliyə M.F.Axundovdan sonra ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixi sahəsində fəaliyyət göstərən ən fəal və məhsuldar şəxsiyyət kimi danışır, onun Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyaların yaranması və yayılmasındakı xidmətlərini, müasir ədəbi hadisələri diqqətlə izləməsinə, mövcud nöqsan və qüsurların aradan qaldırılması üçün etdiyi cəhdləri alimin diqqətəlayiq keyfiyyəti kimi sadalayır.

* fil.f.d., AMEA-nın böyük elmi işçisi

K.Talibzadəyə görə, Kəçərlinin 40 ilə yaxın bir dövrü əhatə edən elmi yaradıcılığı həm Axundovun estetik görüşlərinin necə və nə tərzdə davam və inkişaf etdiyini öyrənmək baxımından, həm də ədibin mənsub olduğu dövrün ədəbi-mədəni həyatında cərəyan edən prosesləri, çatışan və çatışmayan cəhətləri, meyilləri izləmək nöqteyi-nəzərdən dəyərli mənbədir.

Akademik Talibzadə Kəçərlinin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabından geniş söz açıq və qeyd edirdi ki, o, ədəbiyyat tarixi yaratmaq işinə ciddi yanaşmış və onun prinsiplərini doğru dərk etmişdi. "Odur ki, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabını material hesab edənlər, onun elmi mahiyyət daşımadığını iddia edənlər səhv edirlər" (1, s.451) – qənaətində idi. Bu ədəbiyyat tarixində 130-a yaxın şair və yazıçıdan söz açılmışdır. Ümumiyyətlə, Talibzadə bu əsəri Azərbaycanın mədəni həyatında tədqiqəlayiq hadisə hesab edir, Kəçərlinin Füzuli haqqındakı fikirlərini isə yeniliyi ilə seçilən mülahizələr adlandırır.

Vaqif, Vidadi, Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvaniyə həsr olunmuş oçerkləri isə fakt nöqteyi-nəzərdən daha zəngin, təhlil baxımından daha dərin hesab edirdi. Kamal müəllim Kəçərlinin ədəbi konsepsiyasını aydın təsvir etmək üçün onun M.F.Axundov haqqındakı tədqiqatlarına xüsusi diqqət yetirməyi lazım bilirdi. "Çünki Axundov onun əsərlərində həm qədim tarixi olan bir ədəbiyyatın ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bir şəxsiyyət, həm də yeni ədəbiyyatın təməlini qoyan, onun gələcək inkişafını təmin edən nəhəng bir sima kimi göstərilir, Azərbaycan realizminin əsas prinsipləri Axundov yaradıcılığı əsasında müəyyənləşdirilirdi" (1, s.441).

Amma adı çəkilən əsərin ("Azərbaycan türklərinin tarixi") bir ədəbiyyat tarixi kimi çatışmayan, qüsurlu tərəflərini də göstərən Talibzadə, haqlı olaraq Kəçərlinin ədəbiyyat tariximizi, onun inkişaf mərhələlərini tarixi, xronoloji ardıcılıqla deyil, ayrı-ayrı coğrafi ərazilər, şəhər və xanlıqlar üzrə izləməsi prinsipi ilə razılaşmış, bu tendensiyanı əsərin ən böyük nöqsanı hesab edirdi.

Kəçərlinin pedaqoji fəaliyyətini, onun tərtib etdiyi dərsləkləri, mün-təxəbatları yüksək dəyərləndirən K.Talibzadə görkəmli alimin bu istiqamətdə gördüyü işlərin mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmasını, öyrənilməsini vacib sayırdı. Böyük bir müəllim nəslinin yetişməsinə xidmətləri olan, dərsləklərin tərtib prinsipləri haqqında dəyərli fikir və mülahizələr irəliləyən, 35 il (1885-1920) Azərbaycanda maarif və təhsil məsələləri ətrafında gedən mübahisə və müzakirələrdə fəal iştirak edən Kəçərlinin zəngin pedaqoji irsini tədqiq etməyi, oradakı işıqlı, mütərəqqi ideya və metodları müasir təhsil sistemində tətbiq etməyi çağırış elmin vəzifəsi hesab edən Kamal müəllim Gürcüstan Dövlət tarix arxivində bununla bağlı əldə etdiyi sənədlərdəki məlumatları çap etdirməklə ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Bu sənədlər əsasında Kəçərlinin pedaqoji fəaliyyətinə görə dəfələrlə mükafat aldığı, "Titulyar sovetnik", "Statski sovetnik" kimi rütbələrə, Stanislav ordeninə layiq görülməsi məlum olur. Həmçinin, Qafqaz Tədris dairəsinin, Zaqaqaziya müəllimlər seminarıyasının

rəhbərləri ilə yazışmaları, izahat və məktubları, onun haqqında verilən raport və məlumatlar bu qiymətli sənədlər arasındadır. Bu sənədləri ilk dəfə ictimaiyyətə təqdim etməsinə Kamal Talibzadənin Kəçərli irsinin öyrənilməsində böyük xidməti hesab etmək, öz sələfinə belə qədirdənliklə yanaşmasını təqdir etmək lazımdır.

K.Talibzadə Kəçərlinin müasirlərinə yazdığı məktublardan, onlardan aldığı cavablardan da söz açmışdır. Bu məktublar Azərbaycan mədəniyyətinin 35 illik bir dövrünün mühüm məsələlərini, o dövrün dünyagörüşünü, ziyalıların ictimai-siyasi hadisələrə münasibətini, ədəbiyyat, dil, əlifba, təlim-təhsil haqqındakı fikirlərini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Kamal Talibzadənin məqaləsindən öyrənirik ki, Kəçərlinin arxivində müasirlərindən aldığı məktubların siyahısı saxlanılır ki, bunların sayı 900-ə yaxındır. Bu siyahıya əsasən demək olar ki, o öz dövrünün bütün qabaqcıl ziyalıları ilə məktublaşmışdır. Məqalədə həmçinin, məktubların bəzisi haqqında geniş məlumat, Kəçərlinin məktublaşdığı ziyalıların adları və məktubların sayı da göstərilmişdir. Təkcə Sultan Məcid Qənizadə Kəçərliyə 78 məktub göndərmişdir. Abbas Səhhatin 27, Ü.Hacıbəyovun 14, A.Şaiqın 24, C.Məmmədquluzadənin 22, H.Cavidin Firdun bəyə 4 məktubu olmuşdur. K.Talibzadənin dediyi kimi, bu məktubların üzə çıxarılıb çap olunması mühüm mədəni tədbir olardı.

Qeyd edək ki, Kəçərli bu məktublar vasitəsi ilə öz qələm dostlarına, onların yaradıcılığı ilə bağlı dəyərli məsləhət və fikirlərini söyləmiş, dövrün bir çox ədəbi-mədəni, ictimai hadisələrinə münasibətini bildirmiş, həm də mətbuatda açıq deyər bilmədiklərini yazmışdır. Ədib Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə dair materialların böyük bir hissəsini bu məktublar vasitəsilə əldə etmişdir.

K.Talibzadə Kəçərlinin A.Şaiqə yazdığı 13 məktubdan – orada toxunulan mətləblərdən, böyük ədibin Şaiqə, əsərlərinin dili, məzmunu ilə bağlı dəyərli məsləhətlərindən söz açıq və məqaləni belə bir sonluqla bitirir: "Məktublarda "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabının illərə yaradılması prosesi, onun yazıldıqdan sonra necə təkmilləşdirilməsi, neçə cildəndən ibarət olması, nə üçün uzun illər çap oluna bilməməsi, alimin keçirdiyi həyəcanlar da əks etdirilmişdir.

Məktublar F. Kəçərlinin öz şəxsiyyəti haqqında da bəzi məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir. On üç məktuba oxuyub qurtarıqdan sonra insanın qarşısında çox mehriban, qayğıkeç, mədəni, çəkilən əməyə, zəhmətə qiymət qoymadığı bacaran qədirdən bir vətənpərvər, bütün varlığı ilə xalqa bağlı bir vətəndaşın surətini canlandır" (3, s.305).

Kəçərlinin ədəbi-tənqid irsi, nəzəri-estetik görüşləri təkcə milli ədəbiyyat tarixinin yaradılması, müasir ədəbi hadisələri öz prinsipləri ilə qiymətləndirməsi, çağının ən aktual elmi-mədəni problemlərinə marağı ilə məhdudlaşmırdı. O, eyni zamanda digər xalqların da ədəbi-bədii təcrübəsinə, onların bədii-fikri uğurlarının öyrənilməsinə, tədqiq və təbliğinə maraqlı göstörür, bunları öz ədəbiyyatın yaranması üçün hesab etmirdi. Kəçərlinin

Tolstoydan, Puşkindən, Lermontovdan, Çexovdan, Turgenevdən tərcümələr edib, Şərqi və Qərbi böyük ədəbi simalarından, klassiklərindən araşdırmalar aparması da bu məqsədinə xidmət edirdi. Onun fikrincə, ədəbiyyatın irəli getməsinə qarşılıqlı ədəbi təsir vacib amildir.

K.Talibzadə Köçərlinin ədəbi fəaliyyətinin bu sahəsinə də nəzər salır, onun rus klassikləri haqqındakı fikir və mülahizələrinə geniş bəhs edir. Talibzadə Köçərlinin “Nikolay Vasilyeviç Qoqol” adlı məqaləsini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qoqol haqqında yazılmış ən yaxşı məqalə hesab edir, orada səslənən fikirlərin elmi əhəmiyyətini saxladığını, bu yazıda Qoqol yaradıcılığının, Qoqol satira və gülüşünün xüsusiyyətlərinin, ictimai mənasının və gülüşünün xüsusiyyətlərinin, ictimai mənasının çox düzgün və dəqiq açıldığını qeyd edirdi. Köçərlinin “Puşkinin təbi durbinə, amma Qoqolun təbi zərrəsinə təşbeh olunubdur. Puşkin durbini kimi məişətin uzaq yerlərini və gözəl mənzərələrini işıqlı və qəşəng bir halda göstərirkən, Qoqol zərrənin kimi yaxında olan və gözün önündə, şişənin altında tərpanən nifrətçi həşərat və mikrobları böyüdüb göstərir” (1, s.456) kimi müqayisəsini Kamal müəllim Qoqolun Puşkindən sonra rus realizmini irəli aparmasını və onu yeni bir mərhələyə qaldırdığı söyləməsi kimi izah edirdi.

Talibzadə Köçərlinin “L.N.Tolstoy və müsəlman Şərqi” adlı məqaləsində Tolstoyun bəzi fikirləri ilə islam dini arasında uyğunluq və oxşarlıq görməsi və bunu tənqid əvəzinə təqdir etməsi ilə razılaşır, bunu onun yanlış qənaəti hesab edirdi. Kamal müəllimin Köçərlinin həm bu fikirlərini, həm Əhməd bəy Ağaoğlunun “Axund və islam” əsərindəki dini təəssübkeşliyə bəraət qazandırmasını, “Ümdətül-ehkam”, “Zübdətül-ehkam”, “Tarixi-müqəddəs” kimi dini kitabların nəşrini müsbət tarixi mədəni hadisə kimi qiymətləndirməsini onun dünyagörüşünün məhdud tərəfi hesab edirdi ki, bu da, zənnimizcə, mənsub olduğu dövrün totalitar təfəkkür tərzinin ədəbiyyata, sözə və fikrə güclü təsiri kimi başa düşülməlidir.

1909-cu ildə Rusiyada böyük rus ədəbi N.V.Qoqolun anadan olmasının 100 illiyi təntənəli şəkildə qeyd olunduğu günlərdə F. Köçərli onun haqqında yazdığı məqaləni bu sətirlərlə bitirmişdi: “Aya, Mirzə Fətəli Axundovun yüzillik yubileyi də bizim yadımıza düşəcəkdir və bizdə daxi millət hissi və milliyət damarı aylaçaqdır mı? Biz də öz ədəblərimizin şən və şərəfini, qədr və qiymətini dərk edəcəyik mi?” – Bu sətirlərin yazılmasından 100 ilə yaxın bir müddət keçir. Bu gün öz ziyalılarına, düşüncələrə və fikir adamına böyük qədrşünaslıqla yanaşan onlara yüksək dəyər verən xalqımız F. Köçərlinin 150, K.Talibzadənin 90 illiyini qeyd edir. Bu böyük alimin, ömrünü xalqın, millətin yolunda əridən ədibin zəhmətinin heç də hədəf getmədiyini, bir əsr keçsə belə, öz varislərinin onlara verdikləri dəyərli töhvədir.

Ədəbiyyat:

1. Talibzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı, 1966.

2. Talibzadə K. Ədəbi irs və varislər. Bakı, 1974.
3. Talibzadə K. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 1994.

Ləzifə QASIMOVA*

F.B.KÖÇƏRLİNİN MÜƏLLİM HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Maarif və mədəniyyətimizin inkişafında misilsiz xidməti olan, Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alan ədəbiyyatşünas-alim Firudin bəy Köçərlinin pədaqoji fikir tariximizdə qiymətli yeri vardır. Şuşada açılmış rus məktəbində təhsil alan, ZQMS-nin Azərbaycan bölməsini bitirən, Qori Müəllimlər Seminariyasında müəllim işləyən, Azərbaycanda müstəqil müəllimlər Seminariyasının açılmasına çalışan, Qori Seminariyasının Azərbaycan bölməsinə Qazağa köçürən humanist insan, novator pədaqoq, böyük tədqiqatçı alim F.B.Köçərli pədaqogika elminin bütün istiqamətləri üzrə fikri olan şəxsiyyətlərdəndir. Müəllimlik fəaliyyətindən qürur duyan pədaqoq alim böyüyük nəslin həyata hazırlanmasında böyük xidmətləri olan bu peşə adamlarına böyük rəğbət bəsləmiş, onların əməyinə yüksək qiymət vermişdir. O, dərindən dərk edirdi ki, məktəbin təbiiyyətinin insanı yaxşı xalq müəllimi təşkil edir. Çünki hamıdan ziyadə xalqın qeydində qalan, onun gözünü açan və qəlbini elm nuru ilə dolduran müəllimdir. F.Köçərli müəllimi millətin çirəyi, həyatın günəşi, yaşayışımızın rəvənqi hesab edirdi. Müəllim uşağı sevməyi, onu duymağı, qəlbinə daxil olmağı, bir insan kimi hörmət etməyi bacarmalıdır. Müəllimin böyüyük nəslin formalaşmasında böyük rol oynadığını nəzərə alan F.Köçərli uzun müddət müəllim hazırlığı ilə məşğul olmuşdur. O, müəllim hazırlığına dair «İrşad» qəzetində (1906, 28 avqust) dərc etdiyi məqaləsində yazırdı: «çətini, xəstəliyi bilmək, onun səbəblərini kəşf etməkdir. Xəstəlik müəyyən edildikdə onun müalicəsi, çarəsi asandır». O, bu çarəni elinə, vətəninə, xalqına sədaqətli, fədakar və qeyrətli, elmi və bilikli müəllim hazırlığında görürdü. Qaranlıqda qalanlarımızın halına yənmaq və onları mərifət «nuru ilə işıqlandıрмаq biz müəllimlərə bərdür» fikri ilə yaxşı müəllim obrazını yaratmağa çalışan F.Köçərli bu nəci keyfiyyəti təlim-təbiiyyə sistemində müəllim hazırlığı işini seminariya tələbələrində hər vaxt aşılamaqdan zövq alırdı. Seminariya məzunlarına yazdığı məktublarında onları ruhlandırır, müəllim adını yüksək tutmağa çağırır və dəyərli nəsihətlər verir. O, «Müəllimlərimiz və onların halı», «Yarıncıqlarımız», «Müəllimlərimizin ictimaiyyətinə dair», «A.O.Çemyayevskinin xatirəsi», «təlim xeyr edənlərimizin çəzası» və s. məqalələrində müəllimlərin, onun peşə fəaliyyətindən, sənətindən söhbət açır. «Yarıncıqlarımız» məqaləsində göstərdi ki, hamıdan ziyadə millətin qeydində qalan, ona

* BDU, professor

ruh verən, gözünü açan, qəlbinə elm nuru səpən əlbəttə ki, gərək müəllim olsun... Müəllim yalnız müsəlman uşaqlarının təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmayıb, onların valideynlərinə dəxi işıq salsın. Amma səd əfsus bizim müəllimlər bu qisim niyyətlərdən «uca fikirlərdən onların qəlbində və başlarında bir əsər görünməz. Ancaq gündə iki-üç saat təlim və tədris ilə məşğul olub, kasblərinin dəlməçə olurlar. Əlbəttə demirik ki, kənd müəllimləri içərisində qeyrət-mənd, zillət təşəbbüsü çəkən və ona sövq il qulluq edən müəllimlərimiz yoxdur, var...amma belələri çox azdır. Yoxluq dərəcəsinədir. Əksəriyyəti yarımçıqlardır ki, millətimizin maarif və tərbiyəsi yolunda bir hünər göstərməyiblər.

F.Köçərli yaşadığı dövrdə onu qane etməyən müəllimlərin olduğunu da görür və ona münasibət bildirirdi. O, gündə iki-üç saat dərs deməklə vəzifəsini bitmiş hesab edən müəllimlərə qarşı çıxırdı. O, müəllimlərdən xalq içərisində bitmiş hesab edən müəllimlərə qarşı çıxırdı. O, müəllimlərdən xalq içərisində bitmiş hesab edən müəllimlərə qarşı çıxırdı. O, müəllimlərdən xalq içərisində bitmiş hesab edən müəllimlərə qarşı çıxırdı. O, müəllimlərdən xalq içərisində bitmiş hesab edən müəllimlərə qarşı çıxırdı.

F.Köçərli müəllimi öz üzərində daim işləməyi, təhsilini artırmağı, biliyini durmadan genişləndirməyi, təcrübəsini zənginləşdirməyi, dövrün tələbini duyduğu bacaran şəxs kimi görmək istəyirdi. O, «Müəllimlərimiz və onların duyduğu bacaran şəxs kimi görmək istəyirdi. O, «Müəllimlərimiz və onların duyduğu bacaran şəxs kimi görmək istəyirdi. O, «Müəllimlərimiz və onların duyduğu bacaran şəxs kimi görmək istəyirdi.

F.Köçərli müəllimin köhnə məktəbin qabiliyyətsiz, sorişsəz müəlliminin çubuq gücü ilə verdiyi tərbiyə üsulu pisləyir və qeyd edir ki, belə tərbiyə nəticəsində rəhmsiz və dənəzətli canilər yetişdirə bilirlər. O, müəllimdən öz işinin mahir ustası olmasını, tədris etdiyi fənni dərindən bilməsini tələb edirdi. Özünün praktik fəaliyyətində bunları nümayiş etdirməyə çalışırdı. O dolayı yolla da olsa Mehmandarovun məqalələrinə verdiyi cavabında bu məsələyə toxunur, məqaləsini bu sözlərlə yekunlaşdırır: «Mehmandarova cavabımızı bitirərək «ilk qıraət üzrə» mənə verdiyi dərş üçün təşəkkür etməyi özümə borc bilirəm. Lakin hərəgah Mehmandarov öz dərşləri ilə haqiqətən mənə maarifləndirmək istəyirsə, onda bu müddəaları nəzərdən qəçirməməlidir. Hər bir

dərs o zaman yaxşı nəticə verər ki, müəllim o dərs əsəli hazırlanmış olsun. Onun dərsinin materialı geniş və mürəkkəbdir, onu əsəli işləmək və dəqiq öyrənmək lazımdır. Yalnız dərşliklərdən və bəzi yazıqların səthi əsərlərdən alınan məlumatla bizi məşğul edən mübahisəli məsələnin məzmununu tam əhatə etmək olmaz, həm də öz təlimində mümkün dairədə kəskin ifadələrdən qaçmalıdır, çünki bu, müəsisir pedaqogikanın tələbənə ziddir». Bu yığcam parçada müəllim sənətçiliyinə və ustalığına xas olan bir sıra mühüm müddəalar verilmişdir. Hər şeydən əvvəl müəllimlərdən dərsə hazırlamaq məsuliyyəti tələb olunur. Müəllimdən dərsdə təmkinli olmaq, nəzakətli davranmaq, həssas qəlbə sahib olmaq kimi keyfiyyətlərin olması zəruri sayılır.

F.Köçərli müəllimlərdən ictimai işlərdə fəal iştirak etməyi, çətinlikdən qorxmamağı, nöqsanları görüb gizlənməməyi, təşəbbüskərlərin səsine səs verməyi tələb edirdi.

Müəllimlər ittifaqında F.Köçərli təlim-tərbiyənin tərəqqi yolunu görürdü. «Müəllimlər ictimaiyyətinə dair» məqaləsində (1906) yazırdı: «Müsəlman müəllimlərin əvvəlincisi təsis olunmuş ictimai, əlbəttə, qüsurşuz deyil, onun kəmkəsiri çoxdur, bu ictimai demək olur ki, gələcək ictimai və ittifaqımız üçün bir imtəhandır.

Gələcək ali fikirlərimizin, müqəddəs niyyətlərimizin əmələ gəlməsi və nəticə verməsi üçün bir nümunədir. Bu ictimada biz ancaq öz gücümüzü və bacarığımızı, bilik və təcrübəmizi sınamaq istəyirik və bu ictimai, bir tərəfdən bizim təcrübəsiz və az bilikli olmağımızı aşkar edir, özge bir tərəfdən bəzi yaxşı sifətlərimizi də açıq-aydın eylədi. O, sifətlərdən şayəni diqqət olan budur ki, ictimai cəmiyyət olan müəllimlər öz eynib və qüsurlarını göstərməkdən çəkinməyib, müqəddəs vəzifələrinə layiqincə icra və əda etməməklərini açib söylədilər və hər kəs öz mübtəla olduğu məzəndən bəhs edib, o məzəni əsasını dəxi bəyan eylədi və naxoşluqlarına qarə axtarmağa sövq həvəs göstərdi.

Bu ittifaq təlim və tərbiyə yolunda işləmək, gələcəkdəki tərəqqi və səadətimize şahadət verir».

F.Köçərli müəllimlərə qarşı hücum edən, onların ləyaqətini alçalatmağa çalışanlara qarşı hamışə mübarizə aparmış, müəllimlərin hüquqlarını müdafiə etmişdir. 1906-cı ildə «İrsad» qəzetində çap etdirdiyi «Təlim xeyir edənlərimizin cəzası» məqaləsində uzun müddət müəllimlik etmiş H.Bayramlı-bəyova olan haqsız hücumların əleyhinə yazırdı: «Cəhalət meydanında ömrünün axırınadək kəməli sövq ilə cəng edən mübarizlərə bənzər bu qisim müəllimlərimiz azdır».

F.Köçərli müəllimin qarşısında tələb qoyarkən S.M.Qəniyədəninin simasında necə sədaqətli təşəbbüskər və yaradıcı müəllim olduğunu qeyd edirdi. O dostu N.O.Zamərinin xatirəsinə həsr etdiyi «Dost müəllim», «N.O. Zamərinin xatirəsi», habelə A.O.Çərnıyevskiyə həsr etdiyi məqalələrində onları uşaq psixologiyasını dərindən bilən, uşaqları sevən, tələbkar, ciddi, insanpərvər ustad kimi səcıyyələndirmişdir.

Yaxşı müəllimdən bəhs edən F.Köçərli bu sıraya A.O.Çernyayevskinin adını da daxil edir. Təsədüfi deyildir ki, F.Köçərli A.O.Çernyayevskinin xatiratına iki məqalə həsr etmişdir. Orada Çernyayevskinin əsil müəllimə xas olan nəci sifətlərindən, insani keyfiyyətlərindən hərtərəfli danışmış, onun şagirdlər arasında qazandığı, böyük nüfuzu ön plana çəkilmiş, uşaq qəlbinə yol açmış, şəxsi nümunəsi ilə təsir göstərmək bacarığını xüsusi qeyd etmişdi. Onun müəllimləri hazırlığına sərf etmiş bu sevimli müəllimi və rəhbəri unutmamaq kobud qədər bilməzlik olardı. F.Köçərlinin fikrindən çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, müəllim xalq mənafeyi üçün təmənnəsiz, vicdanla işləməlidir. Belə müəllimi xalq unutmur və unutmaya da haqqı yoxdur.

Müəllimin böyüyən nəslin hüsn-rəğbətini qazanmasına səbəb öz işinə dərindən bağlı olması ilə əlaqədardır. Belə müəllimlər şöhrət gəzmir, kiminsə diqqətini cəlb etmək niyyətində tapırlar. Müəllim öz hərəkəti ilə bu istayına nail ola bilər. O, hər hansı bir məsələnin həllində aqlın hökmünü rəhbər tutmalı, məsələnin həyat əhəmiyyətində tam inandıqda qəti hərəkət etməlidir. Müəllim özünün gözəl nümunəsinə şagirdləri ruhlandırmalı, zəhmətə və biliyə maraqlı oyaqmalıdır. Belə müəllimlər şagirdlərin məhəbbətini qazana bilər.

F.Köçərli A.O.Çernyayevskinin Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsindəki ilk fəaliyyətini yada salır. Bu dövrdə Fırudinbəyin özü də Çernyayevskinin tələbəsi idi. İlk dəfə Azərbaycan şöbəsinə qəbul olunmuş tələbələr, o cümlədən, Köçərli də məktəb yaşları nisbətən keçmiş, fiziki və mənəvi cəhətdən müəyyən istiqamətdə formalaşmış, yetkin gənclər idi. Bunlara lazımi tərbiyəvi təsir göstərmək, onların arasında nüfuz qazanmaq çox da asan iş deyildi. A.O.Çernyayevski isə bu nüfuz qazana bilmişdi.

F.Köçərli göstərir ki, gənc ürəklər yaxşı hiss edirlər ki, kim onlara necə münasibət bəsləyir. Onların özlərinin gəncliyə xas ehtiraslı məhəbbətləri ilə belə xeyrxah müəllim ürəkdən sevir, inanır, kömək və təsəlli alırlar. F.Köçərli yazırdı ki, ilk illərində qəbul olunmuş tələbələrə məktəb yaş keçmiş, mənəvi və fiziki cəhətdən müəyyən istiqamətdə yetkinləşmiş gənclərə və Azərbaycan şöbəsinin tələbələrinə A.O.Çernyayevskinin nüfuzunun təsirinə heyret etməli idi. Düzgün tərbiyə almamış məscid məktəbinin sərt intizamından bir qədər kobudlaşmış, tərbiyəvi təsirləri çətin qəbul edən bu gənclər bir çox mənfi kobudlaşmış, tərbiyəvi təsirləri çətin qəbul edən bu gənclər bir çox mənfi keyfiyyətlərə malik idilər. Lakin A.O.Çernyayevskinin pedaqoji sənəti, mərifəti, insanların həyat şəraitini düzgün anlaması onlara qaşığı münasibəti, nümunəvi davranışı və xarakteri, ən əsası tufeyli şəraitin aradan qaldırılması tədrici ilinin sonunadək onlarda əməyə, səmimiyyətə, xeyirxahlığa qəbul çox hüsn-rəğbətə layiq ünsürlər, şəxslər yetişdirdi.

F.Köçərlinin fikrinə görə müəllimin şagirdləri üzərində təsiri də güclü olmalı, onun ürayında elə dərin iz buraxmalıdır ki, təsiri yalnız şagirdin məktəbli dövründə deyil, bütün ömrü boyu qalsın, daha sonra isə həyatlarının ən

çətin zamanlarında belə məsləhət üçün ona müraciət etsinlər. Bu cür müəllimlər pedaqoji fikir tarixində böyük yer tutmuşlar. Rus pedaqoqlarından Uşinski, Lesqaft, alman pedaqoqu Disterverq, işveç pedaqoqu Pestalotsi, İngiltərə pedaqoqu Robert Ouen, Azərbaycan pedaqoqları Zərdabi, Şirvani, Çernyayevski, P.Əfəndiyev, Abbas Səhəhat, Sabir, Köçərlinin özü belə müəllimlər sırasına daxildirlər. Onların yetirmələri bütün həyatları boyu müəllimləri ilə ünsiyyətini kəsməmiş, bütün arzuları və istəklərini onlarla paylaşmışlar. Bu müəllimlər öz yetirmələrinə müdrik fikirlər vermiş, yol göstərmiş, onların həmişə yanlarında olduqlarını bildirmişlər. F.Köçərli müəllimin bu xüsusi keyfiyyətini Çernyayevskinin simasında, davranışı və hərəkətlərində insanlara humanistlik, qayğıkeşlik nümunəsində axtarırdı. O, yazırdı: «Onun məktəbi bitirmiş şagirdlərindən çox çətin hallarda məsləhət üçün ona müraciət edirdilər. Öz işinə sevinc ilə yanaşan gənc müəllimlər onlara tapşırılan işləri nə dərəcədə doğru apardıqlarına şübhə edərkən çox narahat olurdular. Bu şübhələri dağıtmaq üçün onlar Çernyayevskiyə müraciət edirdilər. O da özünün hikmətli göstərişləri ilə onların şübhələrini dağıdırdı, müəllimin vəzifələrini yüngülləşdirirdi, onların müqəddəs işlərinə inamlarını möhkəmləndirirdi.

F.Köçərli yaxşı müəllimədən bir sıra cəhətlərin olmasını tələb edirdi. Bu tələblər sırasına xalqın yaxşı tanımaq, onun dərdini, kədərinə bilmək, zəhmətəş kəndlilərin və qadınlının taleyini yamaq, tərbiyə işində tələbkərlə qədrətmə ahağdar surətdə məharətlə birləşdirmək, öyrəncilərə səmimi, həssas, qayğıkeş olmaq və s. daxildir. Fırudinbəyin müəllimədə görmək istədiyi əsas keyfiyyətlər bunlardan ibarətdir.

«İqbal» qəzetinin 28 noyabr 1914-cü il nömrəsində «İsmayıl bəy Qaspirinski» məqaləsində o müəllimin təcrübə mübadiləsinə böyük əhəmiyyət verirdi. F.Köçərli yazır: «1890-cı sənədə həqiqi müsəlman şöbəsinin cümbüdəki ibtidai məktəbin sabiq müəllimi Səfərlibəy Vəlibəyovla möhtərəm ustadımızı ziyarət etmək qəsdilə Bağçasarayla asim olduq. On gündən ziyadə İsmayıl bəy evində bizi qonaqlı saxladı...Zəcirli mədrəsəsinin müdiri İlah Abdulla Əfəndilə və Bağçasarayın sair ayanilə mərhum bəzi tanış etdi. Yeni üsulla təsis etdiyi məktəbi göstərdi və üsul-təlimdə mahir olan mərhum Vəlibəyov nümunə olaraq xocalar hüzurunda gözəl dərs verdi».

F.Köçərli müəllimi «millətin çirəyi», həyatın rəvnəqi hesab edirdi. O müəllim hazırlığı məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, özü isə uzun müddət müəllim hazırlığı ilə məşğul olmuşdur. 1895-ci ildən 1918-ci ilə qədər Qori Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında müəllim, 1918-ci ildən 1920-ci ilə qədər Qazaxda darülmüəlliminin həmişə müdiri, həm də pedaqogika-psixologiya müəllimi sifətində çalışmışdır. Onun müəllimlik keyfiyyətlərindən danışmaq, müəllim haqqında söylədiyi fikirləri təhlil etmək o deməkdir ki, Köçərli bütövlükdə dərk edə bilmişik.

F.Köçərli «Zaqafqaziya seminariyası», «Bir darülmüəllim kifayətdirmi?», «Tiflisdə müsəlman ruhani seminariyası», «Müsəlmanların ehtiyacı haqqında

məsələyə dair» və başqa məqalələrində müəllimlərin fəaliyyətindən bəhs etmişdir.

F.Köçərli müəllimdən bəhs edərkən onun ardıcıl mütaləyə etməsini, mənavi zənginləşməsini lazım bildirdi. O həvəssiz dərs deyən müəllimləri yazıq adam hesab edirdi. Onun təhsil sahəsində apardığı mübarizəsi çoxcəhətli və rəngarəng idi. F.Köçərli müəllim olduğu üçün onları çox yüksək dəyərləndirirdi, onun tələbələri də müəllimləri xoş hisslərlə xatırlırlar. Köçərli haqqında onun tələbələri, onu yaxından tanıyan Qori məzunlarından Ə.Səbri, Ə.Seyidov, Q.Hasanov, Ç.Abbasov, H.Şahsuvarov və başqaları bu sətirlərin müəllifinə olduqca maraqlı xatirələr söyləmişlər. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

Q.Hasanov «Mənim, acığını desəm musiqi qabiliyyətim yox idi. Musiqi müəllimimiz mən skripkanı əlimə alan kimi qışqırırdı: - Oy, Hasanov. Yəna də sən oy, oy, oy! - deyə otağı o tərəfə bu tərəfə gəzdir və kamanda yayının ağacı ilə mənim barmaqlarıma acıqlı-acıqlı vururdu. Bir gün əhvalatı F.Köçərliyə danışdım. Məni dinlədi və mənə elə gəldi ki, o, mənim sözlərimə heç bir əhəmiyyət vermədi. Düşündüm ki, görünür nəhaq yərə demişəm. Amma bildirmək ki, Frudinbəy musiqi müəllimimizə nə demişdizə, sabahısı günü müəllim mənə yaxınlaşdı «Гасанов, ты хороший мальчик, ты можешь играть. Давай попробуем» - deyə mənimlə çox mehriban dərsləşdi». Başqa bir nümunə:

Ə.Səbri: «F.Köçərli bizə təkcə elmi olmağı deyil, həm də səliqəli, qənaətçil, təmizkar olmağı öyrətdirdi. Onun ciblərində hər şeyin öz yeri var idi. O, bir cibinə əlini iki dəfə salıb pençəyi sürtməzdə. O, bu keyfiyyəti biz şagirdlərə də tərbiyə edə bildişi və yaxud, pulumuzu saxlamaq üçün Köçərliyə verərdik. Ondan xərclik üçün pul istədikdə o, bu pulların nəyə xərcəndiyi barədə bizdən hesabat alar və israfçılığa yol verməzdə. Köçərli bizim vaxtında çimçəmizimizə, dırnaqlarımızı kəsməyimizə, xüsusən, ayaqlarımızı yumağımızda diqqət yetirirdi. Həmişə deyirdi: «İnsanın dırnağı ilə ayaqqabısının təmizliyi onun mədəniyyətini göstərir».

Bu xatirələrdən aydın olur ki, F.Köçərli hələ Qori seminarısında kimsəsiz və köməkətsiz təhsil alan kiçik yaşlı Azərbaycan balalarının müdafiəçisi və arxası olmuşdur. Uşaqlar Köçərliyə özlərinə ən yaxın adam, onları hədə-qorxudan, nəhaq tənə və töhmətdən, böhntən və şərddən qoruyan humanist müəllim, qayğıkeş ata, nəcib bir insan hesab etmişlər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Ə.Y.Seyidov. «Azərbaycanda pədaqoqi fikrin inkişaf tarixi», Bakı, 1987
2. F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963
3. F.Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı, 1972
4. Ə.Bağirov. «Görkəmli maarif xadimi Aleksey Osipoviç Çernyayevski. «Azərbaycan məktəbi», № 9, Bakı, 1957
5. Ə.F.Seyidov. Qori seminarı və onun məzunları. Bakı, 1988
6. Ə.Seyidov. Azərbaycan pədaqoqi fikrin inkişafı tarixi. Bakı, 1987
7. F.Rüstəmov. Pədaqoqi tarixi. Bakı, 2006

8. Y.Talıbov, F.Sadıqov, S.Quliyev. Azərbaycanca məktəb və pədaqoqi fikir tarixi. Bakı, 2000

Məhəmməd MƏMMƏDOV*

F.KÖÇƏRLİ – XALQ ƏDƏBİYYATI JANRLARININ ARAŞDIRICISI KİMİ

Xalqını, vətəni sevdii qədr onun şifahi ədəbiyyatını da sevən F.Köçərlinin xalq ədəbiyyatı haqqındakı nazari fikirləri təsadüf-dən-təsadüf deyil, müəyyən bir sistem əsasında söylənmiş, elmi-pədaqoqi fəaliyyətinin əvəzindən axıra qədər davam etmişdir. Prof. P.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, «F.Köçərlinin folklor haqqındakı nazəri müddəaları o dövrün ictimai-siyasi həyatından doğmuşdur. Bunlar ədəbiyyatın xəlqiliyi, ideallığı, realizmi, ədəbi əsərlərin dili və dövrün bir sıra ən aktual məsələləri ilə bağlı idi» (1, 56).

Ədəbiyyatı yazılı (qələmi) və şifahi (ədəbiyyatı-lisani, əfvahi, yaxul el ədəbiyyatı) qisimlərinə bölənlər F.Köçərli də xalq ədəbiyyatının toplanmasını vacib sayırdı. Onu dövrünün bir çox ədəblərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti bu idi ki, F.Köçərli yazılı ədəbiyyatı da şifahi ədəbiyyat kimi toplayır və nəşr etdirirdi. Xalqa və millətə can yığılı əli yanan F.Köçərli xalq ədəbiyyatı əsərlərinin toplanması vacibliyindən bəhs edərək yazırdı: «Kəçmişdə şən və şöhrət (qüvvət) sahibi olan türk milləti öz millətinə, ayın və adətinə aid yaratdığı qısm-qısm nağıl və hekayələri, gözəl mənzumə və bayatları, hikmətamiz məsəllər (atalar sözlü), nazik mənalı müəmmə və tapmacalar, balalar qəlbə açan düzgünlər və yarıltmaclar, heyvanat qisminə məxsus «sayaç sözlər» mürür əyyam ilə xatirələrdən çıxırdı və bu halda unudulmaqdadır» (2, 1-2).

Xalq ədəbiyyatını xalqın sarmayəsi adlandıran F.Köçərli folklorun gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üçün əhəmiyyətini ön plana çəkərək yazırdı: «O millət ki, öz-tarixini, dolanacağını, vətəni və dilini sevir – bu qisim əsərləri kamal şövq və diqqətlə cəm edib ziqiyət sarmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsinə onları oxutmaq ilə başlayır» (2, 2). Dövrünün qabaqcıl ziyalılarının diqqətini bu işə cəlb etmək istəyən F.Köçərli folklorun toplanma işinə laqeyd, etinasız yanaşanların xatirinə salaraq deyirdi: «Amma biz onların (folklor nümunələrinin – M.M.) qədrini bilmirik və itib-batmağına əsla etina etmirik» (2, 2).

Görkəmli ədəb xalq ədəbiyyatının toplanması istiqamətində qonşuların bizdən daha irəli getdiyini göstərir və Azərbaycanca toplama işinin long aparılmasını başqa fəsadlarla nəticələndiyini açıb göstərdi: «Bu barədə qonşularımız daha irəli gediblər. Türk millətinin əsrlərə yaradıb vücudə gətirdiyi nağıl və hekayələri və xoşlarına gəldiyi məsəlləri özlərinə məxsus edib

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

«erməni nəql və məsəlləri» adı ilə başqalarına elan edirlər. Amma biz onların qədrini bilmirik və itib-batmağın əsla etinə emirik, hər işdə qəflətə qəfil olduğumuz kimi bu məsələlər daxi böyük səhv və qəflətimiz zahir olur» (2, 2).

Göründüyü kimi, F.Köçərliyə daha çox narahat edən Azərbaycan xalqının yaratdığı nümunələrin ermənilər tərəfindən mənimisənəlləsi və o örnəkləri öz adlarına çıxması idi. «Qəflətə qəfil» olanda xalqın milli-mənəvi, hətta maddi sərvətlərinə yiyə və sahib çıxmayanda onu erməniləşdirmək və ya yadlaşdırmaq, xalqın keçmişini, yaşam tarzini, milli duyğu və düşüncələrini, milli psixologiyasını əlindən almaq, özünüküldürmək də asan olur. O yaxşı bildirdi ki, hər bir millətin milli mənevəyi dəyərlərdən böyük sərvəti yoxdur (3, 239).

Deməli, ermənilərin Azərbaycanın mənevəyi sərvətini və milli dəyərlərini mənimisəyib açıq-aşkar talan etmələri F.Köçərliyə bərk narahat etmişdir. O, hələ 14 sentyabr 1912-ci ildə A.Şaiqə yazdığı məktubda bildirirdi ki, «əgər bunları cəmləşdirib çapa verməsək, itib-batıb gedərlər» (4, 171-172).

Firdüv bəy Köçərli həm yazılı – özünün dediyi kimi, qələmi və həm də şifahi ədəbiyyatın oxşar və fərqli cəhətlərini izah edir. Müəllif qeyd edir ki, «hər iki qisim ədəbiyyatın bünövrəsi və təkyəgahı sözdür ki, qüdrəti – ilahi ilə insanın ağzında xəlq olunubdur və onun vasitəsi ilə insanın batini ələmi (daxili – M.M.) məlum və zahir olur» (5, I c., 45). Şifahi ədəbiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə onun aşağıdakı fikirləri diqqəti cəlb edir: «... əfvahi ədəbiyyatda nağıl və hekayələri tərtib edən və nağmələri düzən müəyyən bir şəxs olmayıb. Bunları yaradan və yoxdan var edən millət özü olur. Bunlar ağzılarda söyləmək ilə ümumxalq arasında yayılıb intişar tapır və nəslən bə'di nəsl atadan oğula və oğuldan nəvəyə keçməkdə olur» (5, I c., 51).

Şifahi və yazılı ədəbiyyat arasında fərqlərə toxunan F.Köçərli fikrini belə izah edir: «Qələmi ədəbiyyat isə başqa tarz ilə hüsula gəlir. Bundan hər bir nağıl və hekayənin məxsusi kitabı və münşisi və hər bir təsnifin öz müsənnifi və hər bir şeir və qəzəlin müəyyən şairi vardır» (5, I c., 51).

Xalq ədəbiyyatının məşəyindən bəhs edən F.Köçərli haqlı olaraq göstərir ki, folklor dil yarandıqdan və zənginləşdikdən sonra yaranır və formalaşır: «...Hər bir millətin danışdığı dil onun hal və şənini, ümuri-məaşda dəriəcəyi-miknət və qüvvətini sərh və bəyan eləyir. Millətin dolanacağı genişləndikcə, zəruri təhsil olunmuşca, sərvət və dövlət, şan və şövkəti artdıqca, onun dili daxi hamam qərar üzrə tərəqqi və vüsət tapır və bir məqama çatır ki, millət bir növ fikir və xəyalatını, bir qisim hissiyyat və təəvvüratını, ətrafında götürü eşitdiyini, müşahidə qıldığı əlamət və əhvalatı və əqləq və ətvərə dair çox nazik monaları sərh və bəyan etməyə qadir olur. Bu halda millət başlayır qisim-qisim nağıl və hekayələr düzməyə və sinədən sözlər və mahınlı (nağmələr) toxumağa» (5, I c., 48). O, həmçinin folkloru cəmiyyətdə insanların tərbiyəsi, ayılması, savadlanması üçün mühüm vasitələrdən hesab edirdi (1, 59).

Xalq ədəbiyyatının epik və lirik növünün müxtəlif janrları barədə bu qabaqcıl ziyalımızın dəyərlı nəzəri fikirləri vardır. Xalq ədəbiyyatının nağıl

janrına toxunan müəllif nağılların ideya, bədi və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, onun məzmun və mahiyyətini düzgün qiymətləndirir: «Nağıllarda həqiqəti-hal ilə xəyalat ələmi, doğru ilə yalan, mümkün ilə qeyri-mümkün ələ bir məharət ilə bir-birinə cəmləşir ki, əqli-insan heyratə qalır. Sinədən toxunan nağmələrdə özünə ariz olan qəm və qüssəni və yainki şadlıq və fərəhi və filcümlə onun qəlbini ləbələb edən növbə-növbə hissələri uca avaz ilə oxuyub, öz darını halətini və batini ələməni cümləyə izhar edir və bir minval sinəsini ənduh və mələdian xilas edib, qəm ilə şadlığınə qeyrilər də şərik eləyir» (5, I c., 48). Nağıl qəhrəmanlarının obrazında xalqın haqq, ədalət arzularının təəcəssümünü görən ədib bu qəhrəmanların apardığı mübarizənin mahiyyətini və xeyrin şərh üzərindəki qələbəsinə belə təsvir edir: «Nağıllarımızda şahzadə Məlik Məhəmməd və ya Məlik Əhməd haqq və doğru yolunda çalışıb, candan və başdan keçir. İntihəsiz bir bəyanatdan, otsuz-ələfsiz səhrələrdən qəti-mənəzil edib, dərin dərlərdən ədləyib, uca dağlardan və sərt qayalardan aşib, qalın və qaranlıq meşələrdən keçib, qisim-qisim bəla və müsibətlərə dığar olur. Gah ağ div və gah əjdahalar ilə cəngi-cidal edib, axırda onları tələf edir. Bəla ki, haqq batıla, doğru yalana qalib gəlir və nağılların çoxu şadlıq ilə qurtarır» (5, I c., 49).

F.Köçərli nağılların təsnifi məsələsinə də toxunur və heyvanlarla bağlı nağılların insan xarakterinə uyğun şəkildə yaradıldığını göstərir: «Heyvanat qisminə gəldikdə, onlardan hər birisi bizim nağıllarda insana mənsub olan bir xasiyyəti göstərir. Məsələn: çöl heyvanlarından aslan – rəşadət və mərdənəliyi, ayı – qanmazlığı, qurd – axmaqlığı, tülkü – hiyləgərliyi, dovşan – qorxaqlığı, maral – gözəlliyi və habelə. Ev heyvanlarına gəldikdə, bunların da hər birsinə məxsus öz sifətləri vardır: at – etibar, it – vəfani, eşşək – həmaqəti, dəvə – səfa-həti, öküz – inadlılığı, inək – inayəti, qoç – igidliyi, keçi – hiyləbazlığı, qoyun – bərəketi, quzu – yazıqlığı, pişik – etibarsızlığı» göstərir (5, I c., 49-50).

F.Köçərli nağıllarımızın sonunda rast gəlinən sonluq formuna da münasibət bildirir: «Yar eşqində böyük zəhmət və məşəqqətlər çəkən şahzadəyə qırx gün, qırx gecə toy olunur və nağıl söyləyən nağılın gültüş üzü ilə qurtarib deyir: «O yedi, yerə keçdi, siz də yeyin, dövrə keçin» (5, I c., 49). Sonluq formullarında nağılın əsas ideyası, təsvir edilən hadisələrə, xeyir və şərh qüvvələrə qarşı nağılcının münasibəti əks olunur. Sonluq formulları məzmununa görə əksər nağıllarımızda oxşar olsa da, leksikasına, ifadəsinə görə rəngə-rəngdir. Nağılın sonluq formunun əhəmiyyətinə gəlincə, birincisi, final formullarının köməyiylə təhkiyə başa çatdırılır. İkincisi, final formulları dinləyiciləri nağıl ələmindən real ələmə gətirmək məqsədi daşıyır. Sonluq formullarında qəhrəmanın xoşbəxt həyatı qeyd edilməklə yanaşı, dinləyicilərə də xoşbəxt həyat, uzun ömür arzulanır.

F.Köçərliyin bu janr haqqında nəzəri fikirləri onun nağıllarımız dərləndirən öyrəndiyini və hərtərəfli təhlili etdiyini göstərir.

Görkəmli ədib atalar sözü və məsəllərin məqsədi və məzmun xüsusiyyətləri barədə də dəyərlı fikirlər söyləmişdir. Atalar sözü və məsəllərin

yarandıranı düz izah edən müəllif yazırdı: «Türk dilində nüçə min hikmətamiz məsəllər var ki, tamamisi təcrübə üzü ilə (yolu ilə) deyilibdir» (5, I c., 49). Müəllif belə bir fikri vurğulayıb ki, atalar sözləri xalqın təcrübəsi, sınağı və ömrü boyu müşahidə etdiyi hadisələrin nəticəsidir: «...Millət həddən ziyadə məsəllər, hikmətamiz sözlər, tapmacalar icad edibdir ki, bunların vasitəsilə öz biliyini, təcrübəsini, hikmətini izhar edir» (5, I c., 48). Folklorşünas alim belə bir nəticəyə gəlir ki, atalar sözünün əsas qayələrindən biri az sözlə yığcam şəkildə böyük fikirləri, dərin mənalı ifadə etməkdir. F.Köçərli xalqın hansı hadisə ilə əlaqədar yaratdığı atalar sözü və məsəlləri necə işlədiyini göstərmək üçün bir sıra nümunələr verir: «...Məsələn, atalar təcrübə ilə yəqin ediblər ki, kişi hər nə iş tutsa, yaxşı ya yaman, axırda onun nəticəsini görəcəkdir. Ona görə deyiblər: «Hər nə doğrarsan aşma, o çıxar qaşığına» və yainki «hər nə əkərsən, onu biçərsən». Hər bir işdə səbr lazım olmağını təcrübə edib deyibdir:

Səbr ilə halva bişər, ey qora, səndən,
Bəsləsən, atlas olar tut yarpağından.

(5, I c., 49)

Görkəmli alim atalar sözlərinin həm nəzn, həm də nəslrlə yazıldığını göstərir. F.Köçərli Azərbaycan qadınlarının ağır həyatından, hüquqsuzluğundan danışarkən aşağıdakı atalar sözü və məsəllərdən nümunələr verir:

Qız idim, sultan idim,
Nişanlandım xan oldum,
Gəlin oldum, qul oldum,
Ayaqlara çul oldum.

(6, 222)

Qeyd etmək istərdik ki, həmin atalar sözünün E.Sultanov tərəfindən yazıya alınmış variantında «gəlin oldum» ifadəsi «ərə getdim» ifadəsi ilə əvəzlənmişdir (1, 44).

Həmin məsələdən F.Köçərli belə bir nəticəyə gəlir ki, «...müsəlman arvadı ömründə beş-on il xoşbəxtlik və ağ gün görürsə, o da qızlıq əyyamındadır. Ona nişan taxılarda bir az vaxtda hörməti zahirən bir azacıq da artır. Elə ki gəlin olur, qul olur və get-gədə hörmət və izzətini bilməyə itirib ayaq altına düşən çul və palaz mərtəbəsinə tənəzzül edir» (6, 222). Müəllif arvadın dilindən deyilən başqa bir məsələ müraciət etməklə həmin dövrdə qul və koniz halında ömürlərini başa vuran Azərbaycan qadınlarının yaşayışı, ailə və cəmiyyətdəki rolu və hüququ haqqında ətraflı məlumat verir:

Qız idim, geydirdilər ibrü-vəfa köynəyini,
Nişanlandım, geydirdilər zövqü-səfa köynəyini,
Gəlin oldum, geydirdilər cəbrü-cəfa köynəyini. (6, 223)

F.Köçərli «Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz» məqaləsində göstərir ki, «...müsəlman arvadının ömründə bir neçə ağ gün varsa, o da qızlıq və nişanlılıq halındadır. Bu ağ gün də müsəlman qızlarının çox tez ərə verilməyi nəzərə alınsa, on dörd-on beş ildən ziyadə çəkmir. Ondan sonra biçərə arvad analıq halına yetişib, ölənə kimi əynindən «cəbrü-cəfa» köynəyini çıxartır və sahibinin sər-tüdcü rəftarından vaxtsiz qocalır, qönçə ikon açılmamış solur, tələf olur» (6, 223).

Görkəmli ədəb atalar sözü və məsəllərin daşdığı leksik-semantik mənanı da

Təziya tut, – deyir, dovşana qaç.

Əxlaq və ətvar cəhətinə övladın ata və anasına və xüsusən, qız sağının anasına oxşamağını təcrübə edib deyibdir:

Qırağına bax, bezini al,
Anasına bax, qızını al!.. (5, I c., 49)

F.Köçərli bildirir ki, atalar sözü həqiqi, real hadisələrin, məişət tərzinin xalq dilində bədii ifadəsidir (7, 151). O, «Köçərilərin övza və əhvalı» məqaləsində bu haqda yazır: «Atalar sözlünə gəldikdə, qoyundan hasil olan xeyir və bərəkətə dair çox təmsallar var. Necə ki deyilibdir: «Qoyunun oldu əlli, adın oldu bəlli». Adı «bəlli olmaq», yəni el və oba içində dövlət sarıdan şöhrət tapıb, dillərdə adı söylənmək deməkdir. «Qoyunun oldu yüz, gir içində üz». Yəni yüz qoyundan o qədər bərəkət yetişir ki, onun içinə girib üzmək olar» (6, 230).

Fikrimizcə, F.Köçərlinin atalar sözü və məsəllərin məqsədi, qayəsi, məzmun xüsusiyyətləri və s. barədə irəliləyən nəzəri mülahizələri indi də öz elmi dəyər və əhəmiyyətini itirməmişdir.

Şifahi ədəbiyyatımızı xalq dilinin mücəssəməsi hesab edən F.Köçərli ana dili, milli dil məsələlərindən danışarkən xalq ədəbiyyatını dilin əsası saymış və fikrini folklor nümunələrindən misal göstərməklə əsaslandırılmışdır.

Sovetləşmənin ilk aylarında əksinqilabi fəaliyyətdə itiham olunaraq qətlə yetirilən və Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simaları içərisində ilk repressiya qurbanı olan F.Köçərlinin qabaqcıl ziyallarıımızdan yeganə arzu və təvəqqəsi milli mədəni dəyərlərimizi toplamaq, xalqın yaratdığı sərətlərə laqeyd olmamaq və onların qədrini bilmək olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: «Elm və təhsil», 2012, 600 s.
2. Köçərli F. Balalara hədiyyə / Milli nağıl, hekayə, məsəl, tapmaca, bilməcə və növbəndöv mənzumələr məcmuəsi/. Bakı: «Kaspi» mətbəəsi, 1912.

3. Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı: «Nurlan», 2011, 599 s.
4. Talibzadə K. F.Köçərlinin A.Şaiqə məktubları. «Azərbaycan» jurnalı, 1967, № 6, s. 167-174.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild. Bakı: «AVRASİYA PRESS», 2005, 560 S.
6. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 341 s.
7. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi. Bakı: ADPU, 2006, 475 s.

Mətanət HƏSƏNOVA*

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN METODİK FƏALİYYƏTİ

XX əsr Azərbaycan ədəbi fikir tarixində fərqli – fərdi müvqeyi olan F.Köçərli elə bir alimdir ki, ədəbiyyat tariximizin təməl daşlarını qoymuş və onun gələcək inkişafı üçün yorulmadan qələm çalmışdır. O, nəinki klassik irsi tədqiq etmiş, bu irsdə olan yüksək əxlaqi dəyərlərin, realizm və humanizmin fəal təbliğatçısı kimi xalqın mədəni tərəqqisinə böyük töhfələr vermişdir.

Ən böyük ədəbi tənqidçi, ən böyük ədəbiyyatşünas alim, dünya pedaqoji fikrinin ən yaxşı ənənələrini özündə ehtiva edən istedadlı maarif xadimi və s. Bu titulların siyahısını davam etdirmək də olar. XX əsr Azərbaycan maarifinin nəzəri əsaslarının yaratıcılarından biri...

O qədər də varlı olmayan mülkədar ailəsində doğulan FİRİDUNBƏY ilk təhsilini mollaxanada Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində (1872) aldıqdan sonra (3 il) 3-4 il rus məktəbində oxumuş, 1879-cu ildə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının (Qori) yenicə açılan tatar şöbəsinə daxil olmuşdur. Seminariyanı bitirən kimi Yerevan gimnaziyasına müəllim təyin olunmuşdur. Bir qədər sonra isə (1895) gənc müəllim Qori seminariyasına müəllim dəvət olunur. O, pedaqoji və elmi fəaliyyəti vəhdətdə aparın mütəfəkkir idi. Seminariyada şəriətdən dərs deyirdi. Şəriət dərslərini dil və ədəbiyyatın təbliği darsına çevirirdi. Tatar şöbəsinin uzaq bir guşədə yerləşməsinə nəzərə alan pedaqoq bu şöbəni Azərbaycana köçürməyə çalışır, öz məqsədinə 1918-ci ildə nail olur. Şöbə Qazağa köçürülür və müstəqil seminariyaya çevrilir. Seminariyanı gənc müəllim kadrlarla təmin edən Köçərli müdir işləməklə bərabər, pedaqogika, Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan dərs də demişdir. O öz xalqının dil və ədəbiyyatını xüsusi ehtiras və məhəbbətlə tədris etmişdir.

Ərəb əlifbasının təhsildə tətbiqi çətinliklər haqqında da vaxtaşırı mülahizələr söyləyir, Axundov kimi sələflərinin bu sahədəki ideyalarını davam etdirirdi.

Köçərlinin metodik görüşlərində müəllim şəxsiyyəti, onun şagird üçün nümunə olması ilə bərabər, onun metodik üstünlüyün əhəmiyyəti, bunun daim təkmilləşdirilməsi diqqət mərkəzində dayanır.

Pedaqoji və metodik fikirləri bilavasitə məktəblə bağlı olan maarif xadimlərimizdən ən görkəmli F.Köçərliyə aiddir. O, on il (1885-1895) Yerevan gimnaziyasında, iyirmi ildən artıq (1895-1917) Qori seminariyasında, daha sonra isə Qazax pedaqoji texnikumunda müəllim olmuşdur.

F.Köçərlinin ümumi yaradıcılıq yoluna istinadən professor M.C.Paşayev onun çoxcəhətli fəaliyyətini belə ümumiləşdirmişdir: “Əsrimizin əvvəllərində FİRİDUNBƏY öz pedaqoji, mühərriklilik və ictimai fəaliyyəti ilə o qədər məşhur olmuş, ziyalıların hörmətini o qədər qazanmışdır ki, ölkədən və kənardan hər gün onlarla məktub alır, maarif – mədəniyyətə dair hər məsələ haqqında ona müraciət olunurdu”.

– Köçərlinin metodik görüşləri içərisində müqayisə üsulunun da öz yeri var. O, ölkəşünaslıq materiallarından istifadə edir, bəzən dünya və milli ədəbiyyat arasında müqayisələr aparır.

– Onun diqqəti cəlb edən faydalı metodik mülahizələrindən biri də təlim prosesində şagirdlərdə müstəqillik tərbiyəsi məsələsi idi. O, dərs dediyi şagirdlərinin müstəqil yaradıcılığını inkişaf etdirməyə xüsusi önəm verirdi.

– Şagird yaradıcılığını daha da inkişaf etdirmək üçün dərslə, sinifdənkənar tədbirlərin üzvi surətdə əlaqələndirilməsini vacib sayırdı.

Bütün bu pedaqoji görüşlər Köçərlinin elmi və publisistik əsərlərində, dərslik və məqalələrində daha geniş və sistemli şəkildə öz əksini tapmışdır.

Köçərli köhnə məktəblərdə tətbiq olunan qeyri-elmi və zərərli təlim üsullarının tətbiqini zəruri sayırdı. Mühəssisə üsulunu ibtidai siniflərdə səmərəli metodik üsullardan hesab edən Köçərli Azərbaycan müəllimlərinin diqqətini məşhur yunan filosofu Sokrata cəlb edirdi. Məlumdur ki, Sokrat öz əxlaq, tərbiyə və fəlsəfi görüşlərini çap etdirməmiş, yalnız şifahi mühakimə, sual-cavab və müsahibə yolu ilə yaymışdır. Sonralar onun hikmətətini şagirdlərindən biri olan Ksenofant toplayıb çap etdirmişdir. F.Köçərli Sokrat təlimi ilə bağlı olan bu əsəri “Təlimati-Sokrat”ı tərcümə etmiş və bu əsərdə təbliğ olunan fikirləri Azərbaycan müəllimlərinə çatdırmışdır. Bu xeyirxah iş onun Azərbaycan mədəniyyəti qarşısında etdiyi xidmətlərdən biridir.

– Köçərli pedaqoji prosesdə müəllimin həlledici sima və nüfuzunu yüksək qiymətləndirirdi.

Dərslik tərtibi sahəsində də Köçərlinin özünəməxsus mülahizələri vardır. Ədibin fikrincə, ədəbiyyat dərsliyi öz elmi və didaktik məzmununa, tərtib prinsiplərinə görə fərqlənəlidir. Bu elmi tələblər aşağıdakılardır:

* BDU, dosent

1. Ədəbiyyatın və onun əsas mərhələlərinin inkişafını yığcam, həm də dəqiq ifadə etmək;
2. Ədəbi prosesin ictimai-tarixi qanunauyğunluqları haqqında şagirdlərə dəqiq təsəvvür vermək;
3. Xalqın həyatı, mübarizələri və ümumi inkişaf tarixində bədii ədəbiyyatın rolunu göstərmək;
4. Sənətkarın ictimai-siyasi və ədəbi mübarizədə mövqeyini müəyyənləşdirmək.
5. Əsas ədəbi cərəyanlar haqqında şagirdin səviyyəsinə və biliyinə müvafiq təsəvvür yaratmaq.

Ədəbiyyat dərslərinin tərtibində sistemlilik və ardıcılıq kimi prinsiplər də əsas götürülür.

F.Köçərli ana dili və ədəbiyyat dərslərinin tərtibi zamanı tələb edirdi ki, dərslər asan, uşağın başa düşəcəyi bir dildə yazılsın.

- Dərslər Azərbaycan dilini öyrətməyə ən əlverişli vasitə olmalıdır;
- Dərslər məzmunlu və keyfiyyətli çap olunmalıdır.

F.Köçərli bədii əsərlərin tədrisi metodikası haqqında da maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

- Bədii əsərlərin təhlilində Köçərli əvvəlcə əsərin məzmununu, mündəricəsini oxucuya çatdırmağın, sonra isə onun ideyası üzərində dayanmağın tərəfdarı olmuşdur. Əsrin əvvəllərində çap məhsullarının azlığı belə bir tələbi zəruri edirdi.

Əsərlərin məzmunu haqqında verilən məlumat təhlil elementləri ilə üzvi vəhdətdə olub, müəllimin təbii etdiyi bədii fikri daha dərinədən başa düşmək üçün zəmin rolunu oynayır.

Bədii əsərin təhlilində təcridlilik, asandan çətinə keçmək də Köçərlinin nəzəri-metodik mülahizələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir.

Onun təhlil üsulunda özünü göstərən başqa elementlərdən biri də təhlil zamanı yazıcının bədii üslubunu nəzərə almaqdır.

F.Köçərli uşaqlar üçün yazılmış "Balalara hədiyyə" adlı kitabın müqəddiməsində öz ürək sözlərini belə ifadə etmişdir: "Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayın və adətində dair yaratdığı qisim-qisim naql və hekayələr, hikmətamiz məsəllər və s. müruri əy-yömlə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz-tarixini, dolanacağını, vətəni və dilini sevir - bu qisim əsərləri kamal şövq və diqqətlə cəm edib xizmətə sərməyə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları oxutmaq ilə başlayır".

Köçərlinin belə bir nəticəyə gəlməsi təsadüfi deyildi. Ona görə ki, bir sıra xalqların nümayəndələri vaxtilə Azərbaycan folklor nümunələrini öz adına çıxarmış, müxtəlif mətbu orqanlarda bu haqda məqalələr də dərc etdirmişlər. Belə bir halın qarşısını almaq, xalqın mədəni sərvətlərini özünə qaytarmaq sahəsində F.Köçərli də digər ziyalılarımız kimi xidmətlər göstərmişdir. O, şifahi xalq

ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyatın bünövrəsi hesab etmiş və məhz buna görə də gənc nəslin təlim-tərbiyəsi işində folklor nümunələrini zəruri saymışdır. "Balalara hədiyyə" adlı əsərini də bu prinsip əsasında tərtib etmiş, folklor və folklor nümunələri ruhunda yazılmış əsərlərə üstünlük vermişdir. Əsər yazıldığı tarixdə (1907) beş il sonra (1912) nəşr olunmuşdur.

Kitabın müqəddiməsində müəllif yazırdı ki, "balalara hədiyyə olaraq millətimizin yaratdığı nağıl və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox dürüli mənzumələrdən məcmuəni tərtib qıldım ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın.

...Zənnimcə, bu məcmuəni hər kəs oxusa, böyük ya kiçik, onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq. Bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların həyatına və təbiətlərinə müvafiqdir. Böyük adamların ürəklərinin açılmasına səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütləq əsasında öz uşaqlıq vaxtlarını bilaixtiyar xatirələrinə gətirəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək özlüyündə bir xidmətdir".

"Balalara hədiyyə" əsərinin səhifələrində kiçik həcmli nağıllar xüsusi zövqlə seçilmiş və qruplaşdırılmışdır. Xalq yaradıcılığı ilə bağlı olan bu hikmətli nağıllar gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məs.: "Şəngülüm, şüngülüm və mənqülüm" nağılı ilə ana məhəbbətinin ülviliyi verilir. Bu yolla uşaqlarda zülm dünyasına nifrət, düşməne qarşı amansız olmaq kimi hissələr oyadılır. Ayıq olmaq, böyüklərin nəsihətinə qulaq asmaq bu əsərin əsas ideyasını təşkil edir. Köçərli bir psixoloq kimi, didaktik əhəmiyyət kəsb edən bu tipli nağılları ustalıqla seçmiş, uşaqların yaş səviyyəsinə müvafiq gələn hadisələri qələmə almışdır. O, xeyirin şər və yaxşılığın pislilik üzərində qələbəsinə həyatı faktlarla əyani şəkildə nümayiş etdirir. Bu cəhətdən totemizm izləri olan "Göyçək Fatmanın nağılı" da maraqlıdır. Bu və ya başqa nağıllarda olduğu kimi, burada da totem sayılan qara inək ögey ana tərəfindən azab-əziyyət çəkən, incidilən, təhqir edilən Göyçək Fatmaya kömək edir. Ögey ananın çirkin əməllərini qabaqcadan bilən qara inək Fatmaya tapşırılan ağır işlərin hamısını səliqəli və vaxtından qabaq icra edir. Məhz buna görə də ögey ana öz bəd əməllərini həyata keçirə bilmir.

F.Köçərli gənc nəslin hərtərəfli inkişafı üçün folklorun digər janrlarından da istifadə etmiş, müxtəlif həyatı hadisələri qələmə almışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının bu janrları da uşaqların təlim-tərbiyəsi işində böyük rol oynamışdır.

F.Köçərli "Balalara hədiyyə" kitabında el ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, kiçik həcmli şeir və hekayələr də geniş yer vermişdir. Gəncəlin vətənpərvərlik və digər yüksək əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət daşıyan nümunələr seçilib əsərə daxil edilmişdir. "Ərincək it" adlı hekayə, "Çoban" mənzuməsi, "Qurd" hekayəsi və s.

Kitaba ibrətəməz təmsil nümunələri də daxil edilmişdir. Məs.: “Tülkü və köklük”, Kırilovun “Tülkü və üzüm”, Q.Zakirin “Hekayəti-tülkü və qurd”, “Eşşək və dəvə” və s. bu qəbildəndir.

“Balalara hədiyyə” kitabının məziyyətlərindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər uzun müddət Azərbaycan məktəblərində bir dərslik kimi istifadə edilmişdir. F.Köçərli bu kitabla uşaq qəlbinin incəliklərinə yol tapmış, xalqımızın gözəl inciləri ilə onları oxşamış və ayləndirmişdir. “Balalara hədiyyə” öz dövründə müsbət bir hadisəyə çevrilmiş, müəllim və şagirdlərin diqqətini özünə cəlb etdiyi kimi, yazıçı və ədəbiyyatşünaslarımızın da marağına səbəb olmuşdur.

S.Hüseyn yazırdı: “Balalara hədiyyə” kitabı cocuqların ruhuna azuqə verdiyi kimi, böyüklərimizin də cocuqluğunu xatirinə gətirərək onlarda keçmişinə və millətinə qarşı bir istək və məhəbbət duyğusu ayıldırdı”.

Bu əsər F.Köçərliyə yalnız ədəbiyyatşünas, tənqidçi, tədqiqatçı bir alim kimi deyil, eyni zamanda həm də uşaq tərəcəmə ədəbiyyatımızın ilkin yaradıcılarından biri kimi tanıtılmışdır.

F.Köçərliyin açdığı bu çığır maarifçi ziyalılarımızın, yaradıcı bədii söz ustalarımızın ilham mənbəyi olmuşdur.

F.Köçərliyin pedaqoji fəaliyyəti XX əsr Azərbaycan maarifinin sağlamlıq əsaslarına inkişaf etməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. O son dərəcə prinsipli metodis-alim kimi hər bir dərəcəyə obyektiv yanaşır, müəllifindən asılı olmaya-raq, hər bir əsərin məziyyətlərini və nöqsanlı cəhətlərini təqdir və tənqid edirdi

ƏDƏBİYYAT

1. C.Əhmədov. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixindən. Bakı, 1971, 204 s.
2. İ.Böktəşi. Firidunbəy Köçərliyin yaradıcılıq yolu, Bakı, 1986, 184 s.
3. F.Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı, 1967.

Məti OSMANOĞLU*

F.Köçərliyin maarifçilik fəaliyyəti və milli ideologiya

Firidin bəy Köçərliyin mənsub olduğu ziyalılar tariximizin elə bir dövründə yaşayıb fəaliyyət göstərildik ki, onlara “yoxdan bir bayraq, müqəddəs ideoloji rəmzi yaratmaq”,¹ olmayan yerdən bir dövlət qurmaq kimi şanlı tale nəşib oldu.

Azərbaycan milli ideologiyasının ərsəyə gəlib formalaşmasında əvəzedilməz rol oynamış Firidin bəy Köçərliyin yaradıcılığından və ictimai fəaliyyətində məktəbin, təhsil və tədris məsələlərinin də xüsusi yeri vardır. Qori

* BDU. Dosent

¹ M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, “Gənclik” nəşr., Bakı, 1991, səh. 55

müəllimlər seminariyasında Azərbaycan şöbəsinə rəhbərlik etmək, Azərbaycan müstəqillik qazanan kimi həmin təhsil ocağının maddi bazası əsasında Qazax müəllimlər seminariyasını təşkil edib fəaliyyətə gətirmək tariximizin şəərəfli səhifələridir. Firidin bəy fəaliyyəti boyunca milli təhsil və tərbiyənin aktual məsələlərini daim nəzərində saxlamış, tarixi proseslərin içində olmuş, ömrünün sonuna qədər bu sahədə çox faydalı işlər görmüş və elə bu yolda da şəhid olmuşdur.

Mütəfəkkir şəxsiyyət belə hesab edirdi ki, biz öz varlığını yaşatmaq, tarixlə ayaqlaşmaq üçün dəyişən dünya reallıqlarından geri qalmamalıyıq. Dünyaya hökm edən avropalılar hansı dəyər və meyarlarla yaşayırlarsa, biz də həmin ölçüləri qəbul etməli, onlardan bəhrələnməliyik. “Dövlət, sərvət, mərifət, kamal, hünər, bilik, bacarıq, rahat güzəran avropalılarda; fəqr, zəlalət, yoxsulluq, cəhəlat, avamlıq, hünərsizlik, narahatlıq, ıç, əsarət və kəsalət ələmi-islamda. Bunlar gözün tikiblər axirətə, beş günlük ömrü bir tövr keçirib, darü baqaya vasil olmağa, onlar çalışırlar dünya zindaganlıqlarını rahat etməyə və mürəffəhal ilə dolanmağa, özləri üçün dövlət və hörmət qazanmağa. Bunlar fəlakət və qəflətdə, onlar ciddiyyət və səadətde; bunlar ölü, onlar diri!”² Böyük ürək ağrısı ilə müqayisəli mənəzərə yaranan F.Köçərli bildirdi ki, avropalıların bu səviyyəyə çatmaları heç də müsəlmanlardan artıq dərəcədə qabiliyyətli olmaqları ilə bağlı deyil, onların həyatı, dünyada gedən prosesləri düzgün qiymətləndirə bilməklərindəndir. Müsəlmanlar isə bu dünyanın reallıqlarından əl çəkib, ancaq ölümlə və axirət haqqında fikirləşirlər. Ona görə də avropalılara çatmaq üçün öz düşüncə tərzini dəyişməli, şüurumuzu hərəkətə gətirməliyik. O, bir maarifçi kimi islam millətlərinin, o cümlədən azərbaycanlıların geriliyinin “*Nə gərəkdir sənbə bu dövlətə mal, Yükmünü yüngül eylə, ey həmmal!*” - deyən zehniyyət tərzindən qaynaqlandığını düşünürdü.

Firidin bəy Köçərli “Həyatə dəvət” adlı məqaləsində öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün məşhur rus ədəblərindən Q.Petrovun Tolstoyun fəlsəfi düşüncələri barədə tənqidinə xüsusi diqqət yönəldirdi. Məlum olduqı kimi, böyük rus yazıçısı və mütəfəkkiri Lev Nikolayeviç Tolstoy tarixin qaynayıb daşdığı XX əsrin əvvəllərində öz həmvətənlərinə, dindəslərinə zülmə və şərə müqavimət göstərməməyi təbliğ edirdi. Onun əqidəsinə, hər şey Allahın iradəsi ilə baş verdiyinə görə Allahın iradəsinə təslim olmaq lazımdır. Petrov dahi yazıçının bu mövqeyinə qarşı çıxır, insanları fəaliyyətə, tarixi proseslərə müdaxilə etməyə səsləyirdi. Firidin bəy də Q.Petrovun mövqeyini əsas gətirərək müsəlmanları qaramata sürükləyən fəaliyyətsizlik psixologiyasından xilas olmaq üçün ədalətdən qurtulub hərəkət etməyə çağırırdı.

Petrovun məqaləsində Firidin bəyin nəzərini çəkən başqa bir məqam isə Rusiya imperiyasında başqa millətlərə göstərilməsi gərək olan münasibətlə

² F.Köçərli. “Həyatə dəvət” – “Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

bağlı idi. "Həyatı unutmayınız, ona rəhminiz gəlsin, həm vücudunuzda, həm başqalarda onu mühafizə edin, seviniz və əziz tutunuz, əski və qədim nişangahların uçub dağılmasına razı olmayıb, yazığınız gəlirək hüvvətli bir millətin hücum və zülmü altında başqa bir zəif millətin hüquq və hürriyətinin əlindən alınmasına, dilinin və dininin məhv və نابud olmasına rəhminiz gəlməzmi?..."³ F.Köçərli Petrovun fikrini sitat gətirərək sonda qeyd edirdi ki, "Petrovun bu sözləri qızıl suyu ilə yazılmışdır!"⁴

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, F.Köçərli Lev Tolstoyun müdafiə etdiyi mütlük ideyasına qarşı başqa bir yazısında da kəskin çıxış etmişdi. Yazı müəllim kadralarının hazırlanması probleminə həsr olunmuşdu. O vaxt Rusiyada nəşr olunan "Novoye vremya" qəzetinin müəllimlərin sosial vəziyyəti ilə bağlı nəşr etdiyi məqalədən istifadə edərək F.Köçərli müəllim hazırlığının bir sıra problemlərinə kəskin münasibət bildirmişdi. Onun vurğuladığı məsələlərdən biri hökumətin müəllim hazırlığına ideoloji mülahizələrlə yanaşması, gənc müəllimlərin siyasi və ictimai təşəbbüslərdən məhrum edilməsi idi: "Sabiqdəki maarif nazirlərinin ümdə fikri yaxşı müəllimlər və qəbil müdərrişlərə yetirmək olmayıb. Onların ürək və xeyali saldatlar kimi naçalniklərin, rəislərin hökmünə tabe və əmrinə müti çinovniklər hasilə gətirmək olubdur. Onlardan məşhuru qraf Tolstoy müəllimlərə yetirmək üçün cavab tələbələrə saldat kimi təlim verdirib, onların bədənələrindən müəllimlik ruhunu çıxarıb, çinovniklik ruhu daxil etməyə müvəffəq oldu"⁵.

"Müəllimlərin sayı və qeyrəti sayəsində çox qövm və tayfalar xoşbəxt olub ağı güne çıxıblar, şən və hörmət qazanıblar, dövlət və qüvvət kəsb ediblər"⁶, - deyən Firudin bəy belə hesab edirdi ki, "biz Rusiya müsəlmanları müddətimodid müəllimsiz və mürəbbisiz qalıb, tərəqqi yoluna salık olan mütəməddin millətlərin qatarından üzülüb geridə qalmışıq. Uzun müddətlər əbnayi-millətə qaydasınca təlim və tərbiyə verən müəllimlərimiz olmadıqına görə belə pərişan hala düşmüşük"⁷. Firudin bəy Köçərlinin qənaətinə görə, millət iki təbəqədən ibarətdir: "rəiyyət tayfası, əkinçi və cütçü qardaşlar" millətin köktünü, özəyini təşkil edən əsas qüvvədir. Millətin "üst təbəqəsi"ni isə onun oxumuşları, "nücəbaları" təşkil edir. Bir ağacın yarpağına bənzəyən həmin nüəcəbaların borcu öz kökünə xidmət etmək, öz varlığına sahib çıxmaq, köktü qorumaq, millətin

³ F.Köçərli. "Həyata dəvət" – "Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

⁴ F.Köçərli. "Həyata dəvət" – "Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

⁵ F.Köçərli. "Müəllimlərimiz və onların hali" – "Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

⁶ F.Köçərli. "Müəllimlərimiz və onların hali" – "Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

⁷ F.Köçərli. "Müəllimlərimiz və onların hali" – "Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

"torpaq altında qalan" təbəqəsini işığa çıxarmaqdır. Ədibi yarpaqların öz köklərinə laqeydliyi narahat edirdi: "...öz zahiri kamal və tərbiyəmizlə, nəcabətimizlə, təza modada tikilmiş libasımızla və müzəyyən və münəqqəş otaqlarımızla iftixar və sərکəşlik edib, qaranlıqda qalan cəhl və nadanlıq cəngində zar və zəbun olan qardaşlarımızın dad və harayına yetişmişrik"⁸.

Bu laqeyd münasibətin, millətin torpağın altında olan köklərinin diqqətdən kənar olmasının acı nəticəsi kimi cəhalət qaranlığının gündən-günə qatılacağı, tənəzzülün saatdan-saata dərinləşdiyi, millətin yüz il boyu zamanın çağırışlarına cavab verə, dəyişə bilmədiyini göstərirdi. Problemi dərinləşdirən isə bu idi ki, "...bu müddətin ərzində sair oqvm və miləl kəmalı-sürətlə irəliləyib, bizi geridə qoyublar"⁹.

Millətin geridə qalmağının əsas səbəbini elmsizlikdə, təhsilsizlikdə, maarifsizlikdə görən F.Köçərli savadlı insanları həm özünün fərdi nümunəsi ilə, həm də yazıları ilə fədakarlığa səsləyirdi. Belə hesab edirdi ki, milli gerilik probleminin mənbəyi millətin öndündə getməli olan insanların – oxumuşların milli mənafə və maraqlara əhəmiyyət verməməsindədir. Təəssüflə və ağı ilə qeyd edirdi ki, elm və maarifə yiyələnməyi soydaşlarımızın əksəriyyətinin "ümdə arzusu özlərini şəhərə salıb, isticə və mənfəətili qulluq tapmaqdır"¹⁰.

Ədib cavab müəllimləri qınayırdı ki, onlar kənddən dərhal üz döndərib, bir ildən artıq kənddə qalıb cəhalət qaranlığında qalan həmvətənlərimizin təhsil və tərbiyəsi ilə məşğul olmaqdan boyun qaçırırlar. Kənarında yüksək təhsil ocaqlarında ali təhsil alanlarımız kəndlərə gedərək nadanlığın və cahilliyin aradan qaldırılmasını, din qardaşlarını qəflət yuxusundan oyatmağı, öz elm və mərifətili onları da nurlandırmağı özləri üçün əskiklik və təhqir hesab edirlər.

Böyük mütəfəkkirin qənaətinə görə, millətin içindən çıxmış təhsilli gənclərin öz şəxsi mənfəətlərini millətin ümumi maraqlarından, tarixin millət qarşısına qoymuş olduğu vəziyyətlərdən üstün tutmağa haqqı çatmır. O, bir məqamı xüsusı vurğulayırdı ki, qızıl-gümüşün cazibə qüvvəsinə məğlub olan ziyalılarımız sözbə gəldikdə millət uğrunda hər şeyə hazır olduqlarını deyirlər. "Təəccüb budur ki, hansı bir ziyalı və mədəniyyətli müsəlman qardaşı dindirir-sən ahi-cigarsuz ilə deyir: "Millət əldən getdi, dinimiz puç oldu, sair tayfalar bizi qoyub irəlilədi. Gərəkdir çalışaq, gərəkdir rahatlığı özümüzə haram edək,

⁸ F.Köçərli. Qaranlıqda qalanlarımız, Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

⁹ F.Köçərli. Qaranlıqda qalanlarımız, Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

¹⁰ F.Köçərli. Qaranlıqda qalanlarımız, Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

milləti oyadaq, onun uğrunda can və maldan keçək, ona tərbiyə verək, elm nuru ilə onu işıqlandıraq" və bu qisim laf-kəzəfdən dəm vurub boşboğazlıq edirlər"¹¹.

Firudin bəyin ictimai baxışlarından mühüm yer tutan on mühüm məsələlərdən biri də ana dili idi. Bu mövzu ilə bağlı ədib 1913-cü ilə "Ana dili" adında ayrıca genişləndirilmiş bir məqalə yazmışdı. Azərbaycançılıq ideologiyasının tərəfdarı olan F.Köçərliyin dilə bağlı fəaliyyəti iki istiqaməti əhatə edirdi:

1. Ədəbi dil quruculuğu, Azərbaycan-türk dilinin təmizliyi məsələləri. Firudin bəyin ədəbi dil məsələsi ilə bağlı mövqeyi çox aydın idi və Azərbaycan dilini Osmanlı dilindən fərqləndirməyin qəti tərəfdarı idi. Bu məsələdə onun Əli bəy Hüseynzadəyə qarşı mövqeyi də çox sərt idi. "Allah Əlibəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alimənb İstanbulda rahat əyləşib, bizim şübhəli Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözümlüz yoxdur. Sözümlüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə biri-birinə macal verməyib, "böyük hünərlər" göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu". Qeyd edək ki, ədibin "Ana dili" adlı bu məqaləsi 1913-cü ildə nəşr olunmuşdur.

2. Dilin tədrisi ilə bağlı ciddi problemlər. Bu məsələ ilə bağlı F.Köçərli maraqlı bir müqayisə aparmışdı. Gürcü maarifçisi Yakov Semyonoviç Qoqebaşvilinin xatirəsinə həsr etdiyi məqalədə maraqlı bir mətləbə toxunurdu. Firudin bəy Qoqebaşvilinin öz xalqının maariflənməsi, ana dilinin tədrisi sahəsində fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək mövzunu Azərbaycanın təhsil problemlərinin üzrinə gətirirdi: "Mərhum Qoqebaşvili xalq məktəblərində ana dilinin tədrisinə böyük əhəmiyyət vermiş və onu müdafiə etmək üçün bir sıra ciddi və əməli səciyyə daşıyan məqalə və kitabçalar yazmışdır. Qoqebaşvilinin kitablarının yerli əhali arasında on və yüz min nüsxələrlə yayılması da bununla izah olunur. Bu dərsləklər uşaq təbiətinin və dilinin sadəliyini çox az nəzərə alan Azərbaycan ibtidai məktəbləri üçün kitab tərtib edənlərə təqlid etməyə diqqətləyic nümunə ola bilər"¹².

Firudin bəy Köçərliyin ictimai fəaliyyətində, bir şəxsiyyət kimi mövqeyində və maarifçilik görüşlərində ədəbiyyat məsələləri də fərqli tarixi mənə və məzmun daşıyır. "Ədəbiyyat millətin aineyi-həqiqətnümasıdır ki, onun maddi və mənəvi tərəqqisi və istiqbalı üçün nicat və səadət yollarını eynilə göstərir"¹³, - deyən ədib ədəbiyyatı millətin həqiqətlərini əks etdirən güzgü kimi qiymətləndirməklə yanaşı, həm də milli şüurun təşəkkül tapmasında, millətin maddi və

mənəvi tərəqqisi üçün başlıca amillərdən hesab edirdi. Müasir Azərbaycan milli təhsilinin etibarlı təməllərindən olan "Vətən dili" dərsləyinin redaktoru kimi, "Balalara hədiyyə" adlı uşaqlar üçün bu gün də dəyərlini saxlayan qiymətli oxu kitabının, dəyərli məqalələrin və "Azərbaycan ədəbiyyatı" adı ilə çap olunmuş ikicildlik fundamental araşdırmaların müəllifi kimi o öz tarixi təyinatını məhz millətə xidmət etməkdə göstürdü. "Balalara hədiyyə" kitabının "Ön söz"ündə yazdığı kimi: "Zənnimizcə, bu məcmuəni hər kəs oxusa – böyük, ya kiçik – onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq və səbəb ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyəsindədir. Böyük adamların ürəklərinin açılmağınə səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütaliə əsanasında öz uşaqlıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu işə, yəni qəlbi şad etmək, özlüyündə bir xidmətdir"¹⁴.

Nəzakət İmamverdiyeva, Fərhad Məmmədov*

FIRUDİN BƏY KÖÇƏRLİNİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və pedaqoji fikrinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan dühalarından biri də F. B.Köçərli dir.

F.Köçərli 35 illik ədəbi, pedaqoji, publisist fəaliyyətini əks etdirən zəngin bir irsə malik ədəbi simalardandır.

Onun ədəbi irsi "Литература азербайджанских татар" ("Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı"), "Mizə Fətəli Axundov", "Balalara hədiyyə" kimi əsərlərin, iki cildlik məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nın, habelə bir sıra görkəmli ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərsləklər və tərcümələr haqqında, sühl və xalqlar dostluğu, qadın azadlığı və s. mövzularda maraqlı və oxunaqlı məqalələrin müəllifidir.

XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan F.Köçərli bütün varlığını ilə xalqına bağlı olan, onun tərəqqi və rifahı uğrunda daim çalışan görkəmli ziyalılardan biri idi. O, özünün maarifçi və publisist məqalələrində həmişə xalqın cəhalətdən qurtarmağa, onun tərəqqisinə kömək etməyə səy göstərmişdir.

F.Köçərliyin pedaqoji fəaliyyəti xalqın səadəti, xoşbəxt, mədəni gələcəyi uğrunda ardıcıl mübarizədə birləşirdi.

Köçərli öz məqalə və məktublarında Azərbaycanda maarifin çox acınacaqlı vəziyyətdə olduğunu ürək yanğısı ilə qeyd edirdi.

¹¹ F.Köçərli. Qaranlıqda qalanlarımız – Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, "Bakı", 1963

¹² F.Köçərli. Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili – Seçilmiş əsərləri, EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963

¹³ F.Köçərli. "Azərbaycan ədəbiyyatı", "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1973, səh. 70

¹⁴ F.Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1987, səh. 3

* BDU, dosent.

Xalqı maarifləndirmək və savadlandırmaq – o zaman həyatın irəli sürüldüyü və həllini gözlədiyi çox ciddi problemlərdən biri idi. Çünki müəllifin böyük bir təəssüflə yazdığı kimi “Molla Pənah Vaqifin, Molla Vəli Vidadinin və onların hesab olunan Qazax mahalında türk lisanında qələtsiz, imla, inşası düz bir kağız yazan güdrətn tapılırdı”. Yalnız Qazax deyil, o zaman Gəncə, Şirvan, Qarabağ mahalları və ümumiyyətlə Azərbaycanda savadsızlıq hökm sürürdü. Bu böyük ictimai bəlanı aradan qaldırmaq üçün çoxlu məktəb, həmin məktəblərdə isə işləyə biləcək müəllimlər ordusu lazım idi. Buna görə də o, birinci növbədə yeni məktəblər açılması uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Pedaqoji işdə yenilikçi olan K.Əçərli köhnə məktəbin qüsurlu və nöqsanlarını tənqid edir, vaxtı keçmiş əxlaq və tərbiyə normalarını yeni və müasir normalarla əvəz etməyə çağırırdı.

Köhnə məktəbin işində və o zamankı tərbiyə sistemində K.Əçərli narahət edən başlıca cəhət onların həyatdan və inkişafdan ayrı düşməsi idi. Görkəmli müəllim açıqca deyirdi ki, “Məişət ilə məmləkətin məbelindən əsla ittifaq və sazış yoxdur. Məmləkətimizdə qədim zamandan bəridir ki, məişət öz ciğiri ilə gedib, bir-birindən xəbəri olmayıbdır.” K.Əçərli maarif sahəsində modabazlıq edən, xalqın zəruri ehtiyaclarından, onun arzu və tələblərindən bixəbər olan maarif nazirini, “Avropada filan növ mədrəsələr və filan növ məktəblər var, bizdə də olsun, deyə moda xatirinə məktəblər açmağa cəhd göstərənləri kəskin tənqid etməkdən çəkinmirdi. K.Əçərli hətta çar hökuməti tərəfindən Azərbaycan məktəbləri üçün göstərilən “qayğı” haqqında açıqca yazırdı ki, “Azərbaycanlıların maariflənməsi üçün görülən bütün tədbirlər formal olub, canlı işə çinovnik münasibətindən başqa bir şey deyildir”.

O zaman məzmun əvəzinə zahiri effekt və dəbdəbəyə daha çox fikir verən kəhnəpərəst cahillər, köhnə məktəbin mühaifəzəkar nümayəndələri təlim prosesində yenilik haqqında heç bir şey eşitmək istəmirdilər.

F.K.Əçərli təlimdə vaxtı keçmiş sxolastik üsulun əleyhinə çıxır və cəsarətlə göstərirdi ki, öz gözəl uşaqlıq illərini Quranın anlaşılmasız əsərlərini çeynəmək və ərəb sərfini əzbərləməklə keçirən balalarımızın zəhməti hədəf gədir, onların hafizəsi kütləşir, biliyə olan həvəsi azalır, nəhayət on-on iki ildən sonra, böyük yaşlı adamlar kimi yetişəndə belə, yenə də onlar savadsız qalır, Quranı mexaniki olaraq oxumaqdan və bəzi ərəb feillərini hallandırmıyaqdan başqa bir şey bilmirlər.

Bunları nəzərə alan K.Əçərli yeni tipli xalq məktəblərinin açılmasına çalışırdı. Hətta K.Əçərli maarifi yaymaq məqsədi ilə icbari təhsil ideyasının da tərəfdarı idi.

F.K.Əçərliyin yaradıcılığı ilə tanış olduqda məlum olur ki, istər köhnə məktəbin tənqidində, istərsə də ana dilinin təlimi məsələlərində onun fikirləri keçən əsrin məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. K.Əçərli bu mənada “rus pedaqogikasının atası” K.D.Uşinskinin Azərbaycanda ən yaxşı davamçılarından biri olmuşdur. K.D.Uşinskidə olduğu kimi K.Əçərliyin

də pedaqoji fikirlərinin əsasında xəlqilik ideyası dururdu.

Məktəblərdə ana dilinin tədrisi məsələsi F.K.Əçərliyi həmişə maraqlandırmışdır. F.K.Əçərli Azərbaycan dilini məktəblərdən sıxışdırıb çıxartmaq istəyən bəzi maarif çinovniklərini kəskin tənqid edirdi. K.Əçərli deyirdi “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni ələndən alsan, ölüb-itməz, amma dilini alsan, ondan nişan qalmaz”.

F.K.Əçərli Azərbaycan dilini kastıb dil hesab edənlərlə razılaşmırdı. O, deyirdi: Biz dilimizi bilmirik, bunun da təsiri bizdədir, dilimizdə deyil, fars və ərəbə meyl və rəğbətimiz o qədər güclü olubdur ki, öz dilimizdə olan sözləri atıb əvəzinə cənəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük. Onları dilimizin tələbinə və xüsusiyyətinə uyğunlaşdırmadan dilimizə qarışdırmışdıq və naqabil incilər kimi əlimizə nə düşübsə paltarımıza yamamışdıq.

F.K.Əçərli Azərbaycan dilinin tarixi və inkişafı haqqında, habelə bədii dil məsələsinə dair bir sıra maraqlı və orijinal fikirlər söyləmişdir ki, onların çoxu bu gündə öz müasirliyini və əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Məktəblərdə ana dilinin təlimi üçün məhz ana dilinin zəngin mənbələrdən qidalanan, məzmunca dolğun, formaca maraqlı, stabil dərsləklərə o zaman böyük ehtiyac var idi. F.K.Əçərli təlim-tərbiyə işində böyük rol olan dərslək və proqramların tərtibində də ciddi əhəmiyyət verirdi. Xüsusilə, dərsləklərə, xalqın gələcəyi olan minlərlə balaların istifadə edəcəyi qiraət kitablarına qarşı o daha tələbkar idi. Cernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyi F.K.Əçərliyin ən çox bəyəndiyi və təqdir etdiyi dərsləklərdən biri idi. Azərbaycan dilinin sərfini ibtidai tədris edən çox bacarıqlı bir müəllim tərəfindən yazılmasında gütrüdü.

F.K.Əçərliyin dərsləklərə qarşı tələbkar olduğunu müəllifin yazdığı məqalə və tövsiyələrdə özünü aydın göstərir. F.K.Əçərli dərsləkləri hazırlayarkən xalq yaradıcılığına, həyatla əlaqəsinə, uşaq psixologiyasına xüsusi fikir verirdi.

Uşaqlar üçün dərslək yazmaq da asan bir iş deyildi. Uşaq dərsliyini yazan adam üçün birinci vacib məsələ uşaq ruhunun incəliklərini duymaq, bununla yanaşı həmin xalqın həyatını, xalqın dilini gözəl bilsən bir pedaqoq olmaqdır. Qeyd olunan bu xüsusiyyətlər olmadan uşaqlar üçün dərslək yazmaq mümkün deyil. K.Əçərli dərslək yazmağın çox mühüm və çətin iş olduğunu göstərməklə yanaşı, bu işdə tələsməməyi, diqqətli olmağı, hər bir cəhəti diqqətlə ölçüb-biçməyi, ehtiyatlı olmağı tələb edirdi.

F.K.Əçərliyin vətəne, xalqa, onun çox qədim və zəngin söz sənətinə, uşaqların bədii zövq tərbiyəsinə dərin məhəbbətini əks etdirən “Balalara hədiyyə”si yalnız uşaq və yeniyetmələrin deyil, habelə böyüklərin də təlim və tərbiyəsində əvəzsiz olan bir əsərdir.

F.Köçərli “Balalara hədiyyə” əsərində topladığı uşaqlar üçün “Göyçək Fatmanın nağılı”, “İt və pişik”, “Tülkü və üzüm” və s. nağıl və hekayələrinə balaların ruhunu oxşayan fikirlər irəli sürülür.

Uşaqlar üçün yazılmış “Balalara hədiyyə” və başqa kitablarda irəli sürülmüş fikirlərdən aydın olur ki, F.Köçərli pedaqogikanın, psixologiyanın və didaktikanın əsas tələblərinə, onun prinsip və qaydalarına, uşaqların yaş xüsusiyyətinə, bilik səviyyələrinə, psixi xüsusiyyətlərinə, əyanliliyə, ardıcılığa, elmiliyə, yaxından-uzadı, sadədən-mürəkkəbə və bu kimi başqa qaydalara dəqiq riayət etməyə çalışmışdır.

F.Köçərli dövrünün bütün hadisələrini, xüsusilə məktəb həyatında və maarif sahəsindəki dəyişiklikləri diqqətlə izliyirdi. F.Köçərli təlim sahəsində yüksək nəticə əldə etmək üçün tədris proqramlarının düzgün və normal qaydada tərtib edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

F.Köçərliyə görə tədris proqramları əhatəli və ardıcılıq prinsipi əsasında tərtib olunmalıdır.

1917-1918-ci tədris ili üçün A.Şaiqin tərtib etdiyi “Ana dili” proqramını Köçərli məhz bu xüsusiyyətinə görə çox bəyənməmiş və onun müəllifinə yazmışdır: “həmin proqram əsasında dərs keçsəniz, sizin şagirdlər kursu tamam etdikdə azərbaycanca görək yaxşı savadlı olsunlar. Eynə də mənim şəkkim yoxdur”.

F.Köçərli “Yeni tədris planı” adlı məqaləsinə 1905-ci ildə nəşr olunmuş qeyri-rus xalqlarının ibtidai məktəblərinin tədris planına öz münasibətini bildirmişdir. Köçərli ibtidai məktəbin tərtib olunmuş yeni tədris planının nöqsanlı olduğunu göstərərək onun 1880-ci ildə tərtib edilmiş tədris planından heç bir cəhətdən fərqlənmədiyini üçün tənqid etmişdir.

F.Köçərli 1880 və 1905-ci ilin tədris planları və proqramları üzrə qeyri-rusların xalq məktəblərinin tədris məşğələlərinin tədris məşğələlərinin əsasında ana dili qoyulduğunu yüksək qiymətləndirmişdir. Köçərli ana dilindən savayı başqa dillərin öyrənilməsinə də alışıqlıq idi. F.Köçərliyə görə uşaqlar başqa dilləri öyrənməklə: həmin xalqların ziyalılarının, maarifçilərinin fikirləri ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı əldə edirlər. O, tədris planında rus dilinə də xüsusi yer verilməsinə bəyəniirdi.

Rus dilinin tədrisi birinci dərs ilinin ikinci yarısından başlayır. Bu da onun ana dilinin tədrisi ilə paralel öyrənilməsi işini asanlaşdırır. O, eyni zamanda yeni tədris planı üzrə bir sinifli üç qrupun məktəblər əvəzinə iki və dörd qruplu məktəblərin təşkilinin nəzərdə tutulduğunun müsbət hal kimi qeyd edir. İstər ana dili və rus dilinin, ümumiyyətlə bütün tədris kursunun bölgüsü yeni planda köhnədə olduğu kimi verildiyini göstərir. Bu, formal sənəd üzrə bir o qədər də pis görünürdü, lakin əməli təbiiqində bu iyrənc bir hal alırdı.

F.Köçərli birinci tədris ilində leksik dərslərin bölgüsünü kəskin tənqid edir. “Adətən bu dərslər oxu üçün birinci kitabə daxil olan sözlər uşağın straf mühtdəki əşyaların adları ilə tanışlıq məqsədilə məşğələnin əvvəlində aparılır.

Bütün bir ay müddətində şagirdləri əşyaların adlarını və xassələrini izah etmək üzərində dayandırmaq bizə görə faydasız, hətta zərərli məşğələdir, çünki bu uşaqları heç bir iş görməməyə və boşboğaz danışmağa meylləndirir.”

Pedaqoji-psixoloji baxımdan çox incə və mühüm olan bu cəhəti göstərdikdən sonra F.Köçərli yazırdı: “Məktəbə yenidən gəlmiş uşaqların bəzi sinif əşyaları ilə məktəbin daxili qaydaları ilə tanışlıq üçün tədris planında məsləhət görüldüyü kimi bir ay deyil, iki-üç gün tamamilə kifayətdir. Vaxtdan səmərəli istifadə etmək, uşağın məktəbə ilk addımından başlayaraq onu işgüzar məşğul etmək çox mühümdür. İşin bu cür təşkililə onun sonrakı gedişinə müsbət təsirini artıracaqdır, əks halda uşağın təlimə, ümumiyyətlə məktəbə marağı və həvəsi zəifləyəcək, müəllimlə şagird arasında, məktəblə ailə arasında ziddiyyət artacaq, məktəb isə nüfuzunu itirməyə başlayacaqdır.” Sonra o, ana dilində savad təlimi başlamağı tövsiyə edirdi. Bu məsələ birinci yarım ilin axırına qurtarmalıdır. Tədris bölgüsü və göstərişi üzrə uşaqlar yavaş da olsa, ana dilində sərbəst oxuyub yazmalıdır.

F.Köçərli tədris planının ilahiyyat dərsləri ilə həddindən artıq yükləndiyini, uşaqların yaş xüsusiyyəti və bilik səviyyəsinin nəzərə alınmadığını göstərərək, bir sıra iradlarını da bildirmişdir.

F.Köçərli təklif edir ki, dördüncü tədris ilində ana dilinin tədrisi uşaqları ibtidai qrammatik məlumatla da tanış etməli və bir sıra yazı çalışmaları vasitəsilə qrammatik qaydaları uşaqların hafızəsində möhkəmlətməlidir.

Tədris planı ilə yanaşı çox mühüm sənəd olan tədris proqramı da Köçərliyə yaxından maraqlandırmışdır. Bildiyimiz kimi, F.Köçərli 1885-1886-cı illərdə ilk müstəqil pedaqoji işə başlamışdır. 1886-cı ildə Yerevanda gimnaziyada müəllim işləyərkən proqram məsələləri ilə məşğul olmuş, hələ o vaxt gimnaziyasının aşağı siniflərində Azərbaycan dilinin tədrisi üçün proqram tərtib etmişdir. Proqram tərtibində də o, təxminən dərslik haqqında irəli sürüldüyü tələbləri: elmiliyi, ardıcılığı, gücə müvafiqliyi və başqa cəhətlər də nəzərə almağı tələb edirdi. O, qeyd edirdi ki, hər bir yaş dövrünün özünəməxsus proqramı olmalıdır.

F.Köçərli Azərbaycan dilinin proqramını tərtib edərkən özünlə didaktik prinsiplərinə sadiq qalmışdır. Ermonistan Mərkəzi Dövlət Arxivində rast gəldiyimiz həmin proqramın şərti olaraq giriş hissəsi adlandıracağımız birçə parçası qalmışdır. Qeyri-Azərbaycan məktəblərinin I-II sinifləri üçün tərtib edilmiş bu proqramın həmin hissəsində deyilir: “Tədris üsulu sövti üsul olub sintektik yolla aparılır. Əvvəlcə tələffüsü asan, yazılışı sadə olan hərfilər haqqında şagirdlərə məlumat verilir. Hər bir hərf şəkilcə nə qədər sadə olsa da, müəllim tərəfindən qəşəng və səliqəli xətə sinif lövhəsinə yazılır. Onun yanında isə əvvəlki dərslərdə öyrədilmiş hərfilərdən təzə hərfə oxşayan və ona yaxın olan bir hərf yazılır. Şagirdlər bu hərfiləri müqayisə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir. Əvvəlcə, lövhədə, sonra isə öz dəftərlərində yazırlar. Bunun

ardınca şagirdlərə tərkibində təzəcə öyrəndikləri hərf olan söz verilir, axırda həmin sözlərdən cümlə tərtib olunur.”

Həmin proqramda Köçərli inaktiv prinsipi təlim prosesində üstünlük verir: yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə doğru getməyi tələb edirdi. Bu isə öz növbəsində keçilən materialın şagirdlların böyük bir qismi tərəfindən mənimsənilməsi üçün ən yaxşı təminat yaradır.

F.Köçərliyi təkcə təlim, tədris və maarifin ümumi məsələləri deyil, həm də gənc nəslin tərbiyəsi dərindən maraqlandırmışdır. Tərbiyə məsələsinə “Yerevan vilayətinin xalq məktəblərinin müəllimləri-cənablarına müraciət”. (1905) başlığı ilə yazdığı və digər məqalələrində toxunmuşdur.

Köçərli pedaqoji işdə ən mühüm, mərkəzi sima hesab etdiyi müəllimin böyük rolunu düzgün qiymətləndirir, onun qarşısında yüksək vəzifələr qoyurdu. Şərəfli müəllimlik vəzifəsini yerinə yetirmək o zaman son dərəcə çətin idi. Hər cür məhrumiyyətlərə sinə gərək xalqı maarifləndirmək yolunda səy və bacarığını əsirgəməyən N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, A.Şaiq, R.B. Əfəndiyev kimi müəllimlərimiz az deyildir.

Köçərli qeyd edirdi ki, könlüllü şəkildə öz fəaliyyəti üçün pedaqoji sahəni seçmiş hər bir xalq müəllimində aşağıdakı ümumbəşəri keyfiyyətlər olmalıdır:

1. Ağıllı və bilikli olmalı;
2. Zəhməti sevməli;
3. Ədalətli olmalı;
4. Uşaqlara məhəbbət və qayğı ilə yanaşmağı bacarmalıdır.

F.Köçərliyə görə təlim və tərbiyənin nəticəsi müəllimin uşaqlara göstərdiyi ədalətli, düşüncəli münasibətdən çox asılıdır. Xalq müəllimi özü seçdiyi sahədə vəzifəsinin müqəddəsliyini dərk edərək uşaqlarla yorulmadan, əzmlə, qayğı və məhəbbətlə işləməlidir. Öz rəftar və davranışından şagirdlərin qəlbinə xeyirxahlıq toxumu səpməli, faydalı biliklərlə zənginləşdirməli, zəhmət sevdirməli, özündən böyüklərə hörmətlə yanaşmağa çalışmalıdır. Belə olduqda uşaqlar müəllimi sevmək, əhəlinin hörmət və minnətdarlığını qazanacaqdır. Xalqın gələcəyi, onun ən zəngin və qiymətli, mənəvi neməti olan adamlar tərbiyə edib yetişdirməsindən asılıdır. Çünki biz yaxşı bilirik ki, xalqımız və eləcə də, başqa xalqlara, millətlərə savadlı, düşüncəli, ağıllı insanlar lazımdır. Bunları tərbiyə edib yetişdirən isə müəllimlərdir. Lakin elə müəllimlərimiz var ki, gündə iki-üç saat könlülsüz və həvəssiz dərslər deməklə öz vəzifəsini bitmiş hesab edirlər. Belə müəllimləri Köçərli tənqid atəşinə tutur. Onların qəlbini uşaqlara qarşı məhəbbətdən uzaq hesab edir. Bu cür müəllimləri o, “yarımçıqlar” adlandırdı. Köçərliyə görə, belə müəllimlərin dərslər dediyi uşaqlar kor və nadan olurlar.

Köçərli yazır ki, müəllim yalnız aldığı təhsillə kifayətlənməməli, gündəlik işlə təcrübəsini zənginləşdirdiyi kimi daima öz bilik və məlumat dairəsini də genişləndirməli, zamanənən nəbzini tutmağı bacarmalıdır.

“Yarımçıq” müəllimlər isə öz üzərində çalışmır, mütaliyəyə həvəsləri olmur, nəticədə onlar istər-istəməz həyatdan geri qalır, avam halına düşürlər. Belə müəllimlər özləri ilə bərabər uşaqları da bu ruhdə tərbiyə edirlər.

F.Köçərliyə görə, müəllim şagirdlərin aqlı inkişafı, görüsh dairələrinin genişlənməsi üçün yalnız sinifdə, dərslə kifayətlənməməli, işinə ciddi, rəsmi münasibət göstərməlidir. Bunun üçün təşəbbüs göstərməli, yaradıcı işləməli, pulsuz, təmənnəsiz, xalq namına sinifdən xaric ictimai işlər təşkil etməlidir.

Müəllimin mühüm keyfiyyətlərindən biri də öz səhvini və nöqsanlarını görə bilməsi, bu nöqsanı kənardan göstərdikdə mərdliklə etiraf edib var qüvvəsi ilə aradan qaldırmağa çalışmasıdır.

F.Köçərliyə görə, müəllim öz rəftar və davranışı ilə öz şagirdləri üzərində güclü təsirə malik olmalı, onun qəlbində elə dərin iz buraxmalıdır ki, bu təsir yalnız şagirdin məktəbli dövründə deyil, bütün ömrü boyu qalsın, daha sonralar həyatlarının ən çətin zamanlarında məsləhət üçün ona müraciət etsinlər.

Bu prosesdə müəllimin şəxsiyyəti heç bir şeylə əvəz edilə bilməyəcək təsirə malikdir. Köçərli bütün ömrünü balaların tərbiyəsində həsr etmiş qocaman yazıçı və pedaqoq A.Şaiq o hələ gənc ikən yazdığı bir məktubunda deyirdi: “Əgər müəllim istəyə, nə cür şərait və mühit içərisində olmuş olsa da, öz şagirdlərinə çox şey öyrədə bilər. Qabiliyyətlə, bacarıqla və istedadlı müəllimin əlində naqəbil və korafəhm şagird də az-çox elm və bilik ala bilər.

Tərbiyə prosesində uşaq döymək hallarına qarşı Köçərli həmişə ardıcıl mübarizə aparmış, çubuq zoru ilə dərslər öyrətməyin əsrin təqazasına müvafiq gəlmədiyini göstərmişdir. Bu cəhətdən Köçərli əsərlərində əmansızcasına ifşa etdiyi başlıca obyekt mollalar idi, o dərsləri bilən şagirdin əlinə çubuq verib zəif oxuyan yoldaşının ayaqlarına çubuq vurduran mollaların cəmiyyət qarşısında böyük cinayətə yol verdiklərini göstərirdi.

Köçərli bu anti-pedaqoji üsulun tərbiyə nöqtəyi-nəzərdən təhlükəli nəticə verdiyini şərh edərək yazırdı: “Şagirdləri döymək, təhqir etmək, şəxsiyyətinə toxunmaq, yaxud onların birini digərinə döydürmək nəticəsində uşaqlar kobudlaşır, bir-birinə nifrət bəsləyir. Sonunda belə tərbiyə almış uşaqlar dahşətli cəniyə çevrilir.”

Müəllimlərlə şagirdlər arasında həmişə sülh, mehribanlıq, dostluq, etibar və sədaqət olmalıdır. Əgər şagirdlərlə müəllimlər arasında dostluq münasibətləri olarsa, onda şagirdlər bu səmimi münasibətdən istifadə edib öz problemləri haqqında müəllimləri ilə açıq və qorxusuz söhbət edərlər. Məşhur pedaqoqlar bildirirlər ki, uşaqlar nə qədər bədxasiyyət, kobud olmuş olsa belə onu qayğı, məhəbbət və mehribanlıqla tərbiyə edib düzəltmək mümkündür. F.Köçərliyə görə məktəbdə qorxu, vahimə, təhqir, hədə kimi cəzaya yer olmamalıdır. Müəllim isə cəza verən rolunu oynamamalıdır. Müəllimlər öz işlərini elə qurmalıdır ki, heç bir vaxt belə üsullara ehtiyac olmasın. Tərbiyəçilər bilməlidirlər ki, tərbiyədə cəza və kobudluq vasitəsilə uşaq əxlaqının islahatına və təkmilləşməsinə nail olmaq çətindir. Məşhur pedaqoq öz məqalələrində

cəzanın uşaq ruhunda tamamilə arzuolunmayan psixi hal əmələ gətirdiyini və nəticədə uşağa islahedici deyil, qəzəbləndirici təsir buraxdığını müəllimlərə çatdırmağa çalışmışlar. O, uşaqda yalançılıq, hiyləgərlik, ikiüzlülük və hətta qəzəb doğurur, yalnız düşünülmüş əxlaqi təsirlər və təbirlər müsibət əxlaqi nəticələr verir. Beləliklə, aydın olur ki, tərbiyədə cəza və kobudluq vasitəsinə əsas götürün müəllimlər hər zaman uğursuzluqlarla qarşılaşarlar. Öz təlim-tərbiyə sahəsindəki işlərində müvəffəqiyyətsizliyə uğrayarlar.

F.Köçərlinin tərbiyə məsələlərinə münasibəti tam peşəkar xarakter daşıyır və bu günün tərbiyə prinsip və metodları ilə səslənir.

Köçərliyə görə pedaqoji fəaliyyətə dərin düşüncə, geniş bilik, əməksevərlik, lakin bunların hamısından daha vacib böyük ürək və qəlb lazımdır.

Tərbiyəçi pedaqoji fəaliyyətini həyata keçirərkən qorxuya yox, öz vicdanının səsinə əsaslanmalıdır. Tərbiyə prosesi müəllimlərlə uşaqlar arasında qarşılıqlı məhəbbət, hörmət, səmimiyyət arasında qurulmalıdır. Bununla yanaşı tərbiyəçi hər bir uşağa fərdi yanaşmağı bacarmalıdır. Ən vacib cəhətlərdən biri də tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsi, dövrün tələblərinə cavab verməsidir. Tərbiyəçi uşaqlara vəziyyətə görə ilə alicənab davranış qaydaları: ədalətli, xeyirxahlıq əlamətləri öyrətməlidir. Bu davranış qaydalarını tərbiyəçilər öz hərəkət və davranışları ilə öyrətməlidirlər. Tərbiyədə cəza və qorxu böyük cinayətdir. Tərbiyə sadlıq və gülməhəlilə şəraitində keçməli, bu işə kədər, qəm-qüssə yad olmalıdır. Uşaqları yaxşı tərbiyə etmək üçün birinci növbədə müəllim uşağı hərtərəfli öyrənməlidir.

F.Köçərlinin tərbiyə haqqında irəli sürdüyü fikirlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Köçərli ailəni, təbiəti, məktəbi və ictimai mühiti tərbiyənin daim təsir göstərən amilləri hesab edirdi. O, ailə ilə tərbiyə arasındakı bağların üzərində xüsusilə geniş dayanır və ailəni tərbiyənin ən mühüm amillərindən biri kimi qiymətləndirirdi. F.Köçərli yazırdı: uşaq öz bilik, öz xasaili-mənəviyyəsinin əsas dünyasını ailədə alır. Burada onun qəlbinə bəyənilmiş xasiyyətlərin, yaxud qəbahətlərin toxumu saçılır, ailədə hökm-fərma olan mənəvi ideyalar yavaş-yavaş onun qəlbinə yer eləyir. Ailədə uşağın tərbiyəsinə bilavasitə təsir göstərən ata, ana, bacı, qardaş, nənə və digər ailə üzvləridir. Lakin pedaqoqlar bunların arasında birinci yeri ana tutduğunu qeyd edirlər. Çünki övlad kiçik yaşlarından günün böyük bir hissəsini anası ilə bərabər olur. Bunu nəzərə alan Köçərli qeyd edir ki, ana öz rəftar və davranışı ilə uşaqlarının gələcəyi üçün mənəvi məsuliyyət daşıdığıni unutmamalıdır. Uşaq aləmi elədir ki, onlar əsasən ailədə olan yaxşı və yaman tövsiyələr və nəsihətlərlə deyil, praktiki olaraq gördüklərini, müşahidə etdiklərini götürürlər. Əgər ailədə uşaq ailə üzvlərinin bir-birinə qarşı hörmət və məhəbbətini, sədəqətini, mədəni davranışı görərsə, bu zaman həmin hərəkət və davranışlar uşağın qəlbində kök salar və əks olunar. Belə tərbiyənin əsasında uşaqla sədəqət, zəhmət sevmək, adamlara məhəbbət, böyüklərə hörmət və itaət kimi xüsusiyyətlər formalaşar. Lakin əgər bunların

əksinə olarsa, uşaq ailəsindən müsibət deyil, yanlış tərbiyə alsın, yəni ailədə tənbəllik, kobudluq, yalançılıq, ikiüzlülük və başqa hallar müşahidə etsə, onda uşağa da bu kimi naqis əxlaqi keyfiyyətlər özlünü buruzə verir.

Ailə tərbiyəsi öz təsirini məktəb dövründə daha qabarıq şəkildə göstərir. Əgər ailə tərbiyəsi düzgün qurulmamışsa, təbiəti ki, uşağın normal tərbiyəsindən danışmaq da yersiz olardı. Bu hal təhsil prosesində tez üzə çıxır. Belə uşaqlar təhsilini tamamilə bilmir, cəmiyyətə, ictimai həyata hazır olmurlar. Xalq qarşısında öz vəzifələrini düzgün dərk etmirlər. Nəticədə isə onlar cəmiyyətdə ziddiyyətlərin mənbəyi olurlar. Beləliklə, F.Köçərli ailə tərbiyəsinə uşaqların tərbiyəsində mühüm amil hesab edir və aşağıdakı cəhətləri yüksək qiymətləndirirdi.

1. Ailədə tərbiyənin bünövrəsi möhkəm və düzgün qurulmalıdır, əks halda uşağın bütün həyatı yarımçıq və natamam olacaqdır. Ailədə düzgün tərbiyə almayan uşaq yalnız özü üçün deyil, xalq üçün, ətrafdakılar və ictimaiyyət üçün də zərərli bir qüvvəyə çevrilir.

2. Ailə üzvləri arasında səmimiyyət, həmrəylik, doğruluq, bir-birinə qayğı, zəhmətə sevgi olmalıdır.

3. Ailə başçıların sözü ilə əməlləri arasında ziddiyyət olmamalıdır.

4. Ailə tərbiyəsinə tərbiyədən xəbəri olan adamlara tapşırmaq lazımdır. Ailədə uşaqları məhz bu xüsusiyyət və tələbləri nəzərə almaqla tərbiyə etsələr, cəmiyyət daha da gümləşər.

F.Köçərlinin pedaqoji yaradıcılığı ilə tanışlıq göstərir ki, onu daha çox təlim-tərbiyə məsələləri: dil, müəllimlərin rəftar və davranışları, həmçinin ailədə uşağın tərbiyəsi məsələləri daha çox düşündürmüşdür.

O, öz məqalə və məktublarında, əsərlərində bu problemlərin həlli yollarını göstərmişdir. Biz isə bu qısa materialda onun pedaqoji fəaliyyətinin bəzi cəhətlərinə toxunmağa çalışırıq. Ümidvarıq ki, F.Köçərlinin zəngin pedaqoji yaradıcılığı gələcəklə bir çox psixoloq və pedaqoqların tədqiqat obyektinə çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Firdunbəy Köçərli "Balalara hədiyyə" Bakı-1987.
2. Mir Cəlal, F.Hüseynov "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" Bakı-1982.
3. Ə.Y.Seydov "Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən" Bakı-1987.
4. L.Qasımova, R.Mahmudova "Pedaqogika" Bakı-2012

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Ayşən SADIQLI*

“Qılınc və qələm” romanında Nizami Gəncəvinin bədii surəti

Şeiri oxunanda bu Nizaminin
Özü də hər sözdə görünər yəqin.
Gizləni özünü verməzmi nişan,
Sənə hər beytində bir sirr danışan.
Yüz il sonra sorsan bas o hardadır?

Hər beyti səslənər: “Burda, burdadır!” [2, s.474]

Nizami Gəncəvi

Şərçin ən böyük dahisi Nizami Gəncəvi özünün ölməz sənəti, başəri ideyaları ilə bu gün də yaşayır. Şekspir, Viktor Hüqo, Balzak kimi Nizami də ümumilikdə dünyaya məxsus dahi sənətkardır. Bütün dünya Nizami Gəncəvinin qüdrətli şair, dahi mütəfəkkir kimi qəbul edir.

Əxliik hərəkatının nümayəndəsi kimi heç bir ayrı-seçkiliyə yol verməyən şairin qəhrəmanları arasında türk, ərəb, fars, yunan və s. xalqların nümayəndələri vardır. Şairin yaratdığı qəhrəmanlar ədalət, xoşbəxtlik uğrunda mübarizə aparırlar. Nizami Gəncəvinin bütün dünyada məşhurlaşdıran özünün “pənc gənc” adlandırdığı “Xəmsə”sidir. Bu beş poemada şəxsiyyət əzadlığı, ictimai bərabərsizlik, ədalətli cəmiyyət haqqında ifadə olunan fikirlər indi də aktuallığını qoruyub saxlayır. Məhz Nizaminin “Xəmsə”sindən sonra beşik şəkildə əsərlər yazmaq ənənə halını aldı.

Nizami Gəncəvinin 800, 840, 850, 870 illik yubileyləri Azərbaycanda və ölkəmizdən kənarında təntənə ilə qeyd edilmişdir. İlk dəfə olaraq şairin 870 illiyi münasibətilə “Xəmsə” nəsr şəkildə hazırlanmışdır. Yeni “Xəmsə” bütün oxucuların, xüsusilə də şagirdlərin Nizami əsərlərini daha dərinləndirən anlaması üçün dəyərli bir vəsaitdir [7].

Bir çox yazıçılar dahi sənətkar Nizamiyə həsr olunmuş əsərlər yazmışlar. Oqtay Salamzadə, Mehdi Hüseyn, Anatoli Zöhrəbəyov və başqaları əsərlərində Nizaminin bədii obrazını yaratmışlar. Nizamiyə həsr olunmuş ən məşhur əsərlərdən biri Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanıdır. Bu əsər M.S.Ordubadinin yazdığı son tarixi roman hesab olunur. Müəllif yazılarının birində əsərin üzərində 1939-cu ildən işləməyə başladığını qeyd edir. Bu roman işıq üzü görəndə qədər müəllif çox ciddi tədqiqat işləri aparmış, məqalələr yazmış, hətta “İsgəndərnəmə” poemasının böyük bir hissəsini də doğma dilimizə çevirmişdir. Bu tədqiqatlar, axtarışlar da “Qılınc və qələm” romanının

yazılmasında yazıçıya çox böyük kömək etmiş, əsərin daha dolğun, inandırıcı alınmasına kömək etmişdir.

Əsərdə Nizaminin yaşadığı dövr, şairin yaradıcılığı, XII əsrin tarixi, ictimai-siyasi vəziyyəti, bu dövrdə şairlərə olan münasibət və s. öz əksini tapmışdır. Romanda Şərç ədəbiyyatı nümunələrindən, Nizami Gəncəvinin öz poemalarından, eyni zamanda, xalq yaradıcılığından məharətlə istifadə olunmuş, nəticə etibarilə dahi şairin həyatı, yaşadığı mühit haqqında sanballı bir əsər ortaya çıxmışdır.

M.S.Ordubadinin 1946-cı ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmuş “Şeirimiz haqqında bir neçə söz” məqaləsində, eyni zamanda, digər publisist yazılarında da Nizami qələminin qüdrətinə yüksək dəyərləndirilir. Bütün bu tədqiqat işləri də onu göstərir ki, Ordubadinin Nizami irsinə böyük məhəbbəti olmuşdur.

“Qılınc və qələm” romanında ümumilikdə 50 illik bir dövrün hadisələri öz əksini tapmışdır. Bu qədər uzun bir müddətdə baş verən hadisələri tarixdə olduğu kimi, dəqiqliklə əks etdirmək çətindir. Buna görə də yazıçı romanı yalnız görkəmli şairin həyatını əks etdirən əsər deyil, XII əsrin tarixi, ictimai-siyasi proseslərini göz önündə canlandıran bir roman kimi yaratmışdır. Əsərdə qüdrətli qələm sahibi Nizami və qılıncı ilə qələbələ qazanmış, Nizaminin yaxın dostu Fəxrəddin, onların ətrafında baş verən hadisələr qabardılır. Ordubadi haqqında bəhs etdiyi dövrün əsas cəhətlərini də romanın baş qəhrəmanı hesab olunan şair Nizaminin taleyi ilə əlaqəli şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır.

Ordubadi irsinin tədqiqatçılarından olan prof. Fəridə Vəzirova sənətkara həsr etdiyi monoqrafiyada yazır: “...Ədib “Qılınc və qələm” romanını başladı və onu qısa bir müddətdə qurtardı. Səid böyük sürətlə yazırdı. Onun işgüzarlığı, iş sürəti və yorulmaq bilməməsi heyranedicilik dərəcədə idi. O, müasir mövzularda yazmaq, daha doğrusu, müasirlərinin həyatına və mübarizəsinə dair başladığı əsərləri bitirmək üçün tarixi əsərlərini tez qurtarmağa çalışırdı” [6, s.108].

Nizami “Qılınc və qələm” romanında hər zaman hadisələrin mərkəzində dayanır. Ən gərgin anlarda belə Nizami müdrikcasına vəziyyətdən baş çıxarır. Əsərdə şairin uşaqlıq illəri barədə, demək olar ki, söhbət açılmır, burada əsasən şairin yetkinlik, kamillik dövrü diqqətə çatdırılır.

Bütün əsər boyu ictimai ziddiyyətlərin şahidi oluruq. Belə bir dövrdə yaşayıb-yaradan Nizaminin əsərin ilk səhifələrində dostuna söylədiyi fikirlər ibrətamizdir: “İndi ki, qılınc və mizraq işlətməyə, ox və kaman işləri ilə məşğul olmağa həvəsini vardır, onları yaxşı öyrən. Mən də qələm işlərində yüksək mərtəbə əldə etməyə çalışacağam. Bunların ikisi də bizə lazımdır”.

Ordubadi Nizamini, onun daxili dünyasını, dünyagörüşünü olduğu kimi verməyə çalışmışdır. Buna görə də Nizami bütöv, dolğun xarakter kimi diqqətə cəlb edir.

Romanda Nizaminin qarşısına çıxan ilk qüvvə kimi Gəncə hakimi Əmir İncəci görünür. Əmirin və Gəncə xanlığının təhriki ilə gözəl rübai ustası Məhsəti

* BDU, II kurs magistrant

doğma şəhərindən sürgün edilir. Məhsətinin Nizami ilə məktublaşması onun saraya çağırılmasına səbəb olur. Əmirin sarayına gələn şair öz ləyaqətini, yenilməzliyini, əqidəsindən dönməzliyini nümayiş etdirir. Elə bu görüşdən Əmir İnançın qızı Qətibə Nizamiyə əvəzlənir. Şair isə hakimin varlı qızının məhəbbətini rədd edir, öz sevgilisi, kasıb kəndlilə qızı Ronaya isə ömrü boyu sadiq qalır. O, mənaşirini maddiyyatdan, adi həyat tərzini varlı yaşamaqdan üstün tutur.

Nizami bütün əsər boyu öz vətəninə, millətinə sadiq olduğunu nümayiş etdirir. Fəxrəddin, Məhsəti, Rəna, Qızıl Arslan, Qətibə, Əmir İnanç və digərlərinə münasibətdə şairin xarakterinin möhkəmliyi üzə çıxir.

Nizami ilə Fəxrəddinin dostluğu, birlikdə hərəkət etməsi qılıncla qələmin möhkəm birliyinə imkan yaradır. Taleyin ağır sınaqları qarşısında dayanan Nizami yaxın dostu Fəxrəddinin mənaşirini ərsəyə gətirir, onu bir çox mükəmməl təhlüklələrdən qoruyur. Şairin insani keyfiyyətləri nəinki dostlarının, hətta düşmənlərinin də diqqətini cəlb etmiş, onlar da şair haqqında yüksək fikirdədirlər.

XII əsrin qüdrətli hakimlərinin biri olan Qızıl Arslan da şairin məsləhətlərinə ehtiyac duyur. Hətta Qızıl Arslan Məhəmməd Cahən Pəhlövanla Qətibənin toy mərasimində Nizamini göndərir, sonradan şairlə hökmdar arasında məktublaşmalar olur. Bu da onların arasındakı isti münasibətdən xəbər verir.

Nizami öz poemalarında şair, sənət haqqında irəli sürdüyü fikirlərə yaratdığına da sadiq qalmışdır. Ordubadi də məhz Nizamini dəyərli fikirlərinə əsaslanaraq onun dili ilə "asl şair necə olmalıdır?" sualına aydınlıq gətirir: "Əsərin incəliyi nə qədər ki dilin incəliyi ilə əlaqədardır, bir o qədər də şairin məharət və sənətkarlığı ilə əlaqədardır. Məharətli və sənətkar şair hər dildə yazar; sənətkar olmayan şair isə öz dilində də yazı bilməz. Əcəba fars dilində yazan şairlərin hamısı sənətkardır? Yaxud da arəb şairlərinin hamısı, Ümrütləqəys, Əbunəvvas və Əbüləttəhiyyə kimi sənətkar şairlərdirmi?" [4, s.34-35].

Əslində Nizami "Xəmsə"sini, ümumilikdə əsərlərini fars dilində yazsa da, Ordubadi onun Azərbaycan dilində əsərlər yazdığını söyləyir. Bu, Ordubadinin tarixi faktı dəyişməsi kimi qəbul edilərsə də, bununla yazıçı öz vətənpərvərliyini, ana dilinə olan münasibətini ifadə etmişdir: "Öz dilində şeiri olmayan bir xalqın nəyi ola bilər? Bir xalqın dil mədəniyyətini yaradan onun ədəbiyyatıdır. Şair həm şairdir, həm də öz xalqı danışan dilin müdafiəçisidir, dilin varlığını qoruyan əsgərdir".

Ordubadi şairin yaratıcılığını dərindən tədqiq etmişdi. Bəlkə də həqiqətən Nizamini doğma dilimizdə yazdığı şeirləri də vardır. Bu məsələ Nizaminişünaslığın araşdırılmağa ehtiyacı olan problemlərindən biridir. Nizami əsərlərində hər zaman öz vətəninə bağlılığını göstərmişdir, onun poemalarında türk sözləri də işlədilmişdir.

Ordubadi romanda bir növ "sənət sənət üçün deyil, xalq üçündür" prinsipini əsas tutaraq Nizamini dilini deyir: "...Çünki şair yalnız uca hasarların içərisində qapanan on-on beş nəfər üçün yox, minlər üçün yazılır".

Nizami saraylarda yaşayıb mədhiyyə yazan şairlərdənsə, Məhsəti kimi qüdrətli şairəyə üstünlük verir. Əsərdə yazıçı Nizamini sarayda yaşamadığı, heç kimə baş əymədiyi belə ifadə olunmuşdur: "Xələtlərdən məhrum ediləcəyim aydın bir məsələdir...Xələt yalnız ayaqlar və səcdə edən başlara qismət olur. Mənim başımı isə zamanın dənəşətli küləkləri, qasırğaları belə əyməyə qadir deyildir" [4, s.36].

Romanda səsləndirilən bu fikirlər isə bütünlükdə Nizami şəxsiyyətini göz önündə canlandırmağa imkan verir: "Fəqirəm, bəxtiyaram, sanmayın kim tirə bəxtim var, Məhəbbət mülkünün softanıyam, öz tac-taxtım var".

Romanın sonunda Nizami və Fəxrəddinin ölümü ilə sanki mübarizənin sona çatdığı göstərilir: "Artıq Nüsrəddini nə qılınca, nə də qələm məsləhətləri ilə müdafiə edənlər var idi. Fəxrəddin və Əlaəddinlərin qılıncları qunuda paslandı kimi, böyük Nizami də gözəlirini əbədi olaraq həyata yummuşdu" [5, s. 412]. Buradan belə anlaşılır ki, Vətənin gücü elə qılınca və qələmin, yəni Fəxrəddin və Nizamini birliyindən irəli gəlmiş, bu qüvvələrin olmaması isə millət üçün böyük bir faciədir.

Romanın Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhlövanın dili ilə hökmdarın şairə olan münasibəti ifadə edilir: "Təbiidir ki, Nizami və Məhsəti ehsanlar üçün şair yazan sənətkar deyildir. Lakin bizdən qədrqanlı tələb olunur. Mədəniyyətin inkişafı bunu hər bir hökmdardan tələb edir. Şairə verilən qiymət onun aclığı üçün yox, sənəti və yaratıcılığı üçün verilir".

Roman işıq üzli göründən sonra ədəbi tənqidin ona münasibəti birmənalı olmuşdur. Mehdi Hüseyn 1947-ci ildə "Qılınca və qələm" haqqında qeydlər adlı məqaləsində M.S.Ordubadinin ədəbiyyat tariximizdə sayılıb-seçilən, görkəmli simalarının biri olduğunu göstərir, eyni zamanda, əsərə iradlarını da bildirir. M.Hüseynin "Nizamini bu günün tələbinə görə modernizə etmək, onu müasirləşdirmək olmaz" [3, s.569] fikri ilə razılaşmaq lazımdır. Eyni zamanda, qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi də haqlı olaraq "şair şairin dövrü ilə bağlı tədqiq ediləlidir" fikrini irəli sürmüşdür. M.Hüseyn yazır ki, tarixi qəhrəmanı müasirləşdirmək yolu tarixi roman prinsiplərinə tamamilə zidd bir yoldur [3, s.570].

Müasir dövrün tənqidçilərinin Tehran Əlişanoğlu özünün "XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası" adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, "Şair çox yerdə XII əsrin deyil, XX əsrin ictimai-siyasi xadimi kimi davranır, fikir yürütür" [1, s.189].

Əsərdə göstərilir ki, yalnız qılıncla uğur qazanmaq olmaz. Bu, Nizamini dilini elə çox gözəl şəkildə ifadə olunmuşdur: "...biliksiz və siyasi düşüncəsi olmayan adamların silahları da qələbə qazana bilməz. Qəhrəmanlıq yalnız silah

deyil, bilik də tələb edir". Romanın əsas ideyası budur ki, qılıncı qələm, ağılla güc birlikdə olarsa, hər sahədə qələbə əldə etmək olar.

Bələliklə, "Qılınc və qələm" romanında Nizami Gəncəvinin surəti hərtərəfli yaradılmış, o, həm qüdrətli şair, həm vətəninin, millətini sevən, ona bağlı olan, xalqın taleyinə biganə qalmayan ictimai xadim, eyni zamanda, nümunəvi əsil başçısı kimi verilmişdir. Bu da Nizami obrazına oxucularda böyük rəğbət oyatmışdır.

Ədəbiyyat:

- 1.Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2006, 312 s.
- 2.Gəncəvi N.Xosrov və Şirin, Bakı, "Lider" nəşriyyat, 2004, 509 s.
- 3.Hüseyn M. Əsarları. C.9. Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1979, 634 s.
- 4.Ordubadı M. S. Qılınc və qələm: H.1. – B.: Şərq-Qərb, 2005. – 344 s.
- 5.Ordubadı M.S. Qılınc və qələm: H.2. – B.: Şərq-Qərb, 2005. – 416 s.
- 6.Vəzirova F. Məmməd Səid Ordubadı. – B.: Gənclik, 1970. – 122 s.
7. <http://kitabdenizi.wordpress.com>

Ercan Kızıldaş*

N.F.Qısakürəyin yaradıcılığında "lirik mən" və ilahi eşq

Anladım işi, sanat, Allahı aramakmış,
Marifet bu, gerisi yalnız çelik- çomakmış...

N. F. Qısakürək

Türk dünyasının söz xəzinəsini zənginləşdirən şəxsiyyətlərdən biri Nəci bə Fazil Qısakürəkdir(1904-1983). Qələmini söz sənətinin müxtəlif janrlarında sınayan Nəci bə Fazil, ilk növbədə qüdrətli şairdir. N.F.Qısakürəyin poeziyası başdan-başa ilahi eşqi tərənnüm etmək üstündə qurulub, desək, yanılmazdır."Benim gönlüm Allah diyene", "Allah derim, başqa heç bir şey deməm!", "Allah diyen, gel, seni ayağımdan öpeyim!" söyləyən şairə görərsə məhəbbət ilahi məhəbbətdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, şairin yaradıcılığında aşiqanə hisslər, sevgi duyğuları üstünlük təşkil edir. Onun poeziyasında eşq özünü təbii- insani məzmununda, həm də sufi anlamda göstərir. N.F.Qısakürək öz sufi dünyagörüşünə müvafiq şəkildə xilqətin yaranmasını axtarır, hər yerdə allahı görmək istəyini bildirir, irəli sürdüyü suallarla yaradılışı allahın varlığına bir

şübhə hesab edir, insan idrakının onun həqiqətini dərk etməkdə aciz olduğunu göstərir. "Lirik mən" qarşısında bu sualları qoyur:

- 1) İnsanı yaratmaqda allahın məqsədi nə olub?
- 2) İnsan allah qarşısında hansı məsuliyyəti daşıyır?
- 3) Allahın dərkini necə olmalıdır?
- 4) İnsan öz iradəsinə tabedir, yoxsa allahın?

N.Fazil şeirində tez-tez rast gəlinən "mən" düşüncəsi "məndən" ziyadə bütün insanlığı içində cəmləşdirir. Onun əsərlərində insan bütün problemlərlə dərin və fəlsəfi bir yanaşmayla ələ alınır(4,93).

1934-cü ildə Nəci bə Fazilin bütün həyatının, eləcə də yaradıcılığının dönüş nöqtəsi, özünün təbiriylə desək, "sosial mücadilə"yə atıldığı ildir. Həmin il şairin İstanbul Bayoğlu Ağa Cəməsində moizə oxuyan məşhur vəiz, din xadimi və Nəqişbəndi təriqətinin şeyxi Əbdülhakim Arvasi (1860-1943) ilə tanışlığı onun həyat fəlsəfəsinin, dünyaya baxış bucağının, sənət anlayışının tamamilə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. O günə qədər parlaq şairlik istedadı ilə türk poeziyasının zirvələrində oturan gənc Nəci bə Fazil Əbdülhakim Arvasi ilə görüşdükdən sonra İslam dinini onun təlimi vasitəsilə əks və idrak edir. Bu tarixi görüşdən sonra o, yalnız öz poeziyasını yox, bütün yaradıcılığını islami hikmətin qulluğuna verir(5, 149).

N.F.Qısakürək islam peyğəmbərinin "allah gözəldir və gözəlliyi sevər" hədisini bir həyat və fəaliyyət şüarına çevirir: "Guzel Allahım, sen rahmetinlə də, kahrınla da guzelsin..." Gözəllik isə tanrının yaratdığı bəşər övlədidir. İnsan məxluqatın ən gözəlidir. Allah isə bu gözəlliyi, yəni insanı sevər. "Sırtında təşinməz yükü göklərin" deyən sufi şairə görə, ona itaət etmək şərfini allah məhz insana nəşib etmişdir. Çünki tanrı ən çox insanda zahir olmuşdur: "Nəyə baksam aynt şey, neyi görsem aynt şey... Olan sensin..."

Tanrıya məxsus ilahi əmanətlərin daşıyıcısı insandır. Halbuki həmin əmanət insandan daha əvvəl göylərə, yerə və dağlara təklif olunmuş və bunlar qorxudan həmin əmanəti götürməkdən imtina etmişdir. İnsan isə əmanəti qəbul etmişdir. İlahi əmanət dedikdə, Allaha itaət, ibadət, şəriət, hökmlərinə yerinə yetirməklə, yanaşı ağıl, idrak, düşüncə, Haqdan ayrılıq dördi, vəsəl həsrəti, eşq yükü və s. nəzərdə tutulur (1,24). İnsan allahın yer üzərindəki qüdrətinin əksidir. Demək, insana sevgi də allaha sevgidir. Allaha inanan, onun yoluyla irəliləyən insan daha bacarıqlı, daha güclüdür.

Sevmək qabiliyyətini aşıqə yalnız allah bağışlayır, o da başqasını yox, yalnız "o"nu sevir, "o"na sığınır:

Bu yük senden Allahım, cekeceğim, naçarım,
Senden sana sığınır, senden sana kaçarım!(2, 56)

"Quran"da deyilir: "Hər şeyi bilən Odur". "Allah hər şeyi bilir" o deməkdir ki, "o" hər insanın qəlbində olur. N.F.Qısakürəyin sözləri ilə desək:

Herkes bir vücütsüz hayal peşində;
Eşini kaybetmiş herkes eşində.

* BDU, magistrant, II kurs

İçinizde yiv yiv derinleşin de,

Çıksın karşınıza en yakınınız!(2, 27)

və yaxud:

İnsan, yaklaştığına yaklaştığından ayrı;

Belli ki, yakınımız yoktur Allahdan gayrı...(2, 41)

“Aşk korkuya peçedir, korku da aşka perde” bildirən şairə görə, qəlbində ilahi eşq olan mərifət əhlinin allahdan heç bir qorxusu ola bilməz. Qorxu yalnız Haqqı sevməkdə lazımı mərtəbəyə yüksələ bilməməkdən ola bilər.

N.F.Qısakürəkdə eşq insanın iç dünyasını təmizləyən, ona tanrısını tapdırən, tanıdan yoldur. Eşq insanı qəhrəmanlığa, fədakarlığa səsləyir. Eşqə düşənlər saf, təmiz adamlardır. Belə bir eşqi adı gözlə görmək, adı dillə ifadə etmək olmaz. Bunun üçün idrak gözü (batın gözü), səvon könlü lazımdır. İlahi eşq və sevgi yaradılışın, var olmanın və insan olmanın səbəbkardır. N.F.Qısakürəyin təəssüf etdiyi eşqin içində tanrını tapmaq istəyi çox gəbariçdir.

Allah hər tərəfdə və hər yerdə var, kainat ondan ibarətdir. Onsuz bir maddənin təsəvvürü qeyri-mümkündür. O, bir günəşdir, biz ondan ayrılmış, yenə də onunla birləşəcək zərərlik. O, bir dənizdir, biz onun sınısından qopmuş, yenə də ona qarışacaq dalğalarıq. Varlıq olmaq onun verdiyi həyat sayəsində mövcuddur. Odur ki, insan daima bu “bütün”ə can atır, “tam” olmağa, daha doğrusu, kamilliyə can atır:

Bir parçacığım ben, bütüne hasret;

Zaman dönedursun, o günə hasret (2, 24).

İnsanı bu dünyaya bağlayan, onu tanrısından uzaqlaşdıran, kamillik mərtəbəsinə çatmağa qoymayan yeganə əngəl nəfsdir. Kamil insan öncə nəfsi öldürməlidir. İnsan məniyyətini tərk etməklə nəfsini məhv edir, əks təqdirdə o, nəfsinin quluna çevrilmiş olur.

N.F.Qısakürək nəfsə dair silsilə şeirlər həsr etmişdir. O, nəfsi “şeytanın səfiri”, “üzü qapqara”, “nəfs isimli kafir” kimi ifadələrlə təqdim edir. Nəfs insanı pis işlərə sürükləyir, onu acgöz edir. Şair nəfsinin ardınca düşən insanın ondan heç nə əldə edə bilməyəcəyinə işarə edir.. “Lirikmə” hər yerdə nəfsin qarşısına çıxdığı və bu “düşmə”dən qaçmağın çox çətin olduğunu bildirir:

Hər nəfs çıxır qarşıma, ölüp ölüp dirilsən;

İnsandan qaçmaq kolay, kendimdən qaçabilsem...

“Nəfs” bir obraz olaraq özünü insanlara belə təqdim edir: o, gecələri özü ilə bərabər gətirən, qaranlıqlar çökdürən, dənizlərdə qasırğaları yaradanıdır. Nəfs özünü vəba xəstəliyi ilə eyniləşdirir. O, çürüyən ağaclarda, xəstə bənizlərdədir. Onun əsəri cinlər, şübhə, qorxu hissidir. İnsanların qəlbində özünə gizli yuva qurub. Yuva qurub ki, onu içəridən yesin, məhv etsin. O, insanların həm zahiri əməllərində, həm də batinindədir

Eşq ilə nəfs bir-birinə tamamilə ziddir. Eşq insanı vücudi-külla, nəfs isə kəsət, hissi aləmə çəkən qüvvədir. Eşq doğru, nəfs isə əyri yolun

müşayiətçisidir. Eşq qulu kamala və həqiqətə, nəfs isə cəhəlatə və şeytani hissələrə qovuşdurur. Əslində sevgi insanın fitrətindədir. Əgər həmin sevgi Haqqa doğru yönəlsə, başa yolunun ruhi qüvvəsinə, nəfsin toruna düşsə, fəna yolunun müşayiətçisinə çevrilir. Yəni eşq insanı başqaya, nəfs isə fani olana yönəldir(39). Odur ki, nəfsi “diz çökdürmək” lazımdır:

Diz çök, ey zorlu nəfs, öndümde diz çök!

Heybəm həyat dolu, dəstə və yumak.

Sen bütün dalların birleştiği gök;

Biricik meselem, Sonsuza varmak...(2, 20).

N.F.Qısakürəyin şeirləri onun Allah, həyat, insan, dünya, zaman, tarix haqqında duyğu və düşüncələrinin inikasıdır. Onun əsərlərində qaldırılan problemlər şair şəxsiyyəti prizmasından öz poetik həllini tapır. Daha doğrusu, bu əsərlərdə “lirik mə” aparıcıdır, “lirik mə” Allah və insan, cəmiyyət və mühit, vətən və xalq, tarix və müasirlik haqqında mühakimələrini özünün müraciətli ilə reallaşdırır.

N.F.Qısakürək şeir yazanda təkcə “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə yox, “cəmiyyət üçün sənət” prinsipini əsas götürdüyünü belə etiraf edir: “Ben şiiri, her türlü hasis qayenin üstünde, doğrudan doğruya kendi zat qayesinin sirriyə de Allaha ve Allah davasının topluluğuna – cəmiyyət için sanat-bağlı kabul etmişim”(3,13).

N.F.Qısakürəyi şair edən allaha və insana sevgi hissidir: “dilimin ucunda tek nükte kaldı: Allahın kainata efəndi olarak yaratdığı, insan eħramının zirve taşı ve şair...”(3,13). Onun bir məqsədi var: allahı və onun yaratdığı gözəllikləri vəsf etmək! Şeir isə bu yolda bir vasitədir:

Diyorlar bana: Kalsın şiir de, söz de yer!

Sen araştı, göklere çıkan merdiven nerde?(2,38)

Bəşəriyyətin yaratdığı mənəvi gözəlliklərdən biri də şeirdir. Onu yaradanlar da onun birleşdirici gücünə həmişə böyük ümid bəsləmiş və ona xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu başdan-başa humanizm, insana sevgi, hörmət ruhunda köklənmiş türkün şeirinə, eləcə də N.F.Qısakürəyin poeziyasına daha çox aiddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128s.
2. Kısakürək N.F. Çile. İstanbul: Büyüq Doğu yayınları, 2012, 511s.
3. Kısakürək N.F. Şiirlerim və şairliğim. “Çile” kitabına ön söz. İstanbul: Büyüq Doğu yayınları, 2012, s.9-14
4. Xəndan A. Nəci b Fazil Qısakürəyin poeziyasına ümumi baxış. Bakı: “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, 2005, № 2, s.92-93
5. Rəsulov Ə. Nəci b Fazil Qısakürəyin dramaturgiyası. Bakı: “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, 2011, № 1, s.149-152.

Bədii ədəbiyyatda qadın problemi cəmiyyətdəki tragizmin ifadəsi kimi
(Suat Dərvişin "Fosforlu Cevriyyə" əsəri əsasında)

Bədii ədəbiyyat bir qayda olaraq insandan danışıır. Bütün dövrlərdə cəmiyyətin aktual problemlərindən biri qadın problemi olmuşdur. Zəngin və qədim ənənələrə malik türk ədəbiyyatı tarixində də yazıçılar, şairlər qadın probleminə xüsusi diqqət yetirmiş, qadın problemini cəmiyyətin inkişafının əsas problemi kimi qiymətləndirmişlər. Bu ənənə bütün dövrlərdə özünü eyni dərəcədə göstərmişdir.

İslamaqədərkı türklərdə qadının əsas rolu ilk növbədə "analıq" və "qəhrəmanlıq" olmuşdur. Bir mənalı inama görə bu dövrdə qadın dünyaya övlad gətirməli və evdarlıqla məşğul olmalı, lazım gəldikdə yanaşı döyüşməli, at sürməli, silahdan istifadə edə bilməyi bacarmalıdır. Qadın ailə birliyində əsas təməl rolunu oynayır. Lakin sonrakı dövrlərdə qadının qarşısına çıxan məsələlər, problemlər qadın probleminin yaranmasına səbəb oldu.

Nəticədə söz sənəti həyatda yaranmış təleyüklü qadın problemini ardıcıl şəkildə işıqlandırmalı oldu. Qadın problemini cəmiyyətin ağırılı problemlərindən biri kimi mənalıdırən sənətkarlardan Suat Dərvişin adı xüsusi qeyd olunmalıdır. Suat Dərvişin bu problemə marağı diqqətə layiqdir. Xüsusən ona görə ki, qadın problemindən kişi yox, bu problemin içində yaşayıb onun bütün çətinliklərinə bələd olan qadın yazıb. Suat Dərvişin sənətkar kimi ikinci əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, o, epixonçu deyil istedadlı qadın sənətkardır. Onun yaradıcılığı həm qadın probleminin incəliyinə qədər bələdliyi baxımından, həm də bu problemin xüsusi sənətkarlıqla ifadəsi baxımından seçilir.

Bütün amilləri göz önünə alaraq müəllifin qadın faciəsinə ən çox yer ayırdığı roman kimi məhz "Fosforlu Cevriyyə" əsərini göstərə bilərik. Əsərdə yalnız baş qəhrəman olan Cevriyyə deyil, onun kimi eyni ictimai mühitdə yaşayan qadınların tragizmi canlandırılmışdır. Çünki insan mənsub olduğu cəmiyyətin idealogiyasından, normalarından kənar qala bilməz. Həyat bu ictimai şəraitdə doğulmuş qadınlara eyni faciəni müxtəlif formalarda yaşadaraq cəmiyyətin əsas qınaq hədəfinə çevirmişdir.

"Suat Dərvişin toplumçu-gerçəkçi söyləmin hakim olduğu romanlarında tema olaraq eşq macərələrini əla əla belə, olay hörgüsünü gerçəkçi bir zəmində qurmaya diqqət edir. Gerçəkçi olay hörgülürlə hazırlanan "Fosforlu Cevriyyə", "Heç biri", "Aksaraydan bir Pərixan", "Heç", "Ankara məhbusu" kimi romanlar sosial gerçəkçi söyləmin əsərləridir. Romanlarını əksər hallarda qadın qəhrəmanların baxış bucağıyla meydana gətirir. Olaylarda toplum həyatının ziddiyyətlərini işləyir. Maddi imkan-

imkansızlıq, ictimai dəyərlər-fərdi özgürlük kimi toqquşmalar ətrafında toplumun hər kəsimindən adamların rol aldığı vəqələrdə qadın öz fərdliliyini və kimliyini qazanmaq istəyir. Qadın toplumun yıpranış dəyərləri ilə münasibət yaşayır" (4, 372).

Müəllif Fosforlu Cevriyyəni Rəşad Nuri Güntəkinin Fəridəsi kimi müəllim obrazında oxucuya təqdim edə bilirdi. Bu halda belə bir sual ortaya çıxır ki, niyə məhz Suat Dərviş baş qəhrəmanını küçə qadını kimi təqdim etmişdir? Ona görə ki, müəllimə, hakimə və ya hər hansı evdar qadına münasibətlə cəmiyyətin ən aşağı məqamında dayanan küçə qadınına münasibət tamamilə fərqlənir. Burada ikinci ilə müqayisədə ikinci cəmiyyətdə insanların iç üzünü daha qabarıq öndə çıxır.

Fosforlu Cevriyyə saf bir insandır. O da bütün gənə qadınlar kimi saf arzular, gələcəyə böyük ümidlər bəsləmişdir. Lakin bütün arzuladıqlarının heç biri gerçəkləşmədi. Bütün xəyallardan məhrum fərqli bir həyat yaşadı. Səbəb isə əlbəttə ki, mənsub olduğu cəmiyyət və aid olduğu ictimai şərait idi. Cəmiyyət onu məcbur etmişdir ki, öz arzularını atıb heç vaxt yuxusuna da gəlməyəcək bir həyat yaşasın.

Həyatın hər üzünü, əzabın hər rəngini görmüş Cevriyyə elə düşündü ki, artıq heç nə ona təsir edə bilməz. Lakin o, müəmmalı insanı tanımış, ona qarşı duyduğu hisslər, onda yenidən həyat arzusu yaradır, qəlbinin bir küncündə öldürdüyü xəyalların yenidən baş qaldırması onda yeni bir ümid işığı öyadır. Cevriyyə hər yerdən əlinin üzüldüyü, ən çarəsiz anında onu tanıyır. O, Cevriyyəni sadəcə o gəncin şaxtasından deyil, boşluğa sürüklənən həyat uçurumunda da xilas edir.

"Cevriyyə mavi dənizə və mavi səmaya çox baxdığı vaxt onu coşqun, anlaşılmaq həyəcən bürüyürdü. Bu hissini böyükliyi qarşısında o, özünü lap balaca, cılız hiss edirdi. Bax, bu adam ona əlçatmaz, yüksək göründü. Onun yanında Cevriyyə başa düşürdü ki, bu adam ona yalnız himayəçilik edir. Əgər bu münasibət olmasaydı, o, dayanacaq nöqtəsini itirmiş adamlar kimi özünü itirirdi" (2, 72).

Cevriyyə təleyinə düşən ömürlə yanaşı içindəki o duyğularla yaşamışdır. Bu elə bir həyat idi ki, ondan qaçış yox idi. Ona bu həyatdan, bu çirkəbdən qurtulması üçün edilən təklifləri də qətiyyətlə rədd edirdi. Rəşad Nuri Güntəkinin "Damğa" əsərində olduğu kimi, Fosforlu Cevriyyə də bildirdi ki, hara getsə, küçə qadını olması ona problem yaradacaq, keçmiş ləkəlidir. O isə öz yaxınlarına, doğmalarına bu əzabı vermək istəmir və nəticədə məcburən bu həyata öyrəşir.

Fosforlu Cevriyyənin yaşadığı real həyatla arzularınakı, xəyallarındakı həyat arasındakı ziddiyyət istər-istəməz onun mənəvi-psixoloji sarsıntı keçirməsinə səbəb olur. O, arzuladığı kimi yaşamaq istəyir, amma tələb olunan kimi yaşamaq məcburiyyətində qalır. Məcburən yaşadığı həyat isə bütövlükdə cəmiyyətin fəlakəti və bələsidir.

* BDU, magistrant, II kurs

Suat Dərviş Fosforlu Cevriyə və onun yaşadığı mühtə canlandıraraq bu şəraitdə yaşamağın çətinliklərini oxuculara çatdırmağa çalışmışdır. Çünki o, qəhrəmanlarının başına gələn hadisələrdə, faciələrdə bilavasitə cəmiyyəti günahləndirirdi. Hətta onun qadınların həyatını bu tərzdə müdafiəyə qalxması feminizmin kimi qiymətləndirildi. Buna səbəb onun yaratdığı cevriyələrin, marikaların üzə çıxarılıb ədəbiyyatın baş qəhrəmanı edilməsi idi ki, bu da “qapalı cəmiyyət”-də qəbul edilməz hadisə idi. Yazıçının “Fosforlu Cevriyə” əsərində sadəcə küçə qadınının həyatının bir epizodunu deyil, Cevriyənin uşaqlığını, yeniyetmə çağlarını onun gözünün önündə canlandırması bu dünyaya qadın olaraq doğulmanın çətinliklərini bütünlüklə əks etdirərək oxucuya çatdırır.

Bu tip obrazlara Avropa ədəbiyyatında daha əvvəlki dövrlərdə rast gəlinə də türk ədəbiyyatında bu stereotipi məhz Suat Dərvişin qırmış olduğunu görürük. Cevriyə kimi Mopassanın Gonbulu da həyatın eyni çətinliyi ilə üz-üzə gəlmiş qəhrəman kimi diqqəti cəlb edir. Fosforlu Cevriyə kimi Gonbul da küçə qadınıdır. Hər ikisi özünü satmaqla dolur. Lakin Gombuldan fərqli olaraq Fosforunun həyat şəraiti, maddi durumu daha acımaqlıdır. Mopassanın Gonbulunun vətənpərvər bir obraz kimi çıxış edə bildiyi halda, Cevriyədə nöinki belə bir şərait yoxdur, hətta o rəsmi qüvvələr tərəfindən təqib olunur.

“Cevriyənin qara, qıvrım saçlarında toz kimi xırda su zərrələri parıldayırdı. Bu cənsixan çiskinli İstambul gecəsini lənətləyirdi. Hava çiskin idi, elə bil kimsə suçluyənəli zülmətə su səpmişdi. Hava belə olduğu üçün onun saç parıldayırdı, elə buna görə də fırınlar- Cevriyə polisləri belə adlandırır- onu tuta bilməmişdilər” (2, 12).

Cəmiyyətdə küçə qadını qəbul olunmamış bir insan deməkdir. Lakin insanın məcburi şəkildə üzə çıxan əxlaqı onun içinin göstəricisi deyil. Əxlaqın göstəricisi zahiri əlamətlər ola bilməz. Cevriyə bədənini maddi ehtiyacına görə satır, ruhunu, sevgisini satmır. Bu onun faciəsidir ki, cəmiyyətə qarşı düşüncə gətirə bilmir, iki həyat, iki ömür yaşayır. O, rahat yaşamaqdan, isti bir evdən imtina edib bütün həyatını soyuqda, səxtədə, ehtiyac və çirkab içində yaşamağa razı olur. Adını, kim olduğunu bilmədiyi birinə duyduğu sevgiyə görə nöinki rahatlıqdan, hətta öz həyatından keçir. O, bir küçə qadını olsa da, qəlbində ən saf eşq hissələrini yaşadan aşıqdır.

Bu insanın özünü qəbul etməyən cəmiyyət onun sevgisini də qəbul etməyəcəkdə. Cevriyə bütün həyatını onsuz da yoxluq, əzab, çirkinliklər içərisində keçirmişdi, hər çətinliyi görmüşdü. Onu artıq heç nə təəccübləndirə, incidə bilməzdi. Amma sevgini yaşamamışdı və yaşadığı an onun həyatına mənə verə bilər.

Sonda yazıçının əsərini qəhrəmanın ölümü ilə tamamlaması cəmiyyətin məhv etdiyi bütün qadınların simvolu kimi diqqəti cəlb edir. Cevriyənin ölümü adı bir küçə qadınının faciəsi deyildi, o mühtədə yaşayan bütün qadınların tragizminin nümunəsi idi. Belə bir faciəni bu və ya digər dərəcədə bütün

cevriyələr məcburən yaşayır. Buna səbəb cəmiyyətin arxa planda qalmış insanlara münasibətinin kəskinliyi, qəddarlığıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Çimen Günay. Toplumcu gerçəkçi türk ədəbiyyatında Suat Dərviş'in yeri.

Ankara, 2001

2.Dərviş Suat. Fosforlu Cevriyə. .Ankara məhbusu. Bakı, 1991

3.Rəsulov Əsgər. Türk sənədli-bədii nəsr. Bakı, 2004

4.Türk ədəbiyyatı tarixi: II cild. Bakı, 2010

Fatma HÜSEYNOVA*

AMEA, Ədəbiyyat İnstitutunun aspirantı “Molla Nəsrəddin” jurnalının folklor qaynaqları

Folklor, xalq gülüşü “Molla Nəsrəddin” jurnalının və onun ifadə etdiyi məfkurənin bədii planda ifadəsini əsas qaynağıdır. İddia edildiyinin əksinə olaraq, bu satirik jurnalda Molla əmi, Xacə Nəsrəddin və s. sadəcə kədr arxasında qalır, yəni, ədib bu obrazdan öz hədəflərini “vurmaq” üçün istifadə edir. Burada məsələyə bir neçə səpkidən baxmaq lazımdır. a) Cəlil Məmmədquluzadə bu ad altında adresatı elə daşdıqı seçir ki, onun oxuduğu, yaxud dinlədiyi nəsnə yaşadığı həyatın ayrılmaz bir hissəsi olsun. Bu, məsələnin ideoloji-məfkurəvi tərəfidir; b) Jurnalda satira ilə xalq gülüşünün tənəsübi ilə olmalıdır ki, estetik baza tükənmiş, çünki böyük ədib jurnalın nəsrinə başlayarkən insanların öyüd və nəsihətə pis vərdişlərdən ol çəkməyəcəklərini dəqiq bilirdi. Onu da daqiq bilirdi ki, yalnız “məsafəsiz” satira ilə problemin hədəsindən gəlmək və beləliklə, daşdıqı missiyanı yerinə yetirmək olmaz (2, 132). Xalq gülüşü, lətifə “oyunbazlığı”, məzəli əhvalatların bol-bol və qayəyə uyğun şəkildə verilməsi estetik planda bir çox məsələlərin həllini asanlaşdırırdı. Jurnaldakı bir çox mənləri sadəcə məzəli əhvalat kimi, lətifə “oyunbazlığı” kimi oxuyan şəxslər nəticə etibarə ilə özlərini, yaddaş və psixologiyalarını da yada salacaqlar.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında xalq gülüşü və onun ifadə formaları haqqında düşünərkən ilkin olaraq, yada məşhur Molla Nəsrəddin düşür. Cəlil Məmmədquluzadənin satirada hədəfi o qəddər məsəblə və qəliz xarakterə malik idi ki, onu insanlara göstərib anlatmaq heç də sadə məsələ deyildi. Məqsəd ideoloji-məfkurəvi anlamda çoxdan yuxuya getmiş milləti fil yuxusundan oyatmaq və bütün gizlinləri və iyrenclikləri ilə dünyanı ona göstərmək idi. Bəs

* AMEA, Ədəbiyyat İnstitutu

nəyə görə Mirzə Cəlil başqa bir satirik, yaxud lətifə qəhrəmanını deyil, məhz Molla Nəsrəddini seçmişdi? Adın əvvəlindəki "molla" sözü də seçimin təsadüfi olmadığını bəlləyirdi. Mirzə Cəlil güllüş mədəniyyətində, hər şeydən qabaq, qoca Şərqi güllüş mədəniyyətində "ikibaşlılığın" (termin olaraq, ambivalentlik) hansı rolu oynadığından xəbərdar idi. Sözü dolayısı yolla-əzop dili ilə çatdırmaq güllənə güllüşə məruz qalan obyekt arasında məsafəni məqsədə uyğun olaraq "oynatmaq" və sair məziyyətlər Molla Nəsrəddin lətifələrinin kütləvilik qazanmasının əsas sیرridir.

Jurnalın nəşrində, onun ayrı-ayrı nömrələrinin hazırlanmasında Mirzə Cəlil yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz güllüş mədəniyyətini həm mənəca zənginləşdirmiş, ona yeni ruh və əhəng vermiş, həm də xalq güllüş mədəniyyətinin xüsusiyyətlərindən bəhrələnməklə hədəflərini uzun müddət nişangahda saxlaya bilməmişdi, çünki bu hədəflər məhz uzun müddət nişangahda qalmaqla aradan qaldırılabilir. Mirzə Cəlilin həm nəşirlik, həm də yazıçılıq istedadı, yumor hissəsinin, sarkastik incəliyin olduqca güclü olması hesabına bu nəşir Azərbaycanca realist nəsrin sonrakı inkişafında da əsaslı rol oynamışdır.

"Bu jurnal çap olunmağa başlayan kimi uğur qazandı və Mərkəzdən Hindistana qədər bütün müsəlman dünyasında on nüfuzlu satirik nəşrə çevrildi". Bunu Amerikanın nüfuzlu ədəbiyyat jurnallarından olan "The New York Review of Books" yazır. Jurnalda daha sonra qeyd edilir ki, "...yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə çap edilmiş "Molla Nəsrəddin" kinayəli yumor və fransız rəsəmləri Honoré Daumier, yaxud Toulouse-Lautrec-i xatırladan realist illüstrasiyalı ilə müsəlman ruhanilərin riyakarlığını hədəf alırdı.

Jurnal ABŞ və Avropa dövlətlərinin dünyanın başqa ölkələrinə qarşı yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasətini, yerli elitanın rüşvətçorluğunu da sərth tənqid edir, amma eyni zamanda qəribləmə, təhsil islahatı, qadın hüquqlarını təbliğ edirdi.

Ruhanilərə qarşı belə materialların çapı müsəlman ölkəsində asan iş deyildi, XX əsrin əvvəlində bu, redaksiya heyəti üçün riskli idi. Hətta bir dəfə Cəlil Məmmədquluzadə jurnalda yazılanlara qarşı çıxan etirazçılardan qaçıb canını qurtarmalı olmuşdu".

"The New York Review of Books" yazır ki, səkkiz səhifəlik jurnalın təxminən yarısı illüstrasiyalardan ibarət olduğu üçün oxucular üçün çox çətinlik idi, xüsusən də əhalinin böyük hissəsinin savadsız olduğu üçün.

Məqalədə deyilir ki, Azərbaycanda çıxsada, jurnalın ən böyük təsiri İrana olub. "Molla Nəsrəddin" Qacar sülaləsinin rüşvətçorluğunu tənqid edirdi. Onun məqalələri və illüstrasiyalı Asiyada ilk parlamentin yaradılması ilə nəticələnmiş İran Məşrute İnkilabının baş verməsi üçün zəminin yaradılmasına xidmət etmişdi.

"Molla Nəsrəddin" İranda və Balkan ölkələrində də oxşar satirik dərgilərin yaradılması üçün ilham mənbəyi olmuşdu (5).

"Molla Nəsrəddin"i az qala bütün dünyada məşhur edən isə onun xalq güllüşünə, Azərbaycandan folklorunun qaynaqlarına dərinədən, yəni məhiyyəyə əsaslanması idi. Bu faktı detalları ilə sübut etmək məqsədi ilə bəzi nümunələrə müraciət etmək yerinə düşərdi. Molla Nəsrəddin lətifələrinin birinə diqqət edək: "Deyirlər, Teymurləng ordusunda fil də saxlayırmış. Filləri ayrı-ayrı kəndlərə göndərirmiş ki, orada saxlasınlar. Fillərdən birini də Molla Nəsrəddin olan kəndə göndərirdi. Teymurləngin qorxusundan kimsə filə toxunmur. Fil kefi nə istəyir eləyir, əkin-zəmini, bağ-bağatı, bostanı yeyib tərğ edir. Kəndlilər filin əlindən lap tənəə gəlirlər. Onlar yığılıb molların yanına gəlirlər: - A molla, bu fil bizdə istahət qoymadı, gəl qabağa düş. Əmirin yanına gedək, dərdimizi ona deyək, bəlkə bir rəhmi gəldi, fili apardı. Molla razi olur. Onlar Teymurləngin yanına yola düşürlər. Yolda kəndlilər Teymurləngin qorxusundan ikibir-üçbir qaçıb dağılırlar. Teymurləngin qapısına çatanda molla baxır ki, hamı qaçıb, təkə özü qalıb, öz-özünə deyir: - Yaxşı, görün sizin başınıza nə oyun gətirəcəyəm. Teymurləng ondan soruşur: - Molla, nə üçün gəlmisən? Molla deyir: - Əmir sağ olsun, bizim kəndə bir fil qonaq göndərmisən. Bundan çox razıyıq. Ancaq fil tək olduğundan səs-küyündən dayana bilmirik. Kəndlilər də mənimlə gəlmişdi, cəsarət eləyib içəri girmədilər. Xahiş edirik, bir dişi fil də göndərəsən. Teymurləngin molların sözləndən xoşu gəlir, ona çoxlu onam verir. Əmr eləyir ki, o kəndə bir dişi fil də göndərsinlər. Molla da aldıqı hədiyyəni götürüb sevinə-sevinə evinə gəlir. Kəndlilər onu görüb soruşurlar: - Molla, nə oldu? Molla cavab verir: - Gözünüz aydın, filin o biri tayı da gəlir." (6). Lətifədə struktur-kompozisiya əlaməti kimi əsas prinsip məntiqə ehtiva olunan məna ilə oynamaqdır. Yuxarıdakı lətifədə bu oyunun bütün görüntüləri təqdim edilir. Konkret məndə məna vektorunun istiqaməti siq-zaq tələb ələmir, mətləb çox sadədir, qorxaq kəndlilər molları aldadır, molla da onlara kələk gəlir. Ancaq bu sadə mətiqin lətifədə həlli üçün molla yalan danışmaq üçün, bir növ, fürsət əldə edir və düşündüyü sadə kələyi var gücü ilə işə salır. Nəticədə qorxaq qazdıqı quyuya özü düşür. Bu lətifələrdə molla bəzən normal məntiqə qarşı çıxır və bu qeyri-normal məntiqə ilə bəzəyib təqdim edir ki, o, bu təsadüfdə məntiqədən daha inandırıcı görünür, çünki hər şey dibiş bir oyunun, məna yaratma, məna çoxaltma oyunun girdəbindədir.

Cəlil Məmmədquluzadənin bioqrafiyasından məlumdur ki, mollaxanada təhsil aldığı illərdə o, hazırcavablığı ilə seçilib. "Xatirətim" in müəyyən hissələrində Mirzə Cəlil yazdığı uşaqların avam və ifrat dindar insanlara güldüyündən bəhs edir. Səfər zamanı yolda səbir gəldiyinə görə geri qayıdan xan məhəllə uşaqlarının məsxərə hədəfi olur, onlar "səbir gəldi, xan qayıtdı!" - deyər güllüşürlər. Bu mühihdə insanlar din və şəriətin dəyişməz qanunları ilə yaşayırlar; mühih elə formalaşmış ki, onun özündən kənarla heç bir bağlantısı yoxdur. Qapalı, "öz oxu ətrafında" fırlanan cəmiyyətin normal şəkildə dəyişməsi mümkünsüz görünür.

Buna görə də lətifələrdəki məna oyunbazlığından faydalanıb jurnaldakı satirik, kinayəli və yumorla dolu fraqmentlər vasitəsi ilə Mirzə Cəlil kökləri ilə möhkəmcə olduğu yerə mıxlanmış cəmiyyəti (yəni hərəkət edib dəyişməyən, yalnız dəyişmə, hərəkət effekti doğuran) dəyişmək istəyirdi. Gülüş mahiyyət etibarlı ilə istənilən cəmiyyətin ideoloji əsaslarına yönəldiyinə görə Molla Nəsrəddinin də ağzından əslində qan iyi gəlirdi. Varislik, düşüncə və bədii fikrin inkişaf dinamikası baxımından göstürüldükdə Axundov və Zərdabi ilə müqayisədə Mirzə Cəlilin ədəbi mübarizədə bir xeyli progressiv addımlar müşahidə edilirdi.

Bu mənada, hələ XIX əsrdə Zərdabi ilə M.F.Axundovun məktublaşmasını yada salmaq yerinə düşər. Məlum şəraitin naqis cəhətlərindən bəhs edən iki böyük ziyalı yazırdı: "... qoy şaircəklər bizə həcv yazsınlar...". "Molla Nəsrəddin" jurnalı həm də bədii ədəbiyyatın janr bölgüsü və təsnifatının, başqa sözlə, milli ədəbiyyatda janr anlayışının qəti şəkildə dəyişməsinə təkan verdi. O dövrün əsas tələbi bədii ədəbiyyatın realist əsaslar üzərində "rekonstruksiyası" idi. Ədəbi-estetik anlamda jurnal araşdırılıqda məlum olur ki, burada əsas komponent kadr arxasının olmasıdır. Naşir və onun əməl dostları, yəni, jurnalın ərsəyə gəlib yaşamasında əməyi olan insanlar məlum olsa da, təsir daha çox güllüşün, satirik sistemin yaratdığı "kadr arxası"nın gücünə həyata keçirilirdi.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının məfkurə və ictimai missiyanın ifadəsində əsas rolu folklor qaynaqları oynadığına görə, klassik irsə münasibətdə də bu qaynaqlar mühüm rol oynayır. "Molla Nəsrəddin" jurnalında lətifələrdən istifadə məlum olduğu kimi, birbaşa deyildir. Klassik irsə münasibətin bu xarakteri məqalə və felyetonlarda olduğu kimi, bədii nümunələrdə də özünü göstərirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalı həm də XX əsrin böyük ziyalı və qələm adamlarının formalaşması üçün bir meydan olduğuna görə, bu hadisədən bir üslub sistemi kimi də bəhs etmək mümkündür.

İstifadə edilən ədəbiyyat:

1. Ədəbiyyat məcmuəsi, AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı-1999.
2. Андреев М. Средневековая Европейская драма. Москва, 1989.
4. Yusifli Cavanşir. Azərbaycan komediyasının poetikası. Bakı, 2007.
5. <http://www.azadliq.org/content/article/24719393.html>
6. <http://yumor.azeri.net/fil-iki-oldu-75.htm>

Abstract

This article deals with the folk laugh, expressed in the series of the *Molla Nesreddin* satiric magazines published in Azerbaijan at the beginning of the twentieth century. In this article, the matter as regards the relation between the aforementioned periodical's texts and the folk culture of Azerbaijan is studied

deeply. This matter is analyzed based on the mutual comparison made between the anecdotes of Molla Nesreddin and the laugh proceeding from the texts of the periodical.

Key words: Molla Nesreddin, magazine, folklore, text, laugh

Резюме

Данная статья посвящена народному смеху, выраженного в разных номерах сатирического журнала «Молла Насреддин», опубликованного в Азербайджане в начале XX века. В этой статье, касательно связи между текстами вышеупомянутого периодического и народной культуры Азербайджана изучается глубоко. Этот вопрос анализируется на контексте взаимного сравнения между анекдотов Молла Насреддина и смех, отраженных в журнале.

Ключевые слова: Молла Насреддин, журнал, фольклор, текст, смех.

Firəngiz CABBAROVA*

ƏZİZ MİRƏHMƏDOV VƏ AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİSTLƏRİNƏ DAİR

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri də Əziz Mirfeyzulla oğlu Mirəhmədovdur. Ədəbi irsimizi toplayıb nəşr etdirmək və gələcək nəsələ çatdırmaq sahəsində uğurlu addımlar atan şəxsiyyətlərin - Firidun bəy Kəçərli, Əmin Abid, Salman Mümtaz, Həmid Araslı, Feyzulla Qasımlı, Məmməd Arif kimi korifeylərin adları ilə bərabər Əziz Mirəhmədovun adını da çəkmək daha düzgündür. Əməkdar elm xadimi Ə.Mirəhmədov Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv seçilmiş və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü olmuşdur. Zəngin yaradıcılıq irsinə malik olan Ə.Mirəhmədov ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid, kitabşünaslıq və mətnşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərmiş və hər sahə üzrə atdığı addımlar uğurlu olmuşdur. Ə.Mirəhmədov 18 kitabın, 100 – dən artıq elmi və ədəbi – tənqidi məqalənin müəllifi, eləcə də 100 – dən çox kitab, dərslik, müntəxəbat, monoqrafiya və s. redaktoru olmuşdur.

Təsədüfi deyil ki, Firidun bəy Kəçərlinin çap olunmuş 2 cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabının elmi redaktoru Ə.Mirəhmədov olmuşdur.

Çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan böyük alim XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yol, çıxır açan tənqidi realistlər haqqında əsəri xüsusilə seçilir. Ümumiyyətlə, Ə.Mirəhmədov "Molla Nəsrəddin" jurnalı və onun əməkdaşları haqqında çox yazıb. O, molla-nəsrəddinçiləri tənqidi realizmin

* Bakı Dövlət Universiteti

nümayəndələri kimi qeyd edir, müdafiə etdiyi namizədlik və doktorluq işi də bu ədəbi məktəbin məşhur nümayəndələri - M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə haqqında olmuşdur. Onun Mirzə Ələkbər Sabir haqqında həm məqalələri, həm də elmi monoqrafiyası var. Sabir haqqında yazdığı məqalələrinə "Sabirin klassik irsə əlaqəsinə dair", "Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm", "Şair gözünü yumandan sonra", "Hophopnamə:", məlum" və "naməlum" adamlar", "Ağlar güləyən" və s. məqalələrində görkəmli alim M.Ə.Sabir, onun şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Lakin onun Sabir haqqında dolğun və sanballı fikirləri "Mirzə Ələkbər Sabir" adlı monoqrafiyasında ifadə olunmuşdur. Ədəbiyyatşünasın "Mirzə Ələkbər Sabir" monoqrafiyası M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığı haqqında elmi dəqiqliyi ilə, hələ də aktuallığı ilə seçilən bir əsərdir.

Ə.Mirəhmədov "Mirzə Ələkbər Sabir" monoqrafiyasında Sabirin yaşadığı dövr və mühitə nəzər salmış, onun tənqidi realist kimi yetişməsində yaşadığı dövr və mühitin rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Monoqrafiyada ədəbiyyatşünas alim Sabirin həyatını, uşaqlıq və gənclik illərini, pedaqoji və jurnalistlik fəaliyyətini, "Molla Nəsrəddin" və digər qəzet və jurnallara əlaqəsinə və ölümlünə qədər olan həyat və fəaliyyətini dəqiq faktlar əsasında əks etdirmişdir. Əsərdə ədəbiyyatşünas Sabir realizminin ideya-bədii mənbələrini araşdırmış və realizm ünsürlərinə ədəbiyyat tariximizdə nöinki M.P.Vaqif, həttə, ondan bir neçə yüz əvvəl yaşayan Nizami Gəncəvi yaradıcılığında geniş şəkildə rast gəldiyini qeyd etmişdir. Sabir realizmi ilə Nizami yaradıcılığı arasında olan estetik və etik ideal baxımından oxşar cəhətlər ilk növbədə ideya, arzu yaxınlığı, qadın azadlığı və s. məsələlər barəsində məlumat vermişdir. Ümumiyyətlə, Sabir realizmi və satirasının qaynaqları haqqında görkəmli alimin fikri belə idi:

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı, şifahi xalq şeiri, ... , qabaqcıl mütərəqqi ictimai fikri, dünya ədəbiyyatı ənənələri, xüsusilə XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda qüvvətli bir cərəyan halı almış olan realist satira – Sabir yaradıcılığının qida mənbələridir (11, səh. 91).

Ədəbiyyatşünas alim Sabirin Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümayəndələri Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir və Mirzə Fətəli Axundov kimi şəxsiyyətlərə bağlılığı və onların yaradıcılığından bəhrələnməsini dəqiq faktlarla göstərmişdir. Şairin satira yaradıcılığında M.F.Axundovun rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Ə.Mirəhmədov yuxarıda adlarını çəkdiyi klassiklərin tənqidi realizm və satira yaradıcılığında xidmətlərini göstərərək daha sonra yazır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında realizm və satirani kamala çatdıran isə Axundov olmuşdur (11, səh. 90).

Monoqrafiyada müəllif Sabirin əsərlərini mövzusunə görə də təsnif etmiş, onları müxtəlif başlıqlar altında vermiş, daha çox onun fəhlə, kəndli həyatına, dini fanatizm əleyhinə və azadlıq hərəkatına həsr olunmuş əsərlərini

geniş tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Ə. Mirəhmədova görə Sabir şeirlərində güllünün gözəllik naminə cirkınlıyı, eybəcarlıyı məhv etmək məqsədinə xidmət etdiyini göstərirdi. Bu xüsusiyyətlər təkcə Sabirə aid deyil, tənqidi realistlərin ən səciyyəvi xüsusiyyətidir. O, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi həm də tənqidi realizmin özünəməxsus cəhətlərini, bu məktəbin nümayəndələrinin ədəbiyyata gətirdikləri yenilikləri müəyyənləşmişdir. Bununla bərabər Sabir yaradıcılığında novator xüsusiyyətlər, əsərlərində inqilabı pafos haqqında mülahizələr bu günlərdə aktuallığını itirməmişdir. Bu əsər Sabirin şəxsiyyəti, yaradıcılığı və sənətkarlığı haqqında hərtərəfli işlənmiş və mükəmməlliyi ilə seçilən orijinal bir elmi-tədqiqat işidir.

Müəllif Sabir yaradıcılığının ictimai mühitə, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə təsiri barədə yazmış, onun yaradıcılığında bəhrələndən M.Möcüz, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, A.Səhət, A.Şaiq, C.Cabbarlı kimi Azərbaycan şairləri ilə bərabər fars ədəbiyyatı nümayəndələrinin də bəhrələndiyini qeyd etmişdir.

Alimin bu monoqrafik tədqiqatında həm ədəbiyyat tarixçisi kimi və həm də ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi fəaliyyəti hərtərəfli əks olunmuşdur. Müəllif Sabir yaradıcılığının darin elmi-nəzəri təhlil stüvcündən keçirmiş, yeni-yeni mülahizələr, maraqlı faktlar ortaya çıxarmışdır. Müasir dövrdə də hər kim Sabirin həyat və yaradıcılığı haqqında yazarsa, Ə.Mirəhmədovun "Mirzə Ələkbər Sabir" adlı monoqrafik tədqiqatına müraciət edir.

Ədəbiyyatşünas "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin banisi C.Məmmədquluzadə haqqında da bir sıra elmi məqalələrin və onun həyat və fəaliyyətindən bəhs edən "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" monoqrafiyasının müəllifidir. C.Məmmədquluzadə haqqında yazdığı məqalələrə "Azadlıq hərəkatının görkəmli xadimi", "Cəlil Məmmədquluzadə irsinin nəşri məsələləri", "Mirzə Cəlil və dünya mədəniyyəti", "Tədqiqat davam edir", "Ölülərin ilk redaksiyası", "Molla Nəsrəddin" çar məhkəməsi qarşısında", "Yazıçı və zaman güllür" və başqa məqalələri daxildir. Bu məqalələrində Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında söylədiyi fikirlər diqqətləyiqdir.

Onun "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" monoqrafiyasından məlum olur ki, ədəbiyyatşünas Mirzə Cəlilin bütün həyat və yaradıcılığı haqqında geniş tədqiqat aparmışdır.

Monoqrafiyada müəllif C.Məmmədquluzadənin həyatını – uşaqlıq və gənclik illərini əhatə və əks etdirmiş, Mirzə Cəlil yaradıcılığında xalqçılıq məsələlərini aydınlaşdırmış, onun hardan gəldiyini müəyyənləşdirmişdir. O, Mirzə Cəlil və M.F.Axundov əlaqələrini, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalqçılığın M.F.Axundovdan gəldiyini inandırıcılıqla göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Gənc yaşlarında Mirzə Cəlilin qoşulduğu maarifçilik hərəkatının mənbəyi də Rus və Avropa maarifçiliyi deyil, XIX əsrin sonlarında M.F.Axundovdan gələn maarifçiliyidir – fikri də Ə.Mirəhmədovundur.

Müəllif kitabda C.Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" adını götürmə səbəblərini aydınlaşdıraraq göstərməmişdir ki, birincisi Mollan Nəsrəddin obrazı xalq içindən çıxmış el ağsaqqalıdır, yəni onlar da Molla Nəsrəddin kimi xalqına bağlıdır. Molla Nəsrəddinlə bağlı lətifələrdə o gah avam, gah da çox bilikli, uzaqgörən, həqiqəti üzə deyən bir şəxsiyyət kimi tanınır. Tənqidi realistlər də məhz bu obrazın simasında geriliyi, avamlığı, ictimai eynibləri tənqid edir, cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslərə üstüörtülü şəkildə toxunurlar. C.Məmmədquluzadə bu imza ilə bu və ya digər qəzet və jurnallarda əsərlərini çap etdirmişdir.

Bu monoqrafiyada "Molla Nəsrəddin" jurnalının yaranmasında Mirzə Cəlilın böyük xidmətləri, eləcə də, jurnalın ətrafında toplaşan ziyalılar, onların yazı üslubu və manerası, toxunduğu məsələlər və s. haqqında geniş şəkildə bəhs açılmışdır. Müəllif bu əsərdə də tənqidi realizm haqqında elmi-ənənəri mülahizələr söyləmiş, bu cərəyanın nümayəndəsi kimi tanınmış digər, yəni başqa tənqidi realistlər haqqında da yeri gəldikcə kifayət qədər bəhs açmışdır.

Ə.Mirəhmədov molla-nəsrəddinçilərindən M.Möcüz haqqında yazdığı "Mirzəli Möcüz" adlı məqaləsi də var. Bu məqalədə M.Möcüzün yaradıcılığı və satiraları haqqında maraqlı elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürmüşdür.

Ümumiyyətlə, Ə.Mirəhmədov bir ədəbiyyatşünas kimi "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və bu məktəbin nümayəndələrinin yaradıcılığını nəzərdən keçirmiş, onların uğurlu fəaliyyəti, novatorluğu, ədəbiyyata və ictimai fikrə gətirdiyi yenilikləri araşdırmış, xalqa və klassik ədəbiyyata bağlılığını aşkar etmiş və onların yaradıcılığını geniş elmi-nəzəri təhlil süzğəcindən keçirmiş və yüksək qiymətləndirmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1988, 266s.
2. Əsgəri Z.Ş. Alim ömrü. Bakı, Elm, 2000, 112s.
3. Köçərli Fəridun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild, Bakı, Elm, 1978, 595 s.
4. Köçərli Fəridun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild, Bakı, Elm, 1981, 459 s.
5. Məmmədquluzadələr, Cəlil və Həmidə. Məktublar. Bakı, Gənclik, 1994, 120s.
6. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər). Bakı, 1983, 362s.
7. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, Yazıçı, 1980, 429s.
8. Mirəhmədov Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq / Ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, 240s.
9. Mirəhmədov Ə.M. Mirzə Fətəli Axundov. Bakı, Azərnaşr, 1953, 94s.

10. Mirəhmədov Ə.M. Mirzə Ələkbər Sabir. Bakı, Azərnaşr, SSREA, 1958, 490s.

11. Mirəhmədov Ə.M. Yazıçılar, taleilər, əsərlər. Bakı, Azərnaşr, 1978, 310s.

Gülər ƏLİYEVƏ

XX əsr fransız qadın yazıçılarının nəzəri konsepsiyası :

Simon de Bovuar

XX əsr fransız ədəbiyyatının görkəmli qadın yazıçılarından biri olan Simon de Bovuar dövrünün məşhur filosofu və feminist hərəkatının nəzəriyyəçilərindən biri olmuşdur. Onun yaradıcılığının nəzəri konsepsiyasını anlamaq və göstərmək üçün onun həyatına, uşaqlıq və gənclik yaşlarına nəzər salmaq maraqlı olardı.

Əsl adı Simon-Lüsi-Ernestin-Mari Bertran de Bovuar olan Simon 1908-ci ildə Parisdə dünyaya gəlmişdir. Onun ailəsi zadəgan nəslinə mənsub idi. Atası Jorj Bertran de Bovuar hüquqşünas-katib, anası Fransuaza de Bovuar isə Verdenli zəngin bir bankir qızı idi. Simon evin böyük qızı idi. Onun dünyaya gəlməsindən iki il sonra ailədə ikinci qız övladı Elen de Bovuar doğulur.

Bəş yaş tamam olanda valideynləri Simonu Kur Dezir (Cours Desir) məktəbinə yollayırlar. Burada əzilərdə ailələrindən gəlmiş qızları rəhbərlərin rəhbərliyi altında tərbiyə edirdilər. Simonun valideynləri, xüsusilə də anası gələcəkdə onu hər hansı bir burjuva nümayəndəsinin yaxud da, bir şahzadənin həyat yoldaşı kimi görmək istəyirdi. Lakin bu arzu həyata keçmədi. Buna səbəb isə onların ailəsinin müflis olması idi. Ailəsi müflis olduqdan sonra Simon ancaq dua edirdi və düşündürdü ki, onun həyatı yalnız Allaha məxsusdur və ona xidmət etməlidir. Lakin Simonun duaları heç nəyi dəyişdirmirdi.

Simon doğulanda o qız olduğu üçün atası çox məyus olmuşdu. Lakin sonra qızının nə dərəcədə ağıllı olduğunu görüb sevinirdi. Həm Bertran, həm də Fransuaza fikirləşirdi ki, yalnız təhsil Simonu ailənin dütəcar olduğu bu kəsbçilikdən qurtara bilər. Simon isə dualarının nəticəsiz olduğunu görürdü. Onun suallarına Allahdan heç bir cavab gəlmirdi və o qərar verir ki, bundan sonra suallarına yalnız ağıllı ilə cavablar axtaracaq. Beləliklə o dindən üz döndərərək ateistə çevrilir.

Lakin dindən uzaqlaşmaq yeni bir ideal tələb edirdi. Bu ideal isə ədəbiyyat olur. Hələ əvvəldən atası onda kitablara həvəs yaratmışdı. On beş yaşında Simon artıq məşhur yazıçı olmaq qərarına gəlmişdi. Moris Barres, Pol Klodel, Andre Jid, Pol Valerinin əsərləri onu vələh etmişdi.

1925-ci ildə Simon məktəbi bitirir, rişaziyyat və fəlsəfə üzrə bakalavr üçün imtahan verir. O, katolik institutunda rişaziyyatı, Sen-Mari institutunda isə ədəbiyyat və dili dərindən öyrənməyə başlayır. Bir il sonra Paris universitetindən ümumi rişaziyyat, ədəbiyyat və latın dili üzrə diplom alır. Həmçinin bir il

sonra 1927-ci ildə fəlsəfə üzrə diplom alır. Müəllimlik təcrübəsində Simon Moris Merlo-Ponti və Klod Levı Strosla tanış olur, məktəbdə birlikdə işləyirlər. 1928-ci ilin yazında o incəsənət üzrə bakalavr dərəcəsi alır.

İncəsənət fakultəsində Jan-Pol Sartr, Pol Nizan, Rene Maö ilə tanış olur. O, fəlsəfə üzrə konkursu hazırlaşır. I yeri Jan-Pol Sartr, II yeri isə Simon de Bovuar tutur. Bu ittəhamı nə vaxtsa verə bilənlərin içərisində ən gənci o idi. Onun 21 yaşı var idi.

Simon de Bovuarın Sartrla tanışlığı daha sonra münasibətə çevrilir və onun ölümlünə qədər davam edir. Ali məktəbi bitirdikdən sonra Bovuar və Sartr münasibətlərini aydınlaşdırmalı idirlər. Buna görə də onlar öz aralarında müqavilə imzalayırlar. Bu müqaviləyə görə onlar tərəfdaş olaraq qalırlar və bir-birlərinə elmdə həmfikir olacaqları ilə razılışırlar, bununla belə kənarıdaki sevgi macərələrini xəyanət olaraq saymayacaqlar. Ancaq onlar ər-arvad ola bilmirlər.

1929-31-ci illərdə Sartr hərbi xidmətdə olur. Xidmətdən sonra onu Avr şəhərinə işləməyə göndərirlər. Simon isə 1931-ci ildə müəllimə işləmək üçün Marselə gedir və bu dövrdə onlar öz müqavilələrini davam etdirirlər. 1932-ci ildə Simon Ruan şəhərinə gələrək Kornel liseyində dərş deyir, 1937-ci ilə qədər burada işləyir. Daha sonra Parisdə Molyer liseyində dərş deyir. O, tez-tez Sartrla görüşürdü, hər ikisi eyni zamanda intellektual oyunlar, sevgi macərələri ilə dolu rahat həyat keçirirdilər.

Ruan şəhərində Simon 19 yaşlı Olqa Kazakeviçlə tanış olur. O, Simonun tələbəsi idi. Olqa Sartr və Simonla sevgi macərəsi yaşayırdı. Azad fikirlərlə dolu olan cütlük trio yaratmaq qərarına gəlirlər. Məzuniyyətlərin birində adət-ənənəni pozaraq, Sartr vaxtını tamamilə Olqayla keçirir, Bovuarı işə Parisdə qoyur. Sartrın böyük cəhdlərinə baxmayaraq Olqa onun məşuqəsi olmur, lakin o Olqanın bacısı Vandunu yoldan çıxara bilir. Simon da öz macərələrinə hədd qoymurdu. Həmin vaxtlarda onun şagirdi olan Byanka Lamblin daha sonra müəlliməsi ilə olan yaxın əlaqəsini etiraf edir. Digər əyləncəsi isə şagirdi Natali Sorokina idi. Daha sonra Simon onu Sartrla tanış edir. Bu əlaqə klubunu Jak-Loran Bost tamamlayırdı, o artıq Sartrın tələbəsi idi. Olqa Kazakeviçlə evlənərək, eyni zamanda Simonun məşuqu olur və uzun illər onunla intelli yazışma aparır.

1939-cu ildə o ilk kitabını nəşr etdirməyə cəhd göstərir. Kitab "Ruhun üstünlüyü" ("Quand prime le spirituel") adlı hekayələr toplusu idi. (əşər 1979-cu ildə "Ruh üstün olanda" adı altında nəşr olunur.) Lakin yazı nəşriyyat tərəfindən qəbul olunmur. Həmin ilin əvvəlində Sartrı müharibə üçün əsgər aparırlar, 1940-cı ilin iyununda o əsir düşür və 9 ay əsirlikdə qalır. Lakin sonra onu azadlığa buraxırlar.

Sartrın Parisə qayıtmasından sonra Simon onunla birlikdə "Sosializm və azadlıq" adlı gizli qrup təşkilatında iştirak edir. Burada həmçinin Moris Merlo-Ponti, Jan Tüssen Desanti, Jan Kanapa da iştirak edirdi. Lakin tezliklə qrup

dağılır və Sartr qərara alır ki, yazıçılığın köməyi ilə işğala qarşı mübarizə aparınsın.

1943-cü ildə Bovuar müəllimlik fəaliyyətindən uzaqlaşdırılır. Bunun səbəbi Natali Sorokinanın anasının Simonun onun qızının əxlaqını pozması haqqında ittəham irəli sürməsi idi. Uzaqlaşdırma müharibədən sonra götürülür. 1943-cü ildə Bovuar ilk romanı "Qonaq qız" ("L'invitée") çap etdirir. Burada eqzistensializmin ideyaları irəli sürülmüşdü. Bu mövzu (azadlıq, məsuliyyət, şəxsiyyətlərə münasibətlər) onun digər əsərlərində də var. Bu əsəri hələ 1938-ci illərdən yazmağa başlamışdı və 1941-cildə tamamlamışdı. Lakin romanda həmin dövrün siyasi həyatına uyğun heç bir hadisə yazılmamışdı. Romanın mövzusu Simon Sartr və Kazakeviç bacıları arasındakı qarmaqarısq sevgi münasibəti olur. Bu romanı yaradaraq Simon Olqaya qarşı olan qısqançlıq hissəsinə qalib gəlmək istəyir.

1944-cü ildə Jan Qrenye Simonu eqzistensializm anlayışı ilə tanış edir. O müasir ideoloji cərəyanın əks olunduğu topla üçün esse yazmağı qəbul edir və 1944-cü ildə "Pirra və Sineas" (Pyrrhus et Cineas) əsərini yazır. Burada Bovuar belə nəticəyə gəlir ki, hər hərəkət risk və tənəzzül təhlükəsinə səbəb ola bilər. İnsanın vəziyyəti odur ki, riski qəbul etsin, amma gələcək tənəzzül haqqındakı fikri özümdən uzaqlaşdırırsın.

Müharibə illərində Simon "Başqalarının qanı" ("Le sang des autres") adlı roman yazır. Bu əsər Amerikada eqzistensializmin dərşliyi kimi qiymətləndirilir və əsərdə insanın öz hərəkətlərinə görə cavabdehliyindən danışıılır.

1945-ci ildə Sartr Mişel Leyris, Boris Vian və digərləri ilə birlikdə "Muasir zamanlar" adlı ədəbi-siyasi jurnalın əsasını qoyur. Simon da jurnalın ədəbi fəaliyyətində iştirak edir. O həm də jurnalın redaktor və tənqidçisi idi.

Müharibədən sonra Simon çox çalışıır. 1945-ci ildə "Müasir zamanlar" jurnalında onun "Ədəbiyyat və Metafizika" (Littérature et métaphysique) əsəri çap olunur. Bu əsər daha sonra "İkimonalılığın əxlaqı haqqında" ("Pour une morale de l'ambiguïté") (1947) kitabına daxil edilir. Daha sonra "Bütün insanlar ölümlüdür" (Tous les hommes sont mortels) adlı roman yazır. Lakin professional uğurlarına baxmayaraq, şəxsi həyatındakı problemlər onun əhvalını pozur. Bu xüsusilə Sartrla bağlı idi. Jan Pol Amerikada Dolores Vanetti adlı bir qıza vurulur və demək olar ki, Simonu unudur. Simon heç nə edə bilmir və öz hissələrini vərəqə köçürür. Bunu "Bütün insanlar ölümlüdür" adlı əsərində əks etdirir.

1947-ci ildə Simon Amerikaya ədəbiyyat üzrə mühazirə kursu üçün gedir. Burada o Nelson Alqrenlə görüşür. Onlar arasında sevgi münasibətləri yaranır və bu münasibət on dörd il davam edir. Simon ilk dəfə onunla sevginin nə olduğunu hiss edir, lakin Alqrenlə ailə həyatı qurmaq və uşaq sahibi olmaqdan imtina edir. Onun Sartrla əlaqəsi sarsılmaz olaraq qalır. Müharibədən sonra onların yolları ayrılrsa da Simon həmişə Sartra sadiq qalır.

Bovuarın "İkinci cins" (Deuxième sexe) və "Qocalıq" (La Vieillesse) əsərləri onu daha da məşhurlaşdırır. "İkinci cins" əsəri qadınların probleminə həsr olunmuş və feminist hərəkatına böyük təsir etmişdir. Əsər 1949-cu ildə çap olunur. Çıxdığı ilk həftədən kitabın 22000-dən çox nüsxəsi satılır. Bovuar qadının qapalı vəziyyətdə yaşadığı cəmiyyəti təsvir edərək, feminizmin əsas nümayəndəsinə çevrilir. Əsərin xüsusilə analıq və vaxtından əvvəl doğuşdan bəhs edən hissəsi o dövrdə böyük səs-küyə səbəb olur. Evliliyə gəldikdə isə Simon onu burjuva institutu hesab edirdi və onu əxlaqsız qadınların düşüdüü vəziyyətdə bənzədirdi. Onun fikrincə burada da hakimiyyət qadının ərinə məxsusdur və qadının heç bir hüququ yoxdur.

1954-cü ildə "Məndarinlər" (Les Mandarins) əsərinə görə Qonkur mükafatına layiq görülür və dünyada əsərləri ən çox oxunan yazıçıya çevrilir. Burada o Nelson Alqrenlə olan münasibətini təsvir edir. Nelson Alqren Simonun Sartrla olan münasibətinə dözə bilmir və buna görə də onlar ayrılırlar. 1952-ci ildən 1959-cu ilə qədər Simon Klod Lanzmanla yaşayır.

1958-ci ildə Simonun "Yaşlı təbiiyə almış qızın xatirələri" ("Memoires d'une jeune fille rangee") adlı ilk avtobiografik trilogiyası çapdan çıxır. Əsərin birinci hissəsində Simon yetkin yaşına qədər olan həyatını, "Yetkinliyin gücü" ("La force de l'age", 1960) və "Əşyaların gücü" ("La force des choses", 1963) adlı digər hissələrində isə qadınlarla və Sartrın şagirdləri ilə olan münasibətlərini əks etdirir. Simon de Bovuarın əsərlərində eqzistensializm getdikcə inkişaf edir.

1964-cü ildə Simon "Çox sakit ölüm" ("Une mort tres douce") əsərini yazır. Sartra görə bu onun ən yaxşı əsəridir. O, bu əsəri anasının ölümünə ithaf etmişdi. Bu dövrdə o gənc bir qızla tanış olur. Silvi le Bon fəlsəfə tələbəsi idi. Onlar arasındakı bu münasibət qaranlıq idi: ana-qız, dost yoxsa sevgi münasibəti. Simon de Bovuar "Haqq-hesabdan sonra" ("Tout compte fait") adlı dördüncü avtobiografik əsərində bu münasibəti Zaza (Simonun gəncliyində itirdiyi rəfiqəsi) ilə olan münasibətinə bənzərdirdi. Silvi le Bon onun övladlığa götürdüyü qızı, onun bütün ədəbi əsərlərinin və mülklərinin varisçisi olur.

Sartrın ölümündən sonra 1980-ci ildə o "Vida mərasimi" ("La Ceremonie des adieux") əsərini yazır. Bovuar əsərində yazırdı ki, Sartrın ölümü bizi ayırdı. Lakin mənim ölümüm bizi qovuşdurmayacaq. Yəni də onunla uzun müddət əməkdaşlıq edə bilməyimiz çox gözəl idi.

Simon de Bovuar Parisdə 1986-cı ildə vəfat etmiş, Montparnassda Sartrla yanaşı dəfn olunmuşdur.

Simon de Bovuar əsərlərinin birində yazır: "Mən həmişə özümə danışmağa ehtiyac duymuşam. Özümə verdiyim birinci sual isə bu idi: qadın olmaq nə deməkdir? Mən düşündürdüm ki, bu sualı həmin an cavablandıra biləm, lakin bu problemi ətraflı düşündükdə, mən başa düşdüm ki, bu dünya kişilər üçün yaradılıb".

2008-ci ildə onun şərafinə qadınların azadlığı üçün Simon de Bovuar mükafatı yaradılır.

Beləliklə, Simon de Bovuarın həyat yolu, yaradıcılığı, yaşadığı mühit və fəaliyyətinə nəzər saldıqda aydın olur ki, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında təkcə ailə, ailədə aldığı tərbiyə rol oynamır. Çünki Simon de Bovuar dini məktəbdə təhsil, katolik ailədə tərbiyə almasına baxmayaraq, yaşadığı zaman, o zamanın təlabatları, ətrafında olan hadisələr, proseslər və insanlar onun düşüncə tərzini başqa bir istiqamətə yönəldir.

O, ilk öncə dindən üz döndərir, daha sonra isə azad fikirliliyə can atır və özünə fərqli həyat yolu seçir. Bu həyat yolunda isə onun gələcək fəaliyyətinə ətrafındakı insanlar, xüsusilə də Sartr çox böyük təsir göstərir.

Ona böyük təsir göstərən digər amillərdən biri də, yaşadığı zaman, iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdür. Çünki müharibələrdən, hətta uzaqda (Rusiyada) baş verən inqablardan sonra cəmiyyətin düşüncə tərzini dəyişir və digər istiqamətdə inkişaf edir. İnsanlar artıq azad həyat yaşamağa və azad fikirliliyə can atırlar. Simon da onlardan biri idi. O da digərləri kimi azad olmaq və arzuladığı mühitdə, istədiyi kimi, yaşamaq istəyirdi.

Bütün bu dəyişikliklər, hadisələr onun əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Simon de Bovuarın əsas əsərlərini nəzərdən keçirərək, onun yaşadığı zamanın, ətrafında baş verən hadisələrin, yaxın olduğu insanların fikirlərinin, tələlərinin bu əsərlərə, onların məzmununa olan təsirini göstərməyə çalışacağıq.

Ədəbiyyat

Fransız dilində

1. Claudine Monteil, *Simone de Beauvoir et les femmes aujourd'hui*, Editions Odile Jacob, 2011.
2. Claudine Monteil, *Les Amants de la Liberté, Sartre et Beauvoir dans le siècle*, Calmann-Lévy 1999 ; collection « J'ai Lu » n°6133
3. Claudine Monteil, *Les Sœurs Beauvoir*, Calmann-Lévy, 2003
4. Danièle Sallenave, *Castor de guerre*, Gallimard, 2008, 601 p.
5. Éliane Lecarme-Tabone et Jean-Louis Jeannelle, *Cahier de L'Herne Beauvoir*, L'Herne, 2013
6. *Le Deuxième Sexe*, Gallimard, collection « Foliothèque », 2008 (commenté par Eliane Lecarme-Tabone)
7. Marianne Stjepanovic-Pauly, *Simone de Beauvoir, le défi d'une femme*, Éditions du Jasmin, 2008
8. *Mémoires d'une jeune fille rangée*, Gallimard, collection
9. Michel Kail, *Simone de Beauvoir philosophe*, PUF, coll. « Philosophie », 2006 « Foliothèque », 2000 (commenté par Eliane Lecarme-Tabone)

İngilis dilində

10. Appignanesi, Lisa, 2005, *Simone de Beauvoir*, London: Haus,
11. Bair, Deirdre, 1990. *Simone de Beauvoir: A Biography*. New York: Summit Books

12. *Catharine Savage Brosman, Simone de Beauvoir Revisited*, Twayne, 1991
13. Rowley, Hazel, 2005. *Tête-a-Tête: Simone de Beauvoir and Jean Paul Sartre*. New York: HarperCollins.
14. Suzanne Lilar, 1969. *Le Malentendu du Deuxième Sexe* (with collaboration of Prof. Dreyfus). Paris, University Presses of France (Presses Universitaires de France).

Rus dilində

15. Долгов К. М. О встрече с Жан-Поль Сартром и Симоной де Бовуар // Вопросы философии. 2007. № 2. С. 151—160.

Gülzar NƏSİBOVA*

İctimai məzmunlu dramlar

İnsan cəmiyyəti yarandığı dövrdən ictimai sferaya insan münasibəti mifoloji düşüncənin prinsiplərinə uyğun şəkildə bu və ya digər münasibət bildirmişdir. İlk insanlar bir-birlərinə istəklərini, düşüncələrini, etdikləri işləri və ya başlarına gələn hadisələri başa salmaq üçün müxtəlif əl-qol hərəkətlərindən – jestlərdən, mimikalardan istifadə edirdilər.

Xalq dramları qədim insanların inam, etiqad və təsəvvürlərindən doğaraq məişət tərzini dəyişdirmək, yaşayışını yaxşılaşdırmaq uğrunda təbiətlə mübarizə anlarının təqlidindən meydana gəlmiş improvizatəmə yolu ilə zənginləşib, müstəqil sinkretik sənət növünə çevrilmişdir. (2;220)

Sinfi ziddiyyətlərin gətdikcə kəskinləşməsi, meydan tamaşalarında ictimai məzmunun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməyə başlayan ictimai məzmunlu dramlar sonrakı dövrlərdə meydana gəlmişdir. İctimai məzmunlu tamaşa nümunələrində oyun-tamaşa, mövsüm və mərasim elementlərinə rast gəlinir. Azərbaycan xalqının əsrlər boyu ictimai və milli zülmə qarşı mübarizəsi ədəbiyyat və sənətdə bədii süjetdə əks olunmuşdur.

Məşhur türk satirik Əziz Nesin xalq gülüşünün bir xüsusiyyəti barədəki fikri belədir: “Güclü bir adam zəif, gücsüzü döyüldükdə zəif şəxs özünü qoruya bilməyə qadır. Qaçmaqla yaxasını qurtara bilməyə qorunmaq, xilas olmaq üçün başqa yollar axtarır: daş atır, tüpürür, heç olmasa söyləməyə, qarğış töküüb lənət yağdırmağa başlayır. Bununla da kifayətlənməyə də, ən axırda düşməni o əl salmağa başlayaraq həm acığını soyutmağa çalışır, həm də ondan “intiqaq almış” olur.

Xalq dramlarında əksliklər, təzadlar həm süjetin strukturunda, həm də mənafevlərin toqquşmasında, həm də personajların xasiyyətində özünü göstərir və

dramatik vəziyyətlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Əksliklər müxtəlif formalarda təzahür edir: Sosial təzadlar (varlı-kasıb, bəy-kondli, ağa-nökər arasında); məişət ziddiyyətləri (ər-arvad, ata-oğul, qaynana-gəlin və qardaşlar arasında); əxlaqi toqquşmalar (tənbəl-ışğuzar arasında); ilkin-ibtidai dünyagörüşlərdən doğan qarşıdurmalar (kosa-keçi, günəş-bulud, qış-yay və xeyir-şər arasında). (2;274)

İctimai məzmunlu xalq dramları müxtəlif oyunlar əsasında yaranmışdır. Azərbaycan folklorunun ən məşhur obrazları keçəl və kosaDIR. Bu surətlər folklorun bir çox növlərinin qəhrəmanlarıdır. Zahiri cəhətdən eybəcər və gülünce oluqları qədər, mənəvi cəhətdən hiyləgər, hazırcavab, ikiüzlü, xudbin, öz şəxsi mənafevləri üçün ələmi bada verəndirlər. “Keçəl” məzhəkəsi ictimai məzmunu, kəskin satirik məzgi, komik vəziyyətləri əks etdirir. Haqsızlığa dözməyən, diribaş, hazırcavab, ilk baxışda sadələvh, saf görünən keçəl əslində, hər çətinlikdən çıxmağa bacaran, görüb-götürən, təmizqəbli, zəhmətkeş xalqın nümayəndəsidir. Burada keçəl və onun mübarizə apardığı hakim təbəqə, varlı zəmrənin portretini görürük. Beləliklə, keçəl müsbət surət kimi məni kosaya qarşı qoyulur.

Professor Əli Sultanlı göstərir ki, “Keçəl Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən maraqlı mərkəzi bir surətidir. Bu surət sırf milli və orijinal bir məhsuldur.” (5;51-52)

“Gül vermə”, “Şah bəzəmə”, yaxud “Şah oyunu” Azərbaycanda geniş yayılmışdı, tamaşa və bayramlarda tez-tez nümayiş etdirilirdi. Naxçıvanda, Qəbələdə, Qubada, Dərbənddə, Axtıda, Qayakənddə vaxtaşırı tamaşaya qoyulurdu. Novruz bayramı münasibətilə şah taxtı bəzədilər və şah seçildirdi. Seçilən şah el arasında xüsusi nüfuzla malik olmalıydı. Şahın vəziri, vəkil, cəlladı, xidmətçisi və fərxaşı da onunla birlikdə seçildirdi. Tamaşa başlayanda Şah hamını sakitliyə, ciddiliyə, haqiqət tərəfdarı və vətənpərvər olmağa çağırır, ədalətli olmağı əmr edirdi. Sonra kimisə meydana atxarar, tapa bilməyəndə əmr edirdi ki, onu gətirsinlər. Bu gətirilən adamlar adətən incidilir, sual-cavab edilir və cərimə olunurdular. Tamaşa vaxtı eyni zamanda müxtəlif məzhəkələr, oyunlar göstərilirdi, küsülülər bərişdirlər, borçlular borcunu ödəyər, hamı mehribançılığa, vətəni, torpağı qorumağa çağırılırdı. Xəyanət edən adamlar möhkəmcə cəzalandırılırdı. Üç gün davam edən bu tamaşanın sonunda kosa gəlib çıxar, adamları əyləndirirdi. Tamaşada belə fikir ifadə edilirdi ki, gələn Şahbəzəməyə qədər hər kəs ədalətli pozsa, onunla gələn dəfə haqq-hesab çəkiləcəkdir. “Şahbəzəmə” və ya “Şah oyunu”nun milli yaddaşda qalan daha əzəli variantlarında Şahın hüquqları daha geniş idi. Belə ki, xalq tərəfindən üç gün müddətinə hansısa kənddə (şəhərdə) seçilən, yaxud bəzədilmiş taxta çıxan Şah hətta dövlət məmurlarını vəzifədən götürür, qanuni hökmdarı (təbi ki, kənd, şəhər dairəsində) idarə etmədən uzaqlaşdırar, dustaqları zindanlardan azad edər, qanunsuz verilmiş qərarları ləğv edirdi. Hətta mərasim, üç günlük tamaşa qurtarıqdan “Şahın” qəbul etdiyi, icra etdiyi qərarlar dəyişilməzdi. (4;272-273)

* Bakı Dövlət Universiteti

“Keçəl oyunu”nda zülmkar qazı və ona qarşı qoyulan iki keçəl qardaşdır. Birinci qardaş tənbəldir, yatağandır. Böyük qardaş isə onu işə göndərmək istəyir. Qardaşlar qazıya nökr olurlar, əvvəlcə birinci qardaş nökr olur. Qazı onun haqqını verməyib qovur. İkinci qardaş intiqamı hissi ilə qazıya nökr olur və qardaşının intiqamını ondan alır. Oyunun sonunda qazı güllüc vəziyyətə düşür, qardaşlar və tamaşaçılar onu “dali” adlandırirlar.

Bu xalq dramında qazı xalqı həmişə işlədib muzdunu verməyənlərin, keçəllər isə qantər içərisində işləyib qarını cə dolananların surətidir. Oyun güllüc, məzhəkəli, yumoristik bir şəkildə qurulmuş, qanının şəxsində bütün zülmlərlər ələ salınmışdır. Ə.Sultanlının qeyd etdiyi kimi Xalq öz istismarçılarına belə saqrqa qəhqəhlərlə gülməkdən zövq almışdır.(5;54)

Azərbaycan xalqının ictimai məzmunlu xalq dramlarından ən məşhuru “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş”, yaxud “Tənbəl qardaş”dır. Bu xalq dramının məşəyi qədim əkinçilik və yazqabağı mərasimlərlə səsleşir. Lakin onun bir inkişaf yolu və şifahi yaradıcılıq mərhələsi keçdikdən sonra tamamilə ictimailəşmiş, əski inamlar, etiqadlar arxa plana keçmişdir. Xalq dramının bir neçə variantı yazıya alınmışdır.

M. Arifin “Tənbəl qardaş” adı ilə təqdim etdiyi variantda hadisələr üç səhnədə verilir:

Birinci səhnədə meydana iki kəndli qardaş çıxır, bunlar əkinçiliklə məşğul olmaq fikrindədirlər. Hər ikisi şərikli işləmək qərarına gəlirlər. Kotan qoşub yer şumlayarkən birinci qardaş özünü xəstəliyə vurur, ikinci qardaş yeri şumlayıb tumu səpir. Suvarma zamanı birinci qardaş bir bəhanə ilə işdən boyun qaçırır. Beləliklə, taxıl xırmanda döyülmüş buğda oluncaya qədər tənbəl qardaş əlini əlinə vurmur. Məhsul hazır olduqda çalışqan qardaş ona heç bir şey vermək istəmir. Qardaşlar dalaşirlar, ağacla bir-birinin qarınına vururlar (qarınları inciməsin deyə altdan çox şey sarıdıqlarından ağacları çox casarətlə bir-birinə endirirlər). Nəhayət, kənd hakiminə müraciət edirlər: hakim çalışqan qardaşa haqq qazandırır.

İkinci səhnədə artıq tənbəl qardaş arıqlamış və əlinə əsa almışdır, arvadı tənbəl kişidə qalmaq istəməyib ondan ayrılır, ancaq uşaqların kimdə qalması üstündə mübahisələri düşür. Uşaqlara nə ata yiyə durmaq istəyir, nə ana. Bu halda çalışqan qardaş yenə əvvəlki kimi kefi-kök, tox bir vəziyyətdə meydana çıxır və qardaşına töhmətlər yağdıraraq uşaqları öz himayəsinə alır.

Üçüncü səhnədə çalışqan qardaş öz qardaşı uşaqları ilə birlikdə təsərrüfatda çalışır: əkirlər, biçirlər, bostan becərlirlər, kefikök dolanırlar. Tənbəl qardaş peşiman olur və təsərrüfatda şərik edilməsini xahiş edir. Çalışqan qardaş onu məzəmmət edir və deyir ki, duz-çörəyə and içməsən sənə inana bilmərik. Tənbəl qardaş duz-çörəyə and içir ki, bundan sonra bir də tənbəllik etməyəcək və onların təsərrüfatında özünü çalışqan göstərəcəkdir. Bu tənbəh və anddan sonra onu təsərrüfatda şərik edirlər.

Professor Ə.Sultanlının istifadə etdiyi variantda isə iki qardaş kəndlidən əlavə yer kirayə verən mülkədar, onun bəhrəyigani və nökrəi də iştirak edir. Kəndlilərlə mülkədar arasındakı dialoqda ümumiyyətlə bütün kəndlilərin acınacaqlı və ağır təsvir olunur. Araşdırıcının təqdim etdiyi variantda adı əilə toqquşması ictimai məzmun kəsb edir, kəskin konfliktli drama çevilir.

Xalq dramının bu variantında da əvvəlki variantda olduğu kimi, qardaşlardan biri özünü xəstəliyə vuraraq məhsul yığılana qədər işləmir. Məhsul hazır olandan sonra ona şərik olmaq istəyən tənbəl qardaşı o biri qardaş vurub öldürür. Hətta ölmüş qardaşın meyidində də tüpürür.

Fikrimizcə, həmin variantın belə bir sonluğu o qədər də inandırıcı görünmür. Əslində, tənbəl qardaşı tərtbiyləndirmək və zəhmətə alışdırmaq lazım idi. (6; 385-386)

Sadə süjet üzərində qurulan xalq dramı həyatiliyi, gerçəkliyi əks etdirməsi ilə səciyyəvidir, sırf məişət məzhəkəsidir.

“Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş” xalq dramının Ə. Axundovun yazıya aldığı üçüncü variantı daha dolğundur və dram janrının bütün ölçülərinə uyğun şəkildədir. İlk səhnədə mülkədara iki kəndli arasında ictimai ədalət prinsipləri pozulduğundan toqquşma baş verir, lakin konfliktə çevrilmir. İkinci səhnədə itxilaf iki qardaş arasında baş verir. Bu itxilaf düyünlənir, süjet yüksəlsən və ənən xətlə inkişaf etdirilir. Tənbəlliyi özünə peşə edən kiçik qardaş əlini işə vurmamaqdan ötrü oyunlardan çıxır, axırda böyük qardaşın əməyinin bəhrəsinə şərik olmaq istəyir, hər cür hiyləyə əl atır, finalda məğlubiyətə uğrayır. Xalq dramı orijinal “lal” səhnəsi ilə tamamlanır.

İctimai-məzmunlu dramlarda satira və yumor üstünlük təşkil edir. Xalq cəmiyyətdə mövcud olan eybəcərliyi güllüş vasitəsilə islah etmək istəyir. Ümumiyyətlə “Tənbəl qardaş” və ya “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş” xalq dramında əsas məsələ insanları əməyə, zəhmətə alışdırmaq, öz zəhməti, alın tərli ilə yaşamağın təbliği, tənbəllərin, avara və müftəxorların isə tənqididir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatri. Bakı: Maarif, 1978, 235s
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I cild. Bakı: Elm, 2004, 760s.
3. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1970
4. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı, 2006, 648s
5. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı, 1964
6. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414s

Xəyalə ƏFƏNDİYEVƏ^{*}
SATİRİK SÖZÜN GÜCÜ

Söz sənətkarları cəmiyyətin inkişafına, tərəqqisinə mane olan cəhəllərə, mənəvi geriliyə rəvac verən ictimai bəlaləri, əxlaqi qüsurları tənqid edərək satiranın ən yüksək forması sayılan ifşaçı gülüşdən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, real həyatdan və xalq təfəkküründən qidalanıb meydana çıxan satirik gülüş həmişə sənətkarların əlində ali məramla, böyük ideallara xidmət edən kəskin ictimai-siyasi mübarizə silahı olmuşdur. Cəmiyyətin, məişətin, mənəvi həyatın bütün sahələrinə nüfuz edən, köhnə həyatın köləlik və istismar dünyasının ən qaranlıq güşələrini açıb göstərən, onun çirkin, eybəcər təbiətini üzə çıxardan satirik gülüşün tənqid hədəfləri saysız-hesabsız, təsir dairəsi olduqca genişdir.

Satiranın gücünü, ifşaçı mahiyyətini yüksək qiymətləndirən A.I.Gertsen Volterin gülüşünü cəhəlləri vurub dağıdan, yandırıb külə döndərən ildırımına bənzədirdi. Bu mənada, satirik gülüşün ictimai çəkisi, tərbiyəvi gücü, qüdrəti son dərəcə böyük və əvəzsizdir. Ancaq bu gülüşün ictimai funksiyası, qüdrəti heç də yeniliyə düşmənlər olan qüvvələrin ifşa və tənqidi ilə bitmir. Gülüş həmişə də Çeruşevskinin dediyi kimi: “eybəcərlərin eybəcər olduğunu dərk etməyə”, ona qarşı nifrət, mübarizə hissi oyadan, fənalığı təkləyən, tərkisilah edən bir gülüşdür. Bu gülüş öz nikbin, humanist məzmununa, bəşəri mahiyyətinə görə həmişə, hər yerdə tənqid ataşına tutduğu hədəfdən, qanun və qaydalardan, qüsur və nöqsanlardan qat-qat yüksəkdə durur, mütərəqqi fikirlərin, ideyaların tribunasına çevrilir. Həyatın, ictimai varlığın ən eybəcər, ən iy-rənc cəhətlərini ifşa edərək belə işıqlı, nurlu təbiətini qoruyub saxlayır.

Satiranın məzmunu, ictimai kəsəri onun tənqid hədəfinə çevirdiyi mövzudan, həyat materialından doğur. Bu isə yazıçıdan həyatı düzgün əks etdirmək bacarığı ilə bərabər tənqidi təfəkkür tələb edir. İ.Sədrin yazır: “Satiranın haqiqi satira olması, qarşıya qoyduğu məqsədə çatması üçün birinci, yaradıcının istiqamət aldığı ideali duyması, ikinci, əleyhinə getdiyi məsələni tam dərk etməsi lazımdır.

Satiranın üstün, qüdrətli cəhətlərindən biri də budur ki, o, ədalətsizliyin, özbaşınalığın, dərəbəyliyin baş alıb getdiyi bir mühitdə, cəmiyyətdə hüquqi qanunların görmədiyi yaxud görmək istəmədiyi bir işi – yəni, haqqın, ədalətin müdafiəsi işini öz üzərinə götürür və onu ləyaqətlə həyata keçirir.

Puşkin yazır: “Qanunların qılıncı işləməyən yerdə satiranın qılıncı iş görür”. Dobrolyubov bu fikri daha geniş şərh edərək yazır: “Yaramazlıqların heç də hamısını qanun açıb göstərə bilməz. Qanun yaramaz xislətli insanın

mənəvi pozğunluğunu deyil, cinayəti və pis əməlləri cəzalandırır. Bu, qanunların və cəzanın dairəsindən kənar qalan bir şeydir, ona görə həmin şəxssatira vasitəsilə aşkar və rüsvay edilməlidir.

Qanunların özü heç vaxt mükəmməl ola bilməz, indiki halda onlar müəyyən şərti mündəricəyə malikdir. Satira eybəcərliyi ifşa edərək onun qanunun hansı maddəsinə uyğun gəlib-gəlmədiyini deyil, satirikin qəlbində qərar tutmuş hər hansı mənəvi ideala nə dərəcədə zidd olduğuna fikir verməlidir.

Bu xüsusiyyət, yəni qanunların əli çatmayan ictimai bəlaləri, cəhəllər, rəzəllər və eybəcərliyi ifşa cəhətdən rus ədəbiyyatında S.Şedrinin, N.V.Qoqolun, A.Çexovun, Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin tənqidi gülüşün bütün çalarlarından, xüsusilə, satiradan, onun ən yüksək forması olan kinayədən, sarkazmdan geniş istifadə etmişlər.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Seyran Səxavət əsərlərində satirik gülüşün kinayə, sarkazm, ironiya, məsxərə və s. formalarından məharətlə istifadə edir. Əsərlərinin adına diqqət yetirdikdə də yazıçının özünəməxsus ədəbi tərz, hadisələrə ironik baxışı açıqca görünür. Məsələn: “Yəhudi əlifbası”, “Nekroloq”, “Qızıl test” və s. Bu əsərlərin əsas özəyini – obrazlara yazıçı münasibətinin ilk rüşeymini yumor, istehza və sarkazm təşkil edir.

Məmməd Arif Dadaşzadə yazır: Axundovun tənqidi pozitiv səciyyə daşıyır, yəni bu tənqidin arxasında böyük və müsbət fikir, gözəl bir məqsəd, müqəddəs bir ideal durur”.

Sələfi, böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundov kimi Seyran Səxavət də “istehza və məsxərə yolu ilə” yazılan əsərlərin tərbiyəvi-ıdraki gücünə inanır. Onun hadisə və obrazlara bələdiyyə gizli komik münasibət əsliində nikbin əhvali-ruhiyyədən doğur və gülüş vasitəsilə insanı düşündüyü bəlalardan arınmağa çağırır. Sənətkar bu yolla insanın daxilindəki hər cür qüsurları aradan qaldırmaq, onu düşünməyə sövq etmək, özünü dərk etməyə və vətəndaş kimi formalaşmağa, vətənin və millətin taleyi ilə bağlı düşünməyə yönəldirir. Yazıçı düşündür ki, milli birliyi milli şüuru oyatmaqla, milli düşüncəni formalaşdırmaqla nail olmaq mümkündür. Bu, Seyran Səxavətin sənət kredosu, sənət konsepsiyasıdır.

Seyran Səxavətin əsərlərini təhlil edərkən aydın hiss olunur ki, yazıçının mövqeyi Mirzə Ələkbər Sabirlə yaxından səsleşir. Böyük Sabir kimi Seyran Səxavət də məsələlərə münasibət bildirməkdə sərt və amansızdır. “Paravoz-sürən”, “Dəyirmanın boğazında” hekayələrində yazıçı Zülfəli, Bomba Saleh kimi obrazları danışıdıraraq onların iç üzünü ağır və tipi öz dili ilə ifşa edir. Böyük Sabirlə başlayan tipi öz dili ilə ifşa etmək ənənəsini Seyran Səxavət öz əsərlərində uğurla davam etdirir. Sabir tərəqqiyə, milli oyanışa nail olmağın yolunu elmə və təhsilə yiyələnməkdə, özünüdərk etmədə, dünya işlərindən baş

^{*} Bakı Dövlət Universiteti

çıxarmaqda görür. Buna görədir ki, M.Ə.Sabirin yaradıcılığında məktəbə, maarifə, elmə, təhsilə köhnəparast münasibətin sərt tənqidi mühüm yer tutur. “Bilməm nə gördübdür bizim oğlan oxumaqda”, “Neçin məktəbə rəğbətəm olmayır”, “Uşağıdır”, “Oxutmuram, əl çəkin”, “Müəllimlər sevdi” və s. kimi satiralarında elmsizliyin, savadsızlığın bəlalari, məktəbin və təhsilin düşmənlərinin ifşası, yalnız elm öyrənməklə, təhsil almağa özünüdərkin isbatı kimi öz dövrü üçün aktual olan məsələlərdən söz açmışdır.

Əslində, həmin məsələlər sadəcə Sabirin dövrü üçün aktual deyil. Təəssüflər olsun ki, üstündən uzun illər keçməsinə baxmayaraq və elmsiz mühiit, çəhalət müasir dövrümüzdə hələ də öz aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır. Seyran Səxavətin “Paravozsürən” hekayəsinin baş qəhrəmanı Zülfəli də Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarının qəhrəmanları kimi məktəbi, maarifi lənətləyir, oxumuş adam görmək istəmir. “Zülfəli riyaziyyat fənnindən olimpiadaya gedən böyük qızına belə müvəffəqiyyət arzulayır: “Get, get, oxuyassan, heç kəs də görmüyəcək. Hara cəhənnəm olub gedirsən, evdə bir işin qulpundan yapış ee, boyunu yerə soxum”. Qızı öz otağına çəkilib ağladı. Oğlu rassamlıq dəməyinə gedirdi. Onu da belə hovasləndirdi: “Get bir sonət öyrən ee, get televiziya, xolodelnik mühəndisi ol, əlqap onlardadı, bəy kimi dolanırlar” (4, səh.88).

Zülfəli övladlarına bu cür qayğısız və kobud davrandığı kimi gözəl-göyçək, bacarıqlı, səliqəli xanımı Bilula da “Allah deyəndə” xəyanət edir, qonşuda yaşayan, “onun-bunun artığı” Dürdanə ilə “oturub-durur”. Bütün günü damağından “Kazbek” siqareti, əlindən “Ağdam” arağı düşməyən, səhərdən axşamə qədər boş, mənasız mövzularda qışqıra-qışqıra danışan, dindirəndə də “Mən paravozsürənəm” deyib döşünə dəyən, ailəsinə, övladlarına qayğı çatdırməyən, kobud təbiətli bir adam olan Zülfəlinin xarakterindəki naqisliyi, gəşməzlikləri təsvir etməklə yazıçı bir obrazın təmsalında bütövlükdə cəmiyyətin əxlaqındakı qüsuruları ümumi-ləşdirmiş olur.

Seyran Səxavətin əsərləri dərin milli xüsusiyyətlərə malik olduğu kimi həm də ümumbəşəri mahiyyət və məzmun kəsb etməkdədir. Seyran Səxavət ən adi həyat hadisələrini belə ümumbəşəri səviyyəyə qaldırmağı, insanın və insanlığın mənafeyi miqyasında ümumiləşdirməyi bacaran sənətkardır. O, aktuallığına, əhəmiyyətinə baxmayaraq hadisələrin özünü deyil, fəlsəfəsini, mahiyyətini görür və əsərləri vasitəsilə bunu göstərməyə çalışır. Yazıçı əsərlərində insan həyatının, düşüncəsinin köklü problemlərinə müraciət edir və cəmiyyətin sosial-mənəvi bəlalərini bədii sözə çevirir.

Seyran Səxavətin satirik ifadə tərzindən, ironiyadan geniş istifadə edərkən yazdığı əsərlərdən biri “Nekroloq” romanıdır. “Nekroloq” elə yazılmışdır ki, sanki Seyran Səxavət bu əsərinin hər səhifəsinə tükənəz fantaziyasını, özünün başlıca fikir və ideyalarını, bir sözlə, bütün varlığını hopdurmağa çalışmışdır. Əsərdə bir-birindən maraqlı, təsirli və düşündürücü hadisələr yer alıb ki, bu da oxucuda “roman içində roman aurası” yaradır. Müəllif fikirlərinin birmənalı

anlaşılmaaması, həmçinin zaman və məkan məhdudiyətindən uzaqlaşmaq məqsədilə simvolik, rəmzi-alleqorik obrazlardan, şərti-metəforik fiqur, plan və situasiyalardan uğurla istifadə etmişdir. Seyran Səxavət bu romanı yaşadığı dövr və insanlar haqqında tarixi, bədii və psixoloji həqiqət kimi qələmə almışdır. Tarixiliklə müasirliyin vəhdəti, eyni zamanda gələcəyə xitabla yazılmış bu dərin məzmunlu əsər sosial-ictimai problemlərin bədii əksi, psixologizmi, şərti-metəforizmi, problematikası, sənətkarlığı və yüksək bədiiyyəti ilə bütün dövrlərin kitabı ola bilmək səviyyəsinə yüksəlmişdir. İdeya cəhətdən bütün ciddiyyəti ilə yanaşı “Nekroloq” romanı ruhunda azad yaradıcılıq fantaziyasının tam hökm sürdüüyü bir romandır.

Seyran Səxavət dünyaya özünəməxsus baxışı olan şəxsiyyətdir. O, elə bir yazıçdır ki, yaratdığı mənfi qəhrəmanın içində də insanı görür və onun hələ də tam korlanmamış adamlığını xilas etməyə çalışır və beləliklə, həmin insan düşüdüüyü çirkəblərdən xilas olmağa və özünü kamilləşdirməyə can atır.

Əsərlərində qoyduğu problemin son dərəcə zəruriliyi, cəmiyyəti daha çox düşündürən məsələlərə can atma meyli, həm də bunun yüksək poetik tələblər səviyyəsində, orijinal milli qəlibdə, yüksək bədii-estetik keyfiyyətdə ifadəsi cəhdi Seyran Səxavətin yaradıcılığını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Onun əsərləri qaldırdığı sosial-psixoloji və mənəvi-əxlaqi problemlərin aktuallığı, üslub, forma, ifadə tərzii, fikir yeniliyi, keçmişin faciəli səhnələrini əks etdirən gücü, tarixlə müasirliyin orijinal şəkildə əlaqələndirilməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Bütün epizodları nəzərdən keçirdikcə aydın olur ki, yazıçı insan xislətinin mürəkkəbliyini, onun təbiətindəki ziddiyyətləri dərinlən duyur və bunun etik-psixoloji köklərini təhlil etməyə çalışır. Və bu qəribəliklərdən doğan daxili psixoloji gərginlik, obrazın fərdi yaşantıları oxucunu son dərəcə mürəkkəb insan həyatının nəhayətsiz sirləri ilə tanış edir.

V.Q.Belinski Qoqol yumorunun xarakterindən, ictimai mahiyyətindən bəhs edərkən yazırdı: “Cənab Qoqol insanların miskinliyini başa düşür... onu gizlətmir, onun eybəcərliyini rəngləyib örtmür, çünki o, bu miskinliyinin özünün təsirli bizi məftun edərkən ona qarşı nifrət oyadır. Bu, sakit və bəlkə də öz məqsədinə tez çatan bir yumorudur. Bu qəbildən olan əsərlərin əsl əxlaqi əhəmiyyəti də elə bundadır. Burada müəllif heç bir yüksək kəlam işlətmir və ya əxlaq dərsi vermir. O, hadisələri necə varsa, eləcə də təsvir edir” (1, s.380). Və beləcə oxucuya təsir edə, onu yaxşını pisdən, ağı qaradan seçməsinə yardımçı ola bilər. Yumora xas olan bu xarakterik xüsusiyyətlər tənqidi ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və eləcə də qəbğışımız olan Seyran Səxavətin yaradıcılığında yüksək səviyyədə öz bədii əksini tapmışdır.

Bəşəri naqisliyin, eybəcərliyin tənqid və ifşasına həsr olunmuş sənət əsərlərində satira və yumoradan həmişə istifadə olunmuş, bu gündə istifadə olunmaqdadır. Əgər mövcud olan qüsurlarımızın aradan qaldırma bilməsək,

mənəviyyatımızdakı aşınmanın qarşısını ala bilməsək, böyük ehtimal ki, gələcəkdə də istifadə olunacaqdır. Çünki həmişə, hər yerdə heç kimdən, heç nədən qorxmadan həqiqətin keşiyində olayan bədii gülüş haqqı, ədaləti müdafiə edən ədəbiyyatın əbadi materialı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələmirzəyev Xalid. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı, Nurlan, 2008, 431 s.
2. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 224 s.
3. Hüseynoğlu Tofiq. Söz - tarixin yuvası. Bakı, Azərpaşır, 2000, 165 s.
4. Səxavət Seyran. Hamı elə bildirdi. Bakı, Gənclik, 1970, s.
5. Səxavət Seyran. Qızıl təst. Bakı, Çaşıoğlu, 1999, 912 s.
6. Səxavət Seyran. Yəhudi əlifbası. Bakı, Qanun, 2009, 287 s.
7. Səxavət Seyran. Nekroloq. Bakı, Mütərcim, 2002, s.

Summary

This article speaks about Seyran Sakhavat who has important services in the formation of literary-artistic and national-aesthetical sense in modern Azerbaijan literature. Seyran Sakhavat is the author of novels, tales and stories of deep meaning dedicated to self-actualization and moral perfection which make the people think deeply. His works are about life and death, the world and human, good and evil, ethics and immorality and call the people for moral ethical.

Key words: irony, sarcasm, novel, prose, criticism, social-issues, satirical laugh

Резюме

В настоящей статье повествуется о писателе Сейран Сахават, кто имеет важные заслуги в формировании литературно-художественной и национально-эстетический смысл в Английском и Азербайджанском литературе.

Сейран Сахават является автором романов, повестей и рассказов глубокий смысл, самореализации и нравственного совершенства, которые делают людей глубоко задуматься. В этой статье мы анализируем произведение Сейран Сахавата "Некролог" и "Еврейская алфавита". Эти произведения о жизни и смерти, мира и человека, добра и зла, этики и безнравственность и позовет людей для моральной этики.

Ключевые слова: ирония, сарказм, роман, проза, критика, социально-вопросов, сатирические смех

Xəyalə FƏRƏCLİ*

Mövlud Süleymanlının povestlərində obrazlar sistemi

Mövlud Süleymanlı çağdaş Azərbaycan nəsrinin ən görkəmli nümayəndələrindəndir. Mövlud Süleymanlı özünün yaradıcılıq aləmi, dili ilə məhsul 60-ıncılar nəslini təmsil edən yazıçılar içərisində xüsusi yer tutur. Mövlud Süleymanlının bir nəsir kimi şöhrəti ilk hekayələrinin oxuculara təqdim olunduğu vaxtdan, yəni 1970-ci illərdən parlamağa başlamışdır. Onun əsərlərində yaşadığı dövrün ən ağır problemlərinə cəsarətli yazıçı müdaxiləsi zamanın təxirsiz suallarına cavab vermək cəhdləri var. Mövlud Süleymanlı sovet hakimiyyətinin qan-qan deyon çağlarında onu ifşa edən ziddiyyətlərini və iç üzünü bəldirən mənzərələri çəkinmədən təsvir etmiş yazıçılarımızdandır.

Mövlud Süleymanlı yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Onun "Bir ünvan" adlı şeir kitabı da nəşr edilmişdir. Əgər 70-ci illərdə yazıçı bu və ya digər ağırlı mövzunun təsvirində yığcam süjetlərə, hekayə və povest janrlarına üstünlük verirsə, 1980-ci illərdən başlayaraq daha çox roman janrına müraciət edir. M. Süleymanlı Azərbaycan ədəbiyyatını "Kəç", "Ceviz qurdu", "Günah duası", "Səs" romanları ilə zənginləşdirmişdir. Bu gün də həmin əsərlər aktual səslərin, milli varlığın yaxın və uzaq keçmişini dərk etməkdən ötrü çağdaşlarımıza bir çox həqiqətlərdən xəbər verir.

"Qar", "Yanğın", "Şanapipik", "Şeytan", "Dəyirman" əsərləri, hekayələrindən ibarət "Aydın aydınlığında" kitabı (1979) onu cəmiyyət problemlərini zamanında götürüb əks etdirən gözəl bir nəsir kimi sevdi. Həmin əsərlər təkcə ədəbiyyatımıza yeni bir yazıçının gəldiyini xəbər vermirdi, bu əsərlərdə həm də dövrün nəfəsi vardı, nəsrimizə yeni bir yaradıcılıq dalğası, yeni bədi düşüncə, yeni meyillər gəldiyi aydın duyuldu. Həyatın, cəmiyyətin, quruluşun sətir həqiqətlərini çəkinmədən təsvir etmək, onu milli xarakter və psixologiya çevrəsində, yaşı yüzillər, minillərlə hesablanan dəyərlərimizin işığında göstərmək, milli insanın sovet dönəmindəki aqibətini güzəştis əks etdirmək bu dövrə qələmi ilə mübarizə aparan hər bir milli yazıçının yaradıcılıq amalına çevrilmişdir. Təsədüfi deyil ki, M. Süleymanlının adı çox tezliklə bu qabaqcıl tendensiyanı ədəbiyyatımıza gətirən yazarların ön cərgəsində anılmağa başladı.

M. Süleymanlının müharibəyə həsr etdiyi əsərlərdən biri "Şanapipik" əsəridir. "Şanapipik" povesti bizim qadınlara, onların nisgilli həyatına, bizim anlaya bildiyimiz doğma həsrətə ithaf olunmuş layiqli əsərdir. Hürri ananın, Sayalının, Telli qanının dərdlərinin od-aloğa dönüb köntülləri yaxması yazıçının sehirlı qələmi ilə dil açır, uzun illər içlərində əzizlədikləri nisgilin, həsrətin

* Bakı Dövlət Universiteti

qaysaq bağlamış yaraları görünür. M. Süleymanlı bu əsərdə bizim qadınların sədəqətini, mərdliyini, cəfasını obrazlarla çox gözəl əks etdirmişdir.

M. Süleymanlının əsərlərində insanla təbiət bərdir, bir ananın övladlarıdır, burada kənar heç nə yoxdur. "Duzsuzluq" povestindəki Şəmil kişi həm də mahalın, yaylağın simvoludur, dağın, daşın təmsalidir. Yaylaqdan səhbət elə ondan səhbət deməkdir. Bu povestdə qələmə alınan kənd, yaylaq ilk baxışda öz rəngində öz əhəngindədir. Gözəl təbiət, başı qarlı dağlar, sulu çaylar, sürülər göz oxşayır. Amma bu zahiri parıltıdır. Yazıçı elə hadisə və obrazlar seçir ki, oxucu doğrudanda sovet cəmiyyətində insanın fərdi düşüncəsinin, iç dünyasının heç bir məna kəsb etmədiyinin fərqində olur. İctimai münasibətlər o yerə gəlib çatır ki, pul, var-dövlət, hərislik artıq hər şeyi əvəz edir.

Xidirin arvadının "rayona ayaq açmasının" səbəbini və sirrini də onun pulu örtür, gizlədir. Məənə düşün, dünyadan bixəbər Ağqulunun oğlu pulun hesabına şəhərdən yaylağa bir məşin artist gətirir, onlara şəxsi malı kimi baxa bilər. Kəndin qızları da dəyişən dövərdə dəyişməkdədirlər, qəlblərinin səsinə deyil, göz qamaşdıran parıltılara, yalançı firavanlığa üz tuturlar. Şəmil kişi, onun yanındakı ətrafındakı gənclər – Bökil, Toğrul, Gizir göz görə-görə dəyişməkdə olan dünyanı anlayıb həm açıq, həm gizlin etiraza qalxan güc-qüvvədir, yazıçı qələminin ifadə vasitələridir. Kəndlərdən şəhərə gedənlərin qayıtmaması, oralardan gələn cəlbədicilər xəbərlər, "Kağız kimi ağ şəhər qızları"ndan soruqlar cavanların yerindən eləməkdədir. Yalançı təntənələrə qovuşmaq həsrəti ilə başlanan axın kəndlərin boşalmasına gətirib çıxarır. Şəhərlə kənd arasında yaranan uçurum Şəmil kişini mat-məəttəl qoyur. Uzun illər boyu bu yerlərdə ömür sürən nəslini xatırlayır, insanın var dağlardan, gül-çiçəkdən ayrı düşüb yaşaya bilməsinə inanmaq istəmir. O, bunların daxilən ağrısını çəkir və fikirləşir ki, heç nəyin dadi-duzu qalmayıb.

"Duzsuzluq" povestində iki tərəf qələmə alınır: min illərin ağırlığını, dünyagörüşünü, əxlaqını özündə, ruhunda qoruyub saxlayan Şəmil kişi və Zaman-Vaxt.

Əsərdə sanki Şəmil kişi ilə Zaman-Vaxt arasındakı mübarizə Vaxtın qalib gəlməsi göstərilir. "Duzsuzlaşan" dünyanın bir parçası olan bu kəndin təmsalında əbədi olanla gəldi-gedərin, yenilik adı ilə əxlaqa, düşüncəyə həyat tərzinə sınıran qurama münasibətlərin törətdiyi və törədə biləcəyi aşınmalar, bəlalər diqqətə çatdırılır.

M. Süleymanlı yaradıcılığı üçün ənənəvi olan bir dəyərli cəhətə də nəzər salmaq. Yazıçı heç bir qadın obrazının təsvirində ənənəvi epitetlərdən, poetik qəliblərdən istifadə etməyib. Yazıçı üçün gözəl qadın-qız çiçək-gül, axar su təmsalındadır. Çiçəyi, suyu necə hiss edir, qələmə alırsa, qadını da o duyğudan keçərək görür.

M. Süleymanlının "Ot" povestində təsvir etdiyi hadisələr müharibədən sonrakı dövrü əhatə edir. Povestdə hər işdə, sözdə güllüş axtaran Bolli Əhməd, özündən nağıllar quraşdırın Diqqi, Dəmir kişi, Nuhun sadə ömür tarixlərindən

söz açılır. Saf qəlblə bu insanlar cücarməyə, böyüməyə hazır, işiğə can atan yaşılıq, ot kimi sanki bir nağıl ömrü yaşayırlar. Nisə obrazı povestdəki qadın obrazları arasında seçilən surətlərdəndir. Ərsiz qaldığı üçün öz gözəlliyindən utanan, biçimli bədənini yad gözlərdən gizlətməyə yer tapmayan bu qadın öz içinə çəkilib yaşayır. Əsərin əsas qəyəsi odur ki, camaatın güzəranı yaxşılaşdıqca, var-dövlət çoxaldıqca, sanki onlar arasında ünsiyyət azalır, münasibətlər azalır, elə bil hamı bir-birindən gizlənin. Əsərdə pulun mənaəviyyəti üstələməsi, haramın, əxlaqsızlığın gün-güzəranı çuğlaması kimi hadisələr belə güllüş fonunda sərgilənir.

İnsan və təbiət amilində folklorla məxsus düşüncə tərzinin inikası 70-ci illər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M. Süleymanlı yaradıcılığında da öz əksini tapır. Yazıçı bəzi hekayələrində, eləcə də 70-ci illərin məhsulu olan "Şeytan" povestində, 80-ci illərdə qələmə aldığı "Yel Əhmədin bəyliyi" povesti və "Köç" romanında bu üsuldan istifadə edir.

"Şeytan" povesti işıq üzli görünən kimi istər ideya-məzmun, istərsə də poetik struktur biçimi ilə milli nəsrimizdə hadisə kimi qiymətləndirilir. Povestdə şeytançılıq təkcə insana məxsus olmayıb, ümumiyyətlə cəmiyyəti, bəşəriyyəti şərs sürükləyən bir obraz olaraq təsvir edilir. Şeytan çıxmağıyla havanı da dəyişir, göy üzündə buludlar oynasır, yollar-yamaclar rəngini dəyişərək qaralır. Povestdəki şeytan obrazı cəmiyyətin görünməyən tərəfini göstərir. Şeytanın daxil olduğu kənd şeytansız da bəd əməllərlə məşğul olurdu: "Gözdən-könlüdən uzaq bir kənd idi. O ev bu evin üstündəydi, bu ev o evin damı o evin həyətiydi. Bir mollası vardı, bir qazısı. Molla qazılıq eləyirdi, qazı da mollalıq. Dünya yadlarından çıxmışdı. Gələni, gedəni yox idi". (3, 143)

Bütün bu elementlərdən yazıçı təkcə şeytan obrazının xarakterini açmır, həm də şeytanın yoldan çıxardığı camaatın, kütlənin psixologiyasını göstərmək istəyir. Şeytanın üzə çıxmağıyla bir anda hər şey dəyişir, "kəhər at dal ayağının üstünə qalxıb kişənəyir", "əkinciylərin bir anda əhvalı dəyişib gülməyə başlayırlar", bundan sonra isə Bəkirin gözlərində oynamağa başlayır. Şeytan ilk olaraq dəyirmançının ram edə bilər.

M. Süleymanlı folklorla məxsus motivlərlə "şeytanlaşmanı" inandırıcı üsullarla təsvir edir. Əsərin əsas ideyası onun noticəsini şərtləndirir. Yazıçı demək istəyir ki, dünyada şeytani yaşadan insanlardı. İnsanlar olmasaydı şeytanın dünyada nə işi vardı. Müəllifin məqsədi təkcə həyatda saf, təmiz yaşayan Bəkir, yaxud hamını yoldan çıxaran Şeytanı tanıtdırmaq yox, yoldan çıxarmaq üçün şeytanı gözləyən, əslində hər birinin içində bir "şeytan" yatan ümumi kütləni, camaatı göstərmək olmuşdur. Əsərin sonunda şeytan həyat səhnəsindən çəkilir. Camaat isə sanki yenidən doğulmuş adamlar kimi Bəkirin yanında başını aşağı salır. Bu mənzərə ölü diriltmək ideyası ilə İsfahana gələn Şeyx Nəsrullahın son səhnədə qaçması ilə camaatın İskəndər qarşısında dərk etdikləri günaha bənzəyirdi.

"Yel Əhmədın bəyliyi" povestində də yazıçı fərdlə kütlənin qarşılıqlı münasibətlərini folklor motivləri əsasında açmağa nail olur. Əsərdə baş verən hadisələr də nağıllarda olduğu kimi konkret zaman və məkanda baş vermir. Müəllif Yel Həmidlə Yel Əhmədın obrazında vaxtilə mövcud olan bir dünyagörüşünü təqdim edir. Bu dünyagörüş ətraf mühit tərəfindən maraqla, təəccüblə, bəzən də istehza ilə qarşılanır. Yel Həmidı evləndirərkən Əhmədın anasının qohumlarının ona ilk məsləhəti bu olur: "Bunnar nəsilliknən gəzərgidi - evdə oturan deyillər. Babası dan əppəyini Qaradağda yeyərmiş, günortasını Aladağda. Elə elə ki, evə bağliya biləsən. Boş yerə nəsilərinə yel nəslı demirlər"

M.Süleymanlı Yel Həmidlə Yel Əhmədın xarakterinin açılmasında müxtəlif süjetlərdən istifadə edir. Bu süjetlər bir-birinin davamı kimi görünür. Yel Həmid öz yerini Yel Əhmədə versə də mühit, camaat həmkidir. Təkcə zaman dəyişmişdir. Yel Həmidin öz ələmində olması, Aranda qəzəllər oxuması, həmişə səfərdə olması kiçik bir kəndin camaatının düzəltməyi əcayib-qərib nağıllar, söhbətlərlə müşayiət olunur.

M.Süleymanlının ötən əsrin 70-ci illərində qələmə aldığı povestlərdən biri də "Dəyirman" dır. Povestdə realist təsvir lövhələri çox güclüdür. Müəllif oxucuya təqdim etdiyi səhnələri qabarıq, uzun müddət yadda qalan rəngli lövhələrlə göstərir. Yalnız dəyirman əhlini deyil, povestin təsir gücündə mühüm yer tutan, ölümə məhkum toğluları, yaltaqlıq rəmzi iti də bacarıqla təsvir edir. (2, 43)

Burada hakim olan hiss, arzu kabab, içki, harın "səxavət", kabab idi. Bu iyrənc "keyfin", namussuzluğun qurbanı toğluların ölüm növbəsində dayanmaları acı bir həqiqətin ikrah doğuran mənzərəsidir. Kababçı toğlunu bəşirəkən toğlunun dodaqları bişib əti çəkilmişdi və üzündə güllüş yaranmışdı. Kababçı özü də bu vəziyyətə güllür. Bu rəmzi güllüşlərlə real güllüşlər arasında real bir təzad var. Yazıçı bu güllüşləri yanaşı qoymaqla mənalı bir alleqoriya yaradır. Toğlunun "güllüşü" bu eybəcər mənzərəyə, onu yaradanlara bir töhmətdir. Açıq bir "güllüşdü". Kababçının güllüşü isə bir nədan, bir hiss və duyğudan məhrum olan bir harının hərzə güllüşüdür.

Dəyirməndə həm də bir çox ailə faciələri açılır: Sarı Qasım və onun xanım-xatın arvadı Pərinin ailə münəfişəsi, Ayatın anasının qızının özünün dərdi, Temir müəllimin ailəsini atıb içkiyə qurşanması və s. hadisələr diqqət mərkəzinə çəkilir. Burada başqa adamların da xarakteri açılır. (5, 181)

Finalda "dəyirman havası" azacıq işıqlanır. Temir müəllim içkiyə son qoyur, çoban isə el qeyrəti kimi əldə qılınc ortaya atılır. Bir vaxt gələcək, Temir müəllim o günləri xatırlayacaq, acı təəssüf hissələrlə köks ötürəcək. O zaman kəndin ortasındakı dəyirman da olmayacaq, lakin iradəsizlik ucundan başını itirənlərə, el malını sağa-sola səpələyənlərə acı ibrət dərsi olacaq. Dəyirman – Mövludun əsərində yaddaş simvoluna çevrilir.

Mövlud Süleymanlının əsərləri milli varlığa, cəmiyyətin sabahına biganə qalmamağa çağırır, azad və müstəqil ölkəmizin gələcəyi uğrunda səfərbərliyə səsləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov T. Azərbaycan sovet yazıçıları, Bakı 1987
2. Rəsul R. Dəyirman dərdi, "Ulduz" jurnalı, №5, 1987
3. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006
4. Süleymanlı M. Üç roman, Bakı 2004
5. Verdiyeva Z., Eminov A. Münasibətlərin əxlaqi-etikdiyümü. "Azərbaycan" jurnalı, №3, 1988

Könül HEYDƏROVA*

"MİLLƏT DOSTLARI" VƏ YA YALANÇI ZADƏGANLAR

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri bəşəriyyət tarixində mühüm əhəmiyyətə malik hadisələrlə zəngindir. Özündə tarixin qısa zaman kəsimini ehtiva edən, amma hadisələrin mürəkkəbliyi və çoxluğu ilə diqqəti cəlb edən bu dövr Azərbaycan xalqının həyatında da müstəsna əhəmiyyəti olan hadisələrlə yadda qalmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının həyatında millətin formalaşması, milli özünüdərk, milli özünəqayıdış, hürryyət uğrunda mübarizə, milli mənləyin yaranması və milli cümhuriyyətin qurulması kimi mühüm hadisələr baş vermişdir.

Doğrudur bütün bunların baş verməsi üçün tarixi şərait yetişməli idi. Amma yetişmiş tarixi şəraiti qiymətləndirən ziyalılar, zülmətdə xalqa mayak kimi yol göstərən şəxslər lazım idi. Onlar həqiqi vətənpərvər, xalqın mənafeyini hər şeydən üstün tutan insalar olmalı idi.

Bu yükü öz çiyində daşımağa qabil olan şəxslər o dövrün ziyalıları idi. Onlar öz yaradıcılıqları ilə xalqın tərəqqisinə çalışır, Azərbaycan ədəbi, ictimai, mədəni fikir tariximizdə xüsusi rolu və yeri olan azərbaycançılıq məvqeyini qabardırıldı. Bu dövrdə yaradılan dram əsərləri Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafına misilsiz dərəcədə təsir göstərmişdir. Poemalardan fərqli olaraq yaradılan "danişan obrazlar" insanlar tərəfindən çox maraqla qarşılanmağa başladı. Belə ki, oxucu bəzən özü söyləyə bilmədiyini hər hansı obrazın dilindən oxuduqda və ya səhnədə eşitdikdə sanki mənavi rahatlıq tapır.

XX əsrin əvvəllərində burjuva cəmiyyətində millətperəstlik, millət qeydkeşliyi bir növ dəb halını almışdı. Bir sıra xeyriyyə cəmiyyətləri yaradılır, bir qrup ziyalılar xalqın maariflənməsi üçün çalışırdılar. Bu vaxt bəzi zadəganlar

* Bakı Dövlət Universiteti

özlerini xalqa, cəmiyyətə milli təsübkeş kimi təqdim edərək xalqı aldadırdılar. Bu kimi "millət dostlarının" ifşası labüd idi. Bunu etmək dövrün ədəblərinin vəzifəsi kimi qarşıya çıxırdı. Onlar öz qələmləri ilə yalançı "millət qeydçələri"ni xalqa tanıtmışdılar.

"Xalqın mənəvi yetkinləşməsinə həmişə müstəsna rolu olan ədəbiyyat tarixən milli şüurun təşəkkülündə, müstəqillik, azadlıq təfəkkürünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır." (3, 13).

XX əsrin əvvəllərində təlatümlü, mübarizəli bir mühitdə formalaşan, yeni ideyalar daşıyıcısı olan Azərbaycan dramaturgiyası güllüş yaratmağa xidmət edirdi. Həmin dövr ədəbləri cəmiyyətdəki eybəcərlikləri obrazların öz dili ilə güllüşə çevirərək aradan qaldırmağa çalışırdılar. Onlar burada təkəzəyi – ayrı söz və ifadədən yox, yaradılan obrazların vəhdətindən istifadə etməklə buna nail olmaq istəyirdilər. Görkəmli tanqidçi Y.Qarayev tanqidi realizm poetikasına xas olan bu güllüş haqqında yazır: "Xalqa kim lazım idi: millətə yuxarıdan baxdığı halda milləti tərifləyən, yoxsa millətə bağlı yana – yana milləti lənətləyən, danlayan? Milləti "tərifləyib" yatıran, yoxsa lənətləyib oyanan?" (2, 191).

Əlbəttə xalqa onu qəflətdən oyanan, onu cəhalətdən qurtaran mütəfəkkirlər, insanlar, ədəblər, ziyalılar lazım idi Vəbə və taun kimi bütün cəmiyyəti bürümüş firıldaqçılıq, yalançı millətperəstliyi ifşa edən şəxslərdən biri də S.S.Axundovdur. Bu mütləqdir ədibin qələmi sayəsində ədəbiyyatımız təbii halına və təbii rənginə boyanıb.

Azərbaycançılıq ideyasının, yeni əlifbanın, milli məniyin qızğın təbliğatçılarından olan S.S.Axundov öz töhfəsini yalançı millətperəstlərin, özünü milli birlik, türkçülük tərəfdarı kimi göstərən, şəxsi mənfəətini hər şeydən üstün tutan "xalq qəhrəmanlarının" ifşasında da əsirgənməmişdir. Nadir Vəlixanov yazır ki: "...O (yəni S.S.Axundov – K.H.) özünün yüksək mənəvi keyfiyyətləri, qabaqcıl fikri, ensiklopedik biliyi, ciddiliyi, səmimiyyəti, tələbkarlığı ilə ictimaiyyətin dərin hörmətini qazanmışdır." (1, 5). Süleyman Sani digər qələm yoldaşları ilə bərabər xalqın, millətinin tərəqqisinə çalışır, onu ürfənlə, hürriyətli görmək istəyirdi.

Görkəmli mütəfəkkir "Dibdat bəy" (1906) məzhəkəsində xalq adından danışan yalançı zadəganları, bir tikə çörək üçün min cür hoqqa çıxaran harın bəyləri, yalandan xalq üçün çalışdığını söyləyib, amma öz şəxsi problemlərini düşünən əsilzadələri, milli məniyi olmayan ziyalıları xalqa tanıtmışdır. Elə birinci şəkildə Səfərqulu bəyin nöqəri Nəbinin sözləri o dövrdəki bəylərin məşğuliyətini, mənəvi dünyasını anlamaq üçün yetərlidir: "Vay sizin evinizi Allah yuxsın, a belə ağalar. Bir belə də qumar oynamaq olarmı? Hər gün səhərə kimi oynayırlar... Özgə vaxtı "o yana dur" üstə xəncər, tapança çıxırırlar. Amma qumarda bir-birlərinə itə deyilməsə sözləri deyirlər... Ha-ha-ha... A kişilər, bu lotuların hər kələkləri qurtarmışdı, qalmışdı elə bu. İndi də tubulər ki, Səfərqulu ağa, səni cəmi bəylər tərəfindən dibdat seçəcəyik. Gedib

Fitilbörgdə dum deyirlər, nə deyirlər, orada vəzirlər yanında danışasan. Ha-ha-ha..." (1, 48-49).

Buradan aydın olur ki, o vaxtkı əksər bəylərin işi-peşəsi ancaq qumar oynamaqdır. Biz buna bənzər səhnə ilə "Dağlan tifaq" (Ə.Haqverdiyev, 1896) faciəsində də rastlaşırıq. Orada da Nəcəf bəyin dostları bütün günü qumar oynamaqla keçirirlər. Bu və buna bənzər epizodların müxtəlif dramaturqlar tərəfindən qələmə alınması onu göstərir ki, həmin dövr zadəgan mühitində demək olar yaşıyış mühiti eyni idi.

Hadisələrin gedişindən bəlli olur ki, bəylər (Mehdi bəy, Vəli bəy, Rüstəm bəy, Saşa bəy) Səfərqulu bəydən pul qoparmaq, onun evində plov yemək üçün hər hiyləyə əl atırlar. Səfərqulu bəyə dövlət dumasına deputat seçiləcəyinə yardım göstərəcəklərini söz verən bəylər onu aldadaraq çoxlu pul qoparırlar. Bu bəylər Səfərqulu bəyin zəif "damarını" tubulər. Bilirlər ki, onu təriflədikdə, xoş sözlər söylədikdə nə istəsələr ala bilərlər. Onların bir məqsədi var Səfərqulu bəydən pul qoparmaq. Biz Səfərqulu bəylə Nəcəf bəyin ("Dağlan tifaq" Ə.Haqverdiyev) xasiyyətində oxşarlıq görürük. Onların hər ikisi saxta şöhrət, ad-san üçün pul xərcləməkdən çəkinmirlər.

Növbəti şəkildə hadisələr daha da gərginləşir. Deputat seçkisi bitdikdən sonra Mehdi bəy, Vəli bəy, Rüstəm bəy, Saşa bəy, Məşədi Səməd Səfərqulu bəyin evinə gələrək "Hamı. Urta... Urta... Sağ olsun Səfərqulu bəy! Sağ olsun bizim deputat! (Səfərqulu bəyi götürüb yuxarı atıb-tuturlar)." (1, 54) deyib onu təbrik edirlər. Bu bəyləri ancaq bir şey maraqlandırır: qumar oynasınlar, yeyib – içsinslər, günlərini əyləncədə keçirsinlər. Onlar Səfərqulu bəyi aldadırlar ki, sən mütəq Dumaya deputat seçiləcəksən. Səfərqulu bəyin deputat seçilməsində məqsədi heç də xalqın dərdini, problemini Fitilbörgdə vəzirlərin yanında söyləmək deyil, o istəyir ki, həmişə "dibdat bəy" deyə çağırılsın. Bəylərin kələyi baş tutmaq üzəridir. Səhnəyə hakim Azad bəyin gəlişi sirin açılmasına səbəb olur. Azad bəy səhnəyə daxil olanda hamını "Urta!.. Urta!" – deyə qışqırdığını eşidib sual edir: "...orada Zeynal bəyi padşahlıq dumasına vəkil seçmək münasibəti ilə şampanski içib ura-ura qışqırırlar. Buradakı ura-ura kim üçündür?" (1, 57). Bəylər işin üstünün açıldığını görüb onu məclisdən kənarlaşdırmaq istəyirlər. Səfərqulu bəy eşitdiyi xəbərə inanmayıb bunun nə iş olduğunu soruşduqda Mehdi bəy kələklərinin üstünün açıldığını bilir və işin əslini Səfərqulu bəyə söyləyir: "... Zeynal bəy və qeyri bəyin bu işə girişməkdə məqsədi nədir? Məncə birca şeydir: ona dibdat bəy desinlər, vəssalam." (1, 57). Bu fikirlər Zeynal bəy barəsində söylənilsə də əslində həmin dövr zadəganlarının məramını xarakterizə edirdi. Müəllif göstərmək istəyir ki, bu bəylərin məqsədi xalqın adından istifadə edərək öz şəxsi şöhrətperəstliklərini göstərməkdir. Bu işin adı "millətperəstlik" yox "şöhrətperəstlik" olsa daha yaxşı olar.

Ədib "Dibdat bəy" əsərində özünü milli təsübkeş kimi göstərən, yalnız öz mənafeyini güdən, harın, mənəvi və əxlaqi cəhətdən kasıb, özünü alıcınab bir insan kimi göstərməyə çalışan, "vətən-millət" niqabı altında gizlənən

zadəganların silsiləsini yaratmışdır. S.S.Axundov qələmi bu niqabı qaldıraraq onun arxasında gizlənən əxlaqsız, mərifətsiz, nadan, öz mənafeyini güdən bir insanın gizləndiyini hamıya göstərir. Dahi sənətkar yaratdığı obrazların zahiri xeyrxahlığı və alicənablığı arxasında gizlənən iyrenc xislətlərini sənətkarcasına açıb göstərə bilməmişdir. Heydərqulu ağa Əli bəyin təhsil haqqını ödədiyi üçün düşünür ki, Əli bəy seçkidə onu dəstəkləyəcək. Çünki onun təfəkkürünə layiq oldu-olmadı "parlamanda" təmsil olunan şəxs mütləq varlı olmalıdır. Yüz on il əvvəl söylənilən bu fikirlər müasir günümüzə çox həmahəng səslənir.

Bir dram əsərinin mahiyyəti bir konfliktdən, onun həllinə doğru aparan yollardan və nəticədən ibarətdir. Bu əsər XX əsrin əvvəllərində meydana çıxaraq Azərbaycan cəmiyyətini bürümüş yalançı, özünü öyən, şöhrətpərəst, xudpəsənd, üzdə xalqın dərdinə yanan, amma batında öz mənafeyini güdən, özünü millətin qayğıkeşi, dostu adlandıran, yalnız şərab süfrəsi arxasında milləti düşünən bir qrup "millətpərəst ziyahıların" saxta simalarının ifşasına və onları tanıtmağa həsr olunmuşdur.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, yaldan özlərini millətpərəst göstərən bu bəylər – intelleqentlər şəxsi maraqları naminə ümummillət işlərinə rovac tapmasına mane olurlar. Bu insanlarla hansısa tərəqqi və nəcət əldə etmək olmasındır. Onlar yalnız şərab məclislərində millətin dərdlərini düşünürlər. Yaldan xalqın adından danışmağı bacaran, özlərini millətin yol göstərəni kimi təqdim edən, ikiüzlü, "qeyrətli" burjuva ziyahıları şərab və qadını hər şeydən üstün tuturlar. Bu özünü millət qayğıkeşi göstərən, üzdə milli qürurdan bəhs edən, lazımı məqamda isə yalnız pulu önəmli sayan, məhdud görtüşlərin daşıyıcıları olan millətpərəstlərə işarə idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Süleyman Sani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 448s.
2. Qarayev Y. Fəciə və qəhrəman. Bakı. Az. EA nəşriyyatı. 1965. 192 s.
3. Rzayev Yaşar. "Azərbaycan romanı: Siyasət və milli düşüncə". "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2010. 296 s

Аннотасија

Məqalədə Azərbaycanın dahi dramaturqu S.S.Axundovun "Dibdat bəy" komediyası təhlilə cəlb olunmuşdur. Əsas diqqət özünü xalqa canıyanan göstərən, amma öz mənafeyini güdən zadəganların ifşasına yönəldilmişdir. Əsərdə təsvir olunan hadisələrin müasir dövrlə səsələşməsi diqqəti cəlb edir.

Аçar сөзләр: S.S.Axundov, komediya, zadəganlıq, yalançı millətpərəstliq.

Резюме

В статье анализируется комедия гениального азербайджанского драматурга С.С. Ахундова, «Дибдат бек». Главное внимание сосредоточено на аристократах, которые притворяются что они заботятся о

народе, но в самом деле защищают свой интерес. Привлекает внимание то, что изображенные в пьесе происшествія актуальны и сегодня.

Ключевые слова: С. Ахундов, комедия, аристократия, притворяющиеся националисты

Summary

The comedy by genial Azerbaijani playwright S.S. Akhundov "Dibdat bek" is analyzed in the article. The main attention is concentrated on the pretending selfish aristocrats. The fact that the play is actual in nowadays captures our attention.

Key words: S.S. Akhundov, comedy, aristocracy, pretending nationalists

Mehman HƏSƏNOV*

Ə.Fitrətin bədii nəsrində cədidizmin ifadəsi ("Bədil" əsəri əsasında)

Fitrət nəsrində inkişafa yönəlik düşüncələri ilə yanaşı milli kökə bağlılıq əsədir. Bu baxımdan "Bədil" əsəri onun yaradıcılığında özünəməxsus yer tutmaqdadır. "Bədil" tarixi şəxsiyyət olan Ömər Xəyyamın obrazıdır. Fitrət "Bədil" tarixi şəxsiyyət olaraq təqdim edərək onun cəmiyyət üçün mənavi qiyməti haqqında bəhs etmişdir.

Əsərdə Türkünstanın inkişafı naminə müəyyən toplantılar keçirilir və bu toplantılarda "Bədil" in əsərləri oxunur. Bu vəsitə ilə xalqı oxumağa cəlb edirlər. "Bədil" in əsərlərindəki təhsil və tərbiyyəyə aid məqamlar önə çıxarılaq təbliğ olunur. Əslində əsərin meydana gəlmə vaxtına baxdıqımız zaman Fitrətin əsərdə diqqətə çatdırmaq istədiyi qayəni görə bilərik. Əsər proletariət quruculuğu zamanında qələmə alınıb. Daha çox keçmişin, milli varlığını əleyhinə çıxaraq yeni bir mədəniyyət formalaşdırmağa çalışan bolşeviklərə Fitrət sanki bu əsəri ilə bir cavab verir. Keçmiş inkar fəlsəfəsinə qarşı tarixi mirasdan nümunə götürərək onu gənc nəslin inkişafı naminə təbliğ edir. Milli kökə bağlılığı təbliğ edir. Fitrət əsərdə "Bədil" dan təkcə bu gün üçün deyil, gələcək elmi inkişaf üçün necə istifadə etməyin yollarını göstərir.

"Bədil" dəki əsas qəhrəman Qutluqdur. O, Moskvada təhsil alıb. Əsərdə Moskva Qərb elminin mərkəzi kimi təsvir olunur. Yaz tətili vaxtlarında Qutluq öz evlərinə, doğma yurduna gəlir. O, əsərdə çalışqan, elmi inkişafı üçün əlindən gələni edən bir gəncdir. Bütün qəlbə öz xalqını yüksəltmək, onu arzularına çatdırmaq istəyi ilə döyünür. Təhsilə çox böyük diqqət yetirdiyindən

* Bakı Dövlət Universiteti

“Keçəl oyunu”nda zülmkar qazı və ona qarşı qoyulan iki keçəl qardaşdır. Birinci qardaş tənbəldir, yatağandır. Böyük qardaş isə onu işə göndərmək istəyir. Qardaşlar qaziya nökr olurlar, əvvəlcə birinci qardaş nökr olur. Qazı onun haqqını verməyib qovur. İkinci qardaş intiqam hissi ilə qaziya nökr olur və qardaşının intiqamını ondan alır. Oyunun sonunda qazı güllünc vəziyyətə düşür, qardaşlar və tamaşaçılar onu “dəli” adlandırırlar.

Bu xalq dramında qazı xalqı həmişə işlədib muzzunu verməyənlərin, keçəllər isə qantər çərisində işləyib qarnı ac dolanların surətidir. Oyun güllünc, məzhəkəli, yumoristik bir şəkildə qurulmuş, qanının şəxsində bütün zülmkarlar ələ salınmışdır. Ə.Sultanlının qeyd etdiyi kimi Xalq öz istismarçılara belə şaqraq qəhqəhlərlə gülməkdən zövq almışdır. (5;54)

Azərbaycan xalqının ictimai məzmunlu xalq dramlarından ən məşhuru “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş”, yaxud “Tənbel qardaş”dır. Bu xalq dramının məşəvi qədim əkinçilik və yazqabağı mərasimlərlə səsleşir. Lakin uzun bir inkişaf yolu və şifahi yaradıcılıq mərhələsi keçdikdən sonra tamamilə ictimailəşmiş, əski inamlar, etiqadlar arxa plana keçmişdir. Xalq dramının bir neçə variantı yazıya alınmışdır.

M. Arifin “Tənbel qardaş” adı ilə təqdim etdiyi variantda hadisələr üç səhnədə verilir:

Birinci səhnədə meydanda iki kəndli qardaş çıxır, bunlar əkinçiliklə məşğul olmaq fikrindədirlər. Hər ikisi şərikli işləmək qərarına gəlirlər. Kotan qoşub yer şumlatkən birinci qardaş özünü xəstəliyə vurur, ikinci qardaş yeri şumlayıb tumu səpir. Suvarma zamanı birinci qardaş bir bəhanə ilə işdən boyun qaçırır. Beləliklə, taxıl xırmanda döyülüb buğda oluncaya qədər tənbel qardaş əlini əlinə vurmur. Məhsul hazır olduqda çalışqan qardaş ona heç bir şey vermək istəmir. Qardaşlar dalaşır, ağacla bir-birinin qarnına vururlar (qarnları inciməsin deyə altıdan çox şey sarıdıqlarından ağacları çox cəsərlə bir-birinə endirirlər). Nəhayət, kənd hakiminə müraciət edirlər: hakim çalışqan qardaşa haqq qazandırır.

İkinci səhnədə artıq tənbel qardaş arıqlamış və əlinə əsa almışdır, arvadı tənbel kişidə qalmaq istəməyib ondan ayrılıb, ancaq uşaqların kimdə qalması üstündə mübahisələri düşür. Uşaqlara nə ata yiyə durmaq istəyir, nə ana. Bu halda çalışqan qardaş yenə əvvəlki kimi kefi-kök, tox bir vəziyyətdə meydana çıxır və qardaşına töhmətlər yağdıraraq uşaqları öz himayəsinə alır. Üçüncü səhnədə çalışqan qardaş öz qardaşı uşaqları ilə birlikdə təsərrüfatda çalışır: əkirlər, biçirlər, bostan becərilir, kefikök dolanırlar. Tənbel qardaş peşiman olur və təsərrüfatda şərik edilməsini xahiş edir. Çalışqan qardaş onu məzəmmət edir və deyir ki, duz-çörəyə and içməsən sənə inana bilmərik. Tənbel qardaş duz-çörəyə and içir ki, bundan sonra bir də tənbellik etməyəcək və onların təsərrüfatında özünü çalışqan göstərəcəkdir. Bu tənbeh və anddan sonra onu təsərrüfata şərik edirlər.

Professor Ə.Sultanlının istifadə etdiyi variantda isə iki qardaş kəndlidən əlavə yer kirayə verən mülkədar, onun bəhrəyigani və nökrədi də iştirak edir. Kəndlilərlə mülkədar arasındakı dialoqda ümumiyyətlə bütün kəndlilərin acınacaqlı və ağır təsvir olunur. Araşdırıcının təqdim etdiyi variantda adi ailə toqquşması ictimai məzmun kəsb edir, kəskin konfliktli drama çevilir.

Xalq dramının bu variantında da əvvəlki variantda olduğu kimi, qardaşlardan biri özünü xəstəliyə vuraraq məhsul yığılana qədər işləmir. Məhsul hazır olandan sonra ona şərik olmaq istəyən tənbel qardaşı o biri qardaş vurub öldürür. Hətta ölmüş qardaşın meyidində də tüpürür.

Fikrimizcə, həmin variantın belə bir sonluğu o qədər də inandırıcı görünmür. Əslində, tənbel qardaşı tərbiyələndirmək və zəhmətə alışdırmaq lazım idi. (6; 385-386)

Sadə süjet üzərində qurulan xalq dramı həyatiliyi, gerçəkliyi əks etdirməsi ilə səciyyəvidir, sırf məişət məzhəkəsidir.

“Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş” xalq dramının Ə. Axundovun yazıya aldığı üçüncü variantı daha dolğundur və dram janrının bütün ölçülərinə uyğun şəkildədir. İlk səhnədə mülkədara iki kəndli arasında ictimai ədalət prinsipləri pozulduğundan toqquşma baş verir, lakin konfliktə çevilmir. İkinci səhnədə itxilaf iki qardaş arasında baş verir. Bu itxilaf duyulənir, süjet yüksələn və enən xətlə inkişaf etdirilir. Tənbelliyi özünə peşə edən kiçik qardaş əlini işə vurmamaqdan ötrü oyunlardan çıxır, axırda böyük qardaşın əməyinin bəhrəsinə şərik olmaq istəyir, hər cür hiyləyə əl atır, finalda məğlubiyətə uğrayır. Xalq dramı orijinal “lal” səhnəsi ilə tamamlanır.

İctimai-məzmunlu dramlarda satira və yumor üstünlük təşkil edir. Xalq cəmiyyətdə mövcud olan eybəcərliyi güllüş vasitəsilə islah etmək istəyir. Ümumiyyətlə “Tənbel qardaş” və ya “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş” xalq dramında əsas məsələ insanları əməyə, zəhmətə alışdırmaq, öz zəhməti, alın təri ilə yaşamağın təbliği, tənbellərin, avara və müftəxorların isə tənqididir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı. Bakı: Maarif, 1978, 235s
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I cild. Bakı: Elm, 2004, 760s.
3. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1970
4. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı, 2006, 648s
5. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı, 1964
6. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414s

Xəyalə ƏFƏNDİYEVA*
SATİRİK SÖZÜN GÜCÜ

Söz sənətkarları cəmiyyətin inkişafına, tərəqqisinə mane olan cəhəllərə, mənəvi geriliyə rəvac verən ictimai bəlaləri, əxlaqi qüsurları tənqid edərək satiranın ən yüksək forması sayılan ifşaçı gülüşdən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, real həyatdan və xalq təfəkküründən qidalanıb meydana çıxan satirik gülüş həmişə sənətkarların əlində ali məramla, böyük ideallara xidmət edən kəskin ictimai-siyasi mübarizə silahı olmuşdur. Cəmiyyətin, məişətin, mənəvi həyatın bütün sahələrinə nüfuz edən, köhnə həyatın köləlik və istismar dünyasının ən qaranlıq guşələrini açıb göstərən, onun çirkin, eybəcər təbiətini üzə çıxardan satirik gülüşün tənqid hədəfləri saysız-hesabsız, təsir dairəsi olduqca genişdir.

Satiranın gücünü, ifşaçı mahiyyətini yüksək qiymətləndirən A.İ.Gertsen Volterin gülüşünü cəhəlləri vurub dağıdan, yandırıb külə döndərən ildırım bənzədirdi. Bu mənada, satirik gülüşün ictimai çəkisi, tərbiyəvi gücü, qüdrəti son dərəcə böyük və əvəzsizdir. Ancaq bu gülüşün ictimai funksiyası, qüdrəti heç də yeniliyə düşmən olan qüvvələrin ifşa və tənqidi ilə bitmir. Gülüş həm də Çernişevskinin dediyi kimi: “eybəcərliyin eybəcər olduğunu dərk etdirən”, ona qarşı nifrət, mübarizə hissi oyadan, fənalığı təkləyən, tərkisillah edən bir gülüşdür. Bu gülüş öz nikbin, humanist məzmununa, bəşəri mahiyyətinə görə həmişə, hər yerdə tənqid atəşinə tutduğu hədəfdən, qanun və qaydalardan, qüsurlar və nöqsanlardan qat-qat yüksəkdə durur, mütərəqqi fikirlərin, ideyaların tribunasına çevrilir. Həyatın, ictimai varlığın ən eybəcər, ən iyirənc cəhətlərini ifşa edərək belə işıqlı, nurlu təbiətini qoruyub saxlayır.

Satiranın məzmunu, ictimai kəsəri onun tənqid hədəfinə çevirdiyi mövzudan, həyat materialından doğur. Bu işə yazıçıdan həyatı düzgün əks etdirmək bacarığı ilə bərabər tənqidi təfəkkür tələb edir. İ.Şedrin yazır: “Satiranın haqiqi satira olması, qarşısına qoyduğu məqsədə çatması üçün birinci, yaradıcının istiqamət aldığı ideali duyması, ikinci, əleyhinə getdiyini məsələni tam dərk etməsi lazımdır.

Satiranın üstün, qüdrətli cəhətlərindən biri də budur ki, o, ədalətsizliyin, özbaşınalığın, dərəcəbəzliyin baş alıb getdiyi bir mühitdə, cəmiyyətdə hüquqi qanunların görmədiyi yaxud görmək istəmədiyi bir işi – yəni, haqqın, ədalətin müdafiəsi işini öz üzərinə götürür və onu layəqətlə həyata keçirir.

Puşkin yazır: “Qanunların qılınca işləməyən yerdə satiranın qılınca iş götürür”. Dobrolyubov bu fikri daha geniş şərh edərək yazır: “Yaramazlıqların heç də hamısını qanun açıb göstərə bilməz. Qanun yaramaz xislətli insanın

mənəvi pozğunluğunu deyil, cinayəti və pis əməlləri cəzalandırır. Bu, qanunların və cəzanın dairəsindən kənar qalan bir şərdir, ona görə həmin şəxslərə satira vasitəsilə aşkar və rüsvay edilməlidir.

Qanunların özü heç vaxt mükəmməl ola bilməz, indiki halda onlar müəyyən şərti müdərəcəyə malikdirlər. Satira eybəcərliyi ifşa edərək onun qanunun hansı maddəsinə uyğun gəlib-gəlmədiyinə deyil, satirinin qəlbində qarar tutmuş hər hansı mənəvi ideala nə dərəcədə zidd olduğuna fikir verməlidir.

Bu xüsusiyyət, yəni qanunların əli çatmayan ictimai bəlaləri, cəhəllər, rəzalət və eybəcərliyi ifşa cəhətdən rus ədəbiyyatında S.Şedrinin, N.V.Qoqolun, A.Çexovun, Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin tənqidi gülüşün bütün çalarlarından, xüsusilə, satiradan, onun ən yüksək forması olan kinayədən, sarkazmdan geniş istifadə etmişlər.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Seyran Səxavət əsərlərində satirik gülüşün kinayə, sarkazm, ironiya, məsxərə və s. formalarının məharətlə istifadə edir. Əsərlərinin adına diqqət yetirdikdə də yazıçının özünəməxsus ədəbi tərzini, hadisələrə ironik baxışı açıqca görürük. Məsələn: “Yəhudi əlifbası”, “Nekroloq”, “Qızıl teşt” və s. Bu əsərlərin əsas özəyini – obrazlara yazıçı münasibətinin ilk rüşeymini yumor, istehza və sarkazm təşkil edir.

Məmməd Arif Dadaşzadə yazır: Axundovun tənqidi pozitiv səciyyəyə daşıyır, yəni bu tənqidin arxasında böyük və müsbət fikir, gözəl bir məqsəd, müqəddəs bir ideal durur”.

Sələfi, böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundov kimi Seyran Səxavət də “istehza və məsxərə yolu ilə” yazılan əsərlərin tərbiyəvi-ıdraki gücünə inanır. Onun hadisə və obrazlara bələdiyyi gizli komik münasibət əslinə nikbin əhvali-ruhyyətdən doğur və gülüş vasitəsilə insanı düşündürən bəlalardan arınmağa çağırır. Sənətkar bu yolla insanın daxilindəki hər cür qüsurları aradan qaldırmaq, onu düşünməyə sövq etmək, özünü dərk etməyə və vətəndaş kimi formalaşmağa, vətənin və millətin taleyi ilə bağlı düşünməyə yönəldirir. Yazıçı düşünür ki, milli birliyə milli şüuru oyatmaqla, milli düşüncəni formalaşdırmaqla nail olmaq mümkündür. Bu, Seyran Səxavətin sənət kredosu, sənət konsepsiyasıdır.

Seyran Səxavətin əsərlərini təhlil edərək aydın hiss olunur ki, yazıçının mövqeyi Mirzə Ələkbər Sabirlə yaxından səsleşir. Böyük Sabir kimi Seyran Səxavət də məsələlərə münasibət bildirməkdə sərt və amansızdır. “Paravoz-sürən”, “Dəyirmanın boğazında” hekayələrində yazıçı Zülfəli, Bomba Saleh kimi obrazları danışırdıraq onların iç üzünü açıq və tipi öz dili ilə ifşa edir. Böyük Sabirlə başlayan tipi öz dili ilə ifşa etmək ənənəsini Seyran Səxavət öz əsərlərində uğurla davam etdirir. Sabir tərəqqiyə, milli oyanışa nail olmağın yolunu elmə və təhsilə yiyələnməkdə, özünüdərk etmədə, dünya işlərindən baş

* Bakı Dövlət Universiteti

çıxarmaqda götür. Buna görədir ki, M.Ə.Sabirin yaradıcılığında məktəbə, maarifə, elmə, təhsilə köhnəpərəst münasibətin sət tənqidı mühım yer tutur. "Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqda", "Nəçin məktəbə rəğbətım olmayır", "Uşaqdır", "Oxutmuram, əl çəkin", "Müəllimlər syezdi" və s. kimi satıralarında elmsizliyin, savadsızlığın balaları, məktəbin və təhsilin düşmənlərinin ifşası, yalnız elm öyrənməklə, təhsil almağa özündərkın isbatı kimi öz dövrü üçün aktual olan məsələlərdən söz açmışdır.

Əslində, həmin məsələlər sadəcə Sabirin dövrü üçün aktual deyil. Təəssüflər olsun ki, üstündən uzun illər keçməsinə baxmayaraq bu elmsiz mühit, çəhalət müasir dövrümüzdə hələ də öz aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır. Seyran Səxavətin "Paravozsürən" hekayəsinin baş qəhrəmanı Zülfəli də Mirzə Ələkbər Sabirin satıralarının qəhrəmanları kimi məktəbi, maarifi lənətləyir, oxumuş adam görmək istəmir. "Zülfəli riyaziyyat fənnindən olimpiadaya gedən böyük qızına belə müvəffəqiyyət arzulayır: "Get, get, oxuyandan, heç kəs də görmüyəcək. Hara cəhənnəm olub gədirsen, evdə bir işin qılıbından yapış ee, boyunu yerə soxum". Qızı öz otağına çəkilib əgladı. Oğlu rəssamlıq dərnəyinə gedirdi. Onu da belə həvəsəndirdi: "Get bir sənət öyrən ee, get televiziyaya, xolodelnik mühəndisi ol, əlqap onlardadı, bəy kimi dolanırlar" (4, səh.88).

Zülfəli övladlarına bu cür qayğısız və kobud davrandığı kimi gözəlgöyçək, bacarıqlı, səliqəli xanımı Bilula da "Allah deyəndə" xəyanət edir, qonaqda yaşayan, "onun-bunun artığı" Dürdano ilə "oturub-durur". Bütün günü damağında "Kazbek" siqareti, əlindən "Ağdam" arağı düşməyən, səhərdən axsama qədar boş, mənasız mövzularda qışqıra-qışqıra danışan, dindirəndə də "Mən paravozsürənəm" deyib döşünə döyən, ailəsinə, övladlarına qayğı göstərməyən, kobud təbiətli bir adam olan Zülfəlinin xarakterindəki naqisliyin, çatışmazlıqları təsvir etməklə yazıçı bir obrazın təmsalında bütövlükdə cəmiyyətin əxlaqındakı qüsurları ümumi-ləşdirmiş olur.

Seyran Səxavətin əsərləri dərın millı xüsusiyyətlərə malik olduğı kimi həm də ümumbəşəri mahiyyət və məzmun kəsb etməkdədir. Seyran Səxavət ən adi həyat hadisələrini belə ümumbəşəri səviyyəyə qaldırmağı, insanın və insanlığın mənafeyi miqyasında ümumiləşdirməyi bacaran sənətkardır. O, aktuallığına, əhəmiyyətinə baxmayaraq hadisələrin özüni deyil, fəlsəfəsini, mahiyyətini götürür və əsərləri vasitəsilə bunu göstərməyə çalışır. Yazıçı əsərlərdə insan həyatının, düşüncəsinin köklü problemlərinə müraciət edir və cəmiyyətin sosial-mənəvi balalarını bədii sözə çevirir.

Seyran Səxavətin satirik ifadə tərzindən, ironiyadan geniş istifadə edərək yazdığı əsərlərdən biri "Nekroloq" romanıdır. "Nekroloq" elə yazılmışdır ki, sanki Seyran Səxavət bu əsərinin hər səhifəsinə tükənməz fantaziyanı, özüni başlıca fikir və ideyalarını, bir sözlə, bütün varlığını hopdurmağa çalışmışdır. Əsərdə bir-birindən maraqlı, təsirli və düşündürücü hadisələr yer alıb ki, bu da oxucuda "roman içində roman aurası" yaradır. Müəllif fikirlərinin birmənalı

anlaşılmaması, həmçinin zaman və məkan məhdudiyətindən uzaqlaşmaq məqsədilə simvolik, rəmzi-alleqorik obrazlardan, şərti-metəforik fiqur, plan və situasiyalardan uğurla istifadə etmişdir. Seyran Səxavət bu romanı yaşadığı dövr və insanlar haqqında tarixi, bədii və psixoloji həqiqət kimi qələmə almışdır. Tarixiliklə müasirliyin vəhdəti, eyni zamanda gələcəyə xətblə yazılmış bu dərın məzmunlu əsər sosial-ictimai problemlərin bədii əksi, psixologizmi, şərti-metəforizmi, problematikası, sənətkarlığı və yüksək bədiiyyəti ilə bütün dövrlərin kitabı ola bilmək səviyyəsinə yüksəlmişdir. İdeya cəhətdən bütün ciddiyyəti ilə yanaşı "Nekroloq" romanı ruhunda azad yaradıcılıq fantaziyanın tam hökm sürdüyü bir romandır.

Seyran Səxavət dünyaya özünməxsus baxışı olan şəxsiyyətdir. O, elə bir yazıçıdır ki, yaratdığı mənfı qəhrəmanın içində də insanı görür və onun hələ də tam korlanmamış adamlığını xilas etməyə çalışır və beləliklə, həmin insan düşüdüyl çirkəblərdən xilas olmağa və özüni kamilləşdirməyə can atır.

Əsərlərində qoyduğu problemin son dərəcə zəruriliyi, cəmiyyəti daha çox düşündürən məsələlərə can atma meylı, həm də bunun yüksək poetik tələblər səviyyəsində, orijinal millı qəlibdə, yüksək bədii-estetik keyfiyyətdə ifadəsi cəhdi Seyran Səxavətin yaradıcılığını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Onun əsərləri qaldırdığı sosial-psixoloji və mənəvi-əxlaqi problemlərin aktuallığı, üslub, forma, ifadə tərzı, fikir yeniliyi, keçmişin faciəli səhnələrini əks etdirmə gücü, tarixlə müasirliyin orijinal şəkildə əlaqələndirilməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Bütün epizodları nəzərdən keçirdikcə aydın olur ki, yazıçı insan xislətinin mürəkkəbliyini, onun təbiətindəki ziddiyyətləri dərindən duyur və bunun etik-psixoloji köklərini təhlil etməyə çalışır.

Və bu qəribəliklərdən doğan daxili psixoloji gərginlik, obrazın fərdi yaşantıları oxucunu son dərəcə mürəkkəb insan həyatının nəhayətsiz sirləri ilə tanış edir.

V.Q.Belinski Qoqol yumorunun xarakterindən, ictimai mahiyyətindən bəhs edərək yazırdı: "Cənab Qoqol insanların miskinliyini başa düşür... onu gizlətmir, onun eybəcərliyini rəngləyib örtmür, çünki o, bu miskinliyinin özüni təsirilə bizi məftun edərək ona qarşı nifrət oyadır. Bu, sakit və bəlkə də öz məqsədinə tez çatan bir yumordur. Bu qəbildən olan əsərlərin əsl əxlaqi əhəmiyyəti də elə bundadır. Burada müəllif heç bir yüksək kəlam işlətmir və ya əxlaq dərsi vermir. O, hadisələri necə varsa, eləcə də təsvir edir" (1, s.380). Və beləcə oxucuya təsir edə, onu yaxşı pisdən, ağı qaradan seçməsinə yardımçı ola bilər. Yumora xas olan bu xarakterik xüsusiyyətlər tənqidi ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri Calil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhım bəy Haqverdiyev və eləcə də çağdaşımız olan Seyran Səxavətin yaradıcılığında yüksək səviyyədə öz bədii əksini tapmışdır.

Başarı naqisliyin, eybəcərliyin tənqid və ifşasına həsr olunmuş sənət əsərlərində satira və yumordan həmişə istifadə olunmuş, bu qildə də istifadə olunmaqdadır. Əgər mövcud olan qüsurlarımızın aradan qaldırılmasını, bilməsək,

mənəviyyatımızdakı aşınmanın qarşısını ala bilməsək, böyük ehtimal ki, gələcəkdə də istifadə olunacaqdır. Çünki həmişə, hər yerdə heç kimdən, heç nədən qorxmadan həqiqətin keşiyində dayanan bədii gülüş haqqı, ədalət müdafiə edən ədəbiyyatın əbədi materialı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev Xalid. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı, Nurlan, 2008, 431 s.
2. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 224 s.
3. Hüseynoğlu Tofiq. Söz - tarixin yuvası. Bakı, Azərnaşr, 2000, 165 s.
4. Səxavət Seyran. Hamı elə bildirdi. Bakı, Gənclik, 1970, s.
5. Səxavət Seyran. Qızıl təst. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, 912 s.
6. Səxavət Seyran. Yəhudi əlifbası. Bakı, Qanun, 2009, 287 s.
7. Səxavət Seyran. Nekroloq. Bakı, Mütərcim, 2002, s.

Summary

This article speaks about Seyran Sakhavat who has important services in the formation of literary-artistic and national-aesthetical sense in modern Azerbaijan literature. Seyran Sakhavat is the author of novels, tales and stories of deep meaning dedicated to self-actualization and moral perfection which make the people think deeply. His works are about life and death, the world and human, good and evil, ethics and immorality and call the people for moral ethical.

Key words: irony, sarcasm, novel, prose, criticism, social-issues, satirical laugh

Резюме

В настоящей статье повествуется о писателе Сейран Сахават, кто имеет важные заслуги в формировании литературно-художественной и национально-эстетический смысл в Английском и Азербайджанском литература.

Сейран Сахават является автором романов, повестей и рассказов глубокий смысл, самореализации и нравственного совершенства, которые делают людей глубоко задуматься. В этой статье мы анализируем произведение Сейран Сахавата "Некролог" и "Еврейская алфавита". Эти произведение о жизни и смерти, мира и человека, добра и зла, этики и безнравственность и позавет людей для моральной этики.

Ключевые слова: ирония, сарказм, роман, проза, критика, социально-вопросов, сатирические смех

Xəyalə FƏRƏCLİ*

Mövlud Süleymanlının povestlərində obrazlar sistemi

Mövlud Süleymanlı çağdaş Azərbaycan nəsrinin ən görkəmli nümayəndələrindəndir. Mövlud Süleymanlı özünün yaradıcılıq aləmi, dili ilə məşhur 60-ıncılar nəslini təmsil edən yazıçılar içərisində xüsusi yer tutur. Mövlud Süleymanlının bir nasir kimi şöhrəti ilk hekayələrinin oxuculara təqdim olunduğu vaxtdan, yəni 1970-ci illərdən parlamağa başlamışdır. Onun əsərlərində yaşadığı dövrün ən ağır problemlərinə cəsarətli yazıçı müdaxiləsi zamanın toxirsiz suallarına cavab vermək cəhdləri var. Mövlud Süleymanlı sovet hakimiyyətinin qan-qan deyən çağlarında onu ifşa edən ziddiyyətlərini və iç üzünü bəliərdən mənzərələri çəkinmədən təsvir etmiş yazıçılarımızdandır.

Mövlud Süleymanlı yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Onun "Bir ünvan" adlı şeir kitabı da nəşr edilmişdir. Əgər 70-ci illərdə yazıçı bu və ya digər ağırlı mövzunun təsvirində yığcam sifetlərə, hekayə və povest janrlarına üstünlük verirsə, 1980-ci illərdən başlayaraq daha çox roman janrına müraciət edir. M. Süleymanlı Azərbaycan ədəbiyyatını "Kəç", "Ceviz qurdu", "Günah duası", "Səs" romanları ilə zənginləşdirmişdir. Bu gün də həmin əsərlər aktual səslənir, milli varlığın yaxın və uzaq keçmişini dərk etməkdən ötrü çağdaşlarımızı bir çox həqiqətlərdən xəbər verir.

"Qar", "Yanğın", "Şanapipik", "Şeytan", "Dəyirman" əsərləri, hekayələrindən ibarət "Ayın aydınlığında" kitabı (1979) onu cəmiyyət problemlərini zamanında görüb əks etdirən gözəl bir nasir kimi sevdi. Həmin əsərlər təkcə ədəbiyyatımıza yeni bir yazıçının gəldiyini xəbər vermirdi, bu əsərlərdə həm də dövrün nəfəsi vardı, nəsrimizə yeni bir yaradıcılıq dalğası, yeni bədii düşüncə, yeni meyillər gəldiyi aydın duyulurdu. Həyatın, cəmiyyətin, quruluşun sətir həqiqətlərini çəkinmədən təsvir etmək, onu milli xarakter və psixologiya çevrəsində, yaş yuzillər, minillərlə hesablanan dəyərlərimizin işığında göstərmək, milli insanın sovet dönəmindəki aqibətini güzəştisiz əks etdirmək bu dövrdə qələmi ilə mübarizə aparan hər bir milli yazıçının yaradıcılıq amalına çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, M. Süleymanlının adı çox tezliklə bu qabaqcıl tendensiyanı ədəbiyyatımıza gətirən yazarların ön cərgəsində anılmağa başlandı.

M. Süleymanlının müharibəyə həsr etdiyi əsərlərdən biri "Şanapipik" əsəridir. "Şanapipik" povesti bizim qadınları, onların nisgilli həyatına, bizim anlaya bildiyimiz doğma həsrətə ithaf olunmuş layiqli əsərdir. Hürü ananın, Sayalının, Telli qatının dərdlərinin od-aloğa döntüb könülləri yaxması yazıçının sehirlı qələmi ilə dil açır, uzun illər içlərində əzizlədikləri nisgilin, həsrətin

* Bakı Dövlət Universiteti

qaysaq bağlamış yaraları görünür. M. Süleymanlı bu əsərdə bizim qadınların sədəqətini, mərdliyini, cəfasını obrazlarla çox gözəl əks etdirmişdir.

M. Süleymanlının əsərlərində insanla təbiət bərdir, bir ananın övlədləridir, burada kənar heç nə yoxdur. "Duzsuzluq" povestindəki Şəmil kişi həm də mahalın, yaylağın simvoludur, dağın, daşın təmsəlidir. Yaylaqdan söhbət elə ondan söhbət deməkdir. Bu povestdə qələmə alınan kənd, yaylaq ilk baxışda öz rəngində öz əhəngindədir. Gözəl təbiət, başı qarlı dağlar, sulu çaylar, sütrülər göz oxşayır. Amma bu zahiri parlıdır. Yazıçı elə hadisə və obrazlar seçir ki, oxucu doğrudaqda sovet cəmiyyətində insanın fərdi düşüncəsinin, iç dünyasının heç bir mənə kəsb etmədiyinin fərqində olur. İctimai münasibətlər o yerə gəlib çatır ki, pul, var-dövlət, hərislik artıq hər şeyi əvəz edir.

Xıdırın arvadının "rayona ayaq çəməsinin" səbəbini və sirrini də onun pulu örtür, gizlədir. Mənən düşkün, dünyadan bixəbər Ağqulunun oğlu pulun hesabına şəhərdən yaylağa bir məşin artist gətirdir, onlara şəxsi malı kimi baxa bilər. Kəndin qızları da dəyişən dövərdə dəyişməkdədirlər, qəlblərinin səsinə deyil, göz qamaşdıran parlıtlara, yalançı firavanlığa üz tuturlar. Şəmil kişi, onun yanındakı ətrafındakı gənclər – Bökli, Toğrul, Gizir göz görə-görə dəyişməkdə olan dünyanı anlayıb həm açıq, həm gizlin etiraza qalxan güc-qüvvədir, yazıçı qələminin ifadə vasitələridir. Kəndlərdən şəhərə gedənlərin qayıtmaması, oralardan gələn cəlbədiçi xəbərçilər, "Kəşiz kimi ağ şəhər qızları"ndan soraqlar cavanları yerindən eləməkdədir. Yalançı təntənələrə qovuşmaq həsrəti ilə başlanan axın kəndlərin boşalmasına gətirib çıxarır. Şəhərlə kənd arasında yaranan uçurum Şəmil kişini mat-məəttəl qoyur. Uzun illər boyu bu yerlərdə ömür sürən nəslini xatırlayır, insanın bu dağlardan, gül-çiçəkdən ayrı düşüb yaşaya bilməsinə inanmaq istəmir. O, bunların daxilən ağrısını çəkir və fikirləşir ki, heç nəyin dadı-duzu qalmayıb.

"Duzsuzluq" povestində iki tərəf qələmə alınmış: min illərin ağırlığını, dünyagörüşünü, əxlaqını özündə, ruhunda qoruyub saxlayan Şəmil kişi və Zaman-Vaxt.

Əsərdə sanki Şəmil kişi ilə Zaman-Vaxt arasındakı mübarizə Vaxtın qalib gəlməsi göstərilir. "Duzsuzlaşan" dünyanın bir parçası olan bu kəndin təmsəlinə əbədi olanla gəldi-gedərin, yenilik adı ilə əxlaqa, düşüncəyə həyat tərzinə sığınan qurama münasibətlərin tərtibiyi və tərdədə biləcəyi aşınmalar, bələlər diqqətə çatdırılır.

M. Süleymanlı yaradıcılığı üçün ənənəvi olan bir dəyərli cəhətə də nəzər salaçaq. Yazıçı heç bir qadın obrazının təsvirində ənənəvi epitetlərdən, poetik qəliblərdən istifadə etməyib. Yazıçı üçün gözəl qadın-qız çiçək-gül, axar su təmsəlinədir. Çiçəyi, suyu necə hiss edir, qələmə alırsa, qadını da o duyğudan keçərəcək görür.

M. Süleymanlının "Ot" povestində təsvir etdiyi hadisələr müharibədən sonrakı dövrü əhatə edir. Povestdə hər işdə, sözdə güllüş axtaran Bəlli Əhməd, özündən nağıllar quraşdırən Diqqi, Dəmir kişi, Nuhun sadə ömür tarixçələridən

söz açılır. Saf qəlbləli bu insanlar cücməyə, böyüməyə hazır, işiçə can atan yaşılıq, ot kimi sanki bir nağıl ömrü yaşayırlar. Nisə obrazı povestdəki qadın obrazları arasında seçilən surətlərdəndir. Ərsiz qaldığı üçün öz gözəlliyindən utanan, biçimli bədənini yad gözlərdən gizlətməyə yer tapmayan bu qadın öz içində çəkilərək yaşayır. Əsərin əsas qayəsi odur ki, camaatın güzəranı yaxşılaşdıqca, var-dövlət çoxaldıqca, sanki onlar arasında ünsiyyət azalır, münasibətlər azalır, elə bil hamı bir-birindən gizlənir. Əsərdə pulun mənaviyyəti üstələməsi, haramın, əxlaqsızlığın gün-güzəranı çuğlaması kimi hadisələr belə güllüş fonunda sərgilənir.

İnsan və təbiət əmilində folklorla məxsus düşüncə tərzinin inikası 70-ci illər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M. Süleymanlı yaradıcılığında da öz əksini tapır. Yazıçı bəzi hekayələrində, eləcə də 70-ci illərin məhsulu olan "Şeytan" povestində, 80-ci illərdə qələmə aldığı "Yel Əhmədin bəyliyi" povesti və "Köç" romanında bu üsuldən istifadə edir.

"Şeytan" povesti işiç üzü görən kimi istər ideya-məzmun, istərsə də poetik struktur biçimi ilə milli nəsrimizdə hadisə kimi qiymətləndirildi. Povestdə şeytançılıq təkcə insana məxsus olmayıb, ümumiyyətlə cəmiyyəti, başoriyyəti sərə sürükləyən bir obraz olaraq təsvir edilir. Şeytan çıxmağıyla havanı da dəyişir, göy üzündə buludlar oynayıb, yollar-yamaclar rəngini dəyişərək qaralır. Povestdəki şeytan obrazı cəmiyyətin görünməyən tərəfini göstərir. Şeytanın daxil olduğu kənd şeytansız da bəd əməllərlə məşğul olurdu: "Gözdən-köndülən uzaq bir kənd idi. O ev bu evin üstündəydi, bu ev o evin damı o evin həyətiydi. Bir mollası vardı, bir qazısı. Molla qazılıq eləyirdi, qazı da mollalıq. Dünya yadlarından çıxmışdı. Gələni, gedəni yox idi".(3, 143)

Bütün bu elementlərdən yazıçı təkcə şeytan obrazının xarakterini açmır, həm də şeytanın yoldan çıxardığı camaatın, kütlənin psixologiyasını göstərmək istəyir. Şeytanın üzə çıxmağıyla bir anda hər şey dəyişir, "kəhər at dal ayağının üstünə qalxıb kişnəyir", "əkinçilərin bir anda əhvalı dəyişib gülməyə başlayırlar", bundan sonra isə Bəkirin gözlərində oynamağa başlayır. Şeytan ilk olaraq dəyirmançıını ram edə bilir.

M. Süleymanlı folklorla məxsus motivlərlə "şeytanlaşmanı" inandırıcı üsullarla təsvir edir. Əsərin əsas ideyası onun nəticəsini şərtləndirir. Yazıçı demək istəyir ki, dünyada şeytani yaşadan insanları, insanların arasından şeytanın dünyada nə işi vardı. Müəllifin məqsədi təkcə həyatda saf, təmiz yaşayan Bəkirə, yaxud hamını yoldan çıxaran Şeytani tanıtdırmaq yox, yoldan çıxmaq üçün şeytani gözləyən, əslində hər birinin içində bir "şeytan" yatan ümumi kütləni, camaatı göstərmək olmuşdur. Əsərin sonunda şeytan həyat şəhəsindən çəkilir. Camaat isə sanki yenidən doğulmuş adamlar kimi Bəkirin yanında başını aşağı salır. Bu mənzərə ölü diriltmək ideyası ilə İsfahana gələn Şeyx Nəsrullahın son səhnədə qəməsi ilə camaatın İskəndər qarşısında dərk etdikləri günahə bənzəyirdi.

"Yel Əhmədın bəyliyi" povestində də yazıçı fərdlə kütlənin qarşılıqlı münasibətlərini folklor motivləri əsasında açmağa nail olur. Əsərdə baş verən hadisələr də nağıllarda olduğu kimi konkret zaman və məkanda baş vermir. Müəllif Yel Həmidlə Yel Əhmədın obrazında vaxtilə mövcud olan bir dünyagörüşünü təqdim edir. Bu dünyagörüş ətraf mühit tərəfindən maraqla, təəccüblə, bəzən də istehza ilə qarşılanır. Yel Həmidı evləndirərək Əhmədın anasının qohumlarının ona ilk məsləhəti bu olur: "Bunna nəsillikdən gözərgidi - evdə oturan deyillər. Babası dan əppəyini Qaradağda yeyərmiş, günortasını Aladağda. Elə elə ki, evə bağliya biləsən. Boş yerə nəsillərinə yel nəslı demirlər"

M.Süleymanlı Yel Həmidlə Yel Əhmədın xarakterinin açılmasında müxtəlif süjetlərdən istifadə edir. Bu süjetlər bir-birinin davamı kimi görünür. Yel Həmid öz yerini Yel Əhmədə versə də mühit, camaat həminkidir. Təkcə zaman dəyişmişdir. Yel Həmidin öz ələmində olması, Aranda qəzəllər oxuması, həmişə səfərdə olması kiçik bir kəndin camaatının düzəltməyi əcaib-qəraib nağıllar, söhbətlərlə müşayiət olunur.

M.Süleymanlının ötən əsrin 70-ci illərində qələmə aldığı povestlərdən biri də "Dəyirman" dır. Povestdə realist təsvir lövhələri çox güclüdür. Müəllif oxucuya təqdim etdiyi səhnələri qabarıq, uzun müddət yadda qalan rəngli lövhələrlə göstərir. Yalnız dəyirman əhlini deyil, povestin təsir gücündə mühüm yer tutan, ölümə məhkum toğluları, yaltaqlıq rəmzi iti də bacarıqla təsvir edir. (2, 43)

Burada hakim olan hiss, arzu kabab, içki, harın "səxavət", kabab idi. Bu iyərəc "keyfin", namussuzluğun qurbanı toğluların ölüm növbəsində dayanmaları acı bir haqiqətin ikrah doğuran mənzərəsidir. Kababçı toğlunu bəşirərkən toğlunun dodaqları bişib əti çəkilməmişdi və üzündə güllüş yaranmışdı. Kababçı özü də bu vəziyyətə güllür. Bu rəmzi güllüşlərlə real güllüşlər arasında real bir təzad var. Yazıçı bu güllüşləri yanaşı qoymaqla mənalı bir alleqoriya yaradır. Toğlunun "güllüşü" bu eybəcər mənzərəyə, onu yaradanlara bir təhmətdir. Açıq bir "güllüşdü". Kababçının güllüşü isə bir nadan, bir hiss və duyğudan məhrum olan bir harının hərzə güllüşüdür.

Dəyirməndə həm də bir çox ailə faciələri açılır: Sarı Qasım və onun xanım-xatın arvadı Pərinin ailə münasibəti, Ayatın anasının faciəsi özünün dərdi, Temir müəllimin ailəsini atıb içkiyə qurşanması və s. hadisələr diqqət mərkəzinə çəkilir. Burada başqa adamların da xarakteri açılır. (5, 181)

Finalda "dəyirman havası" azacıq işıqlanır. Temir müəllim içkiyə son qoyur, çoban isə el qeyratı kimi əldə qılınca ortaya atılır. Bir vaxt gələcək, Temir müəllim o günləri xatırlayacaq, acı təəsif hissilə köks ötürəcək. O zaman kəndin ortasındakı dəyirman da olmayacaq, lakin iradəsizlik ucundan başını itirənlərə, el malını sağa-sola səpələyənlərə acı ibrət dərsi olacaq. Dəyirman – Mövludun əsərində yaddaş simvoluna çevrilir.

Mövlud Süleymanlının əsərləri milli varlığa, cəmiyyətin sabahına biganə qalmamağa çağırır, azad və müstəqil ölkəmizin gələcəyi uğrunda səfərbərliyə səsləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov T. Azərbaycan sovet yazıçıları, Bakı 1987
2. Rəsul R. Dəyirman dərdi, "Ulduz" jurnalı, №5, 1987
3. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006
4. Süleymanlı M. Üç roman, Bakı 2004
5. Verdiyeva Z., Eminov A. Münasibətlərin əxlaqi-etikdiyümü. "Azərbaycan" jurnalı, №3, 1988

Könül HEYDƏROVA* "MİLLƏT DOŞTLARI" VƏ YA YALANÇI ZADƏGANLAR

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri bəşəriyyət tarixində mühüm əhəmiyyətə malik hadisələrlə zəngindir. Özümdə tarixin qısa zaman kəsimini ehtiva edən, amma hadisələrin mürəkkəbliyi və çoxluğu ilə diqqəti cəlb edən bu dövr Azərbaycan xalqının həyatında da müstəsna əhəmiyyəti olan hadisələrlə yadda qalmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının həyatında millətin formalaşması, milli özünüdərk, milli özünəqayıdış, hürrüyyət uğrunda mübarizə, milli mənlıyın yaranması və milli cümhuriyyətin qurulması kimi mühüm hadisələr baş vermişdir.

Doğrudur bütün bunların baş verməsi üçün tarixi şərait yetişməli idi. Amma yetişmiş tarixi şərait qiyəmətləndirən ziyalılar, zülmətdə xalqa mayak kimi yol göstərən şəxslər lazım idi. Onlar haqiqi vətənpərvər, xalqın mənafeyini hər şeydən üstün tutan insalar olmalı idi.

Bu yükü öz çiyində daşımağa qabil olan şəxslər o dövrdün ziyalıları idi. Onlar öz yaradıcılıqları ilə xalqın tərəqqisinə çalışır, Azərbaycan ədəbi, ictimai, mədəni fikir tariximizdə xüsusi rolu və yeri olan Azərbaycançılıq mövqeyini qabardurdular. Bu dövrdə yaradılan dram əsərləri Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafına misilsiz dərəcədə təsir göstərmişdir. Poemalardan fərqli olaraq yaradılan "danışan obrazlar" insanları tərəfindən çox maraqla qarşılanmağa başladı. Belə ki, oxucu bəzən özü söyləyə bilmədiyini hər hansı obrazın dilindən oxuduğu və ya səhnədə eşitdikdə sanki mənəvi rahatlıq tapır.

XX əsrin əvvəllərində burjuva cəmiyyətində millətperəstlik, millət qeydkeşliyi bir növ dəb halını almışdı. Bir sıra keyriyyət cəmiyyətləri yaradılır, bir qrup ziyalılar xalqın maariflənməsi üçün çalışırdılar. Bu vaxt bəzi zadəganlar

* Bakı Dövlət Universiteti

özlərini xalqa, cəmiyyətə milli təsübbək kimi təqdim edərək xalqı aldadırdılar. Bu kimi "millət dostlarının" ifşası ləbub idi. Bunu etmək dövrün ədiblərinin vəzifəsi kimi qarşıya çıxırdı. Onlar öz qələmləri ilə yalançı "millət qeydçilərini" xalqa tanıtmışa çalışırdılar.

"Xalqın mənəvi yetkinləşməsində həmişə müstəsna rolu olan ədəbiyyat tarixən milli şüurun təşəkkülündə, müstəqillik, azadlıq təfəkkürünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır." (3, 13).

XX əsrin əvvəllərində təlatümlü, mübarizəli bir mühitə formalaşan, yeni ideyalar daşıyıcısı olan Azərbaycan dramaturgiyası güllüş yaratmağa xidmət edirdi. Həmin dövr ədibləri cəmiyyətdəki eybəcərlikləri obrazların öz dili ilə güllüşə çevirərək aradan qaldırmağa çalışırdılar. Onlar burada təkcə ayrı – ayrı söz və ifadədən yox, yaradılan obrazların vəhdətindən istifadə etməklə buna nail olmaq istəyirdilər. Görkəmli tənqidçi Y. Qarayev tənqidi realizm poetikasına xas olan bu güllüş haqqında yazır: "Xalqa kim lazım idi: millətlə yuxarıdan baxdığı halda milləti tərifləyən, yoxsa millətlə bağlı yana – yana milləti lənətləyən, danlayan? Milləti "tərifləyib" yatıran, yoxsa lənətləyib oyadan?" (2, 191).

Əlbəttə xalqa onu qələbdən oyadan, onu cəhəldən qurtaran mütəfəkkirlər, insanlar, ədiblər, ziyalılar lazım idi Vəba və taun kimi bütün cəmiyyəti bürümüş firdaqlığı, yalançı millətprəstliyi ifşa edən şəxslərdən biri də S.S. Axundovdur. Bu müqəddir ədibin qələmi sayəsində ədəbiyyatımız təbii halına və təbii rənginə boyandı.

Azərbaycançılıq ideyasının, yeni əlifbanın, milli mənləyin qızğın təbliğatçılarından olan S.S. Axundov öz töhfəsini yalançı millətprəstlərin, özünü milli birlik, türkçülük tərəfdarı kimi göstərən, şəxsi mənfəətini hər şeydən üstün tutan "xalq qəhrəmanlarının" ifşasında da əsirgəməmişdir. Nadir Vəlixanov yazır ki: "...O (yəni S.S. Axundov – K.H.) özünün yüksək mənəvi keyfiyyətləri, qabaqcıl fikri, ensiklopedik biliyi, ciddiyyəti, səmimiyyəti, tələbkərligi ilə ictimaiyyətin dərin hörmətini qazanmışdır." (1, 5). Süleyman Sani digər qələm yoldaşları ilə bərabər xalqın, millətinin tərəqqisinə çalışır, onu urfanlı, hürriyətli görmək istəyirdi.

Görkəmli mütəfəkkir "Dibdat bəy" (1906) məzhəkəsində xalq adından danışan yalançı zadəganları, bir tikə çörək üçün min cür hoqqa çıxaran harın bəyləri, yalandan xalq üçün çalışdığını söyləyib, amma öz şəxsi problemlərini düşünən əsilzadələri, milli mənləyi olmayan ziyalıları xalqa tanıtmışa çalışmışdır. Elə birinci şəkildə Səfərdəqlu bəyin nökrəri Nəbinin sözləri o dövrdü bəylərin məşğuliyyətini, mənəvi dünyasını anlamaq üçün yetərlidir: "Vay sizin evinizi allah yıxsın, a belə ağalar. Bir belə də qumar oynamaq olarmı? Hər gün səhərə kimi oynayırlar... Özgə vaxtı "o yana dur" üstə xəncər, tapança çıxırlar. Amma qumarda bir-birlərinə itə deyilməz sözləri deyirlər... Ha-ha-ha... A kişilər, bu lotuların hər kələkləri qurtarmışdı, qalmışdı elə bu. İndi də tutublar ki, Səfərdəqlu ağa, səni cəmi bəylər tərəfindən dibdat seçəcəyik. Gedib

Fitilbörgədə dum deyirlər, nə deyirlər, orada vəzirlər yanında danışasan. Ha-ha-ha..." (1, 48-49).

Buradan aydın olur ki, o vaxtkı əksər bəylərin işi-peşəsi ancaq qumar oynamaqdır. Biz buna bənzər səhnə ilə "Dağılan tifaq" (Ə. Haqverdiyev, 1896) faciəsində də rastlaşırıq. Orada da Nəcəf bəyin dostları bütün günü qumar oynamaqla keçirirlər. Bu və buna bənzər epizodların müxtəlif dramaturqlar tərəfindən qələmə alınması onu göstərir ki, həmin dövr zadəgan mühitində demək olar yaşayış mühiti eyni idi.

Hadisələrin gedişindən bəlli olur ki, bəylər (Mehdi bəy, Vəli bəy, Rüstəm bəy, Şaşa bəy) Səfərdəqlu bəydən pul qoparmaq, onun evində plov yemək üçün hər hiyləyə əl atırlar. Səfərdəqlu bəyə dövlət dumasına deputat seçiləcəyinə yardım göstərəcəklərini söz verən bəylər onu aldadaraq çoxlu pul qoparırlar. Bu bəylər Səfərdəqlu bəyin zəif "damarını" tutublar. Bilirlər ki, onu təriflədikdə, xoş sözlər söylədikdə nə istəsələr ala bilərlər. Onların bir məqsədi var Səfərdəqlu bəydən pul qoparmaq. Biz Səfərdəqlu bəylə Nəcəf bəyin ("Dağılan tifaq" Ə. Haqverdiyev) xasiyyətində oxşarlıq görürük. Onların hər ikisi saxta şöhrət, ad-san üçün pul xərcləməkdən çəkinmirlər.

Növbəti şəkildə hadisələr daha da gərginləşir. Deputat seçkisi bitdikdən sonra Mehdi bəy, Vəli bəy, Rüstəm bəy, Şaşa bəy, Məşədi Səməd Səfərdəqlu bəyin evinə gələrək "Hamı. Urra... Urra... Sağ olsun Səfərdəqlu bəy! Sağ olsun bizim deputat! (Səfərdəqlu bəyi götürüb yuxarı atıb-tuturlar)." (1, 54) deyib onu təbrik edirlər. Bu bəyləri ancaq bir şey maraqlandırır: qumar oynasınlar, yeyib – içsinsin, günlərini əyləncədə keçirsinlər. Onlar Səfərdəqlu bəyi aldadırlar ki, sən mütəqq Dumaya deputat seçiləcəksən. Səfərdəqlu bəyin deputat seçilməsində məqsədi heç də xalqın dərdini, problemlərini Fitilbörgədə vəzirlər yanında söyləmək deyil, o istəyir ki, həmişə "dibdat bəy" deyə çağırılsın. Bəylərin kəloyi baş tutmaq üzrədir. Səhnəyə həkim Azad bəyin gəlişi sirin açılmasına səbəb olur. Azad bəy səhnəyə daxil olanda hamını "Urra!.. Urra!" – deyə qışqırdığını eşidib sual edir: "...orada Yəzən bəyi pədasahlıq dumasına vəkil seçmə mənasibəti ilə şampanski içib ura-ura qışqırırlar. Buradakı ura-ura kim üçündür?" (1, 57). Bəylər işin üstünün açıldığını görüb onu məclisdən kənarlaşdırmaq istəyirlər. Səfərdəqlu bəy eşitdiyi xəbəri inanmayıb bunun nə iş olduğunu soruşduqda Mehdi bəy kələklərinin üstünün açıldığını bilir və işin əslini Səfərdəqlu bəyə söyləyir: "... Zeynal bəy və qeyri bəyin bu işə girişməkdə məqsədi nədir? Məncə bircə şeydir: ona dibdat bəy desinlər, vəssalam." (1, 57). Bu fikirlər Zeynal bəy barəsində söylənilsə də əslində həmin dövr zadəganlarının məramını xarakterizə edirdi. Müəllif göstərmək istəyir ki, bu bəylərin məqsədi xalqın adından istifadə edərək öz şəxsi şöhrətprəstliklərini göstərməkdir. Bu işin adı "millətprəstlik" yox "şöhrətprəstlik" olsa daha yaxşı olar.

Ədib "Dibdat bəy" əsərində özünü milli təsübbək kimi göstərən, yalnız öz mənafeyini güdən, harın, mənəvi və əxlaqi cəhətdən kasıb, özünü alicənab bir insan kimi göstərməyə çalışan, "vətən-millət" niqabı altında gizlənen

zadəganların silsiləsini yaratmışdır. S.S.Axundov qələmi bu niqabı qaldıraraq onun arxasında gizlənmə əxlaqsız, mərifətsiz, nadan, öz mənafeyini güdən bir insanın gizləndiyini hamıya göstərir. Dahi sənətkar yaratdığı obrazların zahiri xeyrixahlığı və alicənablığı arxasında gizlənmə iyrenc xislətlərini sənətkarcasına açıb göstərə bilməkdir. Heydərqulu ağa Əli bəyin təhsil haqqını ödədiyi üçün düşünür ki, Əli bəy seçkidə onu dəstəkləyəcək. Çünki onun təfəkkürüncə layiq oldu-olmadı "parlamanda" təmsil olunan şəxs mütləq varlı olmalıdır. Yüz on il əvvəl söylənilən bu fikirlər müasir günümüzə çox həmahəng səslənir.

Bir dram əsərinin mahiyyəti bir konfliktədən, onun həllinə doğru aparın yollardan və nəticədən ibarətdir. Bu əsər XX əsrin əvvəllərində meydana çıxaraq Azərbaycan cəmiyyətini bürümüş yalançı, özünü öyən, şöhrətpərəst, xudpəşənd, üzdə xalqın dərdinə yanan, amma batında öz mənafeyini güdən, özünü millətin qayğıkeşi, dostu adlandıran, yalnız şərab süfrəsi arxasında milləti düşünən bir qrup "millətpərəst ziyalıların" saxta simalarının ifşasına və onları tanıتماğa həsr olunmuşdur.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, yalandan özlərini millətpərəst göstərən bu bəylər – intellektlər şəxsi maraqları naminə ümummilli işlərin rəvac tapmasına mane olurlar. Bu insanlarla hansısa tərəqqi və nıcat əldə etmək əfsosudur. Onlar yalnız şərab məclislərində millətin dərdlərini düşünürlər. Yalandan xalqın adından danışmağı bacaran, özlərini millətin yol göstərəni kimi təqdim edən, iküzlü, "qeyrətli" burjuva ziyalıları şərab və qadını hər şeydən üstün tuturlar. Bu özünü millət qayğıkeşi göstərən, üzdə milli qürurdan bəhs edən, lazımi məqamda isə yalnız pulu önəmli sayan, məhdud görişlərin daşıyıcılığı olan millətpərəstlərə işarə idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Süleyman Sani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 448 s.
2. Qarayev Y. Fəciə və qəhrəman. Bakı. Az. EA nəşriyyatı. 1965, 192 s.
3. Rzayev Yaşar. "Azərbaycan romanı: Siyasət və milli düşüncə". "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2010. 296 s

Annotasiya

Məqalədə Azərbaycanın dahi dramaturqu S.S.Axundovun "Dibdat bəy" komediyası təhlilə cəlb olunmuşdur. Əsas diqqət özünü xalqa canıyanan göstərən, amma öz mənafeyini güdən zadəganların ifşasına yönəldilmişdir. Əsərdə təsvir olunan hadisələrin müasir dövrlə səsləşməsi diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: S.S.Axundov, komediya, zadəganlıq, yalançı millətpərəstli.

Резюме

В статье анализируется комедия гениального азербайджанского драматурга С.С. Ахундова, «Дибдат бек». Главное внимание сосредоточено на аристократах, которые притворяются что они заботятся о

народе, но в самом деле защищают свой интерес. Привлекает внимание то, что изображенные в пьесе происшествя актуальны и сегодня.

Ключевые слова: С. Ахундов, комедия, аристократия, притворяющиеся националисты

Summary

The comedy by genial Azerbaijani playwright S.S. Akhundov "Dibdat bek" is analyzed in the article. The main attention is concentrated on the pretending selfish aristocrats. The fact that the play is actual in nowadays captures our attention.

Key words: S.S. Akhundov, comedy, aristocracy, pretending nationalists

Mehman HƏSƏNOV*

Ə.Fitrətin bədii nəsrində cədidizin ifadəsi ("Bədil" əsəri əsasında)

Fitrət nəsrində inkişafa yönəlik düşüncələri ilə yanaşı milli kökə bağlılıq əsasdır. Bu baxımdan "Bədil" əsəri onun yaradıcılığında özünəməxsus yer tutmaqdadır. "Bədil" tarixi şəxsiyyət olan Ömər Xəyyamın obrazıdır. Fitrət "Bədil"i tarixi şəxsiyyət olaraq təqdim edərək onun cəmiyyət üçün mənəvi qiyməti haqqında bəhs etmişdir.

Əsərdə Türkünün inkişafı naminə müəyyən toplanlılar keçirilir və bu toplanlılarda "Bədil" in əsərləri oxunur. Bu vasitə ilə xalqı oxumağa cəlb edirlər. "Bədil" in əsərlərindəki təhsil və tərbiyəyə aid məqamlar öndə çıxarılaq təbliğ olunur. Əslində əsərin meydana gəlmə vaxtına baxdıqımız zaman Fitrətin əsərdə diqqətə çatdırmaq istədiyi qayəni görə bilərik. Əsər proletariət quruculuğu zamanında qələmə alınmış. Daha çox keçmişin, milli varlığını əleyhinə çıxaraq yeni bir mədəniyyət formalaşdırmağa çalışan bolşeviklərə Fitrət sanki bu əsəri ilə bir cavab verir. Keçmişin inkar fəlsəfəsinə qarşı tarixi mirasdan nümunə götürərək onu gənc nəslin inkişafı naminə tətbiq edir. Milli kökə bağlılığı təbliğ edir. Fitrət əsərdə "Bədil"dən təkcə bu gün üçün deyil, gələcək elmi inkişaf üçün necə istifadə etməyin yollarını göstərir.

"Bədil"dəki əsas qəhrəman Qutluqdur. O, Moskvada təhsil alıb. Əsərdə Moskva Qərb elminin mərkəzi kimi təsvir olunur. Yaz tətili vaxtlarında Qutluq öz evlərinə, doğma yurduna gəlir. O, əsərdə çalışqan, elmi inkişafı üçün ələndən gələnə edən bir gəncdir. Bütün qəlbi öz xalqını yüksəltmək, onu arzularına çatdırmaq istəyi ilə döyünür. Təhsilə çox böyük diqqət yetirdiyindən

* Bakı Dövlət Universiteti

dünyada baş verən bütün proseslərdən, hadisələrdən xəbərdardır. O, qəlbi təmiz, inancı saf və böyük məqsədlər naminə çalışan bir gənclərdir. Qutluğun dünyada baş verən önəmli hadisələr haqqında şəxsi fikirləri vardır. Hər zaman şəxsi mühakimələri ilə çıxış edir. Moskvada aldığı təhsil onu hərtərəfli inkişaf etdirmişdir. Buxaradakı həmyaşıdları isə inkişaf etməyərək geri qalmışlar.

Fitrət əsərdə Gənc Buxaralıların istək və arzularını ifadə edir. Onların mübarizə prinsiplərini cəmiyyətə açıqlayır. "Bədil" Fitrətin çağdaş düşüncələrini ifadə etmək üçün bir vasitədir. Gənc Buxaralıların təhsilə dair məqsədləri əsərdə ön plana çəkilir. Əsərin "Bədilxan" bölümündə Fitrət deyir: "Bədil"i sadəcə oxumaq deyil, onun fikirlərini anlamaq və bu gün üçün zəruri tərəflərini bilmək lazımdır." (3, s. 48)

"Bədil" in fikirləri bəzilərinə ciddi təsir göstərir, bəzilərinə isə hətta təəcübləndirir. Qutluq isə öz yanaşması ilə hər kəsin diqqətinə səbəb olur. Əslində "Bədil" in sətirlərində ifadə olunan əsas məqsəd inkişaf edən Avropa elm və texnologiyasını Şərqdə tətbiq edilməsi yollarını tapmaq idi. Ölkəni bilərəkdən avam və savadsız vəziyyətdə saxlayaraq işğal siyasətini yürütməyə çalışan rus imperiyasının mahiyyətli əsərinin dərin qatlarında ifadə olunur. "Bədil"ə istinad edən Qutluq əsərdə insanı ucaldır. Orta əsrlər Nəsimi yaradıcılığında da ifadə olunan fikir məhz bu idi.

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,

Gövhərü laməkən mənəm, kövnlü məkana sığmazam. (1, s. 319)

Əslində Nəsiminin də ifadə etdiyi bu fikirlər dövründə insan faktorunu aşağılayaraq, onu qul vəziyyətinə salan və imperiya rəhbərlərinin buyruqlarını düşünmədən yerinə yetirən önəmli bir varlıq qəlibindən xilas etməyə çalışırdı. Zaman fərqi baxmayaraq oxşar motivi Fitrətin əsərində də görmək mümkündür. Qutluğun insanı yüksəltmək cəhdləri mövcud işğala, imperiyanın bilərəkdən yürütdüyü geriçi siyasətə üsyanı idi. O, dostlarına "İnsan özünə inansa, öz vicdanının səsinə qulaq assa hər şeyi edər. Hər haqiqətə, hər diləyə çatar. Yaradılışın ən ucası olan insana bilinməyən nə olursa olsun lənətlənmişdir" (3, s. 48).

Fitrət "Bədil" də Gənc Buxaralıların müsbət tərəfləri ilə yanaşı aralarındakı ziddiyyətləri də açıq göstərmişdi. Bəzən bu ziddiyyətlər fikir ayrılığına gətirib çıxarır. Nəticədə isə parçalanma baş verir. Fitrəti narahət edən başlıca səbəb də bu idi.

Avropada təhsil alaraq geriye dönen Qutluğun fikirlərinə qarşı sət məvqələr qoyulur. Buna baxmayaraq o, heç kimə boyun əymir. Şəxsi fikirlərini hər zaman müdafiə edir. Sət mücadilə və fikir dartışmaları Qutluğun cəmiyyətin inkişafına dair arzu və istəklərini ortaya çıxarır. O, var gücünə insanları istiqal uğrunda mücadiləyə çağırır. Əslində Qutluq Fitrətin prototipidir.

Cədidçilərin əsl məqsədləri gəncləri Qutluq kimi savadlı və mübariz görmək idi. Qutluq cədidçilərin təhsil haqqında olan görüşlərini ifadə edən bir nümunədir. Özəlliklə də mənəvi mirasdan faydalanaraq, tarixi kökün üzərində

cəmiyyəti inkişaf etdirmək, irəliyə aparmaq arzusu onu bu səviyyəyə yüksəltdi. Qutluğun təmsalında Fitrətin cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı fikirlərini görmək mümkündür.

Qutluq "Bədil" də xalqa səsənərək deyir: "Gələcək yüz ildə Avropanın zənginliyi öz torpaqlarına sığmayacaq qədər artacaq. Onlara mallarını satmağa bazar lazımdır. Bu səbəbdən axtarışlarının nəticəsində ilk öncə biz müsəlmanları tapdıq. Əksəriyyəti müsəlman torpaqlarında yerləşən avam və yerüstü sərvətləri öz mənafevləri naminə istifadə etməyi düşündülər. Topları, bombaları və dünyanı cəhənnəmə çevirən bütün silahlarını bizə tərəf yönəldirdilər. Biz bunun mənasını anlamadıq. Biz niyə və hansı bir güclə gəldiklərini, sonradan nələr olduğunu və onların necə qarşısını alacağımızı da düşünmədik. Sadəcə ağzımızı açıb gözlərimizi yumduq. Gəldilər, ölkələri tutdular, bazarlar açdılar, təbii xəzinələri talan etdilər və sonunda bu da az oldu. Gözlərini qanımıza dıkdılar. Şərq öz aralarında bölüşmək üçün anlaşa bilmədilər. Baş verən dünya müharibələri üç, dörd il davam etdi. Biz bundan bir şey anlaya bilmədik. Bir tərəf uduzdu, bir tərəf qalib gəldi. Sonunda yenə barışdılar. Barışdan sonra yenə bütün ağırlıqları müsəlman Şərqi üzərinə yönəldilər. Çünki müsəlman Şərqi gücsüzdü, acizdi. Savaş bir şəkildə yenə davam etməkdədir" (2, s. 19).

Fitrət dövründə beynəlxalq imperializmin Şərqi dair planlarını Qutluğun dilindən ifadə edir. Əslində bu günümüzdə müsəlman Şərfinə baxdığımız zaman baş verən işğallar, tökülən qanlar Fitrətin 100 il öncə gəldiyi qənaətin nə qədər doğru olduğunu bir daha isbatlayır. Yaşadığı yerə görə, yaşadığı kimliyə görə insan qiymət vermək bu günün reallığıdır. Şərqdə bu gün də saysız-hesabsız insanlar təbii sərvətlərə görə amansızcasına öldürülməkdədir. Fitrət zamanında bu məsələyə toxunmuşdu. Fitrət əsrin əvvəllərində Şərqi insanın özünə dəyər verməli olduğunu bildirdi. Fitrət "Bədil" də gətirdiyi misallarla da məhz bu problemin izahına çalışır. "Bədil" dəncə Hindistanda yaşamış Feyz adlı böyük bir şairin "Mərifəti nəfis" kitabından bəhs edir. Onun kitabından sitat gətirərək deyir: "Ey insanoglu! Səndə yüksəlmək üçün də, yixilib durmaq üçün də bacarıq vardır" (2, s. 13).

Qutluq öz görüşlərini açıqlayarkən "Bədil" in və Feyzinin sözlərindən bu günkü Avropanın inkişafının və öz ölkəsinin geri qalmağının səbəblərini anlatmaq üçün istifadə edir.

Fitrətin əsərdə dövrünün mühtə əks olunur. Hərəsi bir dünya kimi olan gənc türk igidlərinin fikirlərinin bəzən kəşidiyini, bəzən də mübahisələrə səbəb olduğunu bildirir. Belə müzakirə toplantılarında bir nəfər Qutluğun fikirlərinə qatılır. Qutluq çox diqqətli olduğu üçün kimsənin dediyi sözü unutmazdı. Hər məsələ ilə bağlı şəxsi görüşlərini söyləməkdən çəkinməzdi. Avropadan geri qalan məmləkətinin insanlarını tənqid etmək əslində onların inkişafı naminədir. "Gördükdən sonra bu inkişafın necə gerçəkləşdiyini anlaya bildinizmi? Qərbe boyun əyərək inkişaf etmək mümkündürmü? Niyə biz heç nə etmirik? Təkrar

canlı, təsirli döyüş səhnələri yaratmaqla Nofəli qəhrəman kimi oxucunun gözləri önündə canlandırır:

Nofəl qılıncını çəkib dörd yana,
Bir sərəxs fil kimi girib meydana,
Hər oxda bir nəfəs, bir can alardı,
Hər bir həmləsində cahan alardı. (3, s. 114)

Nofəl dövrünün insanı idi. O, hadisələrə orta əsr qəhrəmanının gözü ilə baxır. Buna görə də Məcnunun düşməne qələbə arzulamasını, onları müdafiə etməsini anlaya bilmir, Leylinin atası ilə söhbətdən sonra niyyətdən əl çəkmək qərarına gəlir. "O, (Nofəl-M.T) Məcnunu, onun məhəbbətini və dəliliyinin mahiyyətini anlamaqdan uzaqdır" (2, s. 178).

Bununla, Nofəl zamanın qanunlarına tabe olur, Məcnun eşqini, "məcnunluğunu" dərk edə bilmir, "mum kimi" yumşalır.

Nizamidən sonra yazılan "Leyli və Məcnun" əsərlərində şairlər Nofəl obrazını sələflərinin təqdimində olduğu kimi və ya qismən dəyişiklik etməklə yaratmışlar. Məsələn, XVI əsr şairi Əbdü bəy Şirazinin "Leyli və Məcnun" poemasına diqqət yetirək. Fars dilində qələmə alınan bu əsərdə Nofəl obrazından əsərin iki hissəsində bəhs olunur: Nofəlin Məcnunun işini düzəltməyi /öz/ öhdəsinə götürməsi, Nofəlin Leylinin qəbiləsi və İbn Salamlı müharibəsi.

Şirazinin Nofəli Nizaminin qəhrəmanından çox da fərqlənir. Nofəl hökmdardır, bayraq və taxt sahibidir, eyni zamanda sevən bir aşiqdir. Buna görə də Məcnun atası dostuna əhvalatı danışandan sonra kömək etmək qərarına gəlir, elçilik edir və rədd cavabı aldıqdan sonra müharibəyə başlayır. Nofəl Leylinin atası və İbn Salamin qoşunu ilə vuruşur. Döyüşdə İbn Salam öldürülür. (4, s. 336).

Leylinin atasının mürcəti Nofəli məqsədindən uzaqlaşdırır. Nofəl çıxış yolunu Məcnunun başqa bir gözəllə evlənməsində görür, ancaq heç nəyə nail olmur. Məhz buna görə də o, Məcnun əhvalatını anlamayan, lakin ideyanın təqdim olunmasına kömək edən bir obraz, cəmiyyətin bir üzvü səviyyəsində qalır.

Anadili ədəbiyyatımızda yaranan "Leyli və Məcnun" larda da Nofəl obrazı bir çox cəhətlərinə görə maraqlıdır. 1525-ci ildə Həqiri Təbrizi qələmə aldığı poemada Nofəl obrazını tamamilə fərqli şəkildə təqdim etmişdir. Həqiri Təbrizi bu əsərini daha çox Hatifidən istifadə edərək yaratmışdır. Bu haqda S.Mahmudova yazır: "Həqiri Təbrizinin əsərində Nofəl mənfə bir qəhrəman kimi qələmə alınmışdır, bu isə Həqiri və Hatifinin "Leyli və Məcnun" larını yaxınlaşdıran cəhətlərdir" (5, s. 56).

Poemada Nofəl öncə müsbət bir hökmdar kimi tanınır. Hünər, qüdrət sahibi, xoşniyyətli, səmimi bir qəhrəman kimi təqdim olunur:

Nofəl adı var idi bir padşah,
Ba şücaət həm hökümət dostgah,
Şəhvürarü şəhriyarü kamran,

90

Qorxan idi ondan uş cümlə cahan. (1, s. 136).

Məcnunu muradına çatdıracağına söz verən Nofəl, Leylini ilk dəfə görüb aşiq olandan sonra fikrini tamamilə dəyişir. Məqsədinə çatmaq üçün Məcnunu zəhərləyib öldürmək qərarına gəlir. Lakin zəhərlənmiş yeməyi özü yeyib dünyasını dəyişir. Bununla müsbət bir qəhrəman kimi tanınan Nofəl nəfsinin əsiri olur, qatilə çevrilir. Həqiri bu etibarsızlığın cəzasız qalmayacağına inanır və hadisənin bədii həllini ustalıqla tapır: Nofəl qazdığı quyuya özü düşür:

Ol təamı çün yedi ol kamran,
Bunca fəryad edib uşbu verdi can...
Cümlə ələm Nofəl üçün qıldı zar,
Sanasan kim ələm oldu tarumar. (1, s. 149).

Bununla Həqiri Təbrizi, Nofəl obrazı ilə "zəmanəsinin xəyanətkar təbiətini qeyri-insani mahiyyətini daha doğru göstərir" (1, s. 28).

"Leyli və Məcnun" mövzusunda yazılan əsərlər içərisində M.Füzulinin poeması istər ideya-məzmun, istərsə də bədii keyfiyyətlərinə görə seçilən və dünya mədəniyyətinə daxil olan şah əsərlərdəndir. Görkəmli tədqiqatçılar bu əsərin misilsiz dəyəri və əhəmiyyətindən çox bəhs etmiş, maraqlı elmi fikri və mülahizələr söyləmişlər. Geniş yayılmış bu mövzuda əsər yazmağın məsuliyyətini dərk edən dahi Füzuli poemanı "Rum zəifləri" nin xahişi ilə qələmə aldığı bildirmişdi. Təbii ki, bu, Füzulinin poemanı qələmə alması üçün düşündüyü bir priyom idi. Böyük düşüncə və fəzilət sahibi olan şair doğma dilinə, millətinə, xalqına sevgisini bütün əsərlərində olduğu kimi bu poemasında da ifadə etmişdir. Məlumdur ki, türk dilində "nəzmi-nazik" yaratmaq Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biridir.

Şair yaratdığı hər bir obrazı elə cəlalayır, elə təqdim edir, oxucuda ona böyük məhəbbət hissi yaradır. Bu baxımdan poemada verilən obrazlar içərisində Nofələ olan münasibət xüsusi ilə seçilir.

Şair Nofəl obrazından əsərdə dörd başlıqda söhbət açır. O, sələflərindən daha orijinal münasibət bəslədiyi bu obrazı fərqli şəkildə yaratmışdır. Nofəl dövrün əzəblərini görmüş, hünər və qüdrət sahibi, "mərufi-zamanı" dir. "Eşq yolunda çox yüymüş" olan Nofəlin mənəvi ələmi zəngindir. Məcnunu "ədəbi-kamil" adlandırması ilə Nofəl özünü tanıdır, düşüncə səviyyəsini bəlli edir.

Məcnun əhvalatından xəbər tutan Nofəl onun dərdinə əlac axtarır, Leylinin qəbiləsinə məktub göndərir, rədd cavabı aldıqdan sonra döyüşə başlayır.

Füzuli Nofəlin qəhrəmanlığına, onun döyüşlərinin təsvirinə geniş yer ayırır, bu səhnələri oxucuya canlı, inandırıcı şəkildə anladır. Şair Nofəli bir türk sərkərdəsi kimi alqışlayır və onun qələbəsini əsaslandırır. Çünki "Türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazükarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifi layiq olan" keyfiyyətlər vardır. (7, s. 25)

Füzuli bu xüsusiyyətləri Nofəl obrazında cəmləşdirmişdir.

Çün tiğ çəkib mübarizi-Rum,

91

Şam əhlini etdi əmrə məhkum.

Fəth sipahi-türkə mənsub,

Oldu ərəbin sipahi məğlub. (6, s 103)

"Rum mübarizi qılınc çəkib Şam əhlini əmrə məhkum etdi, - türk qoşunu qalib gəldi, ərəb qoşunu məğlub oldu" (8, s. 91).

Nofəl ilk döyüşdə məğlub olmasının səbəbini "bir əhli-həqqin duası" ilə bağlayır, "bimar" adlandırır. Yaşadığı cəmiyyətdə bu bimarlara əlac olmadığı anlayır. "Mən həm xəciləm, bu macəradan acizləmə qıldığım cəfadən" söyləyərək allahdan iman diləyir, məmləkətinə dönr.

Beləliklə, müqayisəli şəkildə apardığımız araşdırma və təhlillərdən aydın olur ki, Şərq ədəbiyyatında yazılmış "Leyli və Məcnun" larda yaradılmış Nofəl obrazları müəlliflərinin fərdi tərəkkiat və təxəyyülünə, intellektual düşüncəyə, spəsifik bədii yaradıcılıq texnikasına, məqsədinə görə müxtəlif xarakterdə təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Həqiqi Təbrizi. "Leyli və Məcnun". Bakı, 2004.
2. Əliyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (Dərslik) Bakı, 2008.
3. Nizami Gəncəvi. "Leyli və Məcnun". Bakı, 2004.
4. Gövhər Baxşəliyeva. "İlahi eşq dastanları". Bakı, 2001.
5. Sevinc Mahmudova. Həqiqi Təbrizi. Bakı, 2004.
6. Füzuli. Əsərləri ikicildlik (II cild). Bakı, 1995.
7. Mahmud Kaşğari. "Divani-lüğət-it-türk". Bakı, 2006.
8. Məhəmməd Füzuli. "Leyli və Məcnun" (Tərtib edən, nəsrə çevirəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Sabir Əliyev). Bakı, 1991.

NƏRMIN AZADGİL*

O.BUKEYEVİN NƏSRİNDƏ UŞAQ OBRAZI VƏ MİFOLOJİ İNAM

"Aypara ana haqqında hekayət" və "Uşaqılıq illərinin əks-sədəsi" povestləri əsasında)

Hər bir etnosun mifologiyası bütöv və mükəmməl bir sistemdir. Maraqlı və səciyyəvi cəhət bundan ibarətdir ki, ulu əcdadlarımız heç vaxt mifologiya yaratdıqlarını düşünməyiblər. Onlar sadəcə olaraq gündəlik adı həyatlarını yaşayıblar. Nə vaxt yaranmasından asılı olmayaraq, mifologiya həyatın özü kimi yaşanmaqdan çıxdıqdan sonra da insanın şüuraltı qatında özünün təsir gücünü qoruyub saxlayır. Görkəmli tədqiqatçı Bronislav

Malinovski yazırdı: "Mif primitiv cəmiyyətdə, daha doğrusu, onun ilkin canlı formalarında danışılan nağıl deyil, yaşanan reallıqdır. Biz onda bizim günlərin romanlarına xas yeninin kəşfi ruhunu deyil, şəxsi inanılan canlı reallıq tapırıq. Daha doğrusu, inanılıbdır ki, bu reallıq ilkin çağlarda olubdur, sonradan da insanların dünyasına və tələyinə təsir göstərirdi" (1,16).

Deməli, şərti şəkildə mifologiyaya iki formada yanaşmaq mümkündür: birincisi, mifologiya həyatın özüdür; ikincisi, mifologiya yaşanan ömür üçün olarlardan və qadağalardan ibarət nümunəvi həyat modelidir. Əslində ulu əcdadların şüurlu şəkildə yaşadıklarını müasir insanlar şüuraltı qatın təsiri ilə yaşayırlar. Bu baxımdan miflər, mifoloji inam və motivlər də söz sənətində iki formada iştirak edir: mifologiya həyatın özü kimi və mifologiya həyat nümunəsi kimi təsvirini tapır.

Bütün hallarda mifoloji mövzuda yazılmış əsərlərdən fərqli olaraq, mifoloji motivlərə istinadla qələmə alınmış əsərlərdə mif həyatın özü deyil, həyat nümunəsidir. Başqa qələm dostları kimi, O.Bukeyev də mifoloji motivdən ilk növbədə müəllif niyyətinin daha geniş miqyasda ifadəsi üçün istifadə edibdir. Mifoloji motiv həyat nümunəsi kimi bütün zamanların və məkanların fəvqündə durmaqla insanlara yaşanması lazım gələn həyatı göstərir.

Uşaq həm mifologiyada, həm folklorlarda, həm də yazılı ədəbiyyatda mühüm bədii-estetik və rəmzi tutum daşıyan obrazlardan biridir. Təbii ki, uşaq obrazının sadalananlarda ifadəsinin fərqli cəhətləri olduğu kimi, kifayət qədər də ortaq cəhətləri vardır. Bədii əsərin obrazlar aləmində epizodik və kəməçək funksiyası daşıyan uşaq surətindən fərqli olaraq, əksər əsərlərdə uşaqlar arxetip statusunda çıxış edirlər. Q.K.Yunqun elmə gətirdiyi bu terminin ən geniş planda mənası bundan ibarətdir: "arxetip (yunan dilində arche - başlanğıc + typos - obraz) - proobraz, ilkin forma, prototip; folklorşünaslıqda: ilkin motiv, süjet, obraz haqqında təsəvvür" (2,10).

Arxetip ilkin prototiplə, obrazla bağlı təsəvvürləri özündə yaşatmaqla kifayətlənmir, onun şüuraltı qatda yaşamaq imkanları daha güclüdür. Onun özündə yaşatdığı rəmzi məna tutumu istər-istəməz hər fərdin şüuraltı qatında qaldığı üçün fəallaşanda tanıma prosesi işə düşür və təsiri özünü göstərməyə başlayır. Belə arxetiplərdən biri də uşaq arxetipidir.

Bədii ədəbiyyatda inkişafının bütün dövrlərində və mərhələlərində uşaq obrazının yaradılmasına xüsusi diqqətin yetirilməsinin əsas səbəblərindən biri, şübhəsiz ki, uşaq arxetipinin çoxmənalılıqlı ilə birbaşa bağlıdır. O.Bukeyevin əsərlərinin bir çoxunda uşaq obrazı bu arxetipin bəzi mənalarnı bədii şəkildə ifadə edir. Bəri başdan onu qeyd edək ki, bu mənalarn ifadəsi yazıçının əsas məqsədlərindən olmamışdır, qeyri-ixtiyari şəkildə təzahürünü tapmışdır.

Uşaq arxetipi şüuraltı qatla birbaşa bağlı olmaqla yanaşı, həm də kollektiv ruhun uşaqılığının aspektlərini gərəkləşdirir. O.Bukeyev "Aypara ana haqqında hekayət" adlı povestində adət-ənənələrlə yaşayan bir aulun həyatından

*AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

səciyyəvi epizodun təsvirini verməmişdir. Döyüşlərin birində cunqarlar tobitkılara sarsıdıcı zərbə vururlar. Aypara ananın oğlu Kaydos öldürülür, arvadı və ekiz uşağı əsir götürülür. Ağbirçək qadın ana fəhmi ilə başa düşür ki, uşaqları əsirlikdən hələ at belinə təzə-təzə minmək öyrənən Jandos xilas edə bilər.

Povestin bütün strukturu xilaskar mövzusunda ki misfləri xatırladır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Aypara ana əslində bütün kollektivin rəmzidir. Yalnız ona görə yox ki, əri nəvələrini xilas etmək üçün gedəndə obanın rəhbərliyini öz öhdəsinə götürür. Bir də ona görə ki, Aypara ana döyüşlərdə deyil, adı günlərdə qoruyuculuq missiyasını yerinə yetirir. Hətta ərinin gerçəkləşdirməyi bacarmadığı bir işi – nəvələrinin əsirlikdən azad olunmasını da o, həyata keçirir. Jandos anasının tapşırığını yerinə yetirir, uşaqları xilas edib gətirir. Amma o, xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirdiyinin fərqində deyil. Aypara ana xilaskar missiyasında çıxış edir. Çünki o, nəvələrinin əsirlikdə qalmasını namusun ləkələndiyi kimi qiymətləndirməklə yanaşı başa düşür ki, uşaq mümkün gələcəkdir. Povestin bir yerində Aypara ana bildirir: "Mənim ərim Oljay deyir ki, qazaxlarda mal-qara yaxşı çoxalır, insanlar isə çoxalır" (3,496).

İnsanların çoxalmadığı ağrısını yaşayan, bir oğlunu itirən, ərinin artıq qoruyuculuq missiyasını yerinə yetirmək gücündə olmadığını bilən ağbirçək əsirlikdəki uşaqlara böyük bir tayfanın gələcəyi kimi baxır. Maraqlıdır ki, ana nəvələrini xilas etmək üçün kiçik oğlunu hər mərhələsində ölüm gözəylən təhlükəli səfərə göndərir. Belə bir qərara gəlmək onun üçün ağır olduğu qədar də zəruridir. Elin gələcəyini fikirləşən ana bununla da təleyüklü bir məsələdə əminlik qazanmaq istəyir. Nəvələr xilas olmasa, tayfanın gələcəyini və taleyini Jandos müəyyənləşdirəcək.

Jandos isə hələ uşaqdır. Onun sınaqdan çıxması lazımdır. Povestin bu yerində artıq inisiyasi ritualı təsvirini tapır. Hələ uşaqlıqından ayrılmayan, göy-qurşağını tutmaq üçün qaçan Jandos "kişi kimi yetişdiyini" təsdiqləməlidir. Ömründə birinci dəfə təbəşinə səfərə çıxan bu uşaq yol boyu qorxu da keçirir (gözünün qabağına insan kəlləsi gəlir-3,514), dəfələrlə ölümlə üz-üzə də gəlir (onu diri-diri odda yandırmaq istəyirlər-3,514) və s. Amma o, məqsədinə çatmaq üçün bütün çətinlikləri dəf edir və anasının tapşırığını yerinə yetirməyə çalışır. Səfərə çıxmamışdan əvvəl anası ona deyir: "– Hə, oğlum, yolun açıq olsun, qoy müqəddəslər səni qorusun. Əgər uşaqları sağ qaytara bilməsən, onları öldür" (3,509).

Aypara ananın qərarı ağırdır. Amma qəbulu qazax xalqının rəmzi kimi götürülən tayfanın taleyi ilə bağlıdır. Əslində ana bir ölüm təhlükəsini nəzərə almaqla iki dirilməni gerçəkləşdirmək niyyətindədir. Bir ölüm nəvələrin və oğlanın ölməkdir. İki dirilmə isə bir tərəfdən uşaqların sağ gəlməsi ilə tayfanın sağ qalmasını ifadəsindədir, digər tərəfdən də Jandosun bir yaş həddindən başqa yaş həddinə keçməsidir, yəni ölib-dirilməsidir. Səfərdən sağ-salamat qayıdan Jandosun təmsalında yol boyu həmin şəraitdə mümkün bütün təhlükələrdən

keçən bir uşaq ölür, aula qayıdan Jandosun nümunəsində isə yeni bir ərən, tayfanın inkişaf taleyinin məsuliyyətini və ağırlığını çiyində daşımağa hazır olan bir ərən dirilir.

"Uşaqlıq illərinin əks-sədasi" adlı povestin qəhrəmanı da təxminən Jandos yaşındadır. Onların əsas fərqi müxtəlif zamanlarda və məkanlarda yaşamaqlarıdır. Nurlan müharibədən sonrakı illərdə məktəbdə oxuyan bir yeniyetmədir. Həyat şəraiti ağırdır. Kişilərin böyük əksəriyyəti müharibədən qayıtmayıbdır, qayıdanların da çoxu atası kimi şikəstdir. Buna görə də onlar oxumaqla yanaşı, böyüklərə böyüklərdən artıq işləməklə kömək etməlidirlər. Bir növ onlar uşaqlıq keçirmədən uşaq vaxtından böyükləşmək məcburiyyətindədirlər.

Onların auluna aqronom işləməyə alınan qız göndərilir. Müharibənin dərdi, ağrısı hələ həyatlarından və yaddaşlarından silinməyən aul əhli ona faşist qızı kimi baxırlar. Hətta biləndən sonra ki, qız Sovetlər Birliyində doğulub yaşayan almanlardandır, ona münasibət uzun müddət dəyişmir. Yalnız Nurlan ilk gündən içində Luizaya qarşı qəribə və isti duyğunun təsiri ilə diqqətli yanaşmağa başlayır. Tədricən bu hiss onun qəlbində ətiraf olunmaz bir eşqə çevrilir.

Nurlan da Jandos kimi həyatının keçid-inisiyasi mərhələsini yaşayır. Həyat onu da sınaqdan çıxardır. Amma Jandosun ölüm təhlükəsi ilə dolu və başqaları ilə mübarizədə gerçəkləşən sınağından fərqli olaraq, Nurlanın sınağı onun özü və içi ilə bağlıdır. Uşağı yerdə isanın obrazı sayan F.M.Dostoyevski haqqında tədqiqatçı yazır: "Dostoyevski üçün "insanda insan" tapmaq eyni zamanda onda uşaq tapmaqdır" (4,50). Onun özü N.A.Lyubimova yazırdı ki, "uşaqlara aul olan hər şey təmizdir, işiqlidir və gözəldir" (sitat üçün bax:5).

Nurlan təmizliyi, işiqliliyi və gözəlliyi yaşadən bir uşaqdır. Luizanın gəlişi onun yeknəsək həyatını dəyişdirir. Aulun böyük əksəriyyətindən fərqli olaraq o, Luizanın alman qızı olmasını nəzərə almaq istəmir, amma həm də özünün içindən keçən bu münasibəti açıq şəkildə bildirmir. Bu zaman Nurlan özünü aulun böyük əksəriyyətinə qarşı qoymuş olardı. Ətrafdakıları onu qınaydılar ki, ölüm ayağında olan atasını almanların bu günə saldıqları halda onları müdafiə edir.

BU hissə onda təsadüfən yaranmışdır. Qızın gözəlliyi, təmizliyi Nurlanın bütün varlığına hakim kəsilir. "Onun necə də ağ üzü var, deyər Nurlan fikirləşdi, – sanki təbəşir sürtülüb. Hələ saçları... Beləsinə yalnız yuxuda görmək olar". Sarıxəş Korjakın qışqıraq oxumağı xoşladığı məhni birdən onun yadına düşdü: "Səni doğan ana bəxtiyardı..." (3,408). Sevgi onu daha da saflaşdırır, həyata daha çox bağlayır. Nurlanın bütün aulda fərqləndiyini qızın içindəki təəssüf də təsdiqləyir. Korjakın kobudluğunu görəndə Nurlanın təmizliyi ilə müqayisə edən Luiza təəssüflənir ki, "bu oğlan çox gec doğulubdu"(3,418). Qızın təəssüfünün yeganə səbəbi Nurlanın ondan 4 yaş kiçik olmasıdır.

Luizanın kənddən getməsi Nurlanın nisgilini daha da artırır. Sevgi onu dəyişdirir, həyatının yeni mərhələsinə qədəm qoymasını sürətləndirir. Bu yeniyetmə özü ilə mübarizə aparır, saflığını qoruyub saxlayır. Uşaq kimi ölan Nurlanda gənc dirilir, amma o, uşaqlığındakı müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri itirmir. Rus Anna qarının sözlərindən də məlum olur ki, heç vaxtda itirməyəcək, həmişə özü olaraq yaşayacaq: "Yalan danışmağı da bacarmırsan, özünü sevən kimi göstərməyi də. Bu sənin üçün çox ağır olacaq, çox çətin olacaq. Bizim günlərdə az da olsa, yalan danışmağı bacarmaq lazımdı. Qorxuram ki, düzgünlüyünə və təmizliyinə görə həyatında çox yumruq yeyəsən" (3,429).

Gələcəkdə Nurlanın hansı peşayə sahib olacağı əsas deyil, əsas onun içindəki təmizliyi saxlamasıdır. Bir ailənin başçısı olacaq Nurlan, özü demişkən, əzsaylı yaxşı adamlardan biri olacaq. Deməli, onun varlığı həyatda yaxşılığın mövcudluğuna bir fərd miqyasında təminatdır. "Uşaq motivinin əsas mahiyyəti onun gələcək xarakterli olmasıdır. Uşaq potensial gələcəkdir" (6).

Hər bir tayfanın, daha geniş mənada xalqın mifiki irsi onun təkcə keçmiş deyil, həm də gələcəyidir. Etnos, xalq, millət özünəməxsusluqlarını məhz mifoloji inamı əsasında yaşadır. Mifoloji irsin itirilməsi xalqın mənəvi fəlakəti olardı. Qazax xalqını mənəvi fəlakəti yaşamaqdan qoruyanlardan biri də əsərlərində təleyüklü məsələlərin mənalandırılmasında mifoloji inamlara geniş yer verən O.Bukeyevdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. Государственная библиотека Украины для юношества, Киев: издательство «Port-Royal», 1996, 384 с.
2. Зуева Т.В. Система сказочных жанров в русском фольклоре // Литература в школе. 2006. - № 3. - С. 8-12
3. Бокеев О. Человек-Олень. Повести; рассказы. Астана: Аударма, 2011, 568 стр.
4. Карякин Ю. Ф. Достоевский: Все - «дите»// Наука и религия. 1971.- № 10.- С. 50.
5. Михнюкевич А.В. Поэтика детских образов Ф.М.Достоевского в контексте "народного христианства". www.lib.csu.ru/vch/2/1994_01/003.
6. Юнг К.Г. Психология архетипа ребенка. <http://lib.rus.ec/b/364922/read>

Nəzakət HÜSEYN QIZI*, Elmira İLYASLI* Mühacirət ədəbiyyatı tarixindən; Əhməd Cəfəroğlunun ümumtürk mədəniyyətinə xidməti ("Türklük Amacı jurnalı" əsasında)

Hər bir millətin ən qiymətli mənliyi və varlığı, xüsusilə mədəniyyətində olduğundan, nəsrinə başladığımız Türk Amacı da, birbaşa, Türk mədəniyyət birliyinin müvəvici və qaynağı olaraq Türklüyə xidmət edəcəkdir.

Əhməd Cəfəroğlu

Ayrı-ayrı milli ədəbiyyatlar tarixin müxtəlif dövrlərində bir-biri ilə ədəbi əlaqədə olmuşlar. Bu da onların forma, məzmun və bədii təsvir baxımından yeniləşən ədəbi prosesdən faydalanmasına və zənginləşməsinə imkan yaratmışdır. Ədəbiyyatlararası qarşılıqlı əlaqələrin hər zaman mövcud olmasına rəğmən, XX əsrdə bu global hal aldı. Əgər əvvəldən bu əlaqələr tərcümələr, uyğunlaşdırmalar üsulu ilə reallaşdırsa, XX yüzilin əvvəllərindən başlayaraq, müxtəlif millətlərin nümayəndələri bir araya gələrək, görüşlər, konfranslar, simpoziumlar və jurnallar vasitəsi ilə birlikdə, eyni zamanda ədəbi əlaqələri canlı olaraq davam etdirmək kimi fəaliyyətlər əhəmiyyətli hal almışdır. Bu cür yığıncaqlara müxtəlif millətlərin həm ədəbi əsərləri, həm də ədəbi və elmi şəxslərinin qatılması səbəbindən ədəbi əlaqələr daha sürətli və üstün səviyyədə davam etdirilirdi. Bəhs edəcəyimiz "Türk amacı" jurnalı da Türk xalqları arasında məhz ədəbi əlaqələr yaratmağa xidmət edən bir körpü dəyəridir.

Məlum hadisələrlə əlaqədar olaraq Azərbaycanın kənarında mühacir həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalan Əhməd Cəfəroğlu qardaş Türkiyəni özünə ikinci vətən seçir. Türkiyə Əhməd Cəfəroğlu kimi bir çox insanlarımızı qardaş ağışunu açmış, onların yaşaması və çalışması üçün imkan yaratmışdır. Mühacirlərin hamısı Azərbaycanın düşüncənə beyni, fikir aydınları idi. Onların Azərbaycanı azad, müstəqil olmasını istəmək ideyaları imperiyanı hər zaman narahat edirdi. Bu səbəblə onlar təqib olunurdu. Mühacirətdə yaşamağa üstünlük verən ziyalılarımız Azərbaycanda İmperiyanın törətdiklərini tarixin yaddaşına yazmaq firsəti qazandıılar. Əks halda vətəndə yaşamağa davam etsə idilər, onları da o dövrdə represiya qurbanları kimi məhv edilmiş təhlükəsi gözləyirdi. Qardaş Türkiyə onların fikir və düşüncələrinin Böyük Türk dünyası üçün dəyərini anlayaraq, onlara fəaliyyətlərini genişləndirmək imkanı yaratmışdır. Universitetin ədəbiyyat fakültəsində Müderris müavini vəzifəsində çalışan Dr. Əhməd Cəfəroğlu «Türk amacı» jurnalını nəşr etməklə bütün Türk

* BDU, dosent.

* BDU, müəllim

dünyası arasında ədəbi əlaqələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. 1942-ildə 1 - 6 sayları, 1943-cü ildə isə 7-8 sayları yayımlanan bu jurnala dəstək verənlər Türkologiyada kifayət qədər tanınan Prof.Dr. Köprülzadə M.Fuat, Prof. Abdulkadir İnan, prof. Mecit Okay, Baycan Turanlı, Fahrettin Çelik, Suzan Cəfəroğlu, Feyzi Tokay, Əli Genceli və s. elm fədailləri olmuşlar.

Dərgini yaratmaqda Əhməd Cəfəroğlunun məqsədi bütün türk dünyasının folklorunu, ədəbiyyatını, dilini, tarixini, coğrafiyasını, etnografiyasını və başqa elm sahələrini araşdıraraq və eyni zamanda bu əsərlər vasitəsi ilə onların həm düşüncə, həm həyat, həm də dil baxımından biri-birinə yaxınlaşmasına yardımçı olan bir mənbə funksiyasını yerinə yetirməyə müvəffəq olmaq istəyi idi. Bu fikri daha aydınlaşdırmaq üçün Əhməd Cəfəroğlunun bununla əlaqədar öz açıqlamalarına diqqət edək:

"Türk amacı"nın nəşrindən güdülməz əsas məqsədi və ideali ən yaxşı olaraq daşdırdı ad ifadə etməkdədir. Amac sözü daha on birinci əsrdən etibarən Türkçəmizə "Nişangah" və "hədəf" mənalılarından istifadə edilərək bu günə qədər eyni mənasını mühafizə etməkdədir. ("Türk amacı", 1942: 1)

Əhməd Cəfəroğlunun bu dərgini yaratmaqda ən böyük məqsədlərindən biri də ümumtürk əlaqələrinə yol açmaqdır. Müxtəlif Türk gövmlərinə aid olan mövzulara heç bir ayrılıq qoymadan, bir mühtidə öyrənilməsi və nəşr edilməsi, ədəbi və mədəniyyət dəyərlərini bir nöqədə birləşdirilməsi bu dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Onun fikrinə: "Türk dünyası ilə birlikdə, Türk mədəniyyəti də, çox geniş bir sahəyə yayılmış və bu üzəndən bir çox Türk xalq və elləri arasında müxtəlif şivə tövrəmiş və hər bir Türk eli üçün ayrı-ayrı tarixlər belə yazılmışsa da, bu ayrılıqlar ancaq coğrafi vəziyyət baxımından diqqət nəzirinə alınmalıdır. Gərçəkdən isə, milli məfkurə, ədəbiyyat, sənət, dil və sairə kimi mənası varlıqlar baxımından, milli Türk fikir həyatı hər daim bir küll olmuş və bundan doğan Türk mədəniyyət birliyi, varlığı da bu günə qədər tamamilə özünü mühafizə etmişdir. ("Türk amacı", 1942: 1) Əhməd Cəfəroğlu bu həqiqətləri ortaya qoymağı "Türk amacı" jurnalının müqəddəs vəzifələrindən biri kimi qeyd edir. Hətta bu məqsədə çatmaq üçün bütün araşdırmalara, toplamalara məcmuədə yer verəcəyini də vurğulayır. Eyni zamanda bacara bildikləri qədər, Türk mədəniyyətinə və məqsədinə xidmət edən Avropa mətbuatındakı mühüm yazıları da Türkcəyə çevirməklə oxucuların istifadəsinə verəcəklərini də bu jurnalın əsas məqsədlərindən biri sayır. Əhməd Cəfəroğlunun əsas məqsədi bu jurnal vasitəsilə müxtəlif coğrafi məkanlara səpələnmiş Türk gövmünü bir-birinə tanımaq, onların birliyinə nail olmaqdır. Onun sözləriylə desək:

"Türk amacı"nın ödəməsi lazım gələn ən böyük borclarından biri də müxtəlif coğrafi sahələrə ayrılan bütün inqışlarını biri birinə tanımaq və tanışdırmaqdır. Cahan tarixinə əzmi xidmətləri toxunan, çağlar və əsrlər boyunca, yüksək mədəni, milli dövlətlər quran, Türk uruk və boylarını, yaxından tanımadan və onlarla möhkəm bir surətdə ügülmədikcə, Türk mədəniyyət

birliyi iddiası, daim nöqsan qalacaq. Bu sahədə məşğul olan hər bir Türk münəvvər və gəncinin burada üzərinə düşən vəzifə, Türk məzisini boylamaq və bir-birindən ayrı yaşayan Türk xalqlarının, ayrı-ayrı mədəniyyətə malik olmayıb, əksinə müştərək bir Türk birliyi məhsulunun parçalarından başqa bir şey olmadıqlarını "Türk amacı"nda isbat etməkdir. ("Türk amacı", 1942: 2)

"Türk amacı" jurnalı qısa bir zaman çərçivəsində yayımlanmasına baxmayaraq qarşısına qoyduğu bütün dəyərlərə sahib olmağı bacardı. Bəz dəvri ərzində 8 sayı işıq üzü görməsinə baxmayaraq jurnalda Azərbaycan, Təbriz, Özbək, Tatar, Qırğız, Qazax, Şimal türklərindən: Krım, Nogay, Bolqar türklərinin: Volqaboyunda yaşayan Ural-İdil türklərinin, Dağıstan türklərinin, Trakyadakı türk qəbilələrinin, Ahıska və s. türklərin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, elmi, tarixi araşdırılaraq dərc etmişlər. Bu vəs ilə birini digərinə tanımaqda səy etmişlər. Jurnalın nümayiş etdiyi məlumatda diqqət çəkən mövqələrdən biri daha çox başqa millətlərin təzyiqinə məruz qalan və bu səbəbdən milli, mədəni və elmi dəyərlərinin məhv edilməsi təhlükəsi yaranan türk gövmlərinə əhəmiyyət verilməsidir. Bunlardan Krım Tatarlarının, ahıskalıların, Təbrizin, Dağıstanın, zaman-zaman erməni problemi yarandıran Qarabağ və başqa türk xalqlarının milli və mədəni dəyərlərinin qorunması səbəbiylə bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar jurnalın əsas mövzularına çevrilmişdir. Məsələn: Dr. A. Z. Soysalın "Krım hanlığında əsizadələr", Əli Gəncəlinin "Təbrizi Saib" jurnalın 1 və 2-ci saylarında, M.F. Togayın "Coğrafiya baxımından Akyar (Sevastopol)" jurnalın 2 və 3-cü saylarında, prof. Dirr - T. Alanguunun "Dağıstanlı Aşuk Söyün" 3-cü sayda, Kadircan Kafının "Dağıstan haqqında Həgür'un masalı" 5 və 6-cı sayda, Suzan Cəfəroğlunun "19-cu Əsri Azəri şairlərindən Sədi Qarabaği" 5 və 6 sayda, Məhərrəm Feyzi Togayın "Türk ellərini yaxın tarixinə baxışlar; Şorqi Türkistan", "Yaxın Türk Tarixinə Baxışlar; Şamil" 5 və 6 sayda, F. Saltkanın "Ahıska ağılları bir neçəsi" 8-ci sayda və başqa bu kimi məqalələrdə türk xalqlarının milli və mədəni dəyərlərinin unudulmaması, eyni zamanda tarixi yaddaşın bərpası baxımından çox lazımlı araşdırmalar yer almışdır.

Əvvəldən də qeyd etdiyimiz kimi bu jurnalın məqsədlərindən biri də Avropa alimlərinin Türk mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, tarixinə xidmət edən əsərlərini imkan daxilində türkcəyə çevirib yayınlamaq idi. Bu istiqamətdə məşhur Alman şərqşünası C. Brockelmannın Besim Atalayın "Divani Lugat-it-Türk" divanının tərcüməsi üzərinə bir yazısını türkcəyə tərcümə edərək nəşr etmişlər. Jurnalın bu xüsudə şərhinə diqqət edək: "... Dərin araşdırmalarıyla Türkologiyaya sahəsində də qiymətli əsərlər verən bu alim 1928 - ci ildə "Divan Lugat it-türk" ün bir indeksini nəşr etmişdir. Möhtərəm professorun, eyni əsərin hörmətli dilçimiz Besim Atalay tərəfindən edilən tərcüməsi münasibətli hazırlanmış olduğu bu yazını məmnuniyyətlə nəşr edirik. ("Türk amacı") Türk Amacı jurnalına ilk sayından sonuna qədər həm başçılıq, həm də hər

sayda müəlliflik edən Əhməd Cəfəroğlu öz yazılarında və ümumiyyətlə jurnala aldığı bütün əsərlərdə arzularında yaşadığı Böyük Turan üçün dildə, fikirdə ortaqların dəyərini ana xətti kimi keçməsi, Türk dünyasının ədəbi əlaqələrinin inkişafında təsiri danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Türk əməli" jurnalı. Tıpkıbasım. 2009. İl 1942-1943; sayı 1-8. Ankara, Türk Dil Kurumu. 384 s.
2. Nəcəf Nazim. Ədəbi əlaqələr və bədii tərcümə. 1999. Bakı. Dövlət Universiteti nəşriyyatı. 60s.

Nigar SƏFƏROVA*

Utopiyasız utopiya, yaxud "olmayan yer" haqqında romana dair

Bu həmin yerdir ki, ilk dəfə haqqında Platon "Dövlət" əsərində danışıb, bədii ədəbiyyata T. Mor gətirib. Dünya ədəbiyyatındakı nümunələrə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatı da bu mövzuya bir neçə töhfə verib. Bunlardan biri də "Utopiyasız utopiya, fantastikasız fantastika" olan "Ağ qoç, qara qoç" və ya "folklor və klassikadan qidalanan müasir utopik, antiutopik nağıl"dır.

Tarixən milli birlik, dil birliyi, vətənevərlik hər dövr üçün əksər şairin, yazıçının yaradıcılığında öz əksini tapıb. Haqiqi vətənpərvərlik hissləri və patriotizm termini ilk dəfə XIX əsrdə yaşamış tənqidçi dramaturq M.F. Axundovun yaradıcılığında işləndiyi halda bu mövzuya XX əsrdə daha çox müraciət edilməyə başlandı. Bunun da dövrün ictimai-siyasi şəraiti, Azərbaycanın bu yüzillikdə əsrin ən amansız müqavilələrinə qol çəkilərək bölüşdürülməsi ilə bağlı olduğunu düşünürük. Dövrünün aydınları, qələm adamları bu cür tarixi siyasi şəraitdə ictimai bərabərsizliklərin hökm sürdüyü ortamda susa bilməzdilər – bəziləri haqıqaraq, bəziləri isə susub sadəcə qələmə sarılaraq soydaşlarını birliyə, bütövlüyə, millətə, dilinə sayğılı olmağa çağırırdı. Bu çağırışa cavab gəlmədikdə isə utopik cəmiyyət xəyalına düşən qələm əhli çıxış yolunu bu tipli əsərlər yaratmaqda gördülər.

Azərbaycan nəsrinin 60-cı illər nəslinin, eləcə də modern ədəbiyyatımızın parlaq nümayəndəsi olan Anar real və fantastik qəhrəmanlarını real və utopik cəmiyyətdə təsvir etmə qabiliyyətinə görə ədəbi mühitdə öz sözünü demişdir. Haqqında danışacağımız "Ağ qoç, qara qoç" romanını yazıçının bu sahədə monoloqu hesab etmək olar. Şifahi xalq ədəbiyyatı, eləcə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatına çox bağlı olan Anarın bu əsərində istər folklorlardan, istərsə də klassikadan kifayət qədər təsirlənmə aydın görünür. Hər şeydən əvvəl yazıçı özü

əsərinin utopik və antiutopik nağıllardan ibarət olduğunu deyir. "Ağ qoç, qara qoç" romanı iki hissədən, müəllifin öz dediyinə görə bir-birinin xronoloji davamı olmayan iki nağıldan ibarətdir. Bildiyimiz kimi "ağ-qara" dünya fəlsəfi, ədəbi, dini düşüncəsinə görə bir-birinin zidd qütblərində dayanan məfhumları ifadə edib. Hələ üç min il əvvəl Cənubi Azərbaycan ərazisində yaranıb yayılan dualist din olan Zərdüştlük dinində bu iki zidd qüvvə - Xeyir və Şər ağ və qaranı, yaxşı və pisi təmsil edirdi. "Ağ qoç, qara qoç" əsərinin hər iki hissəsində yazıçı Məlikməmməd nağılından epiqraf gətirir:

"O vaxt döyüşə-döyüşə iki qoç gələcək. Biri ağ, biri qara. Ağ qoç qara qoçu qovacaq. Onda atıl min ağ qoçun belinə. Ağ qoçun belinə minən kimi işıqlı dünyaya çıxacaqşan. Qara qoça minsən, qaranlıq dünyaya düşəcəksən." (1, 325)

Aralarında nə qədər mübarizə getməsinə baxmayaraq sonda xeyir allahı Hürmüz şər allahı Əhrimənə qalib gəlir. Amma əsərin ikinci hissəsinin epiqrafında da biz hələki buna rast gəlmirik:

"Bir də gördü ki, ağ qoçla qara qoç budur, döyüşə-döyüşə gəlir. Məliməmməd o saat sıçrayıb ağ qoçun belinə mindi. Amma ağ qoç bunu qara qoçun belinə tulladı. Qara qoç da Məlikməmmədi götürüb qaranlıq dünyaya apardı". (1, 357)

"Roman bütövlükdə nağıl üslubuna söykənilərək yazılsa da, "Məlikməmməd" nağılının sujetini olduğu kimi təkrarlamış, sadəcə müəllif adı çəkilən folklor abidəsinin motivləri fonunda şərti-metaforizmin üslub örtüyünə bürünərək cəmiyyətin siyasi həyatının fərqli təzahürələrini bütün dolğunluğu ilə canlandırmağa çalışmışdır". (5, 490) Prof. Vaqif Sultanlının bu fikri ilə razılaşmırıq, fikrimizcə, nağılın sujeti heç də təkrarlanmır, nağılla roman arasında təsirlənmə və oxşarlıqlar olsa da, fərqlər də kifayət qədərdir. Bu barədə tənqidçi Əsəd Cahangirin istər struktur, istərsə də ideya baxımından izahatı daha ağılabatandır: 1) Məkan-zaman planı. Nağıldan fərqli olaraq əsərdə istər qaranlıq, istərsə də işıqlı dünya eyni bir məkan-Bakı şəhəridir. Bu yazıçının əsərin sonuna doğru getdikcə daha çox aydınlaşan belə bir qənaətdən doğur ki, yeraltı dünya da, işıqlı aləm də yer üzündür. Div də, əjdaha da, Simurq da insan özüdür. Nağılların bir-birinin xronoloji davamı olmamasını deyən yazıçıya qarşı da tənqidçi fikrini belə ifadə etmişdir: "Əslində yazıçının təsvir etdiyi üç antiutopik zaman tariximizin bir-birini ardıcıl olaraq əvaz edən üç dövrüdür: Behişt Badi-Kubə - inqilab qədərki, Bakı Kommunası - sovet dövrü, Bakı Siti imüstəqil Azərbaycanın simvolik kodları, utopik Bakı isə yazıçının gələcəyə dair arzularının təəcəssümüdür;

2) Subyekt-qəhrəman planı. Nağılda şah ata öz övladlarını ədəbiyyət alması arduca divlər məkanına göndərsə, əsərdə ata öz övladları və həyat yoldaşının arduca uzun illər yaşadığı Türkiyədən "qaranlıq" Bakıya gəlir. Yəni, elə görünür ki, atalar-oğullar kontekstində nağılın strukturu alt-üst olur. Nağılın baş qəhrəmanı gənc Məlikməmməd, romanın baş qəhrəmanı isə orta yaşlı Məlik Məmmədlidir. Bunu müəllifin "Ağ qoç, qara qoç"u yaşının müdriklik çağlarında

* Bakı Dövlət Universiteti

qələmə alması faktı ilə bağlamaq olar. Yəqin ki yazıcı bu əsəri daha əvvəl yazsaydı, Məlik Məmmədli nağıldakı yaşda da zahir olardı və s. (3)

Tənqidçinin gətirdiyi sadələşdirmiş faktlarla nəzəri və məntiqi cəhətdən razılaşsaq da, razılaşmadığımız məqamlar da var. Əvvəla, onu qeyd edək ki, haqqında danışdığımız əsərə folklorla yanaşı klassik ədəbiyyatımızın - Mirzə Cəlilin "Anamın kitabı" əsərinin də təsiri olduğu məlumdur. Bunu tənqidçi də inkar etmir, amma nədənsə o nağılçılıq xəttinə daha çox qapılır və Tehran Əlişanoğlunun "Proza örnəyi" adlı məqaləsində nağıl xəttinin istisna edilməsinə qarşı çıxır. Təbii, nağıl xətti də tam istisna edilməməli, amma, Əsəd Cahangir ona da qarşı çıxır ki, Tehran Əlişanoğlu təhlil obyektimiz olan əsəri "Anamın kitabı" ilə çox yaxınlaşdırır, hətta bunu "Ağ qoç, qara qoç"un janr keyfiyyətlərini, tarixi-bədii dərinlik rədiusunu əhəmiyyətli dərəcədə dayazlaşdırdığını, onu uzaqbaşı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə, nəinki nağıl, hətta dastan yaradıcılığının da ədəbiyyat tarixi prosesinə çevirdiyi bir dövrdə müncər etməyə gətirib çıxardığını və əslində əsəri özünün başlıca qayəsindən uzaq saldığını iddia edir. Buna qarşı mövqeyimiz sərtləşir. 1) Cəlil Məmmədquluzadəyə sadıqı dövrdə ölkəsini, millətini ağ günə çıxmağa səsləyən, vahid türk dilinin öz dilinin əsasında yaranmasını istəyən və adını çəkdiyimiz lakin hamıya yaxşı məlum olan əsərlərin müəllifi millətinin dərdini heç də Anardan bədii cəhətdən zəif təsvir edə bilməzdi. Əsərlərin ikisinin də qayəsiamalı eynidir – dili bir, vətəni bir olmaq, bölünməmək! "Anamın kitabı"nda Zəhrəbəyim ananın üç oğlunun hərəsi bir ölkəyə oxumağa gedir – Rüstəm Rusiyaya, Mirzə Məhəmmədəli İraqa, Səməd Vahid Türkiyəyə. Təhsil alıb qayıtsalar da milli kimliklərini unudan bu şəxslər faydasız əşya təsiri bağışlayırlar. Gülbahar isə savadsız olsa da ana dilini bilir, sonda onları bir araya gətirən də analarının kitabı olur. Sujet eyni olmasa da qəyə biridir. "Ağ qoç, qara qoç"da da Bakı üç yerə bölünür – Rusiya, İran və Amerika arasında. Pəron-pəron düşmüş bir ailənin təmsalında parçalanmış bir dövlətin taleyi gözümlüğün qabağına gəlir. Hər iki əsərdə sosial-siyasi və mədəni-psixoloji ziddiyyətlərin bədii inikas özəlliklərini görmək çətin deyil. 2) Məlik Məmmədlinin övladlarının adlarını Beyrək və Burla olması "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin də əsərə olan təsirini göstərir. Beyrək və Burla dastan qəhrəmanları kimi nə qədər maraqlıdırlarsa, şərti-metaforizm üslubunda yazılan əsərin qəhrəmanları kimi də maraqlarını qoruyub saxlayırlar. Lakin fikrimizcə, bu folklor abidələrindən daha çox "Ağ qoç, qara qoç" romanı Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" əsəri ilə daha sıx bağlıdır. Cəlil Məmmədquluzadənin Ananın sələfi olduğu danılmazdır. Folklorlardan gələn motivlər özünü obrazların adında və üstüörtülü hadisələrdə göstərsə də, "Anamın kitabı" ilə "Ağ qoç, qara qoç" əsəri həm dövr baxımından yaxın zamanların əsərləri olduğu kimi, əsərlərdə əks olunan problemlər də oxşar və ya eynidir.

Bir əsər yeni mövzu gətirdikdə daha oxunaqlı olur. Cəlil Məmmədquluzadənin bu əsəri sonluq etibarilə də fərqlənir. Düzdü, Ananın "Ağ qoç, qara qoç" əsəri ilə bu əsəri tamamilə eyniləşdirmək də olmaz. Anar yaradıcılığında yenilik kəfiyyət qədərdir. Birinci əsər reallığa yaxın olduğu halda, ikincisi utopik cəmiyyət yaradır. Bəlkə yaratdığı bu utopik cəmiyyətə özü də inanmadığına görə ona qarşı antiutopik bir cəmiyyət də qoyur. Ancaq özü müsahibələrinin birində deyir ki, "mən gələcəyi ancaq antiutopiya kimi görmürəm". Demək, gələcəyə ümidi var. Bizdə isə utopik cəmiyyətin yox, utopik cəmiyyət haqqında əsərlərin yaranacağına ümid daha çoxdur...

Ədəbiyyat

1. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004.
2. Əsəd Cahangir. Ağ saç, qara saç. Bakı, 2006.
3. Əsəd Cahangir. Kim yatmış, kim oyaq. Bakı, 2012.
4. Əzizcan Tanrıverdi. Ananın nəsi. Bakı, 2013.
5. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c. Bakı, 2007.

Nizami XƏLİLÖV*

AŞIQ YARADICILIĞININ XIX ƏSR YAZILI POEZİYASINA TƏSİRİ

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bir sıra sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıqda da vüluqar sosioloji yanaşmadan sürətlə uzaqlaşmaq istəyi gücləndi. Ümumən, klassik ədəbi irsin, o cümlədən folklorşünaslığın bir sıra problemlərinə yenidən baxmaq, nəzəri fikrin son nailiyyətləri səviyyəsindən onları yenidən dəyərləndirmək ədəbiyyatşünaslığımızın bir nömrəli vəzifəsi kimi görülməyə başladı.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, akademik Feyzulla Qasımzadənin XIX əsr milli ədəbiyyatımızı araşdırarkən gəldiyi qənaət çox dişündürükdür. O, bu əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "dönüş dövrü" adlandırdı. Onun fikrincə, milli ədəbiyyatda əsl demokratizm, xəlqiqlik və realizmin çoxqon inkişafı bu dövrdə bağlıdır. Bu dövrün bütün vüluqar "izmlərin" təsirindən uzaqlaşaraq müxtəlif problemlər yönündə yenidən işlənməsi mühüm elmi zərurət kimi ortaya çıxır...

Məlumdur ki, XIX əsr ədəbiyyatımız nəvə janr zənginliyi baxımından diqqət çəkən, metod və üslub cəhətdən mübahisə doğuran dövrdür. Təbii ki, o dövrdə yazılmış bədii materialların yenidən qiymətləndirilməsi, şərhli vacib və gərəkdir. İllərlə formalaşmış, bir çox hallarda şablonlaşmış fikirlər, mülahizə-

* Bakı Dövlət Universiteti

lər, hökmlər çərçivəsindən kənara çıxaraq, onlara yeni metodoloji tələblər səviyyəsində, mövcud olanlara başqa bir bucaqdan, yeni problemlər işığında baxmaq, ədəbi materialı əhatə edə bilmək, aparılan araşdırmaları ümumiləşdirmək tədqiqatçıdan cəsarət, dərin araşdırma, həssaslıq və əvvəlki ədəbi-elmi ənənəni qədrşünaslıqla qiymətləndirilməsini tələb edir. Belə mövzulardan biri də, "XIX əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatına aşiq şeirinin təsiri" problemidir. Akademik F.Qasımsızadənin adını çəkdiyimiz oerkinini və prof. Ə.Cəfərzadənin "Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu" (2) kitabçasını nəzərə almasaq bu mövzu, demək olar ki, işlənməmişdir, həm də, əvvəlki dövrlərə nisbətən, xüsusən M.P.Vaqif ədəbi məktəbinin yaranması ilə aşiq poeziyası yazılı ədəbiyyatımıza ciddi şəkildə nüfuz etmiş, dəyərlı bir üslub, axar xətt yaratmışdır ki, bütün bunları öyrənmək, tədqiq etmək ədəbiyyatşünaslığımızın və folklorşünaslığımızın ən aktual problemlərindəndir.

Beləliklə, XIX yüzilliyin ədəbi prosesində adını çəkdiyimiz problemin də digər problemlərlə yanaşı yeni elmi konsepsiya və metodologiya ilə öyrənilməsi əsas şərtlərdən biridir. Mövcud ədəbiyyatşünaslıqda sovet dövrünün ədəbi prosesinə ideoloji yanaşmaları ədəbi hadisələri obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermədiyindən yeni araşdırmalara ehtiyac qalmaqdadır. Artıq müstəqillikdən iyirmi il keçməsinə rəğmən ən zəngin və mürəkkəb yüzilliklərin ədəbiyyatının köhnə stereotiplərlə dəyərləndirilməsinə son qoymaq məqamı gəlib çatmışdır.

İlk dəfə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu problemə XIX əsr ədəbiyyat tarixinin yaradıcısı akademik F.Qasımsızadə məşğul olmuşdur. Heç şübhəsiz ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən nüfuzlu və ən ardıcıl tədqiqatçısı sayılan F.Qasımsızadənin ali məktəblər üçün yazdığı "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1) dərsliyi də sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızın böyük uğurları sırasındadır. Əgər desək ki, XIX əsr ədəbiyyatımızın öyrənilməsinin guşə daşında bu böyük alimin tədqiqatları dayanır və bu fikrə onu da əlavə etsək ki, bu günün, hətta dünyanın ədəbi-elmi düşüncəsi XIX əsr ədəbiyyatını öyrənmək, mənimsəmək mənasında F.Qasımsızadə məktəbindən keçiblər və yaqın ki, heç bir mübalığəyə yol vermərik.

F. Qasımsızadə bu fundamental əsərində ayrıca olaraq "Yazılı ədəbiyyatda aşiq şeiri" bəlməsini yazmış, qeyd etdiyimiz kimi, ilk dəfə olaraq bu problema diqqəti cəlb etmişdir. Bu oerək nə qədər qiymətli olsa da, bu mühüm problema qayıdışın zərurəti ortaya çıxır. Həmçinin, F.Qasımsızadənin əsərində qaldırılan elə məsələlər var ki, təziz şəkildə irəli sürülmüşdür və bu gün geniş tədqiqata imkan yaradır və daha ətraflı sərğ istəyir...

XIX əsrin ədəbi prosesini bütövlükdə, bütün mürəkkəblikləri ilə birlikdə təsəvvür etməyə imkan verdiyi kimi, ədəbi-tarixi proseslər arasındakı irs-vərsislik əlaqəsini də ortaya qoyur, eyni zamanda, XIX əsr ədəbiyyatındakı novatorluqlarla (misal üçün, maarifçi-realist sənətin təşəkkül və inkişafı)

bərabər, aşiq poeziyası ədəbi ənənələrinin XIX əsr ədəbiyyatındakı təzahür xüsusiyyətlərini izləməyə sərğit yaradır.

Məsələyə bu cür baxış XIX əsr ədəbiyyatının ancaq Avropa və rus ədəbiyyatı təməlləri üzərində yüksəlməsini sərğ-nəzər edir, onu həm də Şərğ ədəbiyyatı və milli aşiq poeziyası kontekstində dərk etməyə yardımçı olur, tarixi-ədəbi prosesi fraqmental yox, bir bütöv kimi dərk etməyə istiqamətlənir. Yeninin strukturunda əskinin – xalq poeziyasının varlığını təsdiq edən sabit elementlərin genetik rolu aşkarlanır. Məhz həmin genetikliyin aşkarlanması baş verən yeni prosesləri, bədii estetik hadisələri milli zəminlə bağlayır. Estetik düşüncənin inkişaf tarixini milli varlıq, milli düşüncə səviyyəsində dərk etməyə imkan verir, milli ictimai düşüncənin bədii-estetik düşüncədə əks olunan göstəricisinə çevrilir. Yalnız bu zaman bədii-estetik düşüncənin milli şüurun (burada xalq-aşiq şeirində) intibahına təsir göstərmək imkanları reallaşır. Ədəbiyyat tarixinin bu və ya digər problemlərinin, indiki məqamda isə xalq-aşiq şeirinin yazılı poeziyaya təsirinə öyrənilməsi milli yaddaşla, milli özüündəklə bağlı bir problemdir və milli ruhun təbiiyəsində onun müqayisəyəgəlməz rolu vardır.

Məhz bu mənada XIX əsr ədəbiyyatının (eləcə də bütün tarixi dövrlərin ədəbiyyatının) milli intibah hərəkətində oynadığı rolun daqiq mənzərəsini yaratmaq üçün onun inkişafına təkan verən amillərin hərtərəfli izahına böyük ehtiyac yaranır.

XIX əsr bütövlükdə Azərbaycan tarixində mürəkkəb bir dövrdür. Yaranışından azad yaşayan türk insanı bu əsrdə işğala məruz qalıb; türk eli dağıdılb, türk xalqı yağı əlində qul edilib, türk mədəniyyət və mənəviyyatı ağır məhrumiyətlərə düşər edilib və nəticələri bu gün də müşahidə edilən mədəni-mənəvi, dini-ruhani deqrad uğradılıb.

XIX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan xalqının tarixi taleyində baş verən mühüm hadisə – Azərbaycanın Rusiya və İran imperiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə xalqımızın parçalanması Qızıq Azərbaycanında mədəniyyətdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da qərböyünlümlü-Avropaya meyilləri istər-istəməz gücləndirdi. Şimali Azərbaycanda yaranmış yeni intellektual-mədəni mühit cəmiyyətdə Avropa-Qərb mədəniyyətinin daşıyıcısı olmaqla bərabər, həm də dəyişikliklərin, yeniləşmənin aparıcı qüvvəsi kimi çıxış edirdi. Bu yeni mühitdə yeni ideyalar meydana gəlir, inkişaf edir, cəmiyyətdə müxtəlif cəhətdən təsir göstərirdi...

Şimali Azərbaycanda formalaşan intellektual-mədəni mühit yeni tipli yaradıcı ziyalılar, maarif və mədəniyyət xadimlərinin meydana gəlməsi Şimali Cənubdan fərqləndirən əsas amillərdən hesab edilir. Şərğ tərəkürü, Şərğ mədəniyyəti təsirinə üstünlük təşkil etdiyi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətinə nisbətən, Şimalda formalaşan intellektual-mədəni mühit Şərğ Qərbin sintezi, milli-dini xarakter daşıyan türk-islam mədəniyyəti və ümum-başarı, rus-Avropa mədəniyyəti, milli realist ədəbiyyat və incəsənət uğrunda

mübarizə aparırdı. Azərbaycanlıların təmasda və sıx əlaqədə olduqları Qafqaz xalqlarının eyni dilə, etnik kökə, mənavi dəyərlərə mənsub türkdilli müsəlman xalqlarının mədəniyyəti yaxın region kimi Avropa xalqlarının mədəniyyətilə qovuşmuş, təkrar olunmaz, özünəməxsus cəhətlərilə seçilən mədəniyyətə çevrilmişdir.

XIX əsr ədəbiyyatında yeni ideyalar, xüsusilə, cəmiyyətdəki dəyişikliklərin və yeniliklərin ifadəsi, millətin mənavi tərəqqisinə xidmət edən ideyaların məcmusu olan milli ideyalar birinci növbədə ədəbiyyatda öz əksini tapırdı.

Bəzi tədqiqatçılar XIX əsrin birinci yarısındakı maarifçilərin milli ideologiyaya təsirindən bəhs edərək göstərilir ki, XIX əsrin I yarısında A.A.Bakıxanov və Mirzə Kazım bəyin gördüyü işlər səviyyəsində olmasa da, İsmayıl bəy Qutqasınlı, Mirzə Şəfi Vəzeh, Qasım bəy Zakir və b. da milli özünüdərk prosesinə müəyyən töhfələr vermişlər. İstər yazılı, istərsə də aşıq ədəbiyyatında yeni yaranan əsərlər məzmununa görə, özündən əvvəlki ədəbiyyatlardan xeyli dərəcədə fərqlənmiş, dövrə uyğun olaraq millətin gerçək, real həyatını, düşüncəsini, ruhanı əks etdirmişdir.

XIX əsrin birinci yarısında gələcək nəslin taleyində müəyyən iz buraxmış, müasiri olduğu cəmiyyətin problemlərinə reallıqdan baxan maarifçi filosofumuz M.Ş.Vəzehin isə ən çox diqqət yetirdiyi məsələ cəmiyyətin dinə münasibətidir. M.Ş.Vəzeh hesab edirdi ki, din alimləri İslamla bağlı əsl həqiqəti həmişə millətdən gizlədiblər.

Ruhanilərin anlaşılmayan duaları və moizələrinin xalqın əzabını daha da artırdığını görə Vəzeh dini təbliğ edən şairlərə də qulaq asmağın mənasız olduğunu bildirərək yazır: "Nəğməsindən məscid havası gələn şairlərin, Başları boşdur yaqın, ağılları deyil dərin" (3, 46). Vəzeh aşkar şəkildə xalqa bu gün ruhanilərə, müctəhidlərə deyil, vətənpərvər, millətsevər insanlara ehtiyacın olduğunu bildirir.

O, haqlı olaraq, xalq şeiri ruhunda yazırdı:

...Fələkətə, işgəncəyə, kədəre,
Üstün gəlib qılınc çəkmək görəkdir.
Ümid bağla sən bir yolluq hünərə,
Ülomalara nə desələr koləkdir (3, 37).

Görünür, bu səbəbdən, Gəncə məscidlərinin birində M.F.Axundzadəyə dini elmləri öyrədərək, Mirzə Şəfi onu ruhani olmaq fikrindən daşdırmışdır. Mirzə Şəfinin onu "riyakar və şarlatan" olmaqdan – ruhanilikdən uzaqlaşdırmaqda məqsədi İslam dininə nifrət oymaq yox, başqa mədəniyyət tipinin, başqa təhsil sisteminin, yeni tarixi mərhələdə, xalqa namuslu və faydalı xidmətin daha səmərəli yolunun mövcudluğunu göstərmək, başa salmaq və inandırmaq idi (4, 216-217). Yazılı ədəbiyyatda artan bu motiv şəxsiz aşıq ədəbiyyatından gəlirdi.

Q.Zakirin isə daha çox Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazması, türk dilinin saflığının qorunmasında və cəmiyyətdəki nöqsanları, geriliyi tənqid etməsin-

də və s. məsələlərə münasibətdə müəyyən rol oynamışdır. Zakirin fikrincə, artıq onun dövründə heç kəs mollağa, qaziyə inanmır, çünki xalqı xarab edən ruhanilərin, qahilanin özüdür.

Bələliklə, M.Ş.Vəzeh, Q.Zakir, M.F.Axundzadə öz yaradıcılıqlarında həm dövrlərinin problemlərinə gerçək kontekstdən yanaşmaları və dini xurafəti daha cəsarətlə tənqid etmələri (M.Ş.Vəzeh), həm müəyyən qədər də olsa, təmiz Azərbaycan türkcəsində, xalq-aşıq şeiri üslubunda yazmaları (Q.Zakir), həm də Qərbi mədəniyyətinin müsbət cəhətlərini təbliğ etməklə (M.F.Axundov və İ.Qutqasınlı) fərqlənmişlər və XIX əsrdə milli ədəbi dilin, milli məfkurə və dünyagörüşün formalaşmasına güclü tökən vermişlər.

Bu xüsusiyyətlər o dövr üçün yenilik idi. Bu mütəfəkkirlər keçmişin geridə qalmış adət-ənənələrindən tamamilə qurtula bilməsələr də, ancaq onlara tamamilə bağlı olaraq da qalmamışdılar. Onlar təmsil olunduqları mədəniyyəti inkar etməsələr də, həmin mədəniyyətin bir yerdə dayanıb qalması ilə də razılaşa bilmirdilər. Bu məqsədlə həmin mütəfəkkirlər öz yaradıcılıqlarında birbaşa olmasa da, yeri gələndə artıq yeni dövrün tələblərinə cavab verməyən dini və milli adət-ənənələri tənqid edər, onlara yeni rəng qatmağa çalışırdılar. Bütün bunlar isə milli özünüdərk prosesinə təsir göstərir, millətin qarşısında yeni bir səhifə açır.

Bizcə, şagirdi F.Bodenstedtin yazdığı kimi, "adı bütün Avropada iftixarla çəkilən gəncəli söz ustası Mirzə Şəfinin" Azərbaycan maarifçiliyindəki ən böyük xidməti Mirzə Fətəli Axundzadə kimi hər bir millətin iftixarı sayıla biləcək şəxsiyyəti Azərbaycana və bütövlükdə Şərqi bəxş etməsidir. Bizcə, azərbaycançılıq ideologiyasında, xüsusən milli təfəkkürün formalaşmasında (xalq-aşıq şeiri və yazılı poeziya münasibətləri də bunun tərkib hissəsidir) varislik problemi mühüm şərtidir.

XIX əsrdə milli-mənavi varislik amili mühüm yer tutur. Xüsusilə, A.A.Bakıxanov Qafqaz-Azərbaycan türklərinin tarixinə aid ayrıca bir əsər yazmaq, Qafqazda qədim bir millətin yaşadığını ortaya qoymuş oldu ki, bu da yeni nəsə böyük təsir göstərdi. Eyni zamanda, A.Bakıxanov, M.Ş.Vəzeh, İ.B.Qutqasınlı, Q.B.Zakirdə olan bu güclü və yeni milli ruh yazılı ədəbiyyatda M.F.Axundzadəni, S.Ə.Şirvanini, X.Nətovani, M.M.Nəvvabı, Mirzə Baxış Nadimi, xalq poeziyasında Məhəmməd bəy Aşıqı, Baba bəy Şakiri, Mücrim Kərim Vardanini, aşıq sənətində isə Aşıq Alını, Məlikbəllı Qurbanı, aşıq şeirinin Nizamiyə Aşıq Ələsgəri, Aşıq Pərinə, Şəmkiyəli Aşıq Hüseyni və başqalarını yetirdi. Bir sözlə, yeni nəsildə milli xüsusiyyətlərin nisbətən qabarıq şəkildə ortaya çıxmasında milli-mənavi varislik amili, eyni zamanda, milli-mənavi dəyərlərə ideoloji münasibət mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Belə ki, M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi və b. artıq millət, din, vətən və bu kimi anlayışlara fəlsəfi, siyasi və ideoloji yöndən baxmağa başladılar. Əgər A.A.Bakıxanov millətin keçmişini, əsasən, tarixi mövqedən işıqlandırarsa, M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi və b. fəlsəfi, siyasi, ideoloji şərhlər verməyə başladılar və burada

onlar xalq təfəkkürünə, xalq ədəbiyyatı ənənələrinə, aşıq sənətinə də arixalanırdılar. Həmçinin, bunlar istər-istəməz milli ideologiyamızın digər sahələrinə, xüsusən bədii-poetik təfəkkürün, həmçinin hər şeydən xəbərdar ustad aşıqların poetik təfəkkürünün yeni istiqamədə inkişafına və formalaşmasına səbəb oldu.

Lakin, bütün bu yenilikçi-maarifçi mütsəfəkkirlər dəqiq bildirdilər ki, milliliyimizi, millətə məxsus bütün mənaəvi dəyərləri, o cümlədən milli ideologiyamızı bu ad altında olmasa da, başqa-başqa təzahür formalarında əsrlər boyu qoruyan, onun saxlanacağı yeri olan aşıq şeiri, xalq təfəkkürü, el ədəbiyyatı olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan bədii fikrinə həmişə aparıcı olan poeziya milli köklərə, genetik başlanğıca, ənənəyə sədəqətini və bağlılığını da qoruyub saxlayırdı. Azərbaycan ədəbiyyatında Qasım bəy Zakirin, Mirzə Baxış Nadimin, Baba bəy Şakirin, Kazım ağa Salikin, Əbülfəqim Nəbatinin, Mir Möhsün Nəvvabın və bu kimi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük simalarının meydana çıxmasının, çoxsaylı poetik məclislərin fəaliyyətinin milli ictimai şüurun və estetik düşüncənin milli varlığı mühafizə və müdafiə stixiyası ilə birbaşa bağlı olduğunu, sırf estetik hadisə mənasında isə ədəbi prosesin inkişafında xalq-aşıq poeziyası ənənələrinin rolunu yəşatmaq psixologiyasından güc aldığını görürük. Bu mənada, sərbüt olunur ki, müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycan ədəbi mühitində də həm yeniləşmə, həm də ənənə yaşamaqdaydı və buna görə də əsrin ədəbiyyatı həm yeniləşmə, həm də ənənə zəminində araşdırılmalı, öyrənilməli və təqdim edilməlidir.

Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, biz ilk dəfə müşahidə etdik ki, təkə xalq-aşıq şeiri tərzində yazılan əsərlərdə deyil, həmçinin XIX əsrdə divan ədəbiyyatı istiqamətində də, “Ədəbi məclislər”də də, XIX əsr təriqət şeirində də və dini-mövhumatə müqavimət ədəbiyyatında da, XIX əsr satirik şeirində də, maarifçi-realist istiqamətdə də klassik poetik ənənələrin yaşadığı kimi, bütün bu istiqamətlərdə mövcud əsrin ədəbiyyatında əsas bədii istiqamətlərdən olan aşıq şeirinin – aşıq ədəbiyyatının, aşıq şeiri tərzinin ciddi bədii-estetik təsiri olmuşdur. Aşıq şeiri ənənələri bütün ədəbi istiqamətlərdə öz nüfuzlu yerini tutmuş, klassik üslubda yazan bir sıra məşhur şairlərin yaradıcılığında xalq-aşıq şeirinin poetik elementlərindən, bədii vasitələrindən, şeir formallarından ustalıqla istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1966, 487 s.
2. Cəfərzadə Ə. Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu. Bakı: ADU nəşri, 1981, 77 s.
3. Vəzih M.Ş. Nəğmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 96 s.
4. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.

Ədəbi fəaliyyətə mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrdə başlayan, həyat müşahidələrini qəlbində gəzdirən, hətərəfli kamil bir şəxsiyyət olan İsmayıl Şıxlı ədəbiyyat tariximizə zəngin bədii irs qoymuşdur. Maarifpərvər ədib çoxşaxəli yaradıcılıq yolu keçmişdir. “Ata-anası üçün Tanrının göndərdiyi bu oğul payı sonralar Azərbaycan ədəbiyyatının əsas sütunlarından biri oldu”(2). İncə poetik ruha sahib olan bu insan içində yaşanan təlatümləri, mələbbət, kədər və həsrət motivləri kağıza köçürmüş lakin zaman keçdikcə başqa ədəbi növə keçmiş, nəsr sahəsində qələmini sınımış və təkmilləşdirmişdir. Gözəl poeziya nümunəsi yaratmağın haqiqətən çox çətin və məsuliyyətli bir iş olduğunu anlamış, boş yerə kağız korlamaq istəməmişdir. Bu, böyük ədəbiyyatın məsuliyyətini dərk edən ədibin özünə və sənətə, ən əsası oxucu qəlbinə olan dərin inam və hörmətdən irəli gəlirdi. Çünki İ.Şıxlı ömrünün sonuna qədər şairlik iddiasından əl çəkməmiş, müharibə illərində qələmə aldığı “Gündəliklər” də müxtəlif şeir parçalarını vermişdir. “İ.Şıxlının şeirdə özünü tapmaması onun xarakterindəki səliqəlilik, zəhmətkeşlik, əqidlə bir insan olmaq qabiliyyəti, qətiyyəti, özünə tənqidi yanaşmaq keyfiyyəti ona nasir kimi daha çox meydan verirdi”(1,s.7).

Hələ gənc olan yazıçı üçün “nəsr qapısı”ndan içəri girmək asan olmamışdı. Dövrün və mühitin iztirablı, sarsıntılı yollarını dərin zəka, həssas ürək və düzgün yol göstərən müəllimsiz keçmək qeyri-mümkün idi. Bu qarıya İ.Şıxlı xeyli zaman idi ki, üz tutmuşdu. Həm də bu elə vaxtlar idi ki, top-tüfənglər insanın və onun qələminin yerinə danışırdı. Tələbəlik illərindən qeydlər aparmağa vərdis edən İ.Şıxlı cəbhədə olarkən də bu vərdisdən əl götürə bilmir. Gənc yazıçı ürəyi hələ bu vərdisin hansı hissədən doğduğunu dərk edə bilməmişdi: “Bilmirəm, hansı hissəni təsiri iləsə cəbhəyə getdiyim ilk gündən qələbə ilə evə qayıdana qədər gündəlik qeydlər apardım. Əslində bu, mənə tələbəlik illərindən bir vərdis halını almışdı. Hər gün gördüyüm və başıma gələn işləri dəftərcəmə qeyd edirdim. Həm də çalışırdım ki, heç nəyi artırıb əksiltməyim”(3,s.5).

Yazıcının ilk hekayələri nə qədər zəif olsa da, bu hekayələr onu Mehdi Hüseynə aparan yolunu oynamışdır. Və bu yol İ.Şıxlını zirvələrə, yüksəklərə qaldıracaqdı... Hələ xəbəri yox idi. “Qranit kimi sərt” olan müəllim onu tənqid etməkdən yorulmur, bu gənc yazıcının nəinki sənət yolunda, hətta həyat yolunda da önəmli, əhəmiyyətli və danılmaz bir yerə sahib olur. Mehdi Hüseynin heçkimə xas olmayan tənqidi baxışları, sərt çıxışları İ.Şıxlını ruhdan salmır,

* Bakı Dövlət Universiteti

əksinə, “görmədiyi və tanımadığı xarici ölkə adamlarının həyatına, özünə, yad mühitə meyl göstərməyin, sentimental ruha, bələğətli və təmtəraqlı dilə malik yazılarla məşğul olmağın uğursuz və səmərəsiz olduğunu bütün kəskinliyi ilə ona ilk dəfə Mehdi Hüseyn başa saldı”(8, s.63). Sözsüz, bu gəncin gələcəyinə darın bir inam bəslədiyindən idi ki, ona xəyal aləmindən çıxıb, canlı və inandırıcı obrazlar yaratmağa, süni təsvirlərdən qaçıb, təbii süjet qurmağa təşviq edirdi.

“Mehdi Hüseyn hər şeyi kəşib keçən iti nəzərlər ilə gənc qələm sahibinin qabiliyyət və gücünü onun özündən də tez görüb qiymətləndirə bilmiş və gənc yazıçıya əsl sənətə aparan yolu nişan vermişdi. Beləliklə, sonrakı müvəffəqiyyətlər üçün uğurlu bir başlanğıc kimi “Həkimin nağılı” hekayəsi yazılmışdı”(7,s.31).

İsmayıl Şıxlının bir yazıçı kimi mənəvi aləmi, xarakteri, vətəndaşlıq qeyrəti, təbiətə özünəməxsusluğu onun bütün əsərlərində sezilməkdədir. İnkişaf edib ictimai-siyasi xadim səviyyəsinə yüksəldikcə onun məsuliyyəti artır, bədii yaradıcılıq məsələləri ilə yanaşı xalqın mövcud güzəranı ilə də maraqlanır. Əsərlərində də həyatdan uzaqlaşmır, fikrin, beynin qəbul etmədiyi anlayışları yad hesab edirdi. Ədəbin 1988-ci ildə Mehdi Şıxlinski ilə müsahibəsində (“O yerlər min xəyal eylər”) özünün bu haqda qənaəti belədir: “... Yazıçının beyni, idraki nəticələr, qəlb, həyatı dark etmə üsulları, zamanəsinə münasibəti əsərlərinə səpələnir. Əsl sənətkarın varlığı bütöv şəkildə onun əsərlərində özünü təsdiq edir. Əsərin dərinliyi, məna sıqlığı, fəlsəfi tutumu, ictimai-siyasi çəkisi onun müəllifinin zehni zənginlik və qüdrətindən asılıdır. Bunun üçün sənətkarın çıxması şəxsi həyatı lazımdır”(6,s.39).

İ.Şıxlının öz xatirələri əsasında qələmə aldığı “Qranit kimi sərt” məqaləsi təkcə xatirə xarakterli deyil, eyni zamanda, burada M.Hüseynin ədəbiyyat və sənətə bağlı bir sıra mülahizələri də yer almaqdadır. Məsələn, gənc tələbünün (İ.Şıxlı) dizlörə titrəyə-titrəyə, həyəcanla oxumağa gətirdiyi “Bənövşə” hekayəsi M.Hüseyn tərəfindən gözlənilmədən sərt tənqiddə tuş gəlir. Elə buradaca, M. Hüseynin bədii dil haqqındakı əsaslı fikirlərini oxuyuruq: “Bədii dil hər şeydən əvvəl, təbii və sadəlik tələb edir. Bədiiilik boş təmtəraq deyil. Elə bilirsən ki, qənadlı sözlər nə qədər çox işlətən ürəklərə tez yol tapacaqsan? Yanırlarsın. Təsvir olunan qəhrəmanın düşüdüğü şərait də, keçirdiyi psixi hallar da, danışıq və hərəkətləri də inandırıcı olmalıdır. Sənətin gücü gerçəklikdədir. Yazıçı olmaq istəyən adam birinci növbədə adamları adam kimi danışıdırmağı bacarmalıdır”(4,s.193).

Və budur, gənc tələbə gizli qapılarn açılmasına gedən yolda ilk addımlarını atır.

Bir redaktor kimi oxuduğu çox əsərləri geri qaytaran, özünün ədəbi tələbləri olan M.Hüseyn, İ.Şıxlının müharibə illərindən bəhs edən “Keç sularında” hekayəsini yalnız dördüncü variantdan sonra çapa məsləhət görmüşdü.

Bu hekayənin ilk variantları ilə bağlı mübahisələrin birində tənqidçi yazıçını nəsrin tələblərindən birini yerinə yetirmədiyinə görə tənqid edirdi: “Bildiyin hadisələrdən yazırsan. Amma yazıçı gərək göstərsin. Qəhrəmanı canlı bir adam kimi elə təsvir etsin ki, oxucu onu gözələri ilə görsün. Daha sonra yazıçı qəhrəmanını oxucuya sevdirməlidir. Yəni təkrar ediram, gərək qəhrəmanı oxucuya sevdirməyi bacarasan”(4,s.201). Bu mülahizələrində M.Hüseynin geniş elmi biliyə malik olması, böyük sənətin Aristotel tərəfindən kəşf edilmiş bədiilik prinsiplərindən çıxış etməsi nəzərə çatır.

Əsərdə canlılığın, mövcudluğun tərəfdarı olan tənqidçi özünün “Yazıçı və tarix” adlı məqaləsində tarixiliklə bağlı qiymətli fikirləri ilə yanaşı belə bir izahatı verməyi də artıq hesab etməmişdir. “Bəzən yazıçı vəsiqələri bir-birinin dəlincə əsərinə köçürməklə əsl tarixi roman yaratdığını zənn edir. Belə vəsiqələr çox vaxt təsvir olunan dövrü birtərəfli göstərir və əsərlər də olduqca sönük çıxır. Bu əsərlərdə ən əsas şey – canlı insanın bədii surəti yaranmır və romançının verdiyi məlumat da quru və cansız bir memuarın başqa bir şey olur. Sənətkarın vəzifəsi həmin vəsiqələrə can və qan verməkdir; bu vəsiqələrin arxasından çox zəif görünən insanları əta-qana doldurmaqdır. Bədii əsərlər yalnız və yalnız bu cür əmək və ilhamla yarana bilər”(5,s.277).

İ.Şıxlı müəlliminin şəxsiyyətini, hissələrini də yaradıcılığı fonunda təhlil edir. M.Hüseynin simasında “qaçqın” hissini də yenidən dərk edir. Yazıçının fikrinə, hər yerdə güzəşt və liberal münasibət qaçqın deyil. (Əsasən də, gənclik üçün bu uçuruma aparan yoldur.) Əsl qaçqını o müəllimində görmüşdü. Çünki M.Hüseyn qaçqını tələbkarlıqdan ayrı təəvvür etmirdi. O deyirdi ki, insana ən yaxşı kömək, ona öz işinə tələbkarlıqla yanaşmaq hissini aşılamaqdan ibarətdir. Və aydındır ki, onun qaçqını çox sərt və amansız idi. “Ürəyindən olmayan bir əsəri tərifləməz, əsərə qiymət verəndə şəxsi hiss və münasibətini unudardı. Çünki ədəbi əməl və vicdan onun üçün əsas idi”(4,s.201).

İ.Şıxlı 1950-ci illərdə tez-tez Daşkəson şəhərinə getməli olurdu. Çünki həmin vaxtlarda ədəbiyyatın qarşısına yeni yaranan şəhərlərin bədii təcrübəsinə kimi bir vəzifə qoyulmuşdu. Daşkəson fəhlələrinin həyatına dair yazdığı “Dağlar səslənir” povesti matbuatda tərifli məqalələrlə qarşılandı. Uşaq Dövlət Nəşriyyatından, Aleksey Musatovdan müsbət rəy aldı. Məsud Əlioğlu isə yazıçının dediyi kimi “səslənməyən dağlar səsləndirmək istəmişdi”. Lakin nə “konfliktsizlik” nəzəriyyəsinə qəna bilmədiyini boynuna alan yazıçı, nə də M.Hüseynin povesti bəyənməmişdi. Müəllimi ona yenidən Daşkəsənə getməni, daha inadla işə girişməyini, povestini yenidən işləməyini Kislovodskdən yazdığı məktubunda qətiyyətlə tələb etmişdi.

Yaradıcılığının şah əsəri adlandırılmağa layiq olan “Dəli Kür” romanı isə ədəbiyyatda səs saldığı kimi, Mehdi Hüseyni də “sarsıtmışdı”. M.Hüseyn özü söyləmişdi ki, “Əhsən! Bərəkallah! Son on ildə bizim ədəbiyyatımızda oxuduğum heç bir əsər məni bu cür sarsıtmamışdı!” Lakin çox təəssüf ki,

səbirsizliklə bu uğurun qələbəsini bayram etməyə hazırlaşan ədibə ömür izn verməmişdir.

M.Hüseyn özünün "Sənətkar həyatdan güc alır" adlı silsilə məqaləsində yazırdı: "Dəli Kür" əsərində bizi ən çox sevindirən tarixi keçmişimizə münasibətin yeniliyidir"(9,s.230).

Danılmaz gerçək idi - "Dəli Kür" yazıcının səkkiz il yarımliq həyat təcürbəsinin, axtarış və müşahidələrinin yekunu idi.

Zaman keçdikcə tələbə ilə müəllim arasında şagird və qayğıkeş ustad dostluğu yarandı. Artıq sadəcə Mehdi Hüseyn tənqid etmir, eyni zamanda gənc yazıçı da öz fikirlərini çəkinmədən söyləyə bilirdi. Doğrudur, M.Hüseyn özü tənqidlərə qarşı əməlli başlı "silahlanırdı". Amma tələbələrə açıq sözlü olmağı da o özü öyrətmişdi. Şıxlının onun "Qara daşlar" əsərinə elə yerindəcə tutduğu irad demək ki, yetərinəcə yerində olmuşdur ki, yazıçı əsərin bu hissəsinə yenidən "əl gəzdirmiş", ona tələbəsinin dediyi kimi, canlılıq qatmış, öz fikrincə isə "uşaqları da, özünü də günaha batırmışdı".

İsmayıl Şıxlının Mehdi Hüseynlə bu qədər yaxınlaşmasının və doğma-laşmasının bir səbəbi də onunla bağlı yazdığı dissertasiya işi idi. M.Hüseyn ona bu yolda yaxından kömək göstərirdi, istəmərdi ki, onunla əlaqədar bu yazı yarımçıq qalsın. İstənilən halda İ.Şıxlı müəllimi və yaxın dostu olan Mehdi Hüseynin yaradıcılığını mümkün qədər tədqiq etməyə çalışmışdır.

Yazıçı müəlliminin qranit kimi sərt baxışlarını, həyata və sənətə dair aforizm kimi səslənən bu sətirlərini heç vaxt unutmur: "Çalışın ədəbi vicdanlara ləkə düşməsin!"

Ədəbiyyat siyahısı

1. Buludxan Xəlilov. Xalq qəzeti. Bakı, 2009, 20 may
2. Flora Xəlilzadə. Ləpələrin çatmadığı sahil. "Azərbaycan" qəzeti. Bakı, 2012, 17 mart
3. İsmayıl Şıxlı. Cəbhə yolları. Bakı, 1985
4. İsmayıl Şıxlı. Məni itirməyin. Bakı, 1984
5. Mehdi Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005
6. Mehdi Şıxlinski. Ədəbiyyat tarixdir-tarix isə hər şeydir. Bakı, 2012
7. Tofiq Hüseynoğlu. Söz tarixin yuvası. Bakı, 2000
8. Yaqub İsmayılov. İsmayıl Şıxlı. Həyatı, mühiti, sənəti. Bakı, 1999
9. Yavuz Axundlu. Ədəbi portretlər. Bakı, 2004

Samirə MƏMMƏDLİ* CÜMHURİYYƏT MƏFKURƏSİ VƏ BƏDİİ NƏSR

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) təşəkküllü xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni-kulturoloji həyatında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın uzun illər davam edən Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik zəncirindən xilas olması milli dövlətçilik məfkurəsinin formalaşmasına müəyyən imkanlar yaratmışdır. Bu dövrdə Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin qarşısı alınmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edilmiş, milli ordu yaradılmış, Bakı Dövlət Universitetinin əsası qoyulmuş, türk dili rəsmi dövlət dili elan edilmiş, bir sıra ciddi iqtisadi islahatlar aparılmışdır. Şübhəsiz ki, qısa bir zaman kəsiyində bu qədər global problemlərin həll edilməsi ciddi, gərgin fəaliyyətin sayəsində mümkün olmuşdur.

Tarixdə çox nadir hallarda belə məqamlar olur: «Millətlərin təkamülü ümumi surətdə hadisələrin doğurduğu zərurətlərə hamahəng olmaq notiasında baş verir. Xarakterləri çox mühafizəkar olsa da bu hal onların sürətli təkamülünə kafi dərəcədə sədd çəksə, çox müddətli inqilab baş verə bilər...» (1; s.233). XX əsrin əvvəllərində belə bir fenomenal hadisə məhz Azərbaycan xalqının tarixi taleyində baş verdi. Bilmək çətindir, bu şəraiti tarix özü hazırlamışdı, yoxsa cəmiyyətin ruhundan doğan bir tendensiya idi, hər halda şüurlarda gözənilməz çevriliş baş vermişdi. Hər təbəqə, hər qövmdən millətin nümayəndəsi, özünü-dərk, milli şüurun formalaşması yolunda sürətlə irəliləyir, vətəninə, xalqına, milli-tarixi yaddaşına sahib çıxırdı. İstiqlal mücadiləsinin yorulmaz mücahidlərindən Mirzə Bala Məmmədzadə bu prosesi belə dəyərləndirir: «Bir millət bir nəhrə bənzər ki, daimi surətdə axmaqla bərabər sahillərinin hərəkətsizliyinə görə zahiri bir müvazinat mənzərəsi yaradır. İnsan nəhrinin axışına istiqamət verən amillər irsiyyət, din, adət, qanun, əxlaq, təbiiyə kimi sərt müxtəlif nüfuz şəbəkələrindən yaranır. Bu nizamlar böyük miqyasda dəyişikliyə uğramadıqca, ictimai inqilablar güclə seziləcək dərəcədə zəif olur...» (1;s.233). Azərbaycan xalqının milli şüurunda bu nizamların ciddi şəkildə dəyişikliyə uğraması onun azadlıq yolundakı böyük mübarizəsini şərtləndirdi.

İlk baxışda olduqca ibtidai və passiv görünən, lakin təhtəşüri şəkildə millət olma gerçəyini idrak edərək «millət» adlı nəhri hərəkətə gətirən bu xalq hərəkatının müxtəlif tərəfləri «Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi», «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi», «Azərbaycan milli hərəkatı» kimi tarixi qaynaqlarda tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Etnik və tarixi birliliyini dərk edən xalqın ruhundan doğan bu mübarizə iyirminci əsrin əvvəllərində daha da kəskin forma aldı. O günlərdə Azərbaycan

* Bakı Dövlət Universiteti

öz tarixinin təbəddülatlarla, təzadlarla dolu dövrünü yaşayırdı. Ölkənin mövcud ictimai-siyasi möhiti ziddiyyətli baxışların kəskin mübarizəsi, müxtəlif iqtisadi maraqların toqquşması, milli məlikət axtarışları ilə səciyyələnirdi.

Xaotik şəkildə cərəyan edən hadisələr – bir tərəfdə neft mənasızına artan maraqlarla xarici kapitalistlərin Bakını istila etmək niyyətləri, digər tərəfdə bolşevik, menşevik basqınları, qardaş qırğını təhlükəsi yerli əhalini çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşdu. Bir çox inqilabların eyni vaxtda baş verməsi ilə səciyyələnən bu dövr tarixə intibah dövrü kimi daxil oldu. Professor Yaşar Qarayev bu barədə yazırdı: «Məhz ehkamdən ayrılan müasir humanitar intibah üç ünvana qayıtmaq əlaməti altında baş verir: tarixə, ekologiyaya, bir də milli soya, kökə, təkrarsızlığa! Vahid ümumbəşəri tərəqqidə bu üç sabit, üç əzəli istiqamətlərin üçünün də mənşəyi və ünvanı Demokratik Cümhuriyyətin istiqlal təlimində var» (2;s.353). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Əhməd bəy Ağaoğlunun öndərliyi ilə meydana çıxan bu təlim millitarixi yaddaşqa qayıdıb, humanizmə söykənən islami dəyərlərin mübadiləsi, türkçülük, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması kimi müxtəraqçı müddəalar əsasında həyata keçirilirdi. İstiqlal məfkurəsinin geniş vüsət alması və həmin dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycanda müxtəlif istiqamətli partiyaların yaranması ilə də şərtləndi.

Eyni zamanda Nəsi b Nəsi bəzadənin «Azərbaycan Demokratik Respublikası» kitabında qeyd etdiyi kimi, sözü gedən dövrdə Azərbaycanın türk yurdu kimi varlığı məsələsi həll olunurdu. Bu da publisistik müstəvidə geniş əks-səda doğurmuşdu. Soy axtarıcılığı, milli xarakterin qorunması məsələsi o zamanın publisistikasının ortaya qoyduğu ən böyük problemlərdən idi ki, bu da bütövlükdə Cümhuriyyət məfkurəsinin ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, ədəbi-kulturoloji arenada da aparıcılığını şərtləndirirdi. Həmçinin, Azərbaycan aydınları bu illərdə İranda baş qaldıran milli-azadlıq hərəkatında yaxından iştirak edir, mübarizənin başçılarından Şeyx Məhəmməd Xiyabani, S.C.Pişəvəri və başqaları ilə sıx əlaqələr saxlayır, İrən inqilabını Azərbaycan mətbuatında geniş işıqlandırır dılar. Hətta M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda «Türk ocağı»na daxil olduqdan sonra «Türk yurdu» dərgisində «İrən türkləri» başlığı altında silsilə yazılar dərc etdirmişdir.

Bu dövrü milliyət əsri adlandıran öndər ideoloq M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan mülhitudə yeri və mövqeyi inkarolunmaz idi. «Rəsulzadə bütün ömrüm boyunca Şərq dünyasında rastlaşmadığım, mübaligəsiz söyləyə biləcəyim fəvqəladə namdar insanlardan biri idi. Məhəmməd Əmin bəy torbiyəli, qüvvətli və sağlam məntiq sahibi, təmiz qəlbi, doğru sözlü, mətanətli, tam mənası ilə düürst, fikir və yoluna dərindən inam bəsləyən fədakar mücahid və örnək bir insandı. Bəylələrində zamanımızda və hələ bizim tərəflərdə rastlaşmaq həmə-n-həmənin imkansız olduğu kimi, bütün dünyada da rastlanmaz...»(3; s. 147) - deyən İrən məclisinin sabiq başkanı Seyid Həsən Tağızadə dahi siyasətçinin xarakterik cizgilərini əks etdirirdi. Böyük ideoloqun «Əsrimiz

Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Stalinlə ixtilaf xatirələri», «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Azərbaycan problemi», «Kafkasya türkləri», «İstiqlal məfkurəsi və Gənçlik», kimi irili-xırdalı bütün əsərlərində iri planda görünən Azərbaycan və onun istiqlalı obrazı var. O, bütöv bir kütləni arxasınca apara biləcək osil xalq qəhrəmanı idi. Professor Yaşar Qarayev onun bu rolunu qiymətləndirərək «...milləti nə Avropa mənsəli bolşevizmənin, nə də qatı mistik təəsstüblü «İtidahçılığın» cazibəsi cəzb elədi. Ölkə və xalq hərəkatının öz ruhundan, əsəbindən və ağırsından süzülən milli təlimin və şəxsiyyətin – suveren, azad Azərbaycan ideyasının və Məmməd Əmin Rəsulzadənin ardınca getdi! ADR belə yarandı» - deyir (2;s.666-667). Haqiqətən də, məhz Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sayəsində Azərbaycanda «azadlıq» və «istiqlal» milli ruh mərtəbəsində dərk edilir, yaşam ideali kimi qavranılırdı.

Eləcə də, Cümhuriyyət mətbuatının digər nümayəndələri Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Cəfər Cəbarlı, Üzeyir bəy Hacıbəyov kimi görkəmli sənətkarlar Azərbaycan milli istiqlalını alqışlayan əsərlər yazırdılar. Ən geniş yayılmış kütləvi janr publisistika idi. Ədəbiyyatın ən güclü qolu olan publisistika milli azadlıq və müstəqillik, türkçülük ideallarını təbliğ edirdi. Eyni zamanda bəzi zədədli müəlliflərin Azərbaycan hökumətini tənqid edən əsərləri də bolşevik mətbuatı səhifələrində çap olunurdu, lakin belə nümunələr səciyyəvi deyildi və kəmiyyətə də çoxluq təşkil etmirdi.

Mirzə Bala Məmmədzadə «İstiqlal» qəzetində (18 yanvar 1920) dərc etdirdiyi «Tutduğumuz yol» adlı məqalədə müstəqil dövlətçiliyin əhəmiyyətinə diqqət yönəldərək yazırdı: «Tutduğumuz yol millət yoludur. Bircə, bu yol olduqca müqəddəs, olduqca ilahidir...»

Mədəniyyəti, ədəbiyyatı, sənəti, fənni, siyasəti bütün bu kimi nemətləri ölməz bir yaradıcılıq etmək üçün məmləkəti və istiqlaliyyəti ümummillətə məxsus etməliyik. Bütün türkləri bu vətənin müsavı hüquqə malik oğlu görməkdən ötrü Azərbaycanı daxilən bir Cümhuriyyət, həm də bir Xalq Cümhuriyyəti halında qurmalıyıq» (4). Bu müddəə nəinki əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan Cümhuriyyətinin, eləcə də illər sonra öz əzəli Cümhuriyyətinə qovuşmuş müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik anlayışının əsas məramını özündə ehtiva edir.

Azərbaycan tarixinin şərfli səhifələrindən birini təşkil edən Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatı mövzu, problem və üslub baxımından özünəməxsus çalarlara və keyfiyyətlərə malikdir. Bu özünəməxsusluq hər şeydən əvvəl, müstəqil dövlətçiliyin formalaşdığı ictimai-siyasi ab-havadan qaynaqlanmaqdadır. Yaranan nəsr nümunələri bir sıra sosioloji və bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Hər şeydən əvvəl, nümunələrdə Cümhuriyyət həyatının nə dərəcədə bədii təəcəssümüni tapması maraq doğurur. Digər tərəfdən Cümhuriyyət illərində yaranan bədii nümunələr dövrün bədii-estetik düşüncə sistemini öyrənmək baxımından da diqqəti cəlb edir.

Şübhəsiz ki, Cümhuriyyət dövründə nəsr poeziya qədər inkişaf etməmişdir. Bu da təbiiidir. «Məlum olduğu kimi, poeziya ilə müqayisədə bədii nəsr cəmiyyətdə hökm sürən ictimai-siyasi prosesləri qeyri-çevik formada əks etdirməyə meyillidir. Nəsrin qeyri-çevikliyi bir tərəfdən milli ədəbiyyatımızda şeir ənənələrinin güclü olması ilə bağlıdırsa, qarşı tərəfdən janrın poetikasından qaynaqlanmaqdadır. Bu amil özünü Cümhuriyyət dövrü nəsrində də aşkar büruzə verməkdədir. Belə ki, bəhs edilən dövrün bədii nəsr örnəkləri daha çox ənənəvi mövzulara üstünlük verməsi ilə səciyyələnir»(5,İc.;17). Lakin bununla belə yaranmış mövcud bədii nəsr nümunələrində bu və ya digər şəkildə Cümhuriyyət həyatı inikasını tapdığından bütün bədii örnəklərin ənənəvi mövzularda yazıldığını söyləmək doğru deyildir.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin digər mərhələləri ilə müqayisədə Cümhuriyyət dövrünün zaman baxımından qısa ömürlü olması bu illərdə sözün həqiqi mənasında böyük ədəbi nümunələrin yaranmasına imkan verməmişdir. Ayı-ayrı tədqiqatlarda doğru qeyd olunduğu kimi, «...zaman məhdudiyəti səbəbindən Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatının bədii-estetik konsepsiyasının sonadək formalaşma bilməməsi bütövlükdə onun mədəniyyətinə və istiqamətinə təsirsiz qalmamışdır. Həmçinin Cümhuriyyətin siqnetundan sonra cümhuriyyətçilik məfkurəsinin ciddi siyasi yasaqlarla üzləşməsi bu konsepsiyanın sonralar cücərə biləcək rüşeymlərini qeyri-münbit zəmin içərisinə almışdır. Lakin bununla belə nəsr nümunələrinin bəziləri zamanın nəbzini tutması, dövrün ruhunu əks etdirməsi, cərəyan edən hadisələrə aktiv reaksiya verməsi ilə seçilməkdədir» (5,İc.;17). Qeyd edək ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bədii nəsr nümunələrini yaradan yazıçılar müxtəlif ədəbi nəslə təmsil etməkdədir. Bu illərdə istər yaşlı, istər orta, istərsə də gənc nəslə təmsil edən yazıçılar yazıb-yaratmışlar. Əlbəttə, qısa bir zaman kəsiyini əhatə edən bir dövrün ədəbi prosesinin nəsilə kontekstində təhlilə cəlb olunması doğru hesab edilə bilməz. Elə buna görə də bəhs olunan dövrün ədəbiyyatında Cümhuriyyət həyatının təsviri ümumi şəkildə təhlilini tapmışdır.

Mollanəsrəddinçi ədib Cəlil Məmmədquluzadənin bu illər yaradıcılığının məhsulu olan «Nigarançılıq», «Konsulun arvadı», «Xanın təsbehi», «Qəssab», «Rus qızı», «Zırrama» və başqa hekayələri dövrün ictimai-siyasi əhvali-ruhiyyəsinə satirik-yumoristik səpkidə əks etdirən bədii nümunələr kimi diqqət cəlb edir. «Müəllifin yaradıcılıq üslubunun bir növ davamı kimi səciyyələnən bu hekayələrdə insanların şüurunda və cəmiyyətin ehkamlarında yaşamaqda olan köhnəliyin qalıqları və ifrat mühafizəkarlıq tənqid və ifşa hədəfinə çevrilmişdir. Bu əsərlər çarizmin yığıldığı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulduğu dövrdə yazıcının dünyagörüşünü, ideya-estetik baxışlarını əks etdirməkdədir» (5,İc.;17-18). Qeyd edək ki, Cəlil Məmmədquluzadənin adı çəkilən hekayələrində («Konsulun arvadı», «Qəssab» və «Xanın təsbehi») cəmiyyətdə qadın azadlığı və onların ictimai həyatda iştirakı məsələlərinə toxunulmuşdur. Yazıcının bu dövr yaradıcılığında xüsusi yer tutan «Xanın təsbehi» hekayəsində Molla Münsinin

kimsəyiz Pəri arvadı özünə siğə etməsi əhvalatı təsvir olunmuş və əhvalat fonunda cəmiyyətdə qadınların hüquqsuzluğu kimi ciddi sosial problemin mövcudluğu ön plana çəkilmişdir.

Yazıcının «Rus qızı» hekayəsində isə satirik obraz kimi düşünülmüş Qulam Hüseynin təmsalında ictimai-siyasi hadisələrə bəgənə mövqeyi ilə seçilən milli şüuru formalaşmayan obraz tipi yaradılmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin Cümhuriyyət dövründə yazdığı «Zırrama» hekayəsi bütövlükdə yazıcının yaradıcılığında xüsusi yer tutan bədii örnəklərdən biridir. Ədibin hekayə yaradıcılığından bəhs edən tədqiqatçıların əksəriyyətinin adı çəkilən hekayəyə bu və ya digər şəkildə istinad etməsi təsadüfi hesab ediləməlidir. Burada naqis mənavi dünyası ilə gülüş obyektinə çevrilən ziyalı obrazı yaradılmışdır. Belə bir əsərin Cümhuriyyət dövründə yaranması təsadüfi sayılmamalıdır. Məhz həmin illərdə cəmiyyət həyatında mənavi-əxlaqi təmizlik probleminin aktuallıq kəsb etməsi, ədəbiyyatın bu məsələyə həssas münasibəti diqqətdən qaçırılmamalıdır.

«Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin digər görkəmli bir nümayəndəsi olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bu dövr yaradıcılığının məhsulu olan «Şair» hekayəsi ədibin ədəbi axtarışlarının aparıcı xüsusiyyətlərini əks etdirməsi ilə diqqəti çəkir. Xatırladaq ki, Cümhuriyyət dövründə yarımqıç dərs olunan bu hekayə sonralar yenidən işlənərək "Mirzə Səfər" adı ilə oxuculara təqdim edilmişdir.

Bu illərdə daha çox dramaturgiya və poeziya sahəsində yazıb-yaratmağa üstünlük verən Cəfər Cabbarlının «Parapetdən Şamaxı yoluna qədər» adlı hekayəsi də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ictimai-siyasi həyatının bəzi məqamlarını öyrənmək baxımından maraq doğurur. Satirik-yumoristik üslubda qələmə alınmış hekayədə o illərdə nəşr olunan «Azərbaycan» qəzeti redaksiyasında çalışan müxbirlərin və digər əməkdaşların yolda yağışa düşmələri və bununla bağlı başlarına gələn macarələr öz bədii təəcəssümünü tapmışdır. Satirik-yumoristik ruhu ilə seçilən hekayədə yazıçı şəhər rəhbərliyinin fəaliyyətini tənqid hədəfinə çevirmişdir.

Milli istiqlal ideyası ədəbiyyatımızın digər sahələrində olduğu kimi bədii nəsrə də öz əksini tapırdı. «Həzin bir xatirə. İsmailiyyə», «İsmailiyyə» (Seyid Hüseyn), «Əsrimizin Səyavuşu» (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə), «Əsrimizin qəhrəmanları» (Abdulla Şaiq), «Sınıq qanadlar» (Ağababa Yusifzadə) və başqa əsərlər məhz bu qəbildəndir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrü bədii nəsrimizin adı çəkilən təkrarsız nümunələri içərisində yazıçı Seyid Hüseynin «Həzin bir xatirə. İsmailiyyə» və «İsmailiyyə» hekayələri özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Xatırladaq ki, Seyid Hüseynin hekayələri canlı müşahidədən qaynaqlandığına görə olduqca təsirli çıxmışdır. Belə ki, yazıçı bilavasitə İsmailiyyə binasının yandırılmasının, bu hadisələr fonunda Azərbaycan xalqının yaşadığı faciələrin şahidi olmuşdur. «Həzin bir xatirə. İsmailiyyə» hekayəsində hökumət qərarına olmuş «İsmailiyyə»

yə» binasının yandırılması hadisəsi xalqımızın milli mənlilik yaddaşındakı Cümhuriyyət idealına qəsd kimi mənalandırılmışdır. Bu tarixi binanın sökülməsi haqqındakı qərarı eşidən müəllif özünə yer tapa bilməyir, binanın əlamətdar hadisələrlə zəngin keçmişinə səyahət edir. Və bütün həmvətənlərini milli qürur abidəsi olan bu tikilinin müdafiəsinə çağırır. Yazıçı daha sonra bu mövzuya yenidən qayıtmış və «İsmailiyyə» adlı ikinci xatirə-hekayəsini yazmışdır: «Heyhat, İsmailiyyə yandırılmışdı. Səqfi tökülmüş, içərisindən xəfif bir tüstü çıxıyordu. Mübaliğəsiz deyirəm, həyatımda o qədər mütəəssir olmamışdım. Məyus bir halda onun dörd ətrafını gəzib dolardım. İçərisinə daxil oldum. Ənqazi üzərində əyləşib biixtiyar bir halda düşüncəyə başladım. Fikirləşir, orada keçirilən gurultulu iclasları, məslək mübarizələrini birər-birər nəzərimdə keçiriyor, heç bir əsəri qalmayan müxtəlif təşkilatlar haqqında mühəkimə ediyordum» (6:220). Əsər bədii formada qələmə alınsa da, yazıcının üslubunda publisistik abəng özünü büruzə verməkdədir.

Hər iki hekayədən doğan qənaətə görə, hər bir millətin taleyi və gələcəyi onun istiqlalı, müstəqil dövlətçiliyi ilə sıx bağlıdır və tarixdə yalnız istiqlal əldə etmiş dövlətlər və xalqlar öz müqəddəratlarını həll etmək qüdrətinə malik ola bilərlər. Yazıcının bu qənaəti Cümhuriyyət dövrünün Azərbaycan xalqının ictimai düşüncəsinə aşılaraq istiqlal məfkurəsinin bədii təəcəssümü kimi diqqətə cəlb edir.

Eləcə də, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Əsrimizin Səyavuşu» əsəri mövcud dövr bədii nəsr nümunələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Süjet xətti mifoloji qaynaqlardan götürülən bu əsərdə əsas qəhrəman Səyavuş obrazıdır. Xalq Cümhuriyyəti Səyavuş obrazı vasitəsi ilə simvollaşır, necə ki, mifik xalq qəhrəmanı Səyavuş Südəbənin mənfur ehtiraslarının qurbanı olmadi, eləcə də Xalq Cümhuriyyəti öz həqiqiliyi və səflığını mühafizə edə bildi.

XX əsrin əvvəllərində milli istiqlalçıların «türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək» çağırışlarına səs verənlərdən biri də məhz Abdulla Şaiq idi. İstiqlal, müstəqillik, türkçülük, turançılıq, azərbaycançılıq, milli dövlətçilik ideyaları digər həmkarları kimi bütün varlığı ilə milli məfkurəyə bağlı olan Abdulla Şaiqin də bədii-estetik idealına çevrildi. Xüsusən, Birinci Cahan müharibəsi və onun acı nəticələri, milli özünüanlama, yad siyasətə milli məfkurə ilə qarşı durmaq, xalqların azadlığı və maariflənməsi kimi məsələlər ədibin Cümhuriyyət dövrü nəsr yaradıcılığında öz inikasını tapdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, «Nicat» nəşriyyatı, 1992, 246 səh.
2. Qarayev Yaşar. Tarix: Yaxından və uzaqdan, Bakı, Sabah, 1996, 710 səh.
3. Yaqublü Nəsiman. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, 2001, 155 səh.

4. Məmmədzadə Mirzə Bala. Tutduğumuz yol, «İstiqlal» qəzeti, 18 yanvar 1920
5. Mütəsir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I-II cildlər, Bakı, BDU nəşri, 2007, 504; 564 səh.
6. Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat, Bakı, Elm, 2003, 276 səh.

РЕЗЮМЕ

В статье «Республиканская идеология и художественная проза» объектом исследования является общественно-политическая обстановка и художественно-культурная жизнь 1918-20 годов. Также в этой статье исследуются актуальные в то время в художественной прозе темы и основные течения. В подготовке данной статьи имеются ссылки на материалы различных монографических исследований.

Səməni ABBASOVA*

Heqayə janrında tarixi şəxsiyyət və bədiiilik (Ə.Seyfəddinin «Çəhrayı mirvarili xalat» hekayəsi əsasında)

Türkiyə ədəbiyyatında epik növün müxtəlif janrlarında tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən əsərlər yazılmışdır. Belə tarixi şəxsiyyətlərdən biri də Şah İsmayıl Xətəidir. Başqa sənətkarlar kimi Ş.İ.Xətəinin bədii obrazını görkəmli yazıçı Ə.Seyfəddin də «Çəhrayı mirvarili xalat» hekayəsində yaratmışdır. Əgər biz İskəndər Palanın «Şah və Sultan» romanında Ş.İ.Xətəinin hökmdar seçildiyi vaxtdan ölümünə kimi, Reha Çamuroğlunun «İsmayıl» romanında Ş.İ.Xətəinin doğulduğu andan ölümünə kimi olan həyatının təsvir olunduğunu götürübsək, Ömər Seyfəddinin «Çəhrayı mirvarili xalat» hekayəsində isə Ş.İ.Xətəinin həyatından yalnız kiçik bir epizodun təsviri verilmişdir. Deməli, epik növün həcmə böyük janrı olan romandan fərqli olaraq hekayələrdə hadisələrin təsvirində uzun-uzadı təfəssilatə yol verilmir, qaya, bədii material dəqiq məkan və zaman daxilində, mümkün qədər yığcam, lakonik bir formada ifadə olunur. Eyni zamanda romandan fərqli olaraq hekayədə hadisələr vahid süjet xətti üzrə inkişaf edir (1, 323).

Türkiyə ədəbiyyatında Şah İsmayıl Xətəi haqqında yazılmış əsərlərdə bu obraza fərqli yanaşma mövcuddur. Ə.Seyfəddinin «Çəhrayı mirvarili xalat» hekayəsində də, təbii ki, fərqli yanaşma özünü göstərir. Müəllif onu ilk öncə despot, qəddar, vəhşi şah kimi təqdim etmişdir. «Yıxılan, sönmən Ağqoyunlu xanədanının xarabalıqları üzərində Şah İsmayıl bir səltnət qurmuşdu. Keçdiyi

* Bakı Dövlət Universiteti

yerlərdə salamat ağac qoymayan, atasıyla babası Cüneydin intiqamını aldığı üçün dəlicəsinə bir qürura qapılan bu qudrumuş Şah, ağla gəlməyən canavar yirticiliyi ilə sağma-soluna hücum edirdi”(2,125).

14 yaşında vahid Azərbaycan dövləti yaratmış türk dünyasının böyük sərkərdəsi Ş.İ.Xətəinin belə təsvir olunması düzgün deyil.Əksər hökmdarlar kimi Ş.İ.Xətai də ölkəsinin ərazisini genişləndirmək üçün müharibələr aparıb. Yazıçı Sultan Səlimdən danışarkən onu holim təbiətli, Ş.İ.Xətəini isə qəddar hökmdar kimitəsvir edir. Ş.İ.Xətai kimi Sultan Səlim də hakimiyyəti illərində kifayət qədər müharibələr aparmışdır.

“Ona pənah gətirən tərəfdaşlarını belə, çağırdığı ziyafətdə yemək kimi qaynatdırdığı qazanlara atıb söyüş söyən, məğlub etdiyi özbək padşahının kəlləsində şərab içən bu qəddar Şah, dünyada həqiqətən misli görülmemiş bir zalım idi”(2,125). Şah İsmayılın özbək padşahının kəlləsində şərab içməsi fəkihəm İsgəndər Palanın(3,123), həm də Reha Çamuroğlunun əsərində təsvirini tapmışdır (4,242). Gündüz Gəncəli də “Səfəvilər” əsərində Şah İsmayılın özbək xanı Şeybaninin kəlləsindən şərab qədəhi düzəldiyini və bunun “hannibalist iyrənclik” olduğunu iddia edir (5).

Tarixçi Əkbər Nəcəf də qeyd edir ki, hökmdarın kəlləsindən qədəh hazırlamaq qədim türk inanc sistemində o hökmdara hörmətin əlaməti idi. Çingiz xanın qan qardaşı (anda) Camuka atının yəhərinə öldürüldüyü qəhrəmanın kəllə sümüyünü sanmışdı. Peçeneq hökmdarı Kiyev knyazı Svyatoslavın kəlləsindən qədəh hazırlamışdı. Şaman-kam inancında məğlub olan hökmdar igid və əsl qandan gəlirsə, onun xatirəsini əbədi tutmaq üçün başı qurudulur və saxlanılırdı. Bəzən də ondan qədəh hazırlanırdı(5).Namiq Musalı da əsərində belə faktların olduğunu bildirərək yazır ki, H.Roemerin sübut etdiyi kimi bu islamqədəhki qədim türk inanclarına bağlı bir ayin olmuşdur. Çünki qədim türk adət-ənənəsinə görə, qalib şəxs öldürüldüyü düşmənin başından cam düzəldib ondan içdikdə guya bu vasitə ilə ölmüş düşmənin bütün gücü qüvvəsi qalib şəxsə keçirdi”(6,209). Onu da qeyd edək ki, tarixdə bu kimi faktlara çox rast gəlmək olar. Bunu “hannibalist iyrənclik” adlandırmaq doğru deyil. Bunu Şah İsmayılın qədim türk adət inanclarına sadıqlığı ilə əlaqəli bir hal kimi vermək, fikrimizə, daha doğru olardı.

“Budur, divanda bu hiyləgər, bu zalım, qəddar, layiq olmadığı yeri tutan şahəğəndəriləcək münasib bir elçi tapıla bilmirdi; çünki özünü Osmanlı xaqanıyla bir tutan, hətta bütün Şərəqdə cahangirliyini quran bu avara qarşısında dövləti təmsil edəcək adama qarşı şübhəsiz bir çox hörmətsizliklər edəcək, hörmətsizliklərinə etiraz edən, ehtimal ki, payaya keçirəcək, dərisini üzəcək, ağla gəlməyən kobud bir vəhşillikə öldürəcəkdilər” (2,126). Burada yəni müəllifin Ş.İ.Xətəinin şəxsiyyətinə uyğun olmayan epitetlər işlətməsi və onu Sultan Səlimlə müqayisə edərək Osmanlı hökmdarını üstün tutmuşdur.

Şah İsmayıl Xətəinin obrazı yaradılan əsərlərdə o, despot, qəddar, anasını öldürən bir hökmdar kimi təsvir olunmaqla yanaşı, onun yaratdığı dövlət

fars dövləti kimi təqdim olunur. “Muhsin Çələbi kobud türkçə nitqini bağırırdıqca, farsca bilməyən şah qızır, saralır, göyərir, əlindəki həycədən açığa bilmədiyi məktub tır-tır titrəyirdi”(2,133). Şah İsmayılın vahid Azərbaycan dövləti yaratması sübut olunmuşdur. Lakin o təkə dövlət işləri ilə məşğul olmurdu. Həm də gözəl bir şair idi və onun üç dildə- Azərbaycan, türk, fars dilində şeir yazması da məlumdur.Çox gülman ki Ö.Seyfəddin Ş.İ.Xətəiyə sırf hökmdar kimi yanaşmış və onun şair olmasını nəzərdən qaçırmışdır.

Hekayədə Ömər Seyfəddin hənçinin doğru yoldan çəkinməyən, ölümdən qorxmayan, heç kəsin qarşısında baş əyməyən Muhsin Çələbinin simasında cəsur, mərd bir türk obrazı yaratmışdır. Şah İsmayılın sarayına göndərilməli olan elçi xüsusi hazırlaşır. O, şahın yanına gəlmək üçün atlası hinddən, xərci Venesiyadan gəlmə “Çəhrayı mirvarili xalat”ı almaq üçün sıldçılık fərmasını, evni girov qoyur, tacirlərdən on min qızıl borc toplayır. Bütün var- dövlətindən keçməyə hazır olan Muhsin Çələbi bu addımı ilə dövlətə sədaqətini və sevgisini nümayiş etdirir.Muhsin Çələbinin Ş.İ.Xətai ilə görüşə xüsusi hazırlaşması da şahın qüdrətli bir hökmdar, dövlət başçısı olduğuna işarədir. Şah İsmayıl Xətai kimi igid, cəsur, qüdrətli bir hökmdarın hüzuruna gələcək elçi də məhz onun özü kimi cəsur olmalı idi.Ş.İ.Xətai bir şeirdən belə demişdir: Mənim tək gövhəri nədən nə bilsin // Məni bilməgə danalar gərəkdir..

Onun təbircə desək, qarşısına çıxan elçinin nədən olmadığını anlayır və buna görə də onu öldürmək fikrindən daşınır. Ş.İ.Xətai Osmanlı elçisinə nə qədər qəzəblənsə də, onu cəzalandırmamaqla və sarayından rahat şəkildə çıxıb gətməsinə icazə verməklə öz böyüklüyünü bir daha nümayiş etdirmiş olur. Ş.İ.Xətai kimi böyük dövlət başçısına da məhz bu yaraşardı. Mərd, cəsur bir insana mərd kimi də qiymət verir.

“Muhsin Çələbi taxtın önündən çəkilibcə ətrafına göz gəzdirdi. Oturmaq üçün heç nə yox idi. Güllümsədi. Ürəyində: “Məni qəsdən ayaq üstə saxlamaq, hörmət etməyə məcbur etmək istəyirlər deyəsən...” dedi. Bir an düşündü. Bu təhqirə qarşı necə cavab verməliydi? Elə o an əynindən çəhrayı mirvarili xalata çıxartdı. Taxtın qarşısında yerə sərdi. Şah İsmayıl, vəzirləri, sərkərdələri keyləşərək heyətlə baxırdılar. Sonra bu qiymətli xalatin üzərində bardaş qurdu” (2,132). Muhsin Çələbi məktubu verdikdən sonra sarayı tərkdərkən ona çəhrayı mirvarili xalata unudğunu deyən Səfəvi çagavərinə belə cavab verir:“Xeyr, yaddan çıxartmadım. Onu sizə veriram. Sarayınızda böyük bir padşah elçisini oturdacaq bir səccadəni, döşəçəni yoxdur... Həm də türk, yerə sərdiyi şeyi bir daha əyninə geyinməz”(2,133).

Türkçülük məfkərəsinin parlaq simalarından olan Ömər Seyfəddin bu hekayəsində də türkü yüksək səviyyəyə qaldırması, onu qüdrətli, cəsur, düz sözlüni heç zaman deməkdən çəkinməyən kimi təqdim etmişdir. Muhsin Çələbinin simasında Şah İsmayıl Xətəinin böyüklüyünə, güclü bir dövlət başçısı olduğunu göstərmişdir. Eyni zamanda bu səhnədə Şah İsmayıl Səfəvi Osmanlı

elçisinə nə qədər qəzəblənsə də, onu öldürməklə öz qüdrətini bir daha nümayiş etdirir. Muhsin Cələbi nə qədər mərdirsə, cəsurdursa, düzgün bir insandırsa, Ş.İ.Xətai də bunu görə biləcək qədər qüdrətli bir hökmdardır.

Şah İsmayıl Xətai burada da müsbət bir obraz kimi təqdim olunmamışdır. Onun avara, hiyləgər, qəddar, zalım bir şah hesab etmələri, fikrimizcə, yanlışdır. Əlbəttə, bir hökmdar kimi Şah İsmayılın da səhvləri olmuşdur. Bu xətalərin başında bəlkə də Şah İsmayılın şüalıqdan bir siyasi ideologiya kimi istifadə etməsi dayanırdı. Ancaq onun dövlətinə etdiyi xidmətlər bu səhvləri kölgədə qoyur. Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı Səfəvilər dövlətini türk tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri hesab etmək olar. Çünki yalnız Səfəvilər zamanında türk dili rəsmi dövlət dilinə çevrildi.

Qeyd etdiyimiz kimi, tarixi romandan fərqli olaraq hekayə janrında geniş təsviriyyə yol verilmir. Ömər Seyfəddin də bu tələbə uyğun olaraq Şah İsmayılın bütün həyatını əks etdirməmiş, həyatından yalnız bir epizodu təsvir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008.
2. Seyfəddin Ö. Bütün eserləri hikayələr 2. İstanbul: Dergah yayınları, 1999.
3. İskender P. Şah və Sultan. Bakı: Qanu, 2012.
4. Çamuroğlu R. İsmayıl. Bakı: Qanun, 2012
5. Əkbər N. Tərsinə çevrilmiş tarix. www.azadliq.org
6. Namiq Musalı. 1-ci Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarixi Aləmaray Şah İsmayıl" əsərində). Bakı, 2011.

Şəms Bərami*

Dostoyevski qəhrəmanları psixoloji aspektdə

Fyodor Mixayloviç Dostoyevski nəinki Rusiya ədəbiyyatında, eləcə də dünya mədəniyyəti tarixində dərin iz buraxmış böyük söz ustalarından biridir. Dostoyevski öz orijinal yaradıcılıq istedadı, əsərlərinin psixoloji dərinliyi, "insan qəlbinin mahir bilicisi" olması ilə dünya ədəbi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir. Bu günümüzədək əsərlərinin ibrətli ictimai məzmunu ilə sevilərək oxunan, araşdırılan, həmişə aktual olan dünya şöhrətli yazıçısıdır.

M.F. Dostoyevski yaradıcılığından danışmadan əvvəl həyatına qısa nəzər salaq. Çünki hər bir yazıçının əsərləri onun həyatıyla sıx bağlı olur.

* Bakı Dövlət Universiteti

Qarşılaşdığı insanlar, ailəsi, mühiti, qəlbində dərin iz buraxan hadisələr onların əsərlərinin əsas mövzusa çevrilir.

M.F. Dostoyevski 1821-ci ildə oktyabrın 30-da Moskvada ştab-təbib Mixail Andreyeviç Dostoyevskinin ailəsində dünyaya göz açmışdı. "Ordu qəspitali ordinatorunun öz yeni vəzifəsinə görə köçmüş olduğu və məşhur oğlunu dünyaya gəldiyi yer qədimdən köhnə Moskvanın ən acınarçılıq nahiyyələrindən biri hesab olunurdu. Bütün ətraf mühitdən fərqlənən bu sahə "miskin ev" adlanırdı. Atılmış uşaqlar yetimxanası ilə doluxana da burada idi." (1,5) Görkəmli fransız yazıçısı Anri Truaye də özünün "Dostoyevskinin biografiyası" kitabında yazıçının uşaqlıq illərini, ailəsini çox əhatəli şəkildə əks etdirmişdir. "Dostoyevskilərin yaşadığı ev bağçanın ortasında yerləşən, quruluşuna görə imperatorluq stilini xatırladan bir mətbəxi ev idi. Bağçanı çevrələyən dəmir barmaqlıqların qarşı tərəfində isə özəl kişləsi və hüdürlər cökə ağacları ilə Mari xəstəxanasının bağçası başlayırdı. Uşaqların girişi qadağan olunan bu yer insanda acıma duyğusu oyandırır, sirlə, başlı-başına bir dünya idi. Dostoyevskilərin evi iki otaq və balaca salondan ibarət idi. Balaca bir otağı Dostoyevskilərin oğullarına vermişdilər. Otaqda pəncərə yox idi və tünd boz yapışqanlı boya ilə boyanmışdı." (7,18) Bu yerlərin səfil insanlar gələcək sənətkarın şəfqətli diqqətini özünə cəlb etmiş və yaradıcılığına əsas təsvir obyektlərindən biri kimi daxil olmuşdur. Həmçinin həyat mübarizəsində sərtləşmiş bədrəftar atasının xasiyyəti, evdə yaratdığı gərgin vəziyyət Dostoyevskinin uşaqlıq və gəncliyini dərin qəm-qüssəyə qorq etmişdir. Bu da yazıçının yaradıcılığına təsirsiz ötürmüşdür.

"Yeniyyətə" romanının əlyazmasındakı bir parçaya nəzər salsaq bunu aydın görərik. "Elə uşaqlar var ki, onlar kiçik yaşlarından öz ailələrində haqqında düşünməyə başlayırlar, atalarının və mühitlərinin tərbiyəsizliyi onları uşaqlıqdan təhqir edir, başlıcası isə bütün həyat əsaslarının nizamsızlığını, təsadüfi səciyyə daşmasını artıq uşaqlıq illərində düşünməyə başlayırlar." (1,7)

Atasından fərqli olaraq yazıçı anası haqqında həmişə sevgi duyğusu ilə fikir söyləyir. Onun yazıçının yaradıcılığına təsiri böyükdür. "Ştab-təbibin zövcaəsi şeiri xoşlayır, Jukovskini, Puşkini yüksək qiymətləndirir, romanlar oxuyur, musiqi istedadı ilə fərqlənir, özü gitara çala-çala bu alətin müşayiətilə romanslar ifa edirdi." (1,8) Çox güman ki, ana Mariya Fyodorovnanın incəsənətə olan sevgisi oğluna irsən keçmişdir. Lakin Mariya Fyodorovnanın ailə həyatı çox azablı keçmişdir. Əri Mixail Andreyeviçin yersiz qısqanclığı, güvənsizliyi, sərt rəftarı Mariyanı dərin kədəre qorq etmişdi. Biz qadının ərinə yazdığı məktublarda onun acı taleyinin, ürəyində qövr edən dərdlərinin şahidi oluruq. Əslində isə həyatın özü bu qadının simasında gələcək dahi moralist qarşısında ilk dəfə böyük problem irəli sürürdü, bir təmiz, fədakar qəlbin günahsız iztirabə maruz qalan məsum məxluqun faciəsi problemini. Görünür, özünün son yaradıcılıq illərində qadın qəhrəmanlarını yaradanda anasının kədərli çöhrəsi haqqında düşünmüş. Xüsusən bu məqamda "Idiot" romanının

qəhrəman Nastasiya Flippovnanı qeyd etsək daha məqsədə uyğun olar. Lev Nikolayeviç Mişkini də məhz bu qadının cəhərsindəki kədərli ifadə cəlb edir. "Mən əvvəllər başa düşmədiklərimin hamısını indi başa düşmüşəm, bir də, bilirisinizmi onların ikisi də o vaxt bir-birinin qarşısında dayananda mən Nastasiya Flippovnanın cəhərsindəki ifadəyə dözə bilmədim. Siz bilmirsiniz Yevgeni Pavloviç (knyaz səsinə sirlili tərzdə yavaşladı) mən bunu heç kəsə deməmişəm, heç vaxt, hətta Aqlayaya da deməmişəm, lakin mən Nastasiya Flippovnanın üzünün ifadəsinə dözə bilmirəm." (2,688)

Eləcədə Dostoyevski naxos anasının son aylarında can çəkmişinin ayrı-ayrı anlarını özünün bitməmiş olan "Netoçka Nezvanova" adlı romanında əsərin vərəmli qəhrəmanı, ərinin qısqançlıq və kinli rəftarından zinhara gəlmiş bədbəxt Aleksandra Mixaylovnanın ölümlünü təsvir edərək xətrləmişdir.

"Görürsənmi necə soyuq payızdır; bir neçə gündən sonra qar yağacaq : ilk qar yağan kimi mən öləcəyəm,- bəli; lakin mən heç də qəm çəkmirəm. Əlvida!

Bu cəhəri solğun və ariq qadının hər yanağında məşum al-qırmızı ləkə yanırı, titrəyən dodaqları daxili hərərdədən quruyub çatlamışdı. O, çətinliklə danışdı, qadının cəhərsində mübhəm ürək ağrısı əks olunurdu, gözləri yaşarmışdı. (3, 256)

"Dostoyevskinin bütün romanlarından da maraqlısı onun tərçümeyi-halıdır, yəni baş qəhrəmanı Fyodor Mixayloviç Dostoyevski olan və həyatın özünü yaratmış olduğu sanadlı bir romandır." (4,132) Dostoyevskinin kiçik yaşlarından mübtəla olduğu epilepsiya xəstəliyinin də yazıcının yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdu.

"Lap kiçik yaşlarında ikən onun atasını kəndlilər qəddarcasına qətlə yetirirlər. Bu müthiş qətl kiçik Fyodorun həssas qəbini ağır yaralayır və sonralar onun mübtəla olduğu epilepsiya xəstəliyinin yaranmasına səbəb olur. Dahı yazıcı epilepsiya kimi ağır bir ruhi xəstəlikdən ömrü boyu əzab çəkmişdir. Tədqiqatçılar bu xəstəliyi bəzən "müqəddəs xəstəlik" adlandırırlar, çünki o, yazıcıya insan psixikasının dərin və gizli qatlarına enməyə, adi insanların duya bilmədiyi gizli məqamları açmağa imkan vermişdir." (4,132) Öz əsərlərində yazıcı bu xəstəliyin təsvirini vermişdir. Məsələn Dostoyevskinin sevimli qəhrəmanı Lev Nikolayeviç Mişkin də epileptik idi. Knyaz Mişkin surəti yazıcının gözəl insan haqqındakı təsəvvürünü təcəssüm etdirir. Səməni və həssas, bütün əlçaldılmış və təhqir edilmişlərə şəfqət göstərən Knyaz Mişkin Nastasiya Flippovnanı tanıyandan sonra onu sevir, ona acıyır. Nastasiyanın iztirablı gözəlliyinə məftun olan knyaz deyir : " siz əzab çəkmişsiniz, özünüzdə də bu cür cəhənnəmdən təmiz çıxıbsınız." Məhz bu cür gözəl insani keyfiyyətlərə malik olan Knyaz Mişkin cəmiyyətin firavan həyat keçirən üzvlərinə "idiot", "divanə" bir məxluq kimi görünür. "Bu obrazı yaradarkən Dostoyevskinin gözləri önündə İsa peyğəmbər və M.Servantesin Don Xixotu dururdu. Mişkin İsa kimi ruhan kamil, Don Xixot kimi güllüncədir. O, ruhi xəstədir. Bəlkə də o,

xəstə olmasaydı öz ruhi kamilliyini saxlaya bilməzdi, yad təsirlərə məruz qalaraq pozulardı." (4,149). K.Yaspers də yazırdı ki, İsa idiot kimi görünürdü. Onda belə deyər bilərik ki, Dostoyevskinin idiotu pravoslav İsadır. Ümiiyyətlə, eqoistlərin çoxluq təşkil etdiyi vaxtda eqoist olmayanlar yazıq, miskin və gic təsiri bağışlayırlar.Dostoyevskinin Knyaz Mişkini buna ən yaxşı nümunədir.

Həmçinin yazıcının həyatının son illərində yazdığı " Karamazov qardaşlar" romanının maraqlı obrazlarından biri olan Smerdyakov da epileptik idi. "Qriqori yerində donub qaldı. Oğlan müəlliminə istehza ilə baxırdı. Onun baxışından hətta lovğalıq sezilirdi. Qriqori özünü saxlaya bilmədi. "Bax gör haradan!" – deyər o qışqırdı və qızıqmış halda şagirdinin sifətinə şillə ilişirdi. Oğlan bir söz demədən şilləyə tab gətirdi, amma yenə də bir neçə günlüyə küncə sıxılıb qaldı. Elə oldu ki, bir həftə sonra ilk dəfə onda epilepsiya xəstəliyi baş qaldırdı ki, bu da bütün ömrü boyu onu tərk etmədi." (9,165)

Dostoyevski üçün əhəmiyyətli olan qəhrəmanın dünyada necə göründüyü deyil, əvvəlcə dünyanın qəhrəmana və qəhrəmanın öz-özünə necə göründüyüdür. Həmçinin yazıcı bir şəxsiyyəti əsər boyunca tək şəxsiyyət xüsusiyyətiylə və sabit olaraq ələcə buraxmaz, dayışma və sabit fikirlilik, şəxson qəhrəmanın öz şüuruna buraxılmışdır.Yəni son sözlü şəxson qəhrəman özü söyləyər, yazıcı deyil.

Yazıcı çox keşməkeşli və əzablı bir həyat yolu keçmişdir. Belə olmasaydı, bəlkə də, o, öz qeyri adi romanlarını yarada bilməzdi. Burada yazıcının həyat yolunu geniş əks etdirməyə imkan olmadığından bəzi məqamlarına toxunmaq istərdim.

"1849-cu ildə Dostoyevski dövlət əleyhinə hazırlanmış bir sui-qəsdə qatışdığı iddiası ilə həbs olundu. Səkkiz ay həbsxanada qalan Dostoyevski, gülləyə düzülmək üzrəyken digər səkkiz məhbüs yoldaşı ilə bağışlanıldı. Cəzası dörd il kürək, altı il də adi həbsə çevrildi. Cəzasını çəkməsi üçün Sibirdə olan OMSK həbsxanasına göndərildi." (5) Bunlar yazıcının həyatında, qəlbində dərin iz buraxmışdır. Bu hadisədən 18 il sonra da hi yazıcı həmin anlarda keçirdiyi hiss və həyəcanlarını özünün "İdiot" romanında Lev Nikolayeviç Mişkinin dilindən vermişdir. Öz psixoloji dərinliyi ilə seçilən bu parça romanın ən maraqlı hissələrindəndir. " Bu adamı bir dəfə, başqaları ilə bərabər əsəfata qaldırmışdırlar, həm də siyasi cinayətəkarlıq üçün ona güllələnmə kəsilmişdi, edam hökmü üzünə oxunmuşdu. İyirmi dəqiqə keçəndən sonra əfv edilməsi haqqında hökmü də oxunub başqa cəza tədbiri müəyyən edilmişdi; lakin iki hökm arasında keçən iyirmi dəqiqə, yaxud da ən çoxu on beş dəqiqə ərzində o , şübhəsiz, belə bir inam təsiri altında yaşamışdı ki, bir dəqiqədən sonra birdən öləcəkdi...Əlində xaç olan keşiş hamısının yanından ötdü. Belə çıxır ki, ömürdən beşə dəqiqə qalıb. O deyirdi ki, bu beş dəqiqə ona bitib-tükənəz müddət,küllü sərvət təsiri bağışlayırdı, ona elə gəlirdi ki, bu beş dəqiqə ərzində elə bir ömür sürəcəkdir ki,bu saat heç son dəqiqə haqqında düşüncəyəmən mənasıda yoxdur, belə ki, o , hətta fikrində müxtəlif məsələləri də götür-qoy etdi: yoldaşları ilə vidalaşmaq

üçün vaxtı hesabladı, bunun üçün iki dəqiqə müəyyən etdi ; sonra son dəfə özü haqqında düşünmək üçün iki dəqiqə ayırdı, sonra da axırını dəfə ətrafa göz qəsdirmək üçün.” (2,77-78) Bəlkə də yalnız o anları realda yaşayan şəxs güllələnməyə məhkum olmuş insanın son saniyələrdə keçirdiyi hissləri bu qədər gözəl təsvir edə bilərdi. Bəlkə də, bu sadəcə Dostoyevskinin “ insan qəlbinin mahir bilicisi ”, onun bir dahi olmasından irəli gəlirdi.

Yazıcının maddi durumu da yaxşı olmayıb. Xəstəliyi və qumar asılılığı ucbatından maddi baxımdan çətinliyə düşmüşdü. “Arvadının və uşağının xərclərini qarşılaya bilmək üçün, ədəbiyyatdan qazandıqlarını artırmaq həvəsiylə qumara başladı. Rulet oynayırdı. Şansı yaxşı olan yazıçı bir gecədə 10.000 frank qazandı və ertəsi gecə 3000 frank daha əlavə etdi. Amma bir gecə sonra 5.000 xaricində qazandıqlarının hamısını itirdi.” (5) Dostoyevski həddindən çox qumar oynamış və çox vaxtda qumarda şansı gətirməmiş. Bu səbəbdən qumar borcları çox imiş. Dostoyevski qumar borclarını qaytarmaq üçün dövrün bir nəşriyyatı ilə müqavilə imzalayıb. Müqaviləyə əsasən gələcək-dəki yazacağı kitabın gəlirləri nəşriyyata məxsus olacaqdı və bunun qarşılığında nəşriyyat Dostoyevskinin qumar borclarının bir qismini qaytaracaqdı. “Qumarbaz ” əsəri məhz bu müqavilədən sonra Dostoyevski tərəfindən iyirmi altı gün ərzində yazılmışdı. Reallığın yaradıcılığında növbəti təsir də belə oldu. Dostoyevski romanı yetişə bilməmə tələfi və ən əhəmiyyətli yaxşı bir roman yazmaq düşüncəsiylə tutduğu stenoqraf Anna Qriqoryevnanın köməyi ilə yazmış və özündən gənc olan bu qadınla daha sonralar evlənmişdir. O, evlənməsinə belə şərh edirdi:

“ Romanın sonunda mən hiss etdim ki, stenoqrafistikam məni səmimi olaraq sevir, ona baxmayaraq ki, bu barədə heç vaxt mənə bir kəlmə söz deməmişdi, mənim isə o, getdikcə daha çox xoşuma gəlirdi. Qardaşım öləndən sonra həyat mənim üçün çox cansızıcı və ağır olmuşdu, ona görə də qıza belə bir təkliflə müraciət etdim ki, mənim arvadım olsun. O, razılaşdı, indi biz nigahlanmışıq. Yaşlarımız arasında dəhşətli fərq var (20 və 44), lakin mən getdikcə daha artıq inanıram ki, o , xoşbəxt olacaqdır. Onun qəlbə var, həm də ki, sevməyi bacarır”. (1,395)

Beləliklə, roman iyirmi beş gün ərzində tamamlandı.

Nəyə görə, qumar pul əldə etməyin hansısa üsulundan, məsələn, tutaq ki, alverdən pisdidi?... Mən tezliklə və daha çox udmaq arzusunda qətiyyətli nəməz bir şey görmürəm; kiminsə “axı az-az oynayrlar” bəraətinə: “ daha pis, ona görə ki, xırda tamahdır” cavabı verən bir gonbul, harın moralistin fikri mənə həmişə çox axmaq görünürdü. Asan uduşu və qazanca qalandasa , adamlar təkcə qumarda yox, elə hər yerdə də ancaq bir işlə məşğuldular – bir-birindən nəse qapışdırırlar, yaxud udurlar.” (8, 18)

Freyd deyirdi ki, Dostoyevski ona görə qumar oynayıb ki, bütün pulunu uduzanda özünü mənəvi cəhətdən yüngül hiss edirmiş və o yüngüllüklə

dərin mətləblərdən yazıb. Təbii ki, bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu söyləmək çətindi.

Dostoyevskiyə görə dünyanın haqqıqəti şəxsiyyətin haqqıqətindən ayrılmazdır. “Əsərlərinin birində tələflə: “bayırda yanğın var!” xəbərini gətirənə o biri: “əsil yanğınlar, tüstüsü çıxmayan yanğınlar ürəklərdə, şüurlarda, düşüncələrdə, əxlaqdadır!” –deyir.

Dostoyevski hələ gənc ikən qardaşı Mixayıl Dostoyevskiyə məktubunda :“Əsil həyat bizdədir, bizim özümüzdədir”,- sözlərini yazmışdı. Dostoyevskinin əsərləri bu daxili həyatları, tüstüsü çıxmayan yanğınları ortalığa çıxartdı” (6,106-107)

Dostoyevski qəhrəmanlarının bəziləri nə qədər hissiyata qapılısalar da, onların fərdi-mənəvi meyllərində subyektivizm güclü olsa da, bəzi halda onların ədəbi-estetik səciyyəsi mürtəcə ideyaya uyğun gəlsə də, onlar rus həyatından alınmışlar. XIX əsrin övladlarıdır. Həmin əsr belə qəhrəmanlar doğururdu.

Ən çox oxunan yazıçılardan biri olan Dostoyevskinin əsərləri bir çox 20-ci əsr yazıçılarının fikirlərinə dərinə təsir etdi. Dostoyevskinin əsərləri Ceyms Coys, Virciniya Vulf, Fridrix Nitsşe, Ernest Heminqvey, Knut Hamsun, Çarlz Bukovski, Marsel Prust, Ayn Rand, Ziqmund Freyd, Frans Kafka və Lev Tolstoy kimi bir çox yazıçıların əsərlərinə işıq tutdu.

Dünya ədəbiyyatında ən çox sevilən və oxunan yazıçılardan biri olan Dostoyevski 28 yanvar 1881-ci ildə ciyər qanaması nəticəsində dünyasını dəyişdi. Dostoyevski üçün 31 yanvar 1881 tarixində təşkil edilən dəfn mərasimində təxminən 30.000 adam tabutunun arxasında getmişdi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. L.Qrossman. Görkəmli adamların həyatı, Bakı, 1972
2. F.M.Dostoyevski. İdiot, Bakı,2006
3. M.F.Dostoyevski. Nətoçka Nezvanova, Bakı, 1977
4. M.Qocayev. Bədi ədəbiyyatda insan fəlsəfəsi, Bakı, 2001
5. http://az.wikipedia.org/wiki/Fyodor_Dostoyevski Fyodor Dostoyevski
- 6.M.Cefer. XIX əsr rus ədəbiyyatı, III hissə, Bakı, 1975
- 7.Henri Troyat . Dostoyevski, İstanbul, 2004
- 8.Dostoyevski . Qumarbaz, Bakı, 2013
9. Dostoyevski. Karamazov qardaşları, Bakı,2010

Adil Babayevin çoxcəhətli yaradıcılıq yolu olan, müasir Azərbaycan poeziyasında öz yeri, orijinal poetik üslubu və özünəməxsus dəsti xətti ilə seçilən bir şair kimi tanınmışdır. Bədii yaradıcılığı 1930-cu illərin sonu, 1940-cı illərin əvvəllərində mətbuat səhifələrində ardıcıl olaraq dərc edilən lirik şeirlərlə başlanmışdır. Əsasən, vəsf xarakterli şeirlərində o illərin qızğın quruculuq işləri, xalqın həyat və məişətində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər, gənclik olayları, sevgi və məhəbbət duyğuları bədii əksini tapmışdır. Bu mövzuda yazılan çoxsaylı poetik əsərlər onun sonralar çapdan çıxmış "Xəzər sahillərində" (1949), "Gənclik illəri" (1950), "Şeirlər" (1954), "Ümid sərvəli" (1947), "Mənim abidəm" (1979) və s. kitablarında toplanmışdır.

Şairin poeziyasını məşhur edən başlıca mövzulardan biri də hərbi-vətənpərvərlik, faşizmə qarşı 1941- 1945-ci illər müharibəsində qəhrəmanlıq mövzularıdır.

Məlumdur ki, 1930-cu illərin əvvəllərindən geniş intişar tapan həca vəznli Azərbaycan şeri S.Vurğun və onun qələm yoldaşlarının səyilə yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Xalq şairi M.P.Vaqif klassik ədəbi məktəbinin zəngin ənənələrindən bəhrələnən poeziya, yeni nəsil şairlərinin aparıcı mövzusunə çevrilmişdir. Bu məktəbin ənənə və novatorluq cəhətdən uğurlu qaynaqları, müasir Azərbaycan şerinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan, poeziyada ilk addımlarını atan B.Vahabzadə, N.Xəzri, İ.Səfərlı, A.Babayev və başqalarının da dəsti-xəttində özünü qabartıq təzahür etdirirdi.

A.Babayev yazıb-yaratdığı əsərlərlə bədii yaradıcılığını müxtəlif janrlarına mürciət edən və müvəffəqiyyət qazanan bir sənətkar olmuşdur. O, həm lirik və epik poeziya, həm dramaturgiya, həm də nəsr janrlarında qiymətli nümunələr yaratmışdır. Onun ədəbi və elmi maraqları çoxcəhətli idi. Belə ki, o, ədəbi əsərlər yazmaqla bərabər teatr və incəsənət mövzularında bir sıra qiymətli elmi-tədqiqat əsərlərinin müəllifi kimi də tanınmışdır. A.Babayevin Azərbaycan teatr korifeylərinin həyat və yaradıcılığını həsr etdiyi "Lütfəli Abdullayev" (1966), "Leyla Bədərbəyli" (1970), "Ağahüseyn Cavadov" monoqrafiyaları həm elmi, həm də, publisistik səviyyəsinə görə qiymətli əsərlərdir. Azərbaycan səhnə sənətinə yaxından bağlı olan Adilin bu mövzuda yazdığı "M.Əzizbəyov adına teatr" monoqrafiyası 1959-cu ildə Moskvada nəsr olunmuş, ədəbiyyat və incəsənət ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir.

Ömrünün sonuna yaxın A.Babayev yenidən bu mövzuya qayıtmış və sonuncu "Şərəfli yol" monoqrafiyasını nəsr etdirmişdir (1974).

Ümumiyyətlə, bu cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, o, bədii yaradıcılıqda olduğu kimi, elmi-nəzəri sahə ilə də ardıcıl olaraq məşğul olmuş, ədəbiyyatşünaslıq, dramaturgiya, teatr və kino sənətinin problemlərinə dair çoxsaylı məqalələr yazıb çap etdirmişdir. A.Babayevin elmi-nəzəri irsinin tədqiqatına cəlb olunması müasir ədəbiyyatşünaslıq və teatrşünaslıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şair eyni zamanda, dramaturgiya sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Müəllifin "Dağlar qızı", "Yarımqıç portret", "Mənim məhəbbətim", "Qız görüşmə tələsi" pyesləri müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan teatrlarının səhnələrində tamaşaya qoyulmuş, bir sıra xarici dillərə tərcümə edilərək nəsr olunmuşdur (1).

A.Babayev həm də gözəl bədii tərcümələr müəllifi kimi də oxucuların və teatr tamaşaçılarınin rəğbətini qazanmışdır. Şairin tərcümələrinə bir küll halında diqqət etdikdə aydın olur ki, onun Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi əsərlərin əksəriyyəti dramaturgiya janrında olan, həm də, əsasən, müasir mövzularda yazılmış səhnə pyesləridir. Həm janrın xüsusiyyətlərinə, həm də səhnə quruluşuna bələd olması bu tərcümələrin yüksək bədii keyfiyyətlərini təmin edən başlıca amillərdəndir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə olunan əsərlərin coğrafiyası da çox genişdir. A.Babayevin tərcümələri əsasında Azərbaycan tamaşaçıları rus, çin, rumun və gürcü dram əsərlərinin müasir nümunələri ilə tanış olmaq imkanı almışdır (2). 1950-1970-ci illərdə həmin əsərlər Azərbaycan səhnəsində dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur.

Hekayələrin bir çoxunun mövzusu. Məsələn: "Sənən eşqi", "Vida axşamı", "Epizod Rəfi" və s. A.Babayevin şəxsən fəaliyyət göstərdiyi və yaxşı bələd olduğu teatr və incəsənət aləmi ilə bağlıdır. Hekayə qəhrəmanları arasında Azərbaycan səhnə sənətinin Sıdıq Ruhulla, Ağadadaş Qurbanov, Rza Əfqanlı, Fatma Qədri, Hökumə xanım kimi görkəmli sənətkarların obrazlarına rast gəlmək mümkündür. Eyni təsəvir və təhkiyə üslubundan teatrların fəaliyyətinə, onların böyükli-küçüklü qayğı və problemlərinə həsr olunmuş epizodlarda da ustalıqla istifadə etmişdir. Bu mövzular hekayələrə tarixlik və sənədilik keyfiyyət verir, daha doğrusu, onlar bədiiilik uğurlu qaynaqda vəhdət təşkil etməklə oxucularda həm teatrimizin, həm də onun yaradıcıları haqqında mətbəər təəvvür yaradır. "Sənən eşqi" hekayəsinə verdiyi başlıqda müəllif onun janrını "Xatira-hekayə" kimi qeyd etmişdir (3). Müəllifin bu janr təyinatını onun həmin silsilədən olan "Teatr oyunu", "Epizod Rəfi", "Vida axşamı" kimi hekayələrinə də aid etmək olar. Bu hekayələr, əgər belə demək olarsa, klassik hekayə ilə müasir çərk janrının hüduqlarında yaranmış, yüksək bədiiliklə bərabər zəngin informatik məlumatlarla da təmin edilmişdir. Məs.: H.Cavidin "Şeyx Sənən" əsərinin yaranması və ya S.Vurğunun "Vaqif" in tamaşaya hazırlanması prosesinə aid epizodlar həmin hekayələri oxunaqlı etməklə, həm də oxuculara elmi-analitik baxımdan xüsusi maraq doğuran informasiyalar çatmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, Adil Babayev hər şeydən əvvəl müasir poeziyamızda öz yaradıcılığı ilə seçilən lirik şairdir.

* Bakı Dövlət Universiteti

Adil Babayevin poeziyası folklorla, soykökə söykənmiş poeziyadır, eyni zamanda müasir, yaşadığı dövrə uyğun olmaq mübarizliyi tələp edən poeziyadır. Bitərəflik, laqeydlilik həmin poeziyanın təbiətinə yaddır. Burada süni bəzək –düzüycə də, yerli-yersiz obrazlaşdırma cəhdlərinə də, fikri qəsdən mürəkkəbləşdirmə meyillərinə rast gəlmirsen.

Adil Babayevin elə bir kitabı olmayıb ki, çapdan çıxan kimi ədəbi tənqid onun haqqında fakir söyləməsin. Şairin “Qılınclar arasında” kitabı 1970-ci ildə çapdan çıxıb və bu dövrdə o, “şairlərin orta nəslinə” aid edilirdi. Tənqidçi T.Əbilov “Qılınclar arasında” kitabını belə səciyyəyləndirir: “Kitabdakı şeirlərdə insanların əməl və arzularından, təbiətin cazibəli lövhələrindən söhbət gedir. Biz onları oxuduqca elə bil, lacivərd səmanı, zümrüd bulaqları, dalğalar qucağında dincələn qağayıları, sükuta dalmış çölləri, fikirli təpələri görür, suların zümzüməsini eşidirik... Sözdən lövhələr yaradan müəllif, əslində, lövhələrin dili ilə insan, onun sevinci, qüvvəti, fərhəi, izdirəbi-bir sözlə, müqəddəratı haqqında danışır. Şairin müşahidəsində ayrı-ayrı əşyalar poetik mühakimələr üçün, bir növ açar”(7).

Hər bir fərd, ocümlədən sənətkar, yazıçı mühitinin övlətidir. Onun dünyagörüşündə, formalaşmasında yaşadığı dövr, zaman, onu əhatə edən mühit az əhəmiyyət kəsb etmir. Adil Babayevin öz zamanında yaşaması, yəni vaxt zaman baxımından taleyinin gətirməməsi bəlli həqiqətdir. Və əgər yuxarıda deyilənləri əsas götürsək, Adil Babayevin şəxsiyyət kimi formalaşmasında zamanın müsbət mənada təsirindən danışmaq düzgün olmaz. Lakin yaradıcılığına, şəxsiyyətinə, həyatına qısa nəzər saldığımızdan bir daha bəlli olur ki, Adil Babayev həqiqi mənada nəci bəndir. Deməli, onun bu zirvəyə çatmasında zaman deyil, mühit – yəni onun kimi düşüncə sənət dostlarının əhatəsində olması böyük iş görmüşdür. Burada Adil babayevin canı və qanı ilə bağlı olduğu ailəsinə, yaxınlarına da unutmamaq olmaz. Yüksək əxlaqlı ailə başçısının həmin göstəriciləri daşıyan ailəsi də onun müsbət fərd, sənətkar, şair kimi yetişməsində xüsusi rola malikdir.

Şairin “Xəzər sahillərində” poeması isə Azərbaycanın zəhmət adamlarına- neft mədənlərində çalışan insanlara həsr edilib. Poema Bakıya müjədicə başlanıb və qısa təbiət təsvirindən sonra süjet xəttinə keçilir.

“Döyüş yolları” poeması isə, adından da görüldüyü kimi, Böyük Vətən müharibəsi mövzusunda yazılmış əsərdir. Burada uğurlu ədəbi priyom olan lirik rəcətlərə və onların ifadəsinə yönələn ritorik suallar silsiləsinə geniş yer verilir. Poemanın süjet xəttinə daxil olan müxtəlif məkan və zamanların ədəbi əsərin həcmində yol verdiyi kiçik hissədə ardıcıl əlaqələnməsi üçün bu üsuldən təkə Adil Babayev deyil, dövrün Səməd Vurğun, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz kimi sənətkarları da yerli yerində istifadə etmişlər.

“Gecikmiş bahar” poeması oxuculara ilk dəfə “Məftillər arxasında” adı ilə təqdim edilmişdir. Mövzusu Böyük Vətən müharibəsindən alınan poemanın qəhrəmanı Buhəval düşüncəsinə həlak olmuş eoloğumuz Əkbər Ağayevdir.

Poemada biz Əkbəri döyüşən əsgər kimi deyil, ağır yaralı əsir kimi görürük. Faşist calladlarının verdiyi zülm qarşısında əyilməyən Əkbərin simasında biz igid Azərbaycan oğlunu görürük. Və poema fəsilədən fəslə keçdikcə, Əkbər oxucunun gözündə böyüyür və onun dərin məhəbbətini qazanır. Əkbər vətənpərvər, vətəninin hər qarşını sevan bir gənədir, bunu çatdırmaq üçün Adil Babayev belə bir priyoma əl atır: Əkbər tez-tez xəyala dalır və onun gözləri önlüdə Kürün, Arazın sahilləri canlanır.

Ümumiyyətlə, Adil Babayevin poemalarına yeni ruh verən mücərəddiyə olan fəlsəfi münasibətdir. Mücərəddilik poetika üçün əvəzsiz imkanlar yarada bilən bir məfhumdur. Adil Babayev oxucuları onu oxunaqlı epik poemalar müəllifi kimi də tanıyırdılar. Onun “Qartal qanadları” poeması xalq artisti Hüseyn Ərəblinskinin xatirəsinə həsr edilib və burada onun maraqlı tale yolunu əks etdirən hissələr özünə yer tapıb.

ƏDƏBİYYAT:

1. A.Babayev. Pyesləri. B., Yazıçı, 1984.
2. V.Vinnikov və Y.Osnos. Ağ şanagüllər.
3. Səo Yuyyan. Tufan, Ş.Milorova. Tbilisi haqqında mahnı.
4. N.Dumbadze. Dərximə ana.
5. M.Petresku. Ölmü görmüş insan.
6. A.Babayev. Ata soracağında. B., Gənclik, 1985.
7. Əbilov T. Qılınclar arasında. “Kommunist” qəzeti, 1970-ci il 31 iyul

Ülkər SULTANOVA*

XIX əsr Azərbaycan yazılı poeziyasına xalq şeir üslubunun təsiri

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən mütərəqqi, zəngin və məhsuldar dövrlərindən biridir. Ədəbiyyatımızda xalqiliyin geniş yayılması, tənqidi realizmin əsas yaradıcılıq metoduna çevrilməsi, dramaturgiyanın, realist nəsrin, milli teatr və mətbuatın yaranması məhz bu əsrə aiddir. Həmçinin bu dövrdə ədəbi təkamülün daha da genişlənməsi, məzmununun qabaqcıl ideyalarla zənginləşməsi üçün münbit şərait yaranır. Poeziya isə mücərədd romantizimdən xalqiliyə doğru inkişaf edir.

XIX əsrdə yazılı poeziyada həm klassik şeir üslubunda, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə xalq şeiri üslubunda şeirlər yaranırdı. Xalq şeiri üslubunda yazılanlar əsasən qoşma, gəraylı, təcnis formasında özünü göstərirdi. Bu dövrdə xalq şeiri üslubunda yazan şairlərimizdən Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Məmməd bəy Aşiq, Əndəbil Qaracadaği, Seyid Əbdülqasım Nəbati

* Bakı Dövlət Universiteti

sadə, aydın dildə, heca vəznində, ahəngdar və təbii şəkildə yazmağa çalışırdılar. Bu şairlər bir tərəfdən xalq ədəbiyyatının tükənməz xəzinəsindən, canlı danışıq dilindən, atalar sözlərindən istifadə edərək xalq şeiri üslubuna uyğun yeni təşbeh, isitarə, epitet yaradır, digər tərəfdən isə klassik ədəbiyyatdakı fars və ərəb tərkiblərini azərbaycancaya tərcümə edirdilər [3, s. 36].

Xalq şeiri üslubunda yazılan şeirlərin əsas mövzusu məhəbbət və gözəlin vəsfidir. Məhəbbət mövzusunda yazılan xalq şeiri üslublu şeirlərdə mücərrəd ilahi eşqdən uzaq, ancaq həyatla bağlı həqiqi insanın təmiz və dərin məhəbbəti təənnüm olunur. Burada məhəbbətin ilahiləşdirilməsinə, onun qeyri-real və mücərrəd şəkildə verilməsinə təsadüf edilmir. İnsan surətləri, onların daxili aləmi, hiss və həyəcanları, gözəlin təsviri həyatda olduğu kimi öz təbii halında təsvir olunur. Məhəbbət mövzusunda yazılan şeirlərdə iki əsas surətə rast gəlinir. Bunlardan biri həqiqi aşiq, digəri isə onun sevgilisidir. Bu surətlər əsasən romantik planda verilsə də, həyatla sıx və möhkəm bağlı olan adi insanlardır. Hər iki surətin təsvirində təmiz məhəbbətin təənnümü özünü aydın göstərir. Bu məhəbbətdə məşuqə öz aşiqini həm dərddə salır, həm də ona şəfa verir. Buna görə də aşiq bəzən kədərli, bəzən də şad və nikbin olur. Qasım bəy Zakir bunu böyük ustalıqla bu şəkildə ifadə edir:

Bir tərəfdən artırır qəm,
Bir tərəfdən edir məlhəm,
Həm öldürür Zakiri, həm
Qaçır haraya gözələrini. [5, s.156]

Zakir bəzən qoşmalarında yarından şikayətlərini və özünü ellər dəlisi adlandıraraq yarının vəfasızlığından heyfslənir.

Dilbər sən gedəndən bəri kölnümün
Nə səbri, sükunu, nə qərarı var.
Kimdir mənim kimi ellər dəlisi?
Hər kimsənin öz boynuna kari var.

Yar məgər yarını yadıma salmaz?
Arayıb axtarmaz, qəminə qalmaz?
Haçan can dilədin, mən dedim: - olmaz?
Yalan demə üstümüzdə tanı var! [5, s.174]

Bəzən isə gözünün nuru adlandırdığı yarının vəfasızlığının ona utanc gətirdiyini deməkdən belə çəkinmir və öz yarını Leyladan, Şirindən əksik sayır:

Ey cismimin canı, gözümün nuru,
Eylədiyin əhdü vəfadən utan!
Gecə-gündüz çəkər kimi dərində
Çəkdiyim cəvri ilə cəfadən utan!

Ey bimürvət, neyləmişdim sənə mən,
Rahi-ümmidimə döşədin tikan.
Məhəbbət yolunda bəlalər çəkən
Züleyxadan, Şirin, Leyladan utan! [5, s.187]

Nəbati də sevən gəncin daxili aləmini, hiss və duyğularını, sevinc və kədərini sənətkarlıqla açır. Onun şeirlərində lirik qəhrəman həyat aşığı, gözəllik vurğunu olur. Romantik ruhda olan bu gənc real dünyanı, həqiqi həyat nemətlərini yüksək qiymətləndirməyi bacarır, xoşbəxtliyi həqiqi sevgidə görür. Məhəbbət yolunda əzab-azıyyətdə düşməyi təbii sayır və bütün cəfalara vəfa göstərəcəyini aşağıdakı şəkildə bildirir:

Aşiq olan xof eləməz bələdan,
İnciməz yar edən cövri cəfadən,
Nəbati, əl çəkən kimdir vəfadən?
Qoymuşam başımı mən bu meydanə. [1, s.159]

Nəbati həmçinin həsrət motivlərini, aşiqin keçirdiyi sıxıntı və iztirabları yüksək sənətkarlıqla canlandırmağı bacarır. Şair sevgilisindən ayrı düşmüş gəncin iztirablarını, daxili təlatümlərini təbii boyalarla verir. Hicrandan səbri tükənən, taqəti kəsilən, naləsi dağı-dağı bürüyən bu gənc bəzən bezsə də, cəfəkeşlikdən əl çəkmir.

Demə, Nəbatini yoxdur dəvamı,
Cövrümə tab etməz, çəkməz cəfamı,
Şahid olsun aləm, cümlə tamamı
Nə qədər istərsən çək sinmə dəğ. [1, s. 156]

Yazılı poeziyada xalq şeiri üslubunda yazan şairlər sevginin təənnümünü və gözəli tərif edərkən məhəbbəti dini ibadətə və ya ehkama, müqəddəs sayılan dini ocaqlara, Məkkəyə, Mədinəyə, Kəbəyə, behiştin mövhum hurisinə qarşı qoyaraq məhəbbəti göylərdən yerə endirirlər və dünyəviliyi təbliğ edirlər [3, s. 36]

Xalq şeiri üslubunda yazılan şeirlərdə həyat aləmi təbiət aləmi ilə əvəz edilir. Bunlar isə şeira xüsusi bir tərəvət və təbiiilik gətirir. Belə ki, şeirlərdə gözəlin üzü günəşə, gözləri nərgizə, qaşları kamana, yanaqları laləyə, telləri reyhana bənzədilir. Qasım bəy Zakir şeirlərinin birində yazır:

O gözləri nərgiz, zülfləri sünbül,
Xətti tər bənəfşə, yanaqları gül,
Dardimə ki, dərman eyləyən deyil
Əhvalımı xəbər almasın bəri. [5, s. 238]

Nəbati isə bu şəkildə ifadə edir:

Mən qurbanı olum ən bər tellərin,
Qəncə dodaqların, püstə dillərin,
O lalə rüxsarın, mişkin xalların,
Ödünə parvanə gəlsin, gəlməsin? [1, s.132]

Gözəlliyi incə bir zövqlə duyan və qiymətləndirən şairlərimiz xalq şeiri üslubunda yazmış olduqları şeirlərində məşuqə surətini təbii boyalarla göstərməyə müvəffəq ola bilirlər. Həm Nəbatinin, həm də Zakirin təsvir etdiyi gözəllər real həyat adamı, canlı insanlardır. Həmin gözəllərin simasında gözəl Azərbaycan qızını görmək çətin deyil, hətta gözəllərin məkanları da bəzən konkret məlum olur. Nəbatini aşağıdakı şeiri də buna misal ola bilər:

Gözəl çox ruyi-zəmində,
Xüsusən Çinli Maçində,
Səni də bu Üştibində
Bir mahi-təban yaradıb [1, s. 156]

Şair gözəlin zahiri görkəmini, simasını, geyimini, baxışını, duruşunu, yerişini böyük ustahqla tərənnüm edir. Başına abı rəngli tirmədən şal örtən, al-alvan geyinən, camalı gündən gözəl olan Nəbatinin gözəlləri əsil Azərbaycan qızlarıdır. Nəbatini onları çox təbii, öz yerli xüsusiyyətləri ilə təsvir edir. "Yaradıb" rədifli gəraylısında şair, hətta gözəlin canlı portretini çəkir.

Maşallah, qadir Allah
Gör necə dilbər yaradıb.
Gül üzündə əfşan-əfşan
Zülfü-mülbər yaradıb.

Ağzı qönçə, ləbi püstə,
Beli incə, boyu bəstə,
Tökülübdür dəstə-dəstə
Nə gözəl tellər yaradıb [1, s.156]

Digər bir şeirində isə gözəli tərifləməkdən usanmayaraq onun gözünü nərgizə, üzünü lələyə, sözünü şəkərə bənzədərək ləldən və gövhərdə üstün tutaraq belə deyir:

Bu necə nərgizdir, bu necə gözdür?
Bu necə lələdir, bu necə üzdür?
Bu necə şəkərdir, bu necə sözdür?
Nə belə ləl olar, nə belə gövhər [1, s.154]

Yazılı ədəbiyyatda xalq şeiri üslubunda məhəbbət mövzusunda başqa ictimai mövzularda da şeirlər yaranıb yayılırdı. İctimai mövzularda yazılan şeirlərdə əsasən müasir həyat, tarixi faktlar, müharibələr, xalq fəlakətləri, aclıq və qıtlıq, təbiət mənzərələri təsvir edilirdi. Bu cür şeirlər Şair təxəllüsü ilə yazan Əbdürrəhman ağa Dilbazov, Gəncəli Həsən, Mirzə Baxış Nadim, Qasım bəy Zakir, Əndəbil Qaracadağlı, Baba bəy Şakir və başqalarının yaradıcılığında rast gəlinir. Həmçinin ictimai məzmunlu şeirlərdə fələkdən, dövrdən, haqsızlıqlardan şikayət motivləri özünü daha çox göstərir. Bu tipli şeirlərin adları belə onların məzmunlarından xəbər verir.

İctimai motivdə yazılan xalq şeiri üslubunda şairlər öz lirik qəhrəmanının simasında yeni sosial-siyasi mühit tərəfindən sıxışdırılan, əzələn, məzlum və

talesiz insanların obrazlarını yaratmışlar, zalım və qaniçən bəylərin, firıldaqçı ruhanlərin, öz əməyi ilə dolanmaq istəməyib başqasını əməyini istismar edən bütün yuxarı təbəqə nümayəndələrinin insanlıqdan kənar hər cür eyib və hərəkətlərini bədii sözün vasitəsi ilə ifadə etməkdən çəkinmirdilər. Çünki, xalq şeiri üslubu xalqa, dinləyiciyə daha asan və tez çatır, dillər əzbərinə çevrilir, daha təsirli olur [2, s.148].

İctimai motivdə yazılan şeirlərdə kiməsə ünvanlanmış məktub formasında olmasına daha çox təsadüf edilir. Həm Qasım bəy Zakirin, həm Baba bəy Şakirin, həm də Axundovun yaradıcılığında bu formada şeirlərə rast gəlmək olur. Baba bəy Şakirin Divanbəyi Gəncum ağaya məktub formasında yazdığı "Ərz elə" şeiri buna misal ola bilər:

Gəncum ağa, vilayətin dərdini
Əlbəttə, get, sahibkara ərz elə
Biz burdan qorxuda deyə bilmirik,
Sən utanma aşkara ərz elə.

Gəl, sənə göstərim yerin işləri
Dərin dəryalarda dərin işlərin
Demə olmaz yüzdə birin işlərin
Bildiyindən sən bir para ərz elə. [4, s.18]

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əbdülqasım N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb". 2004
2. Xəlilov N. Aşıq yaradıcılığı və yazılı poeziya. Bakı: "Elm". 2012
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: "Maarif". 1966
4. Şakir B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Yazıçı". 1985
5. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Avrasiya Press". 2005

Ülkər NƏBİYEVA*

ŞİFAHİ YADDAŞDAN YAZIYA

Oğuz hekayətlərinin ozan repertuarına gəlməsi islamdan xeyli əvvəlki dövrlə bağlı olduğundan qədim dünyanın müxtəlif dünyagörüşləri oğuz epusundan kənar qalmamışdır. Əski dünyanın istər simvolik, istər totemist, istərsə də animist baxışları epik yaddaşda olduğu şəkildə qədim türk epusunda,

* Bakı Dövlət Universiteti

eləcə də onun xələfi olan oğuz eposunda özünü əks etdirmişdir. Lakin bu da haqiqətdir ki, yeddi yüz ilə qədər müddətdə ozan repertuarında hökmrən mövqedə dayanan Dədə Qorqud özü də yeniləşmələrdən, təkrar işləmələrdən və improvizasiyalardan kənarda qalmamışdır. Oğuz bəyləri, onların həyatı, dünyagörüşü, adət-ənənələri, yaşadığı coğrafi mühit dəyişdikcə epos da dəyişib yenilənmişdir. Bu proses ərəb istilasından sonrakı mərhələdə daha güclü şəkildə davam etmişdir. İslam dəyərləri oğuzlar içərisində yayıldıqca, ərəb istilacıları peşəkar ozan ifadəçiliğini milli repertuardan sıxışdırıb çıxarmağa çalışdıqca ozanların oğuz hekayətlərini islamaşdırmaq meylləri güclənmişdir. Dədə Qorqud boylarının islam dəyərlərini qəbul etməsi, süjetin islam görüşlərini əks etdirməsi heç də kortəbii proses olmamışdır. Bu, oğuz elinin öz daxiliindən gəlmiş, islamı qəbul edən oğuzların istəyi ilə milli repertuarda özünü əks etdirə bilmişdir. Epik repertuardakı həmin prosesə təsir göstərən başqa amil isə oğuzların ümumilikdə islami dəyərlərə artan sürətlə yaxınlaşması, öz əski dünyagörüşü və baxışlarındakı təkkəllahlılıq – tanrıçılıq görüşlərini yeni islami dəyərlərlə çarpazlaşdırmaq istəklərini reallaşması üçün münbit ictimai-siyasi şəraitin yaranması ilə əlaqədər idi. Türk epik düşüncəsində tanrıçılıq qabaqcıl günyagörüşü idi, tək Tenqriyə tapınma türkləri islamın Allahın təklifi sitayişinə yaxınlaşdırdı, onları bu etiqadın ilk tərəfdarlarından birinə çevirdi.

Mətn üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, süjetin mətnaltı məzmununa, ümumi ruhuna və qayəsinə islami dəyərlərin Allah və Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlam etiqadının daxil edilməsi qismən sonrakı dövrlərə məxsus yaradıcılığın nəticəsi idi (1).

Bu proses eposun yazıya alınma dövründə müxtəlif katiblər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Amma katiblərin düzlişləri o qədər geniş olmayıb, ayrı-ayrı söz, ifadə və müxtəssər mətn əlavələrindən ibarət olmuşdur.

Bu gün eposun yazıya köçürülmə dövrü və prosesi ətrafında fikir ayrılıqları mövcuddur. V.M.Jirumski, V.A.Qordlevski, V.V.Bartold hər biri eposun yaranması və yazıya alınması tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirdədir.

V.A.Qordlevskiyə görə, eposdakı hadisələr oğuzların XI-XIII əsrlərdə Anadolunu ələ keçirmələri ilə bağlıdır (2, s.31-218). V.V.Bartold (3, s.3-45), ondan sonra eposun tanınmış tədqiqatçısı V.M.Jirumski süjetin bir çox boylarını Ağqoyunlu məişəti ilə bağlayırlar (4, s.90-101). A.Y.Yakubovskiye görə, epos XV əsrdə (5), E.Əlibəyözadəyə görə VI-VII əsrlərdə yaranmışdır (6, s.93-103).

Dədə Qorqud kitabının yaddaşdan yazıya köçürülməsinin tarixi barədə də birmənalı fikir yoxdur. E.Əlibəyözadəyə görə, mətnin yazıya alınması VI-VII əsrlərə aid edir. H.Araslı abidənin X-XI əsrlərdə, O.Şaiq və M.Ergin mətnin XVI əsrin ikinci yarısında yazıya alındığını göstərirlər.

Drezden əlyazmasının daha əvvəlki əsrlərdə yazıya alınma ehtimalları çoxdur. Onların müəyyən qismi ilk mətnin XI əsrdə yazıya alındığını göstərir. Belə mülahizələrdən yalnız biri üzərində dayanmağı vacib hesab edirik. Bu

Ş.Cəmşidovun müşahidəsi ilə bağlıdır. Müəllif yazır: «...Abidənin sonunda «bittid» mənasına gələn «təmmət» sözündən sonra, adətən sonluqda əlyazmanın yazıldığı tarix göstərilən yerdə, vərəqin aşağısına doğru uzanan sivrli bucaq içində, bir-birinin altında sıralanan üç hərf – rəqəm yazılmışdır. Bunu cəsərlə rəqəm oxumaq olar. Çünki əlyazmaların sonunda bu cür alt-alta rəqəmlə tarix qoyulması üsulu vaxtilə mövcud olmuşdur... Ərəb əlifbasında «ayn» hərfinə oxşayan bu rəqəmi aydın şəkildə 4 rəqəminin üç dəfə qısala-qısala yazılan şəkli kimi 444, yaxud 466 kimi oxumaq tamamilə mümkündür. Biz 1985-ci ildə çap olunmuş doktorluq dissertasiyası avtoreferatında sonuncu variantı götürmüşdük. Lakin dərindən diqqət etdikdə birinci variant daha real görünür. 4 rəqəmi sivrli bucaq üzrə aşağıya doğru kiçilə-kiçilə təkrarlanmışdır. Yuxarı hissə hamısında eynidir. İkinci birincidən, üçüncü ikincidən, dördüncü birincidən götürülmüşdür. Odur ki, abidənin ilk yazıya alınma tarixini birinci variantla hicri 444, m. 1052-53-cü il tarixi olaraq qəbul edirik. Bu, abidənin XI əsrdə yazılması fikrini dəqiq surətdə təsdiqləyir...» (7, s. 57). Əlbəttə, bu mülahizə təsdiqlənərsə qorquduşünaslıq tarixində mühüm bir açılışla hesab edilə bilər. Lakin məsələ ilə bağlı mövcud olan digər ehtimallar onu hələ ki, təkzib etməkdədir. Belə ki, T.Hacıyev, X.H.Koroğlunun və başqalarının fikirlərində fərqli mövqelər özünü göstərir.

Əldə olan əlyazma nüsxələri içərisində Drezden mətninin, şübhəsiz ki, biza gəlib çatmayan nüsxələrin birindən üzü köçürülmüşdür. Həmin tarix XIII əsrdən əvvəl ola bilməzdi. Drezden mətni oğuzlar içərisində islamlaşma prosesindən sonra eposun repertuardan düşməsi mərhələsində yazıya alınmış bir nüsxədən köçürülmüşdür. Bununla eposun peşəkar ifadəçi həyatı sona çatmış, «Kitabi-Dədə Qorqud»un yazılı dövrü başlamışdır.

Sonrakı əsrlərdə isə Drezden mətninə qədər əlyazmanın üzünün bir neçə katib tərəfindən köçürüldüyü istisna edilmir. Ancaq Drezden nüsxəsinin yazıya alınma tarixinə dair mülahizələr içərisində hələlik daha inandırıcı görünən X.Koroğlunun mülahizələridir: «Kitabi-Dədə Qorqud ala-lisani taifei oğuzan» («Kitabi-Dədə Qorqud» oğuz tayfalarının dilində) – oğuz eposu abidəsi də 887-ci, miladi ilə 1482-ci ildə yazıya alınmışdır (8). Mətnin üzərində verilməsi titullu səhifə üzərindəki dekorativ «imza»dan isə ehtimal etmək olar ki, mətnin müəllifi, yaxud katibi Abdullah ibn Fərəc Katxoda olmuşdur (9, s.41).

X.Koroğlunun titullu səhifəsi üzərindəki dekorativ təsvir içərisində böyük ustalıqla, dekorativ cizgilərlə verilməsi adın oxunusunda yanlışlıq ehtimalı demək olar ki, yoxdur. Müəllif uzun müşahidələr əsasında titullu səhifədə əski əlifba qrafikasının dekorativ gözəlliyi fonunda katibin adı və atasının adını açıqlaya bilmişdir (9, s.87-89). Burada Abdullah ibn Fərəc Katxodanın adı dekorativ düzülmə aydın seçilir. Mətnin əvvəlindəki titullu səhifəsində Dədə Qorqud mətni ilə heç bir əlaqəsi olmayan şəxsin adı təbii ki, təsadüfi əks oluna bilməzdi. Orta əsrlərdə üzü köçürülən bir sıra başqa əlyazmalarda da katiblərin adlarını mətndən qabaqkı vərəqlərin birində, yaxud titullu səhifəsində vermə

ənənəsi mövcuddur. Belə hallarda katiblər öz adlarını xüsusi kallıqrafik gözəllikdə diqqəti cəlb edən bir şəkildə qeyd edirlər. Drezden əlyazması katibinin həmin üslubu bir qədər də təntənəli təqdim etmək üçün adını xüsusi kallıqrafik tərtibdə verməsi tamamilə mümkün ola bilən hadisədir. Həm də bu kallıqrafianın özü göstərir ki, Abdullah ibn Fəreç Katxoda mətni şifahi nitqdən yazıya almamışdır. O, üzünü köçürmək məqsədilə qarşısına qoyduğu mətni diqqətlə öyrənmiş, yaxud bu mətn ona çoxdan məlum olmuşdur. Katib səbr və təmkinlə əvvəlcə öz adını kallıqrafik mətdə titil səhifəsinə həkk etmiş, sonra isə bəlkə də solğunlaşmış, köhnəlmiş, çoxdan üzül köçürülmüş mətni köçürməyə başlamışdır. Onu da ehtimal etmək mümkündür ki, bu iş mətnə yeni əlavə istəkləri ilə də bağlı olmuşdur.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələrinin tapılıb üzə çıxarılmasından sonra uzun zaman ərzində üzərində tədqiqatlar aparılmış, onlar mətnşünaslıq baxımından öyrənilib təsnif edilmişdir. «Hər iki əlyazma nəşr edilib həm xarici tədqiqatçılar, həm də rus və sovet türkoloqlar tərəfindən kifayət qədər ətraflı öyrənilmişdir» (9, s.41). «Kitabi-Dədə Qorqud» həmçinin dünya şərqşünaslarının da nəzər diqqətini cəlb etmiş, epos bir sıra dünya dillərinə tərcümə edilmişdir. «Bu ölməz abidəyə İraqda da böyük maraq vardır. Əsərərəb dilinə tərcümə edilərək «Hekayot Dədə Qorqud» adı altında çap edilmişdir (Bağdad, 2007, 264 s.). Kitabə ön sözü ədəbiyyatımızın böyük dostu Dr. Əbdüllətif Bəndəroğlu yazmışdır» (10, s.25). Bunu «Kitabi-Dədə Qorqud»un həm rus, həm də Azərbaycan dilində nəşr edilmiş bibliografiaları aydın nümayiş etdirir. Drezden nüsxəsi elm aləminə məlum olduğu kimi, N.Q.Fleyşer tərəfindən tapılmış və Drezden Kitabxanasının kataloquna daxil edilmişdir. «86» sayılı kataloqa daxil edilən əlyazma barədə çox güman ki, N.Q.Fleyşer tərəfindən yazılmış aşağıdakı məlumat verilmişdir: «152 vərəqlik türkca məcmuə; kiçik 40, əski şərq türkcəsi və ya oğuz şivəsi ilə yazılmış «Kitabi-Dədə Qorqud»dur. İç Oğuz və Taş Oğuz qəbilələrinin Məhəmməd dövründəki macaralarının hekayətləridir. Kitabın adı bütün hekayətlərdə Qorqud adlı birinin böyük rolu olmasından irəli gəlməkdədir. Qorqudun dindar, ağıllı və Oğuz qəbilələri arasında böyük etibar sahibi olduğu rəvayət edilir. «Həmin məlumat aşağıdakıları əlavə etmək olar: nüsxənin titil səhifəsində ortada dairəvi möhür, ayaqda sol küncdə isə düzbucaqlı möhür vardır (Üstündə «Drezden muzeyi, Ea 86» yazılmışdır). Yuxarıda əsərin adı yazılmışdır: «Kitabi-Dədə Qorqud ala lisani-taifeyi-oğuzan». Bu adın altında çətinliklə oxunan «Sahib əssələm Abdullah bin Fəreç Kəndxuda» sözləri (monoqramı) görünür. Üst küncdə «tarixi-vəfatı-Osman, sənə 993 yazısı, aşağıda isə sağ küncdə doğru «Məhəbbətnamə ağzında yazılmışdır» qeydi vardır. Qorqudşünaslıqda Drezden əlyazmasının birinci səhifəsində Dədəm Qorqud adındakı «-m» ünsürünün «əbcəd sayı ilə rəqəm göstərməsi» və həmin sözlərin əlyazmanın köçürüldüyü hicri tarixi bildirməsi məqsədi ilə işlədilməsi barədə əsassız fikir vardır. Dədəm Qorqud ad variantı Drezden əlyazmasında (müxtəlif

boylarda) 20 dəfə işlənmişdir. Qrafika və imla baxımından «Məhəbbətnamə ağzında yazılmışdır» cümləsi əlyazmadakı xətt növünə işarə edir. Həmin qeyd katibə məxsusdursa, «Məhəbbətnamə ağzı» sözlərinin əbcəd hesabı ilə Drezden əlyazmasının yarandığı tarix kimi qəbul etmək olar. Hicri 664 (miladi 1284). Bundan əlavə, həmin səhifədə, kitabın məzmunu ilə əlaqəsi olmayan yazılar da vardır. Ətraf səhifədə iki dəfə yazılmış farsca bir beyt türkca və ərəbcə başqa yazılar oxunur (yazılar kallıqrafik cəhətdən fərqlənir). Əsl mətn ikinci vərəqdən başlanır» (11, s.30). Drezden nüsxə mətninin sonrakı təsvirində mətnin həcmi, satır sayı və sırası, əvvəl və son səhifələrdəki sətirlərin sayı, kitabın yazılma zamanı dövrü və qaydaları, boyların bir neçə ozan nəslindən yazılma ehtimalları geniş yer tutur. Burada müəllifin belə bir ehtimalı da maraq doğurur ki, «KDQ yazılı ədəbiyyat nümunəsinə çevrildiyi ilkin mərhələdə, müxtəlif zamanlarda, bəlkə də müxtəlif ozanların nitqində qələmə alınmışdır. Boyların qeyri-müntəzimi ardıcılığı da bundan irəli gəlmişdir» (11, s.31). Müəllifin bu qeydi ümumilikdə Dədə Qorqud boylarının repertuar həyatı barədə müəyyən mülahizələr doğurur.

Əlyazma nüsxəsi barədə, onun bir çox tədqiqatçıların mülahizələri mövcuddur, bunların demək olar ki, böyük qismi əlyazmanın dil tarixi, mətnşünaslıq baxımından öyrənilməsi məsələlərini əhatə edir.

Drezden nüsxəsi bütün mətnşünaslıq göstəricilərinin öyrənilməsi baxımından nə qədər dəyərli bir abidədirsə, türk epik ənənəsini əks etdirən dastan süjetlərinin məcmusu kimi də bir o qədər dəyərlidir. Bu nüsxə əski xətt müxtəlifliyi, mətnşünaslıq, dil tarixi və s. istiqamətlərində geniş öyrənilsə də hələ indiyədək oğuz epik düşüncəsinin, qədim oğuz sjiyet, motiv və obrazların bütöv halda əks etdirən mənbə kimi araşdırmalara cəlb edilmişdir. V.M.Jirmunski, X.T.Zərifov, A.Yakubovski, M.Ergin, O.Saiq, X.H.Koroğlu və bir sıra digər tədqiqatçılar oğuz epik ənənəsindən bəhs edərkən bu məsələyə toxunsalar da, hətta ümumtürk eposu üçün müstəzak olan bir sıra süjetləri, motivləri və obrazları təhlilə cəlb etsələr də, bütövlükdə Drezden nüsxəsi epik yaddaşda yaşayan süjetləri özündə mühafizə edən mənbə kimi əsaslı şəkildə öyrənilməmişdir. X.Koroğlunun diqqətini bu məsələ bir qədər ətraflı cəlb etsə də o da V.M.Jirmunskidən uzaqlaşa bilməmiş, «Kitabi-Dədə Qorqud»u epik ənənəni qoruyub saxlayan mənbə kimi, yalnız ayrı-ayrı süjetlərin təsviri yolu ilə müqayisəli təhlilə cəlb etmişdir (12, s. 209-212).

«Kitabi-Dədə Qorqud»un oğuz epik yaddaşındakı süjetləri özündə qoruyub saxlayan mənbə kimi tədqiqatə cəlb edilməsi özü mürəkkəb problem olub, ilk növbədə eposun düzgün arxitektionik sistemini bərpa etməkdən başlayır. Çünki eposda ozanlar oğuz elinin epik yaradıcılığını, müxtəlif dövrlərdə və zaman kəsimlərində yaranan süjetləri az qala oğuzun dünəni həyatı kimi vermişlər. Onlar bir çox tarixi-ənənəvi dəyərləri, əhvalat və hadisələri, oğuzun başına gələn hadisələri, onun daim həm iç Oğuzdakı, həm də Taş Oğuzdakı qarşıdurmalarını bir xronologiya bütövlüyündə toplamağa cəhd

göstərmislər. Əlyazmada əks olunan hadisələr isə oğuz elinin təxminən iki min ilə yaxın bir dövrlük həyatını əhatə edir. Peşəkar ozan repertuarı bu dövrü bir eposa yerləşdirməkdə elə məharət nümayiş etdirmişdir ki, ona heyran qalmaya bilmirsen. Mətnə diqqət yetirdikdə görürsən ki, ozan hər əlli-yüz illik oğuz elinin tarixindən bir nümunə götürmüşdür. Onlar elə ustalıqla düzülmüşdür ki, boylarda əsrlərarası fərqlər ilk baxışda nəzəri o qədər də cəlb etmir. Bu süjet müxtəlifliyini təsnif etmək, qruplara ayıraraq sistemli şəkildə öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl eposun dürüst arxitektomatik sistemini bərpa etmək vacibdir. Arxitektomatik sistem ilk növbədə eposa daxil boyların yaranma dövrü və mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Mətn daxilindəki boyları mərhələlər üzrə qruplaşdırdıqda onların meydana gəlməsinin maraqlı mənzərəsi yaranır. Boylararası zaman hüdudu, məkan çevrəsi, bir sıra hallarda isə coğrafi ərazi müəyyənləşir. Hər bir yaradıcılıq dövrünün izləri isə boyların özündə bu və ya digər şəkildə nəzərə çarpır. Bu metodla eposun yarandığı üç mərhələli inkişafda dövrün xüsusiyyətlərindən, hadisələrin mövzu və məzmun çevrəsindən, tarixi fakt və həqiqətlərdən çıxış edərək Drezden mətnindəki süjet çoxcəhətliliyinin ümumi mənzərəsini müəyyənləşdirmək reallaşır.

Bələliklə də, «Kitabi-Dədə Qorqud» süjetinin yaddaşdan silinib getdiyini söyləmək doğru olmazdı. Çünki eposun mövcud ənənəsi, strukturu, repertuar həyatı sona yetmə də, bütövlükdə onunla yaranıb yüksələn ozan yaradıcılığı, silsilə oğuz süjet, motiv, obrazları türk eposuna yayıldı. Ozan epik ənənəsi, onun forma, üslub rəngarəngliyi sonrakı dövrlərin şifahi yaradıcılığında özünü göstərdi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninidir). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
2. Qordlevskiy V.A. Qosudarstvo Selğdjukov Maloy Azii. M., 1960, 368 s.
3. Bartolğd V.V. Turetkiy gpos i Kavkaz, sb. «Əzik i literatura», V t., L., 1930.
4. Jirmunskiy V.M. «Kitabi Korkut» i oquzskaa gpiçeskaa tradiiua. – «Sovetskoe Vostokovedenie», 1958, № 4, s. 90-101.
5. Əkubovskiy A.Ə. «Kitab-i Korkud» i eqo znaçenie dla izuçenio Turkmenskoqo obhestva v gpoxu ranneqo srednevekovqo. «Sovet gdebiyyati», Aşqabad, 1944, №6, s.311.
6. Əlibəyadə E.M. «Dədə Qorqud» mənavi aləmi. Bax: E.Əlibəyadə. Azərbaycan xalqının mənavi mədəniyyət tarixi. B.: Gənclik, 1997, s. 423-508

7. Kitabi-Dədə Qorqud» (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni). (Tərtib edən: Ş.A.Çəmşidov) Bakı: Elm, 1999, 680 s.
8. Koroqlı X.Q. Novie dannie o qeroičeskom gpose oquzov, Journ. «Narodi Azii i Afriki», 1986, № 6, s. 87-89.
9. Koroqlı X.Q., Nabiev A.M. Azərbaycanşkiy qeroičeskiy gpos, Baku, 1986, 305 s.
10. Paşayev Q. «Kitabi-Dədə Qorqud» İraq-Türkman ləhcəsi və ədəbi dilimiz: Seçilmiş əsərləri, Yeddü cildə, II cild, Bakı: Təhsil, 2012, s. 25-34
11. Əlizadə S.Q. Drezden nüsxəsi. Vatikan nüsxəsi. Orfoqrafiya, «Kitabi-Dədə Qorqud» - 1300 ensiklopediyası, 2 cildə, 1-ci cild. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s. 30-35
12. Koroqlı X.Q. «Dve tayni drevnoqo titulñoqo lista «Kniqa Moeqo Deda Korkuta», «Voprosi literaturı». M., 1987, № 6, s. 209-212.

Yeganə İSMAYİLOVA*

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları Kamal Abdulla yaradıcılığında

«Kitabi-Dədə Qorqud» Kamal Abdullanın istər elmi, istərsə də bədii yaradıcılığında mühüm yer tutur və sonatkarın bu mövzudakı bədii yaradıcılığı öz müasirlərindən bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, lakin yazıcının elmi yaradıcılığı bədii yaradıcılığından erkəndir. Yazıçı-dramaturq, dilçi-əlim prof. Kamal Abdulla «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarını hamıdan fərqli oxumağı bacarır və başqalarının fikir vermədiyi «gizli» məqamları tutub, onların ardınca mətnin daxili aləminə, dərin qatlarına, mətnaltı deyilən məkana enir. Yazıçı-tərcüməçi K.Abdulla üçün eposun mətnaltı «sirlər» dünyasına gedən yol dastanın dilindən başlanır və «Kitabi-Dədə Qorqud» iki səviyyədən ibarətdir: adi gözle görünən və görünməyən səviyyələr. Müəllif onlardan birini «ifadə planı», ikincisini «mahiyət planı» adlandırmışdır, ifadə planı hamının görə bildiyi «Kitabi-Dədə Qorqud», mahiyət planı isə özünün adlandırdığı kimi «Gizli Dədə Qorqud»dur.

K.Abdullanın «Casus» (1) və «Beyrəyin taleyi» (2) pyesləri onun bütün yaradıcılığında olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» mətninə tamamilə fərqli yanaşmanın bədii təzahürləri olması ilə seçilir. H.Turabov K.Abdullanın dramaları haqqında yazır ki, «onların hamısını birləşdirən bir cəhət var... Bu, bəzən həsrət, bəzən xiffət, bəzən də nostalgiya adlandırdığımız və hamımız

* Bakı Dövlət Universiteti

uşaqlıqdan, gənclikdən xas olan vahid bir əhvalın çox incə və çox zərif təzahürüdür. Bəzən belə əsərləri ciddi olaraq yaxın və uzaq gələcəyin düşüncə tərzii ilə aşılınmış psixoloji xarakterlər teatrı kimi qəbul edirlər» (4, s. 3).

Qeyd edək ki, H.Turabovun fikrindəki «psixoloji xarakter» ifadəsini biz K.Abdullanın «Casus» və «Beyrəyin» taleyi» pyeslərini ümumi şəkildə səciyyələndirmək və bu əsərlərin «Yarımqıç Əlyazma» (3) romanının ümumi-səciyyəvi fərqlərini müəyyənləşdirmək üçün əsas hesab edirik. Doğrudan da, yazıcının hər iki pyesində biz «Kitabi-Dədə Qorqud»dan məlum olan obrazların iç dünyası - hisslər, duyğular, düşüncələr aləmi ilə qarşılaşıq. Bu obrazlar epodadakı bütün epik özəmlərinə rəğmən dastan süraçlərində və qədim oğuz ozanı onların təqdimatında bütün hallarda oğuz dastançılıq ənənəsinin epik obraz qəliblərinə əsaslanmışdır. Ozan - epik ənənə ilə işləyən dastançı idi: onun bütün «yaradıcılıq sərbəstliyi» müəyyən epik stüjet yaratma və obraz yaratma qəliblərindən qırağa çıxa bilməzdi. K.Abdulla isə sərbəst düşüncə tərzinə malik müasir yazıçıdır. O, dastandan gələn stüjet və obraz qəliblərinin alt qatına - mahiyyət planına enmiş, epodan bizzə məlum olan obrazları öz pyeslərində fərdi psixoloji portretlərin daşıyıcısı kimi təqdim etmişdir. Bu pyesləri «Yarımqıç Əlyazma» romanından məhz bu cəhət fərqləndirir. Çünki eyni bir epodla bağlı pyes və romanın fərqlərinin janr səviyyəsində axtarılması təbii bir tədqiqatçı yanaşması hesab oluna bilsə də, fikrimizə, əsas deyildir. Yəni bu, məlum məsələdir ki, «Casus» və «Beyrəyin taleyi» dram növünün janrlarında, «Yarımqıç Əlyazma» isə epik növün roman janrındadır və hər janrın da öz quruluşu, gərəkliliyi əks etdirmə üsulu vardır. Lakin K.Abdulla öz əsərlərində daim müəyyən ideya konseptlərini reallaşdıran yazıçıdır. Bu cəhətdən onun pyesləri ilə romanı arasında yazıçı konsepsiyasından irəli gələn fərqlər var. Həmin fərqlər K.Abdullanın pyeslərini onun romanından fərqli olaraq psixoloji yönümlü əsərlər kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Təbii ki, müəllifin «Yarımqıç Əlyazma» romanında kamill psixoloji portretlərin daşıyıcısı olan obrazlar var. Ancaq bu romanın bütün bədii qurum elementləri (portretlər də daxil olmaqla stüjet xətləri, motivlər, obrazlar, personajlar və s.), təhlillərdə qeyd olunduğu kimi, postmodernist roman konsepsiyasına tabedir.

Doğrudan da K.Abdullanın «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunu tamamilə yeni kontekstdə yozmaq cəhdləri, əslində, dünyanın tarixi zamanının ikinci minilliyini tamamlayıb üçüncü minilliyə başlayan çağdaş insanın fikir plüralizmini inikəs edir. İndi dünyada dəyərlərin, obrazlı desək, «demokratik» düzümü var. Keçmiş və bugün, təsdiq və inkar yanaşı yaşaya bilər. Bu, mahiyyətcə, yeni düzəndir. K.Abdullanın yaradıcılığı sübut edir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» bir epos kimi milli düşüncəmizi tarixin bütün epoxalarında aktual saxlayacaq. Bu abidədə daşınan etnopoetik dəyərlər daim müasirdir. «Dədə Qorqud» mətnində məkan və zamanın polifoniyası - çoxsəslilik var. Bu mətn istənilən bədii yozumda mənalana bilər. K.Abdulla həmin mətni gah komediya, gah faciə, gah şeir, gah postmodernist yönümdə bədiiləşdirir. Maraq-

lıdır ki, hər dəfə epos mətni bizim qarşımıza orijinal «sifətdə» - yeni məzmununda, fərqli yozumda, başqa kompozisiyada, seçilən bədii işarələr sistemi kimi çıxa bilər. K.Abdulla yaradıcılığının ədəbiyyatımız qarşısında əsas xidmətlərindən biri elə bu - «Kitabi-Dədə Qorqud» mətninin sonsuz bədii yozum imkanlarını «kaşf» etməsidir.

K.Abdullanın «Casus» pyesi öz məzmununa görə «Yarımqıç Əlyazma» ilə yaxından əsləşir. «Casus» pyesində məkan-zaman oğuz dünyasının «Kitabi-Dədə Qorqud» dövrünü əhatə edirsə, romanda oğuz tarixinin müxtəlif dövrlərini birləşdirən gizli bağlar ortaya qoyulmuşdur. Boğazca Fatmanın oğlunun casus kimi həbs olunması, casus əhvalatının Oğuzda necə bir faciə yarada biləcəyini qabaqcadan hiss edən Qorqudun ona oğlunu necə azad etdirməyin sirtini döyürməsi, Boğazca Fatmanın bir-bir oğuz bəylərinə yaxınlaşaraq oğlunun həmin bəydən olmasını söyləməsi və beləliklə, oğuz bəylərinin «zəif damarından» tutaraq, yəni onların hər birinin Boğazca Fatma ilə gənclikdə etdikləri sevgi macərəsindən istifadə edib, bəyləri «barmaqına dolamayı» və oğlunu azad etməsini pyes və romani birləşdirən əsas motivləri təşkil edir. Pyes romandan qabaq yazılmışdır. K.Abdullanın bu pyesi bir komediya və müəllif bu əsəri ilə kifayət qədər mənalı və düşündürücü güllüş yaratmağa nail olmuşdur.

«Casus» pyesi komediya, güllüş yaradıcı mətdir. Lakin bu güllüşün altında Azərbaycan-Oğuz milli tarixinin çox ciddi məsələləri vardır. Həmin məsələlər prof. T.Hacıyev tərəfindən çox geniş təhlil edilmişdir. Professora görə, «Oğuzun - türkün yayvəri tarixi gəlişində enmə və qalxma xətləri Kamalın bizzə tədqim etdiyi casus kodu ilə şərtlənibmiş: bu casus cilovlananda Oğuz qalxıb, cilovdan çıxanda Oğuz müvazinətini itirib» (6, s. 10). Prof. T.Hacıyev maraqlı bir məsələyə - «Dədə Qorqud» motivlərinin komediya janrında bədiiləşmə imkanlarına da toxunub. O yazır: «Dədə Qorqud motivləri bu günün ideyasına daha çox faciə, yoxsa komediya şəklinə uyğun gələrdi? Casus» komediyası ikinci sualı təsdiqləyir. Komediya alınıbmı? Alınıb. İnsan olmadı ki kimi görünəndə, özünü inkar edəndə, xislətinin əleyhinə gedəndə komik vəziyyətə düşür. Burada «Dədə Qorqud kitabının» Oğuz igidləri öz qəhrmanlıq orbitlərindən çıxıblar. Oğuz elinin bəylər boyu xan Qazan, dastursuzca Bayındır xanın yağışına basan, altmış min kafirə qan qudsuran Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, altmış erkək dərindən kürk eləso, topuqlarını örtməyən at ağzılı Aruz Qoca, Oğuz dövlətinin quru sərhədini təkcə qoruyan, ceyranı at üstündə qovub əlilə tutan igid Bəkil dastandakı ara əravdi Boğazca Fatmanın oynaslarıdır. Oğuzun tamam bilicisi, hər dediyi olan, qaibdən xəbərlər verən el atası, Qalın oğuzun müdrik ağsaqqalı Qorqud Ata, heç demə, həmin Boğazca Fatmanın oğlunun halal atasıymış» (6, s. 11). Əsərin janr təbiətinə gəlincə, «pyesdə komik şərait və komik obrazlar lazımı ədəbi-estetik norma ilə mövcuddur. Bu, iri həcmli parodiya. Əsil janrı novella-komediya» (6, s. 11).

«Beyrəyin taleyi» əsərində Beyrək obrazının bədii təqdimatı «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun öz obraz yaratma qəlibinin əsas konturlarına uyğundur.

Dastanda Beyrək oğuz milli-etnik dəyərlərinə sadıq, oğuz bəy-igid normalarının daşıyıcısı olan qəhrəmandır. O, sözün hər iki anlamında, yəni həm süjet hadisələrinin ağırlığını öz üzərinə alan «personaj-qəhrəman», həm də bu sözün «igid», «ər», «qorxubilməz döyüşçü», «alp-cəngavər» mənalarında olan qəhrəmandır. K.Abdulla pyesədə obrazın eposdan gələn bu keyfiyyətlərini saxlamaqla bərabər, süjet-obraz kompleksini «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun mahiyyət (altıda, gizlində qalan) planından müşahidə etdiyi ünsürlərlə zənginləşdirməklə oxuculara oğuz dünyasına onun görünməyən tərəflərindən baxmaq imkanını təqdim etmişdir. Yəni K.Abdulla üçün ifadə planı hamının görib bildiyi «Kitabi-Dədə Qorqud», mahiyyət planı isə özünün adlandırığı kimi «Gizli Dədə Qorqud»dur. Eposdan aldığı «Beyrək» süjetini bu gizlinlərlə (gizli ünsürlərlə) zənginləşdirməklə «Beyrəyin (bildiyimiz) taleyi»ni «bilmədiyimiz taleyi» kimi təqdim etməyi sözün hər mənasında bacarmışdır. Təsədüfi deyildir ki, müxtəlif aktyor kollektivləri, teatr studiyaları bu əsərə müraciət edərkən onu səhnələşdirmiş, mətbuatda əsər və onun uğurla keçən tamaşaları haqqında təqdirədirici məqalələr çap olunmuşdur (bax: 7; 8).

İki hissədən ibarət «Beyrəyin taleyi» dramı Dış Oğuz bəyi Aruz Qocanın evində bəylərin müzakirəsi ilə başlanır. Dış Oğuz bəyləri Qalın (hər iki, ümumi, bütöv) Oğuzun başçısı Salur Qazanın onlara qarşı təhqiramiz hərəkətini müzakirə edirlər. Qazan vaxtaşırı Oğuzun hər iki qolunun - İç Oğuz və Dış Oğuzun iştirakı ilə mərasim keçirib evini yağmaladımış. Lakin sonuncu dəfə Qazan ədalətsizliyə yol verir: yağmada yalnız İç Oğuz iştirak edir. Bu, Qalın Oğuzun birliliyinə böyük zərbə vurur. İncimmiş və təhqir olunmuş Dış Oğuz bəyləri İç Oğuzla düşmən olmaq haqqında qərar qəbul edirlər. Bəylər onlardan qız almış Beyrəyi çağırır Dış Oğuzun tərəfinə keçməyi təklif edirlər. Lakin Beyrək Dış Oğuzun küürəkani olsa da, Qazana xəyanət etmir: «Mən Qazana düşmən ola bilmərəm. Olsam, çörəyi məni tutar»; ...«Mən Qazandan dönmə bilmərəm. Dönərsəm, əynimdəki qaftanları kəfən olsun mənə. Dönərsəm, yeyib-İçdiyim otaqları zindan olsun mənə. Dönərsəm...» (2, s. 11).

Aruz Beyrəyi qılınclayır və yaralı Beyrək atının üstündə evinə çatmağa çalışır. Son anlarında onun gözlərinə vaxtilə əsirlikdə olanda aldatdığı kafir qızı görür. Beyrək son «etirafının» edir. Əsərdə çox maraqlı kompozisiya quran K.Abdulla «Beyrəyin taleyi»ni onun son sözləri ilə başlamaqla Beyrəyin ölmü-nəqədərkə həyatını «vərəqləmək üçün» maraqlı, həyəcanlı priyom işlədir.

Pyesədəki bütün hadisələr yaralı Beyrəyin can verdiyi qısa müddətdə yadlaşma (xatirələr) şəklində cərəyan edir.

Pyesin sonuncu şəklində Aruz tərəfindən ölmüclü halda yaranmış Beyrək öz evində təsvir olunur. O can verir. Qazana xəbər yollayır ki, onun intiqamını Aruzdan alsın. Son nəfəsdə kafir qızı Beyrəyin gözlərinə götürür:

«Yenə sənənsən? Sən məni izlədin, izlədin. Axır ki, məni öldürdün. Sənə verdim söz məni öldürdü. Taleyimə yazılmışdı o söz. Sən məni səsləyirsən? Hara?»;

«Yox məni Aruz qılınclamadı. Məni sənə dediyim söz qılıncladı. Bağışla məni, bağışla. Atanın, ananın ölmünə bais oldum. Səni əsir-yesir etdim. Aldatdım. Dönük çıxdım. Bağışlaya bilsən, bağışla. Bir vaxt gələcək...» (2, s. 60-61).

Göründüyü kimi, əsərdə çox maraqlı süjet qurulmuşdur. Müəllif bu əsərdə də öz üslubuna sadıq qalaraq «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının mahiyyət planında Beyrəklə bağlı aşkarladığı «gizlin nöqtələr» əsasında çox maraqlı, dramatik «tale» yaratmışdır. Bu tale müəllifin əsər boyu inkişaf etdir-diyi mistik bir xətlə bağlıdır. Bu xəttin semantik nüvəsi dastanın özündən gəlir. Həmin semantik nüvənin əsasında üç and (icmə) və onun pozulması durur:

Birincisi, Baybecanın əgər qızı olarsa, onu Bayburanın doğulacaq oğluna verəcəyi haqqında Oğuz bəyləri və Dədə Qorqudun şahidliyi ilə icdiyi and.

Bu andı Dədə Qorqud, Aruz və Baybecan pozurlar.

İkincisi, Baybecanın öz qızı Banıçəyi Bayburd hasarının bəyina verəcəyi haqqında Dədə Qorqud, Aruz və Bayburd bəyinin iştirakı ilə icdiyi and.

Bu and da pozulur? Həyata keçir.

Üçüncüsü, Oğuzla qayıtmaq istəyən Beyrəyin xilas olacağı təqdirdə gəlib kafir qızını halallıqla alacağı haqqında icdiyi and.

Bu and da Beyrək tərəfindən pozulur.

Bu andların icilməsi və onların pozulması «Beyrəyin taleyi» pyesinin mistik leytmotivini təşkil edir. K.Abdullanın «Beyrəyin taleyi» əsərində gerçəkləşdirdiyi xətt onun «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun mahiyyət planında aşkarladığı semantik laydır. Müəllif dastan haqqında yazır: «Nəhayət ki, Söz «Baybecan məlik - Dəli Qarcar - Bayburd hasarının bəyi» üçlüyündən intiqam alır. Baybecan məliyin Oğuz bəylərinə icdiyi andını indi bir daha yada salaq. Sonra onun öz verdiyi sözümdən qaçma cəhdlərini də xatırlayaq. Sözə bu cür rəftar höküm cəzalanmalıdır. Cəza budur: «qırx gün, qırx gecə toy-dügün eladılar. Beyrək yigitlərlə murad verdi, murad aldı». Bəli, cəza Beyrəyin sevgilisinə qovuşmasıdır!.. Nəhayət ki, Sözün iradəsi, hökmü həyata keçir. Bu, qurbanlar, məhrumiyyətə bahasına başa gəlsə də, nəhayətdə haqiqətə çevrilir. Bəs bizim qəhrəmanımızın - Beyrəyin Sözə verdiyi söz nə cür olur?!»; «Sözə verdiyi vədə xilaf çıxdığı, məsum və təmiz bir qızı (Bayburd hasarı bəyinin qızını - Y.İ.) aldatdığı, deməli, Oğuz dünyasının və dövrünün (eləcə də bütün dövrlərin) mənavi və əxlaqi kodeksinə zidd hərəkət etdiyi üçün Beyrək artıq məhkumdur» (9, s. 208-209, 210)

Pyesədə Beyrəyin ölmünə gətirən «mistik» xətt nə qədər maraqlıdırsa, Oğuz bəylərinin və Dədə Qorqudun yurda düşməni Bayburd bəyi ilə etdikləri gizli dostluq isə düşündürücüdür. Lakin K.Abdulla bu xətti də dastanın mahiyyət planındakı gizli nöqtələrin aşkarlanma yolu ilə qurmuşdur.

Bu münasibətlərdə hərənin bir məqsədi var. İlk növbədə Dədə

Qorqudu məqsədi xüsusilə maraqlıdır. O, Oğuzun birliliyindəki siyasi-mənəvi çatları götürür və buna qarşı tapmaq istəyir. Bayburd hasarı Oğuz elinin çox güclü düşmənidir. Oğuz zəifləyirsə, o, eli-obanı məhv edə bilər. Dədə Qorqud Bayburd hasarı ilə gizli sazişə getməklə bu təhlükəni zərərsizləşdirmək istəyir. Onun bu ali məqsədi pyesdə iki nöqtədə çox aydın şəkildə ifadə olunub:

Birincisi, Bayburd məliyi ilə Baybecanın sazişinə münasibətidir: «Bəlkə, bu saziş Oğuz böyük dünya yoluna çıxardı, İlahi, amin!» (2, s. 18).

İkincisi, Bayburd məliyindən gələn adamlar Baniçiqayın əvəzində Beyrəyi uğurlayıb Bayburda aparanda onun məliyə yolladığı ismarıca: «Dədənin məsləhəti belədi ki, Beyrəyi Bayburd içində böyrək yaği içində kimi saxlayasan. Beyrəyi burada baş-ayaq edəsən. Ta ki, Oğuz, Bayburd üzübüz durmaya. Qan tökülməyə» (2, s. 40).

Baybecan bəy də Bayburda bağlanmış sazişdə o məqsədlə iştirak etməyə razı olur ki, Oğuzla Bayburd arasında düşmənçiliyə son qoyulsun. Bayburd bəyi ona dost olduğunu bildirdəndə Baybecan belə cavab verir: «Oğuz dost ol, məlik» (2, s. 17).

Aruzun isə bu sazişdə öz niyyətləri vardır. O, Dış Oğuzun başçısıdır, Oğuz elinin bəylərbəyisi olmağa iddialıdır və Salur Qazan tərəfindən daim sıxışdırılır. Onun Bayburd məliyi ilə sazişi artıq öz mövqeyini möhkəmləndirməyə xidmət edir. Lakin o, bu sazişə sadıq deyildir. Beyrəyin ölüm xəbəri çixanda Baniçiqayın Bayburd məliyinə veriləcəyi haqqında gizli sazişin itiracısı olsa da, qızı oğlu Basata almaq istəyir. Məqsədi artıq ölmüş Baybecanın var-dövlətindən pay qamarlamaqdır.

K.Abdulla «Kitabi-Dədə Qorqud»un mahiyyət planında aşkarladığı nöqtələri pyesə gətirməklə gərgin dramatik məzmunu, maraqlı süjetə və bədii dəyəərə malik əsər yaratmışdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatı və qorqudşünaslığında yeganə müəllifdir ki, həm bədii, həm də elmi yaradıcılığının əsasında eyni metod durur: eposun ifadə planındakı (üst, zahiri qatındakı) semantik boşluqları tapıb, oradan mətnin mahiyyət planına (alt, batini qatına) enərək «Gizli Dədə Qorqud»u aşkarlamaq. Prof. R.Bədəlov yazır: «Əslində, «gizli» sözü o demək deyil ki, Dədə Qorqud bizdən nəyi isə gizlədir. «Gizli» sözü yeni-yeni mənalara sonsuzluğuna, deyilmiş sözün hələ deyilməmiş mənasının ortaya çıxarılmasına işarədir» (10, s. 10).

Beləliklə, K.Abdulla artıq uzun illərdir ki, bu üsulla çox maraqlı bədii və elmi əsərlər yazır. Onun bədii-elmi yaradıcılığı artıq dünya şöhrəti qazanıb: bu əsərlərin bir çoxu Fransada, Rusiyada, Türkiyədə, Braziliyada və s. ölkələrdə nəşr olunub və yeni tərcümələr hazırlanmaqdadır. Əslində, K.Abdullanın «Dədə Qorqud» əsərindəki bədii və elmi yaradıcılığı bir-biri ilə məzmunca sıx bağlı olub, bitib-tükənməyən hadisədir. Əgər biz bu yaradıcılığı «bir kitab» («Kitabi-Dədə Qorqud») haqqında yazılmış «bir kitab» kimi səciyyələndirsək, müəllifin özünün yazdığı kimi, «bu kitabın yazılışı, görünür, heç zaman bitməyəcək» (9, s. 11). Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında

«Dədə Qorqud» motivləri əsasında hələ bundan sonra da yeni-yeni əsərlər meydana çıxacaq və ulu abidəmiz milli ədəbiyyatımızı və milli ədəbi düşüncəmizi zənginləşdirməkdə davam edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. «Casus» (pyes) / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 290-322
2. Abdulla K. «Beyrəyin taleyi» (iki hissəli dram) / K.Abdulla. «Unutmağa kimsə yox». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, s. 4-61
3. Abdulla K. «Yarımqıç Əlyazma». Bakı: «XXI» - YNE, 2004, 288 s.
4. Turabov H. «Yaratdıqca yaşayırdıq» / K.Abdulla. «Unutmağa kimsə yox». Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, s. 3
5. Turabov H. «Rənglərin sirri» / K.Abdulla. «Ruh». Bakı: Azərşə, 1998, s. 3-4
6. Hacıyev T. Həmişəyaxar Dədə Qorqud ədəbiyyatı / Qorqud ədəbiyyatı (bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 4-14
7. Həşimli H. «Beyrəyin taleyi»nin daha bir səhnə həyatı (Y.Məmmədliyəv ad. Naxçıvan Dövlət Universitetində K.Abdullanın «Beyrəyin taleyi» pyesinin tamaşası haqqında) // «Ədəbiyyat qəzeti», 1999, 18 iyun
8. Naxçıvan Dövlət Universiteti: tələbə teatr studiyası (K.Abdullanın «Bamsı Beyrəyin andı» əsərinin NDU-da tamaşaya qoyulması haqqında) // «Azərbaycan müəllimi» qəz., 1999, 6-12 may
9. Abdulla K. Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud Bakı: Mütərcim, 2009, 376 s.
10. Bədəlov R. Elmi redaktordan / K.Abdulla. Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud Bakı: Mütərcim, 2009, s. 10

Summary

“Kitabi-Dede Gorgud” takes a special place both in scientific and in artistic creation of K.Abdulla whose works on these theme differ from the works of his contemporaries by many peculiarities. In K.Abdulla’s opinion “Kitabi-Dede Gorgud” consists of two levels: obvious and latent ones. The former is called by K.Abdulla “plan of expression”, the latter is called “plan of essence”. In the scientist-writer’s opinion there are symbolic points in text of “Dede Gorgud” that inform about lower layers of the epos, about its mysterious world. While tracing these points K.Abdulla proposes to Azerbaijanian readers the brilliant artistic interpretation. Scientific and artistic creation of K.Abdulla connected with the motives of “Dede Gorgud” is based on this method. The novel “The unfinished manuscript” as a work that realizes the conception of postmodern approach is the “last stage” in the creation of K.Abdulla connected

with "Dede Gorgud". Really in this novel all previous works by K.Abdulla upon the motives of "Dede Gorgud" as if are generalized in the model of postmodern interpretation.

The plays by K.Abdulla "The Spy" and "The lot of Beyrek" are closely connected with the novel "The unfinished manuscript" by their content and conception of interpretation. According to the laws of dramatic genres "The Spy" is a comedy and "The lot of Beyrek" is a drama and in a sense it is also a tragedy. It reflects invisible sides of Oguz reality that always led Oguz people to troubles and disasters.

Though the play "The Spy" is a comedy, it reflects in quite a different perspective invisible, problematic sides of Oguz people's life by the laughter code. In this play "The Spy" K.Abdulla considers Oguz reality in the light of laughter and in the play "The lot of Beyrek" in the light of gravity. The difference between these two plays isn't in the aforesaid lights. Each of these plays is an independent dramatic play that is remarkable for its theme, content, table of contents, ideas, plan of metaphorical expressiveness etc.

Yeganə QURBANOVA*

İLK ADDIMIN UĞURU

Fikrət Sadiqın "Ana əli" poeması və bundan sonra yazıb çap etdirdiyi "Dəniz küçəmizə gəlir", "Vətənin əl boyda daşı", "İki mələk" və s. şeirləri ilk vaxtlardan ədəbi tənqidi diqqətini çəkmişdi.

O, "Tüfəngim" şeirini hələ orta məktəbdə oxuyarkən qələmə almışdı. Məktəb divar qəzeti üçün yazdığı bu şeir və o zaman ədəbiyyat müəlliminin diqqətini cəlb etmiş və müəllimi ona "yazsan səndən bir şey çıxar" demişdi. Sonra Bayılada sənət məktəbində oxuduğu illərdə 14 yaşında Həsənoğlunun qəzəlinə nəzərə olaraq yazdığı, sual-cavab şəklində klassik üslubda qurulmuş bu misralar onun istedadından xəbər verirdi.

Gəldim məktəbxanəyə, elmi-fənni-dərsi qanımlı,
Nə məktəb, məktəbi-sənət, nə sənət, zəhməti-şanımlı.

Fikrət Sadiqın respublika mətbuatında çap olunmuş ilk şeiri "Bahar" şeiri idi (1946-cı ildə Bakıda "Azərbaycan gəncləri" qəzeti). "Bu şeir onu isitmədi, əksinə ömrünə qış gətirdi. Bu şeiri dərc edənə hardansa öyrənib bilməmişdi ki, Fikrət Sadiq "xalq düşməni"nin oğludur, ondan sonra onun yazılarını dərc etmədilər. On il mətbuat onun üzünə bağlı qaldı (8, s. 9). Yalnız 1956-cı ildə ADU-nun Filologiya fakültəsinin birinci kursunda oxuyarkən

"Gənclik nəğmələri" almanaxında yenidən onun əsərləri işıq üzünə gəldi və ilk dəfə "Artist", "Ana əli" adlı şeirləri çap olundu. 1961-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdi. Fikrət Sadiq haqqında yazılan məqalələrdən birində oxuyuruq: "Ədəbi gənclik bölməsində çıxış etməyə başlamış Fikrət Sadiqın şeirlərlə maraqlanmamaq olmaz. Yazdığı şeirləri göstərir ki, onun müəyyən dərəcədə həyat təcrübəsi vardır. Gənc şairə xas olan təvazükarlıq, sadəlik şeirlərində də özünü göstərir. Fikrət Sadiqın şeirləri əldən-ələ gəzir və rəğbətə oxunur.

Təxminən bir il bundan qabaq tələbələr böyük lövhənin qabağına yığılmış və "Filoloq" divar qəzetinin növbəti nömrəsini oxuyurdular. Qəzetdə çap edilmiş bir qoşma oxucuları çox maraqlandırmışdı; hətta oxuculardan biri həmin qoşmanı cib dəftərinə köçürmüşdü. Qoşmanın müəllifi isə onlara tanış deyildi, çünki F.Sadiq hələ birinci kursda oxuyurdu. Bu, əlbəttə, gənc bir şair üçün çox böyük müvəffəqiyyətdir. Qoşmanın bir bəndi belədir:

Bulud kimi hicran alıb üstümü,
Alışırım görən yoxdu tüstümü;
Hirsəndimi? Utandımı? Küsdümü?
Yerə baxır, mənə sarı baxmayır (2, s. 355).

Fikrət Sadiq 1988-ci ildə "Müsfıq şeirinin şəfqətinə yol getmək olar" adlı məqaləsində ilk addımlarındakı çətinliyi yada salıb yazırdı: "1949-cu ili xatırlayıram. Müsfıqın tutulmağından on ildən çox keçirdi. Tərtərdə işıqçı işləyirdim. Müsfıqın adı yasaq olsa da Tərtərçayın ləpələri onun "Tərtərşes nəğmələri"ni qəmli-qəmli zümzümə edirdi... Tərtərçayın qolları arasında bir yaşıl ada vardı... Bu adada Bakıdan sürgün edilmiş bir adam yaşayırdı. Adı görək ki Yəhya idi. Müsfıqi əzbər belirdi. Buna görə də onu böyük şəhərdən sürgün etmişdilər... Bir aqşam mənə Müsfıqın şeirləri köçürülmüş bir dəftər verdi, deddi ki, "qorxmursansa, oxu! Götürəm, şeirdən başın çıxır". Dedim, "nədən qorxacağam? Mənim də atamı o tıhatutda tutublar".

Üç il əvvəl 1946-cı ildə Bakıda sənət məktəbində oxuyanda "Bahar" adlı şeirim "Azərbaycan gəncləri" qəzetində dərc olunmuşdu. Yəhya bunu bildirdi. Amma bilmirdi ki, ikinci şeirim işıq üzünə gəlmədi. Heç ondan sonra ta 1956-cı ilədək – düz on il bir misram da çap olunmadı. Nə qədər ki, stalinçilər hakimiyyət başında idilər, mənə "xalq düşməninin oğlu" dedilər" (7, s. 246).

Atası 1957-ci ildə bəraət aldıqdan sonra Fikrət Sadiq "Atam qayıtdı" (1957) şeirini yazmış və burada öz daxili dünyasındakı təlatüm, atasız keçirdiyi günləri, işıqçəkən fəhlə olduğunu və s. qələmə almışdı:

* Bakı Dövlət Universiteti

... Gücsüz, zəif əllərim
On üç yaşından
Məfil çəkəmədən
Oldu qançır-qançır.
Öz cırağımız sənə də,
Naftalanda, Tərtərdə
Nura qərç etdim
 evləri, küçələri.
Adımı qoydular "İşiq əmi".
Bu sözün kölgəsində
Qorudum gəncliyimi (6, s. 35).

2008-ci ildə Fikrət Sadiq haqqında nəşr olunmuş bir kitabın yeddinci səhifəsində yazılıb ki, şair atasının həyatından bəhs edən "Yetim Abbas" povesti üzərində işləyir (8, s. 7). Qeyd edək ki, Fikrət Sadiqın atası Abbas kişi körpəlikdən doğmalarını itirdiyinə görə bir müddət dayısının himayəsində yaşamışdı. Buna görə də ona "Yetim Abbas" deyirlərmiş. Povestin sonrakı tələyinin necə olduğunu bilmək üçün Fikrət Sadiqın özündən soruşduqda, şair cavab verdi ki: "Bəli "Yetim Abbas" adlı povest üzərində işləyirəm. Povestdən müəyyən hissələr hazır olsa da, əsər hələ ki tam yekunlaşmayıb".

Yaradıcılığının ilk addımlarında Fikrət Sadiqın bir sıra şeirləri Şamaxıda çıxan "Yeni Şirvan" qəzetində, "Kommunist", "Ədəbiyyat və incəsənət", "Azərbaycan gəncləri", "Azərbaycan pioneri" və s. mətbuat orqanlarında çap olunmuşdur. Xalq yazıçısı Anar Fikrət Sadiqın ilk yaradıcılıq illəri haqqında yazır: "O vaxtlar hələ indiki şöhrətlərinə çatmamış Fikrət Sadiqla Fikrət Qocanı bəzən dəyişik salırdılar. "Qoca" sözü Fikrət Sadiğa daha uyğun gəlirdi. Ümumiyyətlə, Fikrət Sadiqın zahiri görünüşü onu tanıyan insanlarda müxtəlif anımlar oyadırdı. Şairin portretini çəkmiş Toğrul Nərimanbəyov onu Gürcüstanlı rəssam Pirosmaniyə bənzərdirdi. Qabil israr edirdi ki, zahiri görkəminə, mənəvi saflığına görə Dədə Qorqud roluna məhz Fikrət Sadiği çəkmək lazımdır. Onu gah Balzaka, gah Mopassana oxşadırdılar" (4, s. 3).

Fikrət Sadiq onun Fikrət Qocayla bəzən müqayisə edilməsinə görə sonralar "Fikrətdən Fikrətə" şeirində yazırdı:

*Mən tələsib qocalanda demişdin:
"Fikrət Sadiq, sən qocalma qoca var".
Bir dünya ki, Qocanı da qocaltdı,
Bu dünyadan baş götürüb "qaça" var! (5, s. 99).*

Şairin "Cığır" (Bakı: Azərənəşr, 1963, 45 s.) adlı ilk şeirlər kitabı 1963-cü ildə nəşr olunmuşdur. Daha sonralar şair otuzdan çox şeirlər kitabı, bir neçə publisistik topluları çap etdirmişdir. "Cığır" kitabına ön sözün müəllifi

Bəxtiyar Vahabzadə yazmışdı: "Fikrət Sadiq ilk şeirlərindən diqqətimizi cəlb edən gənc şairlərdəndir. O hələ universitetdə tələbə ikən, mən onun şeirlərində təzəlik, orijinallıq, özünü məxsus ifadə tərzini görmüş və onu həmişə izləmişəm..." (1, s. 3). İlk kitabı haqqında yazılan məqalələrdən birində isə oxuyuruq: "Bu ("Cığır"), şairin ilk kitabıdır. Həmin şeirlər gənc şairin döyünən ürəyi, arzuları, diləkləridir. Onun tərənnümü etdiyi yüksək ideyalar oxucunu pərdindən düşündürür, onun qəlbinə hakim kəsilir. Buradakı şeirlər Azərbaycan döreyasının sıralarına istedadlı gənc şair gətirmişdir" (9, s. 357).

Kitabdakı şeirlər sanki bir insanın doğulduğu gündən həyatının bütün mərhələlərini əks etdirir. "Layla" şeiri dünyaya göz açmış körpələr üçün "bəşik üstə kölgə salan qanaddır"sa, "Buna hicran deyirsən?" şeiri gənclik illərinin sevgisini özündə əks etdirir. "İnsan ölümü utandırır" şeirində isə həyat eşqi ölümə qalib gəlir və ölüm yaşamaq, yaratmaq istəyən insanın qarşısında aciz qalır.

Gənc şairin ilk kitabını "Cığır" adlandırması, sözsüz ki, təsadüf ola bilməzdi. Cığır yola qovuşmaq cəhdi ilə açılır. Fikrət Sadiq da sənət yoluna ilk izini salırdı: "Cığır". Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı: "Fikrət bu ilk kitabının adını "Cığır" qoymuşdur. Müəllif "Cığır" şeirində insanların ayaq izləriylə açılmış "cığırın dili" ilə çox gözəl deyir:

"Addım ürək ağrıtısa da,
Həyatımdır ayaq izi.
Mən ot basmış bir cığırım,
İnsan üçün darıxıram (7, s. 357).

"Cığır" kitabındakı şeirləri mövzularına görə, əsas etibarilə, iki qismə bölmək olar: I. *İnsan mövzusu*. II. *Məhəbbət mövzusu*.

İnsan mövzusu 60-cı illər ədəbiyyatı üçün təsadüfi mövzu deyildi. "Mən adıca insanam", "İnsan ölümü utandırır", "Saat və ürək", "Ə", "Bir təyyarə uçur" və s. şeirləri bu qəbildəndir. İlk kitabındakı şeirlərin mühüm bir qismində *insan* və onun problemlərlə əlaqədar məsələlər (onun ucalığı, aliliyi, cəmiyyətdəki rolu, sülh və azadlıq eşqi ilə çərpinən ürəyi, arzuları, idrakı, daxili dünyası və s.) birbaşa və poetik orijinallıqla əks edilir.

Fikrət Sadiqın ilk kitabındakı şeirlərinin doğurduğu təəssürat maraqlı idi. Təsədüfi deyildi ki, onların əsasında Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı: "İnsan kainatın müqabilində bir zərərsiz olsa da, adı insan ömrü intəhasız zamanın bir saniyəsi olsa da, o, kainatın və əbədiyyətin sirlərini öyrənməyə qadirdir. Fikrət kainatın sirli əlifbasını oxumağa başlayan, öz idrakı ilə bu mübhəm sirləri öyrənməyə can atan adı insanın sonsuz qüdrətini tərənnüm edir" (3, s. 3).

"Eh, sizə nə var ki...", "Buna hicran deyirsən?", "Gül ləçəkləri" adlı şeirlər isə məhəbbət mövzusunda idi.

Kitabdakı şeirlər sərbəst vəznədir. Amma heca vəznində olanlar da var (“Qızıl lalələr” və s.). İlk kitabında bir neçə şeiri isə (“Gül ləçəkləri” və s.) həm heca, həm də sərbəst vəznin qarışığından yazılmışdır:

Gözəlliyi ürəklərdə

Gəzib axtaraq.

Ürək bir ev yiyəsidir,

Gözəllik – qonaq.

*Bilmirəm nədəndir sənin yanında
Səndən danışmağa qüdrətim olmur.*

*Elə ki, birçün gün ayrıldım, onda
Səndən başqa sözümlə söhbətim olmur (3, s. 3).*

Fikrət Sadiq heca və sərbəst vəznin qarışığından ibarət şeir yazdığı bu günə kimi davam etdirir.

İlk kitabında toplanmış şeirlərin uğurlu davamı kimi Fikrət Sadiq sonralar bir-birindən maraqlı mövzularda yüzlərlə şeirlər yazdı və bu günə kimi otuzdan çox şeirlər kitabının müəllifidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bəxtiyar Vahabzadə. “Yola çıxan cığır” (6n söz) // Fikrət Sadiq. “Cığır” kitabına müqəddimədən. Bakı: Azərnaşr, 1963, 45 s.
2. Fazil. “Sənin dəftərçənin dürdanələri” // Fikrət Sadiq. Taleyin acığına. Bakı: Çinar-çap, 2003, 526 s.
3. Fikrət Sadiq. Cığır. Bakı: “Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı”, 1963, 45 səh.
4. Fikrət Sadiq. Xüsusi buraxılış. Bakı: iyun 2000-ci il.
5. Fikrət Sadiq. İşlə ev arasında. Bakı: “Gənclik”, 1997, 179 səh.
6. Fikrət Sadiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, 380 s.
7. Fikrət Sadiq. Taleyin acığına. Bakı: “Çinar-çap”, 2013, 526 səh.
8. Gülxani Pənah. Fikrət Sadiqın poetikası. Bakı: Şirvanəşr, 2008, 345 s.
9. Hafiz Hüseynov. “Cığır” // Fikrət Sadiq. Taleyin acığına. Bakı: Çinar-çap, 2003, 526 s.
10. Tofiq Hüseynoğlu. Söz – tarixin yuvası. Bakı: Azərnaşr, 2000, 164 s.

DİLÇİLİK

Anar FƏRƏCOV*

Dilin sosial diferensiallaşmasının səbəbləri

Açar sözlər: diferensiallaşma, sosial qrup, gender dilçiliyi, sosial dialektlər, jarqon

Dil cəmiyyət daxilində inkişaf edir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə müxtəlif sahələr üzrə diferensiallaşır. Sosial faktorlar cəmiyyətə hər bir məsələdə öz təsirini göstərir. Bu məsələlərdən biri də dilə təsirdir. Çünki dildən insanlara lazım olduğu qədər istifadə edir. Yəni ki, dildə bütün sözlərə yox, yalnız ona ehtiyacı olan hissələr müəyyən bir sosial qrup üçün lazım olur. Dilin sosial diferensiallaşması dedikdə, müxtəlif sosial sinfi dialektlərin “dilləri” nəzərdə tutulur. Əslində dilin sosial diferensiallaşması o dildə danışan insanların sosial xarakteristikasına çevrilir.

Dilin sosial diferensiallaşması müxtəlif dövrlərdə sosial qrupların genişlənməsi nəticəsində çoxalmışdır. Bunu nəzərə alaraq bu diferensiallaşmaları aşağıdakı şəkildə bölmüşdürə bilərik: **1. Sosial-sinfi diferensiallaşma; 2. Sosial-peşə diferensiallaşması; 3. Sosial-ideoloji diferensiallaşma; 4. Sosial-ərazi diferensiallaşması; 5. Genderə görə diferensiallaşma; 6. Yaş fərqi görə diferensiallaşma.**

1. Sosial-sinfi diferensiallaşma. Bu cür diferensiallaşma dedikdə, müəyyən sosial qruplar - təbəqələr arasındakı fərq nəzərdə tutulur. Cəmiyyətdə müxtəlif təbəqələr mövcuddur – varlılar, kasıblar, savadlılar, savadsızlar, şəhərlilər, kəndlilər, fəhlələr və s. Cəmiyyətin yüksək təbəqəsində dayanan insanların “dil”ini “aristokratların dili”, “burjuaziyannın dili”, “ziyalıların dili” və s. adlarla adlandırırlar. Bu insanlardan varlılar öz “dil”lərində daha çox bahalı əşyaların adlarını, bahalı yemək adları və s kimi bu qisim sözlərdən istifadə edirlər ki, cəmiyyətin digər təbəqələrindən fərqlənsinlər. Bu, onların gündəlik həyat tərzilə bağlıdır. Ziyalı təbəqəsi isə mədəni nitqdən, terminlərdən və ədəbi dildən istifadə edirlər, kobud ifadələrə çox az hallarda yol verirlər. Şəhərlilər və kəndlilərin “dil”i arasında da müəyyən fərqlər mövcuddur. Şəhərlilərin gündəlik həyatda istifadə etdikləri sözlər şəhər həyatı ilə sıx bağlı olan sözlərdir və kəndlilərin bu sözlərdən gündəlik istifadə etməsinə ehtiyac olmur. Kəndlilər daha çox əkinçiliklə, maldarlıqla və s kənd həyatı ilə bağlı sözlərdən istifadə edir. Dilin sosial-sinfi diferensiallaşması müəyyən dövrlərdə özünü ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Lakin müasir texnologiyaların inkişafı onu göstərir ki, bütün təbəqələr arasında müəyyən yaxınlaşma gedir.

* Bakı Dövlət Universiteti

II. Sosial peşə diferensiallaşması. Müasir dünyada ən böyük dil diferensiallaşması prosesi peşə diferensiyasında baş verir. Çünki cəmiyyət inkişaf etdikcə müxtəlif elm sahələri, müxtəlif texnologiyalar, müxtəlif peşə sahələri meydana gəlir. Buna görə də bu proses müasir dövrdə daha da intensivləşmişdir. Xüsusən inkişaf etmiş dillərdə çox aydın şəkildə hiss olunur.

Dilin sosial-peşə diferensiallaşmasını onların qarşılıqlı əlaqəsində səciyyələndirərək R.O.Şor yazır: "Harada ki, cəmiyyətin strukturunda müxtəlif istehsalat məqsədlərinə xidmət edən xüsusilaşmış sinif və qruplar ayrılır, həmin cəmiyyətin dili uyğun sosial dialektlərə bölünür. Harada ki, təkcə əməyin bölünməsi (bela bölünmə isə hər yerdə müşahidə olunur, bəsit mədəniyyəti olan xalqlarda cinslərin diferensiallaşması ilə uyğundur, buradan da xüsusi, qadın dili təzahür etmişdir) vardır, hər istehsalat sahəsi özünün xüsusi "texniki terminləri" ilə ehtiyatını – istehsalatdakı rolu ilə bağlı olan və başqa istehsalat qruplarından ayrılmaz olan iş alətləri və proseslərin adlarını yaratmağa məcburdur".(12, s.100). Dilin sosial-peşə diferensiallaşması digər diferensiallaşma qruplarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu dil diferensiallaşması daha intensiv inkişaf edir, bu qrupun üzvləri eyni yerdə deyil müxtəlif yerlərdə yaşayırlar, öz "metadil"indən başqa ədəbi dildən geniş istifadə edirlər, elm və texnikanın diferensiallaşması nəticəsində meydana gəlir.

III. Sosial-ideoloji diferensiallaşma. Dilin ideoloji diferensiallaşması müəyyən bir ideologiyanın dildə geniş şəkildə yayılması deməkdir. Dilçiliyin indiyə kimi araşdırdığından aydın olur ki, bizim dövrümüzdə belə bir dildə danışıqların ideoloji diferensiallaşması nəticəsində köhnə yazılı dillərin parçalanması proseslərində yeni ədəbi dillər yaranır.(1, s.368) İdeoloji faktorların dilə təsiri xalqın yaşadığı tarixi zaman və bu zaman içində baş verən siyasi, sosial, dini, ədəbi və s. digər proseslərdir. Bu təsir özünü yalnız dilin leksik-semantik səviyyəsində hiss etdirir, lakin bu təsir hətta dilin leksik-semantik səviyyəsində o qədər күзүдү ki, heç bir fərqli dil, və ya ədəbi dil əmələ gətməsindən qətiyyən danışmaq olmaz. İdeoloji diferensiallaşmanın yaranmasına səbəb cəmiyyətdə müxtəlif siyasi, sosial, mədəni, dini ideyalara xidmət edən insanların dilində aydın şəkildə hiss olunur. Millətçilik ruhuna daha çox bağlı olan insanlar milli hisli sözlərdən, dini inancı çox güclü olan, müəyyən dini cərəyanlara xidmət edən insanların leksikasında dini inanca bağlı sözlərdən və s. digər cəmiyyətin sosial qruplarının leksikasından da bu cür təhlil etmək olar.

IV. Sosial-ərazi diferensiallaşması. Dilin sosial-ərazi diferensiallaşmasının tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Güman olunur ki, bu tarix təqribən maldarlığın əkinçilikdən ayrıldığı dövrdən başlanır. Hətta mütəqayisəli-tarixi dilçiliyin bəzi nümayəndələri belə hesab edirdi ki, Ulı dilin özü belə əvvəlcədən dialektlər şəklinə mövcud olub. Dilin sosial-ərazi diferensiallaşması daimi inkişaf prosesi keçmişdir. Feodalizm dövründə bu proses daha da sürətlənir və ərazi dialekt şəklinə düşür. Kapitalizm dövründə isə vəziyyət tamam dəyişdi. Bunun müxtəlif səbəbləri var. Bu dövrdə mərkəzi dövlətin qüvvətlənməsi,

iqtidadi əlaqələrin genişlənməsi, millətin təmərküzləşməsi, sərhədlərin ləğv edilməsi, elm, sənaye, kənd təsərrüfatının inkişafı, müasir texnologiyaların - internetin sürətli inkişafı, mərkəzləşmiş sosial bazanın formalaşması, insanların sürətli informasiyaya yiyələnməsi və s. digər proseslər, həmin dildə danışıqların arasında müxtəlif əlaqələrin inkişafına təsir etdi və dialektlərin şivələrin yaranması prosesi zəifləməyə başladı. Lakin bunlara baxmayaraq, dünyanın müxtəlif dillərində, hətta inkişaf etmiş dillərdə belə dialekt və şivələr mövcuddur. Müasir dövrdə dialekt və şivələr ədəbi dilin güclü təsiri altına düşür. Bu proseslər xalqın təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, insanların köçmə prosesi və digər faktorlar mühüm rol oynayıb.

V. Gendər görə diferensiallaşma. Gendər görə diferensiallaşma son dövrdə xaricdə geniş formada daha çox tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Bu mövzuya aid olan ilk əsərlərdən biri Amerika dilçisi R.Lakoffun «Dil və qadının yeri» əsəridir. Onun fikrincə, dilin qadın variantının kişi variantından əsas fərqləri aşağıdakılardır: qadınlar 1) kişilərin istifadə etmədikləri sözləri işlədirlər (məsələn, mauve (mauv) «açıq çəhrayı-bənövşəyi»; 2) daha çox «boş» qiymət bildirən sifətlərdən istifadə edirlər (sweet - şirin, divine - cutə - ağıllı, hazırcavab, zirək, dan. xoş, qəşəng, məlahətli); 3) kişilərin təsdiq formalarını işlətdiyi yerdə sual formalarından istifadə edirlər; 4) ədəbi, nəzakətli, mərifətli formalarından istifadə edirlər; 5) qadınlar daha çox tərəddüd, şübhə, inamsızlıq ifadə edən formaları işlədirlər (well, you know, I guess, I thing - yaxşı, siz bilirsiniz ki, mən təxmin edirəm, mən güman edirəm); 6) daha çox qüvvətəndirici adatlardan istifadə edirlər (so nice, very nice); 7) düzgün qrammatikadan istifadə edirlər.

Tədqiqatların nəticəsi onu göstərir ki, hətta kişilər və qadınlar danışıq prosesində özlərini fərqli aparırlar. Qadınlar nitq prosesində daha çox konservantlığa meyillidirlər. Dildə yeniliyə qədar də meyilli deyillər. Kişilər əksinə daha çox yenilikçidirlər. Qadınlardan fərqli olaraq, kişilər onların təbiiinə görə sət danışıq tərzinə malikdirlər.

VI. Yaş fərqi görə diferensiallaşma. Dil bildiyimiz kimi, hər yaş fərqi görə insanlar arasında fərqli istifadə potensialına malikdir. İnsanlar əsasən, yaşa görə 3 qrupa ayrılır: kiçik yaşlılar, orta yaşlılar, qocalıq dövrü. Dil daim dəyişir və hər bir sonrakı nəsil valideynlərdən dili bir formada qəbul edərək onu öz uşaqlarına bir qədər dəyişmiş formada ötürür ki, bu da dil dəyişməsi və inkişafı prosesini təşkil edir. Dil dəyişikliyi nəsil dəyişikliyinə təsiri ilə bağlı yaranır. Lakin ədəbi dil üçün əsas xüsusiyyətlər orta nəslin dili götürülür. Gənc nəsil öz dilində yenilikçiliyə daha çox meyillidirlər. Yaşlı nəsil isə mühafizəkarlığı qoruyur. Bunu biz gündəlik həyatımızda baş verən proseslərdə çox aydın şəkildə hiss edirik. Qoca nəsil hətta istifadədən çıxan sözlərdən də istifadə edirlər. Onların danışıq sistemi, səslərin akustik vəziyyəti, cümlələrin qrammatik quruluşunda sadə cümlələrə meyillik yaşlı insanların xüsusiyyətlərinə aiddir.

Gönlər və uşaqlar daha çox sual verməyə, təkrarlardan, sadə cümlələrdən istifadəyə meyillidirlər

Beləliklə, dilin sosial diferensiallaşması müxtəlif proseslər nəticəsində yaranır. Yuxarıdakı izahlardan aydın oldu ki, hər sosial diferensiallaşma qrupunun yaranmasında müxtəlif səbəblər vardır. Bunları ümumiləşdirək belə qonağa gələ bilirik ki, cəmiyyətdə müxtəlif sosial təbəqələrin mövcud olması, müxtəlif sosial, siyasi, mədəni, elmi yeniliklərin baş verməsi, yeni peşə sahələrinin yaranması, cinsi və yaş fərqlərinin olması və s. digər proseslər dilin sosial diferensiallaşması üçün əsas səbəblərdir.

Ədəbiyyat

1. Ə. Rəcəbli. Sosiolingvistik, Bakı, "Nurlan", 2004.
2. A. Axundov. Ümumi dilçilik, Bakı, "Şərq-Qərb", 2006.
3. H. Əsgərov. Azərbaycan dilində maddi-mədəniyyət leksikası, Bakı, "Bakı universiteti", 2006.
4. Бок. Ф.К. Структура общества и структура языка. Новое лингвистике. Вып. VII. М.: «Прогресс». 1975.
5. Коммерфельдт А. Французская лингвистическая школа. Новое лингвистике. Вып. IV. М.: «Прогресс». 1964.
6. Robin Lakoff. Language and Woman's Place, Cambridge University Press, 1973.

Aysel ƏHMƏDOVA*

ALTAY DİLLƏRİNDƏ FELİ SİFƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN PARALELLİYİ

Altay dil ailəsinə türk, monqol, tunqus-mancur, bəzən də Koreya və yapon dilləri daxil edilir. Bu dillərdə fəlin təsiflənməyən formaları, xüsusən feli sifət şəkilçilərinə qrammatik paralellər çoxdur və bunların əksəriyyəti bütün Altay dillərini əhatə edir.

Altayşünaslıqda feli sifətlərin ad mənzəli olması, yəni fəldən düzəlmis adlar vasitəsi ilə yaranması haqqında fikir var. "Pratürk dili mərhələsində feli sifətlərin zaman və ya növ diferensiasiyası olmamışdır, daha doğrusu, onlar fəldən düzəlmiş sifətlər olmuşdur." (13,445). Oxşar fikir O. Sunikin "Tunqus-mancur dillərinin sintaksisi haqqında öçerklər (cümlənin possessiv quruluşu)" adlı kitabında da irəli sürülmüşdür. Belə fikirlərin yaranma səbəbi feli sifətlərin təyin vəzifəsində işlənməsi, isimlər kimi hal və mənsubiyyətə görə dəyişə bilməsidir.

* Bakı Dövlət Universiteti

Altay dillərinin feli sifətləri digər dillərdəki eyni adlı formalardan fərqli olaraq cümlədə xəbər rolunda çıxış edə bilər və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək şəxs bildirə bilər. Bu da digər dillərdə fəlin şəxssiz formalarından biri hesab olunan feli sifətlərə türk, monqol, tunqus-mancur dillərində fərqli nüqtəyənərdən baxmağı tələb edir.

Altay dillərində feli sifət göstəricilərinin qrammatik paralelliyinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. -r şəkilçisi. Bu şəkilçi türk və tunqus-mancur dillərində böyük işlənmə tezliyinə malikdir, monqol dillərində isə feli bağlama şəkilçilərinin tərkibində saxlanmışdır. V. Kotviç türk və tunqus-mancur dillərində bu şəkilçi ilə yaranan formanı aorist adlandırır və yazır ki, bu forma feli sifət səciyyəsi daşıyır, lakin xəbər şəklinin vəzifəsini də yerinə yetirə bilər (8,277).

Türk dillərində bu şəkilçi indiki və gələcək zamanları ifadə edir. Çuvas dili bu cəhətdən istisna təşkil edir, çünki bu dildə -r keçmiş zaman şəkilçisidir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə bu şəkilçi *er-, bar-, tur-, yor-* sözlərinin əmələ gətirmişdir və bunlar kök yox, aorist forması hesab olunmalıdır (8,278). Türk dillərində bu şəkilçi -r, -ir və -ar variantlarında işlənməlidir: *okur, baxar, kiler* və s. Bəzi dillərdə qapalı və açıq sait eyni qrammatik mənanı ifadə etsə də, digər dillər, məsələn, Azərbaycan dili üçün eyni fikri söyləmək olmaz. Məlum olduğu kimi dilimizdə -ir şəkilçisi indiki zamanı, -ar şəkilçisi isə qeyri-qəti gələcək zamanı bildirir. Bu şəkilçi ilə yaranan sözlər türk dillərində feli sifət kimi də işlənir: *körür göz, bilir bilig, axar su*.

Monqol dillərində aorist forması yoxdur, lakin -ra və -run şəkilçiləri ilə yaranan feli bağlama formaları var: *irere* "gəlmək üçün", *üğülerün* "deyərkək". Bu iki şəkilçinin mənsəyi ilə bağlı ən geniş yayılmış fikir birinci şəkilçinin yönlük halı, ikincinin isə aletlik halı morfoloji göstəricisi vasitəsi ilə yaranmış olmasıdır. Bunu həmin şəkilçilərlə yaranan sözlərin cümlədəki funksiyası ilə də təsdiq etmək olar. Monqol dillərindəki -ra şəkilçili feli bağlamalar türk dillərində -arqa şəkilçili forma ilə müqayisə edilir. O da -r şəkilçili feli sifətlərin yönlük hal formasıdır və ilk dövrlərdə məqsəd bildirmişdir: *alarğa* "almaq üçün, almaq" (5,73). Q. I. Ramstedt -run şəkilçisinin yaranması haqqında daha fərqli bir fikir irəli sürür. Onun fikrincə, -run şəkilçili sözlər daha əvvəlki dövrlərdə yiyəlik hal bildirmişdir: *yaburun qoyına* "gedəndən sonra", *bütügerün buyan* "yetkinliyə çatmış". Həqiqətəndə, ilkin dövrlərə aid mətnlərdə belə sözlər yiyəlik haldadır: *sajın bolurün amuğulanın şiltəgän* "yaxşı olanın rahatlığının səbəbi" (9,120). Monqol dillərində -ar şəkilçisi isim yaratmaqda iştirak edir: andaçar "and" (andaça- "and içmək") (13,451). Türk dillərində də oxşar sözlər var, məsələn, açar. Sanjeyev göstərir ki, monqol dillərində də -r gələcək zaman feli sifəti marada bilir (12,163). Maraqlı bir cəhət də odur ki, -ra şəkilçisinin məqsəd bildirmək üçün işlənmədiyini xalxa, buriyat, kalmık və daqur dillərində bu mövqedə gələcək zaman feli sifəti işlənir (14,96). Bu da onu göstərir ki, -r

şəkilçisi, həqiqətən də, monqol dillərində gələcək zaman feli sifətini əmələ gətirmişdir.

Tunqus dillərində *-ra* aorist forması var. Mancur dilində bu forma indiki-gələcək zaman ifadə edir. Bu dillərdə indiki zaman feli sifət şəkilçisi *-ri* də işlənir, lakin V.L.Kotviç bu şəkilçinin aorist forması ilə bağlı olmadığını qeyd edir (8,288). Q.İ.Ramstedt isə bunları eyni mənşədən hesab edir. O, *-ra* gələcək zaman feli sifət şəkilçisinin *-r* şəkilçisi ilə *-ai* adeyektivlik şəkilçisinin, *-ri* indiki zaman feli sifət şəkilçisinin isə *-r* şəkilçisi ilə *i* “na, na isə” əvəzliyinin birləşməsi nəticəsində yaranmış olduğunu göstərir. Bu şəkilçi ilə yaranan feli sifətlər funksional cəhətdən xəbər ola bilər, semantik cəhətdən isə zaman bildirir (5,71). Tunqus-mancur dillərindəki *-rak* şərt-zaman feli bağlama şəkilçisi *-ra* feli sifət şəkilçisi əsasında yaranmışdır. Türk dillərindəki *-araq* şəkilçisi də bu şəkilçi ilə müqayisə oluna bilər.

2. *-mış* ~ *-mal* şəkilçisi. Bu şəkilçi türk dillərində geniş yayılmış və ən qədim abidələrdə də işlənmişdir. Müasir türk dillərindən daha çox ögüz qrupunda işlənsə də, düzəltmə sözlərini tərkibində digər türk dillərində də saxlanmışdır: *cemiş*, *turmuş* “həyat”. Qırğız dilində *-mış* şəkilçili sözlər müstəqil işləmə bilmir, *bol-* felinin köməyi ilə işlənir: *almış bol-* “almış kimi olmaq” (8,295). Kalmık dilində qırğız dilindəkine oxşar bir forma qeyd olunur: *untamış bolxə* “yatmış kimi olmaq, yuxulamaq”. Güman etmək olar ki, kalmık dili bu formanı qırğız dilindən almışdır. Bu formalı başqa sözləri də göstərmək olar: *cemis*, *cemiş* “meyvə” sözü qırğız dili ilə uyğun gəlir, *turulmuş* “böyümüş” sözü qırğız dilindəki *torol-* sözündəndir (8,296).

Türk dillərindəki *-mış* şəkilçisinin yaranması müxtəlif şəkildə izah olunur. N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, Q.İ.Ramstedt bu şəkilçini monqol dillərindəki *-mal* ~ *-mel* şəkilçiləri ilə bağlayırlar. V.L.Kotviçə görə hər iki şəkilçi eyni yolla *-ma* şəkilçisinə *-ş*, yaxud *-l* şəkilçisini əlavə etməklə yaranır (8,312). Həqiqətən də, türk dillərindəki *-ş* və monqol dillərindəki *-l* şəkilçiləri eyni qrammatik mənanı ifadə etməyə xidmət edir, hətta bəzi müəlliflər burada yalnız fonetik dəyişiklikdən (lambdaizm) söhbət açırlar. Q.İ.Ramstedt başqa bir fərziyyə irəli sürür, onun fikrinə, *-mış* şəkilçisi feldən ad düzəldən *-m* şəkilçisi ilə *iş* “əşya” sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Dilçi Koreya dilində də buna oxşar bir formanın işləndiyini göstərir: *pom il* “baxılan şey, baxılmış” (*poda-* “baxmaq”). Ancaq bu izah fərziyyəvi xarakter daşıyır, çünki keçid formaya rast gəlinmir və türk dillərində *iş* sözü “əşya” mənası ifadə etmir. A.N.Kononov *-mış* şəkilçisinin mənşəyini tunqus-mancur dillərindəki keçmiş bitmiş zaman şəkilçisi ilə əlaqələndirir: *-mış* < *-ba*, *-be*. Bunun təsirini yəqut dilində *-mış* şəkilçisinə uyğun olaraq işlədilan *-bit/-pit/-mit* şəkilçilərində görmək olar (13,463).

Çuvaş dilində *-mäs*, *-mäs* şəkilçiləri həyata keçməsi mümkün olmayan hərəkəti bildirir: pəlməş “guya ki bilmir”. İ.A.Batmanov bunun ümumtürk *-mış* şəkilçisindən fərqləndiyini göstərir (8,295). Lakin digər türk dillərində də *-mış*

şəkilçisi ehtimal, şübhə bildirə bilər, məsələn, *deyilənə görə, o, dünən bizə gəlmiş*.

-mal şəkilçisi monqol dillərində keçmiş zaman feli sifətlərinin yaranmasında iştirak edir: *tarimal modun* “əkilmiş ağac”, *biçimel nom* “əllə yazılmış kitab”. Buruyat dilində bu şəkilçinin *-mar* variantı işlənir: *budmar* “boyanmış” (*budax-* sözündən), *elgümer* “asılmış” (*elgü-* “asmaq”). Monqol dillərindəki *-mal* şəkilçisi daha çox sifət düzəldən şəkilçi kimi qeyd olunur.

3. *-dıq* ~ *-daq* şəkilçisi. *-dıq* şəkilçisi türk dilləri üçün səciyyəvidir. Monqol dillərində buna açıq saitli *-daq* şəkilçisi uyğun gəlir (8,289). Bu şəkilçinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər var. Bu şəkilçini feldən isim düzəldən şəkilçi ilə bağlayırlar. J.Deninin fikrinə, keçmiş zaman şəkilçisi olan *-di* şəkilçisi *-dıq* şəkilçisindən yaranmışdır. O, Mahmud Kaşğarının bəzi türk dillərində şühudi keçmiş zamanda *-dıq* şəkilçisinin işləndiyini göstərməsinə istinad etmişdir. Belə düşünmək olar ki, *-dıq* şəkilçisi əvvəllər feli sifət şəkilçisi olmuş, sonralar daha çox işləyən paralelləri *-mış* və *-qan* şəkilçiləri ilə qarşılıqlaşmış və feli sifət yaratma xüsusiyyətini itirərək şühudi keçmiş zaman şəkilçisinə çevrilmişdir (8,293). *-dıq* şəkilçisi ilə yaranmış sözlərin feli xəbər kimi işlənməsi qədim türk dili üçün deyil, sonrakı dövrlər üçün səciyyəvi olmuşdur (1,294). Bu da həmin şəkilçinin əslində feli sifət şəkilçisi olduğunu təsdiq edir.

Türk dillərindəki şəkilçi ilə monqol dillərindəki *-dağ* ~ *-deg* şəkilçisinin oxşar bir cəhəti də hər iki şəkilçinin son samitinin düşə bilməsidir: *aladağ ügei* və *aladağ mon* (m.y.d.) > *alduğə*, *aldımın* (kal.) (8,295). Monqol dillərində isim düzəldən *-dal* və *-dasu* şəkilçilərinin də *-dağ* şəkilçisindən yaranmış güman olunur (8,312). Bu dillərdə *-daq* şəkilçili sözlər adət halını almış, tez-tez təkrarlanan hərəkəti də ifadə edir: *qığox* “vermək” – *öğdöx* “adətən vən” (3,273). Lakin bu şəkilçi heç də bütün monqol dillərində işlənmir. Daqur, monqor, dunsyan, bəoan, moğol dillərində bu forma yoxdur (12,133).

-dıq şəkilçisi ilə bağlı olan digər şəkilçilər isə türk dillərindəki *-çux/-çuq*: *çulcux* “toplandı”, *çaxcux* “qalxdı”, monqol dillərindəki *-dzu* ~ *-dze*, *-çu* ~ *-çe*, *-cuxuy* ~ *-çuxuy*: olcə “təpdi”, tunqus-mancur dillərindəki *-da* şəkilçiləridir (5,75). Bu şəkilçilərin əlavə olunduğu sözlər daha çox xəbər şəklinin keçmiş zamanını ifadə edir. *-dıq* şəkilçisi də *-maq* kimi *-q* elementi vasitəsi ilə yaranmış ola bilər (8,312). Bir fikrə görə, buradakı birinci element feldən sifət düzəldən *-t* şəkilçisidir (13,448). Əslində, burada təqdim olunan *-t* şəkilçisi sifət deyil, isim düzəldən şəkilçi kimi qeyd oluna bilər.

Bu şəkilçi tunqus-mancur dilləri üçün səciyyəvi deyil. Bir neçə sözdə bu şəkilçiyə oxşar morfoloji əlamətə rast gəlinir. Məsələn, negidal dilində *-dig* şəkilçisi işlənir: *bidigin* “o, mövcuddur, yaşayır”.

4. *-n* şəkilçisi. Bitmiş hərəkəti bildirən keçmiş zaman feli sifəti vardır. Türk dillərində söz düzəldici şəkilçi kimi qalmışdır: *aqın* “axın”, *satın* “ticarət”,

bütün (*büt*- “baş vermək, böyümək”). Bu şəkilçi ümumtürk feli sifət şəkilçisi kimi də göstərilir (13,481).

Tunqus dillərində qədim dövrlərdə *-m* variantı işlənmiş, sonralar *-n* variantına çevrilmişdir: *qurim = qurin* “toy”. Burada indiki-zaman feli sifət şəkilçisi kimi *-na* (*-n+-a*), həmçinin *-cana* işlənir. Hər iki şəkilçidə bitmiş hərəkət qalırı var: *qunne* “dəyilmiş”, *quncene* “danışan”. Belə sözlər şəxs şəkilçiləri qəbul edərək xəbər şəklinin yerində işlənir: *qunnen* “o dedi”.

Q.İ.Ramstedt bu şəkilçinin paralellərini Koreya dilində də tapır. Burada *-n* şəkilçisi hərəkət bildirən fellərdən keçmiş, keyfiyyət bildirən fellərdən isə indiki zaman monalı feli sifətlər yaradır: *san* “almış” (*sa*- “almaq), *khin*- “hündür, böyük” (*khi*- “böyük olmaq”), *-nan*, *-nin* formaları isə indiki zaman bildirir: *ponan* “göhrən”.

Digər türk dillərindən fərqli olaraq, çuvaş dilində *-nä/-nē* feli sifət şəkilçisi var: *pulnä* “olmuş”, *yana* “göndərmiş” (13,455). Bu şəkilçi *-n* şəkilçisindən yaranmış hesab olunur. Monqol dillərində *-n* şəkilçisi feldən sifət düzəldir və bu sözlər xəbər vəzifəsində işləməyə bilər: *yau uqulen çi* “nə deyərsən” (13,460). Bu da onu göstərir ki, bu sözlər yazıldığı kimi feldən düzəldilmiş sifətdən çox, feli sifətə uyğun gəlir. Bu dillərdə *-n* şəkilçisi ilə yaranmış sözlər *amu* “olmaq” hissəciyi ilə birləşərək də indiki zaman forması yaradır: *iren amu* “*irenam*” gəlir” (Ram.). Monqol dillərində *-n*, *-ŋ* şəkilçisi feli bağlama şəkilçisi kimi də çıxış edir: *meddeŋ* “birlək”, *şamdan* “tələsərək, tələsik”, *nadun* “oynayaraq”. Bu feli bağlamalar indiki zaman bildirir (10,171). Bu formanın fel adlarından, başqa sözlə, feli sifətlərdən yarandığı göstərilir (3,276).

-n şəkilçisi Altay dillərində müxtəlif feli sifət və feli bağlama şəkilçilərinin yaranmasında iştirak etmişdir: monqol dillərində *-nge*, *-nqaxai*, *-nqxā* feli sifət şəkilçiləri, *-ŋxār*, *-ŋqā*, *-ŋqum* feli bağlama şəkilçisi, tunqus-mancur dillərindəki *-ŋkai/-ŋke/-ŋko* keçmiş zaman feli sifət şəkilçisi, *-na/-ne/-no*, *-nqasi/-nqesi*, *-ndame/ndeme/ndome*, *-ŋkai/-ŋkei/-ŋkoi*, *-ŋqala/-ŋqeile/-ŋqolo*, *-mpi* < *-npi* feli bağlama şəkilçiləri. Türk dillərindəki *-an* şəkilçisini də bu cərgəyə daxil etmək olar. Oğuz dilləri üçün səciyyəvi olan bu şəkilçi bəzi müəlliflər tərəfindən digər türk dillərindəki *-qan* şəkilçisinin reduksiya olunmuş variantı hesab olunsa da, *-qan* şəkilçisindən fərqli olaraq keçmiş deyil, indiki zaman feli sifətləri yaradır.

5. *-qan*, *-ken* ~ *-kan*, *-han*, *-xan*, *-ka*, *-ha*, *-xa* şəkilçiləri. Bu şəkilçi qırpaq dillərində keçmiş zaman feli sifəti yaradır. Q.İ.Ramstedt görə, bu şəkilçi iki tərkib hissəsindən ibarətdir: *-qa+-n*. O, sonuncu elementi yuxarıda qeyd olunmuş *-n* feli sifət şəkilçisi kimi qəbul edir. Başqa bir fikrə görə isə bu şəkilçi feli sifət düzəldən *-q* və *-an* şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır (13,446). Bəzi müəlliflər *-qm/-kin/-ğm/-gin* şəkilçisini *-qan* şəkilçisinin bir variantı hesab edirlər, məsələn, *qaçqın*, *uçqın* (13,446). Belə sözlər, haqiqətən də, keçmiş zaman feli sifətinə yaxın mənə ifadə edir.

Mancur dilində bu şəkilçiyə *-qa* ~ *-ke*, *-xa* ~ *-xo* ~ *-xe* şəkilçiləri uyğun gəlir: *alaxa* “dedi”, *fosoko* “aydınlıq”, *banjka* “tənbəllik edən”, *oxo* “oldu” (8,289). Sondakı *n* samitinin düşməsi Altay dillərində, xüsusən monqol və tunqus-mancur dillərində geniş yayılmışdır. Cənubi tunqus dillərindən qold, ulç, nanay dillərində *-ha*, *-han*, negidal dilində *-xan/-kan*, mancun dilində isə *-ha* şəkilçili forma işlənir: *holahan* “oxunmuş”, *bihe* “olmuş”, *biuhen* “yaşanmış”.

Monqol dillərində feldən ad düzəldən *-ğan* şəkilçisi işlənir: *yabuğan* “piyada” (*yabu*- “yerimək”), *bolğan* “hər” (*bol*- “olmaq”), *xubilğan* “dəyişiklik” (*xubil*- “dəyişmək”), *çakilğan* “ıldırım” (*çakil*- “parıldamaq”), *öçiken* (öt- “keçmək”) (8,290).

6. *-qu*, *-quj*, *-xu*, *-xuj* şəkilçisi. Feli sifət şəkilçisi kimi ən çox monqol dillərində işlənir. Burada həmin şəkilçi gələcək zaman feli sifəti yaradır.

Türk dillərində buna uyğun gələn sözlər məsdər, yaxud hərəkət adları hesab olunur. Lakin manixey, uyğur və ərəb əlifbası ilə yazılmış ilkin mətnlərdə *-qu/-ğj* şəkilçisinin işləndiyi və onun vasitəsi ilə yaranan sözlərin indiki-gələcək zaman bildirdiyi də qeyd olunur (13,469). Türk dillərindəki *-ğj/-qj* şəkilçisinə monqol dillərində *-ğal/-qa*, *-ğul/-xu*, tunqus-mancur dillərində *-gi*, *-qo*, *-qu* şəkilçiləri uyğun gəlir (5,67).

Monqol dillərində də bu şəkilçi ilə yaranan sözlərin hərəkət adı bildirməsi da diqqətə cəlb edir: *çirğaqıq* “xoşbəxtlik” – *çirğaqu* “xoşbəxt olmaq, xoşbəxt”. Daha daqiq desək, *-qui* variantı ilə yaranan sözlər substantiv, *-qu* şəkilçisi ilə yaranan sözlər atributiv səciyyə daşıyır. Bu şəkilçi ilə yaranan sözlər xəbər də ola bilər (3,269).

Türk və monqol dillərində *-ğu*, *-qu* şəkilçisi ilə yaranan sözlərin ortaq cəhətlərindən biri də eyni, yaxud qrammatik cəhətdən oxşar şəkilçiləri qəbul edə bilməsidir. Buryat dilində *-qui* şəkilçisi ilə yaranmış sözlərə qədim yömüklük hal şəkilçisinin olavəsi ilə yaranan forma məqsəd bildirməyə xidmət edir: *ıxayā* < *uğuyūq*-a “içmək üçün”, hərfi mənada “içməyə”. Bu xüsusiyyət türk dillərinin məsdərlərində də vardır (3,270). Həm türk, həm də monqol dillərində bu şəkilçinin artırıldığı sözlər peşə bildirən *-çul/-çil/-çul/-çil* şəkilçisini qəbul edə bilər: *yazıçıl*, *satıçıl* (türk dillərində), *biçigçi* “yazı yazan, katib”, *tusalaqçı* “köməkçi” (monqol dillərində). Türk dillərində bu şəkilçi ilə yaranan sözlərə *-lıq* şəkilçisi də əlavə oluna bilər. Monqol dillərində buna uyğun olaraq *-ğatay* ~ *getey* şəkilçiləri işlənir (8,298).

ƏDƏBİYYAT

1. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden, 2004.
2. Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics. Wiesbaden, 1965
3. Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies. Helsinki, 1987
4. Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. Санкт-Петербург, 2000

5. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. Москва. 1981
6. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград, 1948
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, 1956
8. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. Москва, 1962
9. Поппе Н.Н. Поппе Н.Н. Грамматика письменно-монгольского языка. Москва, 1937
10. Поппе Н.Н. Дагурское наречие. Ленинград, 1930
11. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Москва, 1957
12. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол. Москва, 1964
13. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, 1988
14. Тодаева Б.Х. Баоанский язык. Москва, 1964

Aytəkin MİRZƏYEVA*
KLASSİK ƏDƏBİYYATDA MƏKTUBLAŞMA ÜNSİYYƏT
VASİTƏSİ KİMİ
(Abdulla Şaiqə yazılan məktublar əsasında)

Müasir ədəbiyyatda belə bir fikir formalaşmışdır ki, hər hansı bir yazıcının yaradıcılıq məhsulunu o yazıcının şəxsiyyəti, xarakteri, psixologiyası və estetik düşüncələri ilə birlikdə tədqiq etmək lazımdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, müasir tədqiq metodları əsasında aparılan təhlillər bəddii yaradıcılıq haqqında tam qanəedici nəticələr vermir. Hər bir yazıcının şəxsiyyəti onu yetişdirən həyatla, cəmiyyətlə sıx bağlıdır. Buna görə də yazıcının şəxsiyyətini öyrənmək bir çox mühüm yaradıcılıq problemlərini öyrənməyə, əsərlərindəki estetik, ədəbi-nəzəri məsələləri aydınlaşdırmağa, onun yaradıcılıq metodunu, iş üslubunu, mövzuları necə seçməsinə də kömək edir. Müasir bəddii təhlilin nə dərəcədə dəqiq olmasını öyrənmək ədəbiyyatın mühüm vəzifələrindən biridir. Bu bəradə Y. Qarayev yazır ki, «İndi haqiqi fəlsəfi-estetik düşüncə kimi tənqidin əsasında məhz zaman, dünya və cəmiyyət konteksti, şəxsiyyət, əxlaq və sənət strukturu dayanır» (3, s.333). Abdulla Şaiqin də yaradıcılığını tədqiq edərkən, birinci növbədə onun ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini müəyyən etmək, onun

şəxsiyyətinə nə kimi qiymət verilməsini bilmək lazımdır. A.Şaiqin şəxsiyyətinə verilən qiymət daha çox ona yazılan məktublarda üzə çıxır.

Klassik ədəbiyyatda məktub formasının tarixi M.F.Axundovdan başlanır. Bildiyimiz kimi, məktub yazışma forması olub, tərəflər arasında münasibətlərin yaxşılaşmasına, ürəkdən gələn hissələrin açılmasına, səmimiyyətə xidmət edir. Ümumiyyətlə, məktublaşma tarixinə diqqət versək, görərik ki, insanların bir-biri ilə yazışması lap qədimlərdən bir ənənə şəklini almışdır. Hətta qədim dövrlərdə yazının meydana çıxmadığı vaxtlarda müəyyən simvollar vasitəsilə insanlar özlərinin hiss-həyəcanlarını, duyğularını qarşılıqlı şəkildə izah etmişlər. Təkcə fakt kimi, nağıl yaradıcılığında iynə, qaçı, nar, kağız, dəmir, daş və başqa əşyaları müəyyən simvol kimi qarşı tərəfə göndərir, məsələdən hali edirdilər («Nardanxatun» nağılı).

Yazının meydana çıxmasından sonra bu simvolların işlənməsinə ehtiyac olmamış, yazı özü konkret mətn işarəsinə çevrilmişdir. Dediymiz kimi, mətn tipli məktublarda klassik ədəbiyyatdan məlumdur. Məsələn, Axsitanın Nizamiyə göndərdiyi sifariş məzmunlu məktub klassik məktub formasına yaxşı misaldır. Orta əsrlər Şərqi ədəbiyyatının yaradıcı şəxsiyyətlərinin həyatında da məktub ünsiyyət vasitəsi kimi mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə Şah İsmayıl Xətəinin başqa dövlət başçıları ilə yazışmaları yaranan ehtiyacın məktub vasitəsilə ödənməsinə yardım etmişdir. Beləliklə, məktub öz tarixi inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir. Onun axıncı tarixi inkişaf mərhələsi məktub yazan müəlliflər arasında da estetik, publisist, elmi yaradıcılıq əlaqələridir. Bu cəhətdən Cəlil Məmmədquluzadənin öz müasirlərinə – A.Şaiqə, Qurbanəli Şərifova, Əziz Şərifə, Əlimardan bəy Topçubaşova, Əhməd bəy Pəpinova, Həmidə xanıma, Badisəbə xanıma Kəçərliyə və başqalarına yazdığı məktublarda diqqətli çox əlb edirik (4).

Həm klassik və orta, həm də keçmiş və müasir dövrlərdə məktublaşmanın tərəflər arasında bir neçə funksiyalarına rast gəlmək olar:

1. Məktub ünsiyyət vasitəsidir;
2. Məktub qarşılıqlı mənəvi dəstək formasıdır;
3. Məktub yazmaq səmimiyyətə əsaslanır;
4. Məktub tərəflər arasında dostluq, sevgi, birlik və s. hissələri qüvvətləndirir;
5. Məktub öz duyğularınla baş-başa qalmaq vasitəsidir;
6. Məktublaşma dövrü hadisədir və s.

L. Qinzburq «Psixoloji nəsr» kitabında nəsr janrlarının təkamülünün estetik strukturunu belə müəyyənləşdirir: «Estetik struktur məktub və gündəliklərdən bioqrafiya və memuarlara, memuarlardan roman və povestə qədər inkişaf edir» (6, s.13). A.Şaiqə yazılan məktublarda da strukturunda psixologizmi belə təyin etmək olar:

Məktublarda psixologizm problemi ən aktual olaraq müşahidə edilmişdir. Yazılan hər bir məktubda məktub müəllifinin psixologiyası açıqlar. Bu

* Bakı Dövlət Universiteti

cəhədən Abdulla Şaiqə yazılan bir neçə məktub diqqəti cəlb edir. Abdulla Surun, Hüseyn Cavidin məktubları darin psixologizmi ilə seçilir. Abdulla Sur və Hüseyn Cavid öz xəstəlikləri ilə bağlı həyəcan keçirdiklərini A.Şaiqə bildirirlər. Hətta A.Surda özündən nigarançılıq o həddədir ki, məktubunda biçaq altından salamat çıxacağına ümidsizdir (1 may 1910-cu il). Bu məktubda A.Surun ikinci ədəbi-psixoloji narahatlığı yazıçılardan dilə olan münasibətidir. O, məktubda Xalid Ziyanın əsərlərini misal götürərək yazır ki, həmin şəxs türkce yaxşı bilir, fransızca düşüncə türkce yazır. H.Cavid də A.Şaiqə özünün psixoloji halını belə yazır: «Mə'əttəsüf on gün əvvəl incə bir xəstəlik bəni yalalayıb xəstəxanaya iltica etməyə məcbur etdi. Şimdi bir həftədir ki, xəstəxanədə atəşlər içində yanyorum» (1, s.387).

İnsanın psixoloji halını digər bir məktub da bürüzə verir. Məhəmməd Axundovun 11 yanvar 1913-cü ildə yazdığı məktubda müəllifin məhəmməd halı təbiətin, ruzigarın halından doğur. M.Axundov A.Şaiqə öz kədərini belə bildirir: «Tiflisdən gəcə vaxtı hərəkət edib sübh saat 7 radələrində, nömrəmizdə ediyimiz müsahibəni dəryad edib vaqonun balkonuna çıxıb çəhar göz ilə o tərəf ediyim mənzərələri aradıqda nələrdə gördüm?! O mənzərələr, o yaşıl ağaclar, o günəşin şafağı nə olmuş? Ağaclar qurumuş və siyahlaşmış... Dağlarda, daşlarda yaşıllıqdan əlamət belə yox... O sırıldayan sular donmuş, sakitləşmiş, iki tərəfdən nəhrin kənarlarını buz tutmuş... Bu münasibətləri az görənlə fələk bir də havada qara buludlar hazırlayıb bir daha məqdur etmək xülyasında bulunur. Bu mənzərə nəhayət dərəcədə ürəyimi sıxdı» (1, s.380). Təsvirdən görüldüyü kimi məktub müəllifinin kədəri təbiətin halını bürüzə verməklə insanın da bu cür xüsusiyyətlərə malik olmasını aşkarlayır.

Digər bir məktubdan Əli Rai Yusifzadənin psixoloji durumunu şahid oluruq. Əli Rai Yusifzadə 30 mart 1916-cı ildə Şuşadan göndərdiyi məktubda şəxsiyyətin azad olmasından, gözlədiyi hüriyyətin verilməməsindən şikayətlənir. Məktub başdan-ayağa kədərli notdardır, Şeir şəklinde yazılmışdır. Məktub müəllifinin kədərini ifadə edən misraları veririk:

Söyləyin nerdə şanlı hüriyyəti?

Niyə görsənmdən fərar etdi?

Gedərək məğribi qərar etdi?

Ah, min hasrət, ah, min hasrət... (1, s.393)

A.Şaiqə yazılan məktublarda diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də onlardakı etik, estetik qaydaların və əxlaq-davranış normalarının mükəmməlliyidir. Bu da hər şeydən əvvəl dövrün ziyalılarının ən çox əməl etdiyi prinsiplərdən sayılır. Çünki onlar yüksək təhsil almışdılar, Şərqi və Avropanın əxlaqının ən yaxşı cəhətlərini mənimsəmişdilər. Məsələn, H.Cavid, F.Köçəri yüksək səviyyədə təhsil almışdılar. Bu ədəb qaydaları onların məktublarında da hiss olunur. Bu məktublarda hər şeydən əvvəl müraciət forması nəzəri cəlb edir. Bu məktublarda «əziz Mirza», «məhtərəm bəradərzadə», «sevgili dövrüm, məhtərəm qardaşım», «əziz adəşim», «hürmətli Şaiqə» kimi xoş sözlər-

dən istifadə olunur. Məktub müəllifləri qarşı tərəfə nəzakətli ifadələrlə müraciət edir, öz əxlaqi keyfiyyətlərini nümayiş etdirirlər. Hüseyn Cavid öz məktubunda mədəniyyətini, mənafeyyətini bu cür açıqlayır: «Seyidgili görsəniz salam söylərsiz. Kəblə əmiyə əzi-əhtiram... Bağı, əllərini sikar, ağızından öpərəm, kardaşım» (1, s.387).

İsmayılbəy Zöhrəbəyovun məktubunda əxlaq, təbii mətinin alt qatında qalmışdır. Məktub müəllifi tələbədər, ailəsinin yoxsul olmasına baxmayaraq, qalideynlərinin ona ali təhsil vermək üçün hansı əziyyətlərə qatlaşmasını və bunu necə dəyərləndirməsini Şaiqə yazır (1, s.391).

Yazılan hər bir məktubun əsasında məzmunca bir kateqorial fiqur kimi fərd dayanır. Məktubda bu fərd həm də lirik «mə»dir, obrazdır. Lirik «mə»nin obraz kimi xüsusiyyətlərinə görə məktub sahibinin xarakterini açmaq olur. Deməli, lirik «mə», obraz və məktub sahibi birləşərək estetik ölçülərə malik şəxsiyyət tipini müəyyənləşdirir. Lirik «mə»nin hörmətə yanaşdığı ikinci tərəf isə kateqorial «siz»dir. Buradan da fərdin fərdə münasibəti görünür. A.Şaiqə yazılan məktubların hər birində düşüncə insan obrazı vardır. Əgər bunların siyahısını düzəltmiş olsaq, bura müxtəlif intellektual sahib olan adamların düşüncəni görə bilərik. Abbas Səhət, Abdulla Sur, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Axundov, İsmayılbəy Zöhrəbəyov, Abbas Razi, Əli Rai Yusifzadə, Mustafa Quliyev, Tağı Şahbazi Simurq, Fətullah Rzabəyli, Cabbar Məmmədov və başqaları A.Şaiqənin qələm və fikir məsləkdaşları olmuşlar.

Məktublarda fərd və fərdə münasibəti nəzərdən keçirək. Məsələn, S.Vurğunun yazdığı məktubu götürək. Bu məktubda «mə» obrazı S.Vurğunun şəxsinə fəaldır, mütəhərrikdir, amma «siz» obrazı A.Şaiqənin şəxsinə passiv görünür (2, III, 1956). Səməd Vurğun ona yazırdı ki, «Sizin adınız hər bir azərbaycanlı üçün əzizdir», o, bununla Şaiqənin «böyük bir insan» olmasını nəzərə qarşırdı (5, s.432). Bu məktublarda etika xatirinə «siz» «mə»dən öndə gəlir. Ancaq istisna olaraq Abbas Razinin göndərdiyi məktubda «siz» və «mə»nin mövqeyi məndə təbərləşir. Bu xüsusiyyət daimi məktublama zamanı Abdulla Şaiqənin tərəf-müqabilinə göstərdiyi qayğı və həssaslıq nəticəsində yaranır, yəni, «siz» və «mə»nin bir müstəvidə birləşməsinə A.Şaiqə özü şərait yaradır. Buxaradan göndərilən 19 yanvar 1915-ci il tarixli məktubda bu, aşkar görünür.

Məktublarnın arasında elələrinə də rast gəlirik ki, «siz» obrazı ədəbi düşüncənin fövqünə qaldırılır, orada «mə»ni iştirak etmir. Məsələn, Mustafa Quliyevin, Tağı Şahbazinin ünvanladığı məktublarda Şaiqə şəxsiyyəti gözümüz önündə ucalır. Bunlar təşəkkür, minnətdarlıq məktublarıdır.

Hər bir məktub bir dünyadır. Sahibinin duyğularının gerçəkliyi olan münasibətdir, eyni məktub müəllifinin dünyagörüşünü aydınlaşdırmaqda kiçik bir mənbədir. Abdulla Şaiqə yazılan məktublarda məktub müəlliflərinin yaşadıkları dünyaya, mühitə, gerçəkliyə istiqamətlənmiş dünyagörüşləri A.Şaiqə tarazlıq təşkil edir. Həm də bu dünyagörüşü məktublarnın çox sətirilərin-

də özünü bürüzə verir. Abbas Səhhətın məktubunda şairin dünyagörüşü zamanın fəvqına qalxır. Abbas Səhhət yazır:

Şaiqa, neylosin axır söylə biçərə vətən?

Tapmayırsən Səhhət üçün dərdinə bir çarə vətən.

Yoxdur tımmidi-şəfa halı-pərişanında

Oxşayırsən çox belə bir xəstəvi bimara vətən. (1, s.361)

Abdulla Surun da gerçəkliyə münasibəti münasirlərinin vətən dilini bilməməsi, fransızca düşünüb türkçə yazması ilə bağlıdır. İsmayılbəy Zöhrab-bəyovun məktubunda da gerçəkliyə münasibət zamanadan şikayət formasında üzə çıxır. O, öz müəllimi Şaiqa yazır ki, atası ona ancaq 15 manat göndərə bilər. Bakıda dövlətli adamlar, xeyriyyə cəmiyyətləri var, onların heç biri yardım etmir, gənc tələbə ikinci semestrin haqqını necə ödəyəcəyini bilmir. Gənc tələbə A.Şaiqin müsəlman aləmində baş verən məsələlərə həssas münasibət bəsləməsinə çox dəyərləndirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Şaiq. Əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı: Yazıçı, 1978.
2. Azərbaycan yazıçılarımların həyatından dəqiqələr. Bakı: Yazıçı, 1979.
3. Qarayev Y. Meyar – şəxsiyyətdir. Bakı: Elm, 1988.
4. Məmmədquluzadələr Həmidə və Cəlil. Məktublar. Bakı: Gənclik, 1994.
5. Vurğun S. Əsərləri, 6 cildə. 6-cı cild. Bakı: Yazıçı, 1972.
6. Гинзбург Л. О психологической прозе. Ленинград: Художественная литература, 1977.

Dilbər İBRAHİMOVA*

İNGİLİS DİLİNİN ELMI-İQTİSADI ƏDƏBİYYATINDA SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR VƏ ONLARIN ÖYRƏNİLMƏSİ PRİNŞİPLƏRİ

Elmi-texniki ədəbiyyatla tanış olan hər bir kəs elə ilk baxışdan, yəni xüsusi bir tədqiqat aparmadan, bu ədəbiyyatın dili ilə adi danışq dilininin və yaxud da bədii ədəbiyyatın dili arasında nə isə müəyyən fərqlərin olduğunu aydın hiss edir. Lakin, adi müşahidəçinin ilk baxışdan sezdiyi bu fərqləri dəqiq müəyyənləşdirmək və bununla da elmi üslubun başqa üslublardan fərqli mənzərəsini hərtərəfli elmi təsvirini vermək o qədər də asan deyildir. Dil sisteminin başqa hədlərinə nisbətən leksikada bu fərqlər və bu fərqləri izləmək nisbətən asan olsa da, buranın özündə də aparılan tədqiqatlar əsas etibarə ilə elmi terminologiyanın öyrənilməsilə kifayət

lənmiş hər hansı bir dilin leksik-semantik arsenalını təşkil edən bütün element və vasitələrin yalnız elmi üslubun təşkil və tərtibatı vaxtı nüməyiş etdirdikləri xüsusiyyətləri tam əhatə etməyə həblək nail ola bilməmişdir. Qrammatika və xüsusilə sintaksisə gəldikdə isə bu sahədə hələlik aparılan işlərin bəziləri ümumi, mücərrəd qeydlərə kifayətlənir, digərləri isə bir-iki misal gətirməklə elmi üslubu qrammatik quruluş baxımından nüməyiş etdirdiyi zəngin, rəngarəng xüsusiyyətlərin hərtərəfli tədqiqindən yan ötürülür. E.Q.Lizerin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, müxtəlif funksional üslubların qrammatik cəhətdən öyrənilməsi lazımi səviyyədə deyil. Məlum olduğu kimi, sintaksis söz birləşmələri və cümlələrin quruluşlarını öyrənir. Lakin, canlı nitq üçün cümlə son hədd deyildir. O, yəni canlı nitq, daxili məzmunu uyğun şəkildə düzəlmüş cümlələrin spesifik tərtibatından ibarətdir ki, bu tərtibat daxilində cümlələr özləri də daha insintaktik vahidlər daxilində birləşirlər. Nitqin ifadə etdiyi məzmun müərkəbləşdikdə, müstəqil cümlələrin bu tipli əlaqələri və qruplaşdırılması da bir o qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Xüsusi tipli nitq forması olan elmi-texniki mətn üçün belə sintaktik özünəməxsusluq daha çox xarakterikdir, çünki elmi-texniki məndə insanın müərkəbləşən oqlı fəaliyyəti, elmi ideyaların formullırovkəsi və s. özünün əksini tapır. Elə bu-radan da elmi-texniki mətnin sintaksisinin öyrənilməsinin necə böyük əhəmiyyət kəsb etməsi bəlli olur. Elmi-texniki mətnin tədqiqi göstərir ki, o ayrı-ayrı mikromətnlərdən və yaxud da N.S.Pospelovun terminindən istifadə etsək

«sintaktik bütövlərdən» ibarətdir. Kəmiyyətcə «sintaktik bütövlər» müərkəbləşən cümlələr kimi ikidən beş-altıya qədər və ya daha çox cümlələrdən ibarət ola bilərlər. Tədqiqatlar göstərir ki, sintaktik bütövün adı həcmi münasir elmi-texniki məndə çox nadir hallarda dörd cümlədən artıq olur. Sintaktik bütövlə, bu bütövü təşkil edən ayrı-ayrı cümlələr arasında abzas durur.

Abzasda ayrı-ayrı cümlələrin vahid bir fikir ətrafında birləşməsindən ibarətdir. Lakin abzas və sintaktik bütöv çox vaxt üst-üstə düşmərlər. Abzas bir neçə sintaktik bütövədən ibarət ola bilər, bir sintaktik bütövədən də və hətta bir cümlədən də nümünə üçün elmi-texniki məndə abzasın ayrı-ayrı sintaktik bütövlərə bölünməsinə Aid bir misal gətirik:

At a current figure of more 3000000 tons, the annual output of cooper still exceeds that of any other non-ferrous metal. A hundred years ago the world production was about 50000 tons. This growth in output over that period provided for the needs of the rapidly expanding electrical industry, in which as a conducting material cooper was eminently suitable and this usage accounts for more than half the virgin copper now consumed. Among the many advances that have been made in the extraction and refining of copper, perhaps the most outstanding has been

* ADIU

the introduction of electrolytic refining, which was first started at Pembrey in South Wales in 1869, and put into operation a few years later in the United States, where copper production was at that time rapidly developing. Today more than 80 per cent of the world's production of primary cooper is electrolytically refined. To meet new requirements of the past twenty-five years or so several special types of high-conductivity cooper have been produced. Thus silver has been added to increase high-temperature strength, tellurium to improve machinability, which it does to a remarkable degree, cadmium for added strength at room temperature, while oxygen-free high-conductivity copper satisfies particularly stringent needs for ductility. Much of the copper not used for electrical purposes is of the deoxidized variety, a type of copper made by the removal of oxygen from molten metal by the addition of phosphorus. It was generally introduced about thirty years ago and, being immune to gassing, it made possible and greatly stimulated the use of welding as a technique for the construction of various kinds of vessels and equipment in copper.

Idiomlar adətən emosional çəlalıq ifadə etdiyi üçün elmi-texniki dilin ruhuna uyğun gəlmir.

- elmi-texniki dildə şərti işarə və ixtisasların geniş işlədilməsi.

- Elmi-texniki dildə xüsusi ifadə və leksik-qrafik konstruksiyaların işlədilməsi.

- Elmi-texniki dilin bədii və danışıq dilindən fərqli olaraq özünəməxsus elmi üslubunun olması.

Biz bu məqalədə elmi-texniki dilin yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlərinin hamısını haqqında deyil, sonuncu xüsusiyyəti barədə geniş söhbət açmaq istərdik.

Burada biz elmi üslub çərçivəsində özünü göstərən spesifik dil xüsusiyyətlərindən bəhs edəcək, daha doğrusu, dil sistemində daxil olan elementlərin funksional elmi üslub çərçivəsində nümayiş etdirdikləri struktur özünəməxsusluqlara diqqət yetirəcəyik.

Hal-hazırda dilçilik ədəbiyyatında elmi üslubun öyrənilməsinə, bu üslubun özünəməxsus cəhətlərinin üzə çıxarılmasına olduqca geniş yer verilir. Bu tədqiqatlar bir qayda olaraq iki istiqamətdə aparılır:

1. Konkret dillərin hamısı üçün xarakterik olan və ümumiyyətlə, elmi üslubun mahiyyətini müəyyənləşdirən cəhətlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar.

2. Ayrı-ayrı konkret dillərin bu mühüm kommunikasiya sahəsindəki fəaliyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar.

Göründüyü kimi, bu tədqiqatlar qarşılıqlı surətdə bir-birlərini tamamlayırlar, çünki, ümumiyyətlə elmi üslubu səciyyələndirən xüsusiyyətləri aşkar etmək üçün ayrı-ayrı dillərin elmi üslublarının tədqiqi zəruri əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, xüsusi tipli təfəkkür sahəsi olan elmi fəaliyyətin

yətin dil ifadəsi olan, elmi üslubun əsasını təşkil edən ümumi kateqorial xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi də konkret dillərin elmi üslublarının tədqiqatı üçün əsaslı nəzəri baza rolunu oynayır. Ən başlıcası isə, hər iki halda əsas diqqət elmi üslubun spesifikasına, onu başqa funksional üslublardan fərqləndirən cəhətlərə, dil elementlərini və bu elementlər arasındakı münasibətlərin elmi üsluba xas olan fəaliyyət özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirilməsinə yönəldilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Т.М.Николаева «Синтаксис интонации и интонация синтаксиса», «Проблемы теоретической и прикладной фонетики Т4ЕГ обучения произношению», М, 1973, стр. 160.

2. F.Veysəlov «Struktur dilçiliyin əsasları» Studia Philogika, Bakı, 1995, səh 299.

3. Heech G., Svartik F.A. "Communicative grammar of English", Moscow, 1983

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые синтаксические особенности английского языка, а также изучаются актуальные проблемы современной лингвистики.

SUMMARY

The article deals with some syntactical peculiarities of trench and English words in the Azerbaijani language, also is educated actual problems of contemporary lingvistics.

Əhəd CAVADOV*

MÜŞTƏRƏK OĞUZ ABİDƏLƏRİNDƏKİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abidələrin dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin təkamülündəki mərhələlərdən biri də dilimizin hələ oğuz qrupu və eləcə də, həmin qrupa daxil olan digər dillərdən tam ayrılmadığı mərhələ hesab edilməlidir. Bu mərhələni səciyyələndirən yazılı abidələr öz differensiallığı və tək Azərbaycan dilini deyil, digər oğuz dillərini xarakterizə edən xüsusiyyətləri əks etdirməsi ilə diqqət çəkir. Prof. F. Zeynalov "Dədə Qorqud" dastanlarını, "Oğuznamə"ni, Əlinin "Qisseyi-Yusif" əsərini, Əhməd Yəsəvinin "Divani-hikmət", Fəqihin

* BDU

“Çərçirnamə”, Şəyyad Həməzən “Yusif və Züleyxa” əsərlərini oğuz qrupunu səciyyələndirən abidələrə nümunə olaraq göstərir (bax: 1, 100) Bizcə, bu əsərlər Azərbaycan dilinin oğuz dillərindən ayrılmasına qədərki dövrü səciyyələndirməyə imkan verir. Bu mərhələ Orxon- Yeniseydəki ümumtürk qatı ilə konkret bir türk dilinin (Azərbaycan dilinin) cümlə quruluşları sərhədindəki *aralıq, keçid* formalarını meydana çıxarır .

Bu abidələrin dilinin tədqiqi göstərir ki, ümumtürk qatından fərqli olaraq, bu mərhələdə tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir; tabeli mürəkkəb cümlələr(TMC) daha çox sayda və yeni çeşidlərdə meydana çıxır. Lakin dominant mövqəyə yənə də Orxon- Yenisey abidələrində işlənan şərt-nəticə, səbəb-nəticə mənə əlaqəsi və nisbi tabelilik əsasında qurulan TMC-lərə məxsusdur. Bununla yanaşı, “qəlib”li və ya “qəlib”-siz mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümləli TMC-lərə də rast gəlinir.

1. 1. Tədqiq etdiyimiz abidələrdə (“Yusif və Züleyxadan” başqa) ən çox işlənan – sa, - sə əlamətli və digər bağlayıcı vasitələrlə bağlanan **şərt budaq cümlələridir**.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında və “Oğuznamədə” – sa, - sə əlamətli şərt budaq cümlələrlərinin kəmiyyətə çoxluğu aydın şəkildə görünür. Misallar:

“Kitabi – Dədə Qorqud” (Bundan sonra “KDQ”) dastanlarında:
Əzəldən yazılmasa, qul başına qaza gəlməz; Dövlətli oğul qopsa, ocağının gözüdür; Dövlətsiz oğul qopsa, ocağının kürüdür. (“KDQ”, 14-15)

“Oğuznamədə” (“O”): *Kişi görmədiğin görəsə, aqlı sevinir; geymədiğin geysə, tənə sevinir, yemədiğin yesə, nəfisi sevinir.* (“O”, 160) *Şəhərli aqça bulsa, evlər yanar; türk aqça bulsa, tavara verər.* (“O”, 120)

1.2. Bəzi hallarda isə, budaq cümlənin postpozitiv mövqedə işlənməsi müşahidə olunur ki, bu da üslubi xarakter daşıyır.

Oğul dəxi neyləsən, baba ölüb mal qalmasa? (“KDQ”, 15); *Oğruya gülmə, oğlun var isə.* (“O”, 27) (Ümumiyyətlə, istər bu, istərsə də əvvəlki mərhələlərdə şərt budaq cümlələrinin prepozitiv mövqeyi aparıcıdır.)

1.3. Şərt budaq cümlələrinin bir qismi “əgər(gər)” bağlayıcısının vasitəsilə düzəlir. Misallar: *Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadan yənə mən sana gələm*(“KDQ”, 35); *...əgər dediyimin əksin edərsən, xar olursan* (“O”, 152); *Gər kılırsınız bunu siz dünyada, Bırağa Tanrı sizi yarın oda* (“YZ”, 11)

1.4. “Oğuznamədə” də “məgər” ədati ilə həm şərt, həm də qarşılaşdırma budaq cümlələri əmələ gəlir. “Məgər” sözü *əgər* bağlayıcısının funksiyasını daşıyır və birinci halda qarşılıqlı şərtlənmə, ikinci halda isə komponentlər arasında qarşılaşdırma münasibəti yaradır. Müq. et:

Yoxsul tanışməndin sözü keçməz, məgər övratı gözəl ola(“O”, 195); *Dostluq varduğunca bərkışir, məgər içində çürüklüğü ola*(“O”, 103)

“Yusif və Züleyxa”da və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *məgər* ədatının təbəsiz mürəkkəb cümlələrdə və müraciət bildirən sözlərin tərkibində işləndiyi müşahidə olunur. Misallar:

İmdi dinle hoş hikayət hoş haber Yusifin bir dayası vardı məgər(“YZ”, 106); *Məgər xanım, Oğuzda Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul derlərdi bir ər var idi*(“KDQ”, 87)

XI əsr türk yazılı abidələri üzərində tədqiqat aparan Q. A. Abdurrahmanov “Kudatğu bilik” əsərindən nümunələr gətirərək “məgər”in həm tabeli, həm də təbəsiz mürəkkəb cümlələrdə işləndiyini göstərir(bax: 2,148)

1.5. Abidələrdə şərt budaq cümlələrinin *cün (kim)* bağlayıcısı ilə düzələn tipinə də rast gəlinir. Bu zaman həmin bağlayıcı *i n d i k i, m a d a m* ki bağlayıcılarının funksiyasını yerinə yetirir, komponentlər arasında şərt-nəticə mənə əlaqəsi yaradır. Misallar:

Cün sən Qazana düşmənlə oldun, biz də düşmənlə...(“KDQ”, 55); *Cün oldi adın Rəşid, bir söylə, bir eşit*(“O”, 91)

Prof. Ə.Z. Abdullayev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında şərt budaq cümləsinin *ç ü n k i* bağlayıcısı ilə düzələn tipinin formalaşmağa olduğunu müşahidə edir. O, belə bir nümunə gətirir: *“Yaranlar, cünki(m) mənə göndərrisiz, bilirsiz ki, (ol) Dəli Qarcar çu qarlaşımı diləyəni öldürər. Barı Bəyandır xanın tovlasından iki şahbaz, yüyürək at gətirin”* Və sonda yazır: “Bu tipin özü də hələ tam formalaşmamışdır. Bunu ondan bilmək olur ki, baş cümlə ilə budaq cümlə bir-birinə sıx surətdə bağlanmamışdır. Buna görə də aralığa başqa cümlə daxil olmuşdur”(3, 68)

1.6. “Oğuznamədə”də şərt budaq cümləsinin transformasiyaya uğramış “görmək” feli və qüvvətləndirici ədat funksiyasını yerinə yetirən “ki” elementinin iştirakı ilə düzələn şərt budaq cümləsinə rast gəlinir; həmin cümlə, eyni zamanda, zaman çalarına malik olur:

Gördün ki, zaman sənə uymadı, sən zamana uy(“O”, 163); *Gördün kim, bucuq mövi, bəla gəlür, sən də bir mövt olup, qarşu var*(“O”, 169). Bəzən təkcə *k i* ədati ilə komponentlər əlaqələnir:

Şunun ki gözi aya ögrənmişdir, yıldıza nə tam vardır? (“O”, 120)

1.7. Şərt budaq cümlələrinin bir qismi də yalnız intonasiya ilə müşayiət olunur:

İş işləməyim deyirsən, eşikdə ol(“O”, 36); *Könül yurdun, əriş yurdun; könül yurdun, əriş yurdun*(“O”, 163).

Göründüyü kimi, *Orxon-Yenisey abidələrindən fərqli olaraq, keçid dövrü abidələrində şərt-nəticə və qarşılıqlı şərtlənmə əlaqəli budaq cümlələrin tək - sa, -sə əlaməti ilə deyil, digər bağlayıcı vasitələrlə, eləcə də intonasiya ilə formalaşan tipləri də vardır. İlkən müşahidələr “əgər”, “cün (kim/ki), ” ki” bağlayıcılarının, eləcə də, “məgər” ədatının məhz bu mərhələdə TMC komponentləri arasında bağlayıcı vasitə kimi meydana çıxdığını göstərir.*

1.8. Ümumtürk qatında müşahidə olunan çoxkomponentliliyə (şərtlər-nəticə sıralanmasına) budaq cümlənin həmcins xəbərliliyi şəklində şəklində rast gəlinir. Müq. et: Qədim türk yazılı abidələrində: *Üzə tənri basmasar, əsrə yir təlinməsar, türk bodun ilinin, törünün kim artatı?*(4, 230)~ “Kitabi-Dədə

Qorqud"da: *Ol zamanda bir oğlan baş oğlan baş kəsməyə, qan tökməyə, ad qoymazlardı* ("KDO", 46)

"Oğuznamə"yə nisbətən, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında şört budaq cümləsinin yeni vasitələrlə formalaşdığı aydın şəkildə görünür. "Oğuznamə"də isə daha çox ümumtürk qatı üçün xarakterik olan –sa, sə şəkilçiləmiş ədatı ilə (bəzi hallarda təkcə "isə" ilə) düzələn cümlələrə rast gəlinir.

1.9. Bu abidədə həmin ədatın qrammatik funksiyasının iltizam-arzu şəklinin əlaməti olan –a, –ə ilə ifadə olunduğunu göstərən nümunəyə də təsadüf olunur (5,369). Bu, şört-nəticə əlaqəli komponentlər arasındakı bağlayıcı vasitələrin tam differensiallaşmadığını göstərir:

Çox söyləməkdən fayda olaydı, qışsaxon aydardı ("O", 89); Yoxsul tanışməndin sözü keçməz, məgər övrəti gözəl ola ("O", 195)

2.0. Abidələrdə komponentləri arasında qarşılaşdırma əlaqəsi mövcud olan tabeli mürəkkəb cümlələrin (qarşılaşdırma budaq cümlələrinin) müxtəlif qrammatik vasitələrlə əmələ gəlməsi müşahidə edilir ("Yusif və Züleyxa"da qarşılaşdırma budaq cümlələrinə rast gəlmədik).

Ümumtürk qatında bu tipli cümlələrin yalnız –sar, –sər ilə formalaşmış tipinə rast gəlinir. Oxsar ənənə "Oğuznamə" və "Kitabi-Dədə Qorqud"da davam edir; belə ki, qarşılaşdırma budaq cümlələrinin təkcə –sa, –sə və ya isə ilə əmələ gəlməsi müşahidə edilir. Bu cümlələr formaca şört budaq cümlələrinə oxşayır, lakin bu cümlələrdə bir komponentdəki fikir digərinə qarşı qoyulur, bir fikir digərinə güzəştə gedir. Misallar:

"Kitabi-Dədə Qorqud"da: Ulaşıban sular daşsa, dəniz dolmaz(14); Qara eşək başına üyən ursan, qatır olmaz(15); Qaravaşa don geyirsən, qadın olmaz(15);

"Oğuznamə"də: Açıq könlü toyarsa, gözi toymaz(58); Qonaq yediyün bilməzsə, ev issi xərcin bilür(142); İtün issi var isə, tovsanın tanrısı var(30)

2.1. Budaq cümlədə –sa, –sə ilə yanaşı, –da, də ədatı və ya onun sinonimi kimi *dəxi* ədatı işlənir. Misallar:

Tuzsız aşə şəkər də qosan, tadı gəlməz("O", 134); Arslan olursa *dəxi* , bir kişi şəhərə neyləsün("O", 29)

2.2. Budaq cümlədə *nə qədər* bağlayıcı sözü və ya onun sinonimi kimi *nə dəklü* işlənir, komponentlər isə (–sa, sə) ilə bağlanırlar. Misallar:

Amma oğlanı nə qədər gətirdilərsə, durmadı("KDO", 115); Tağ nə qədər yuca isə, üzərindən yol aşar("O", 134); Bahıq nə dəklü suda isə, iki gözü tışradadır("O", 77)

2.3. Baş cümlədə *tək(təki)* artzu ədatı işlənir: İnok qanda yügürtsə-yügürsün, tək evdə buzalasın("O", 51) Bu tipli cümlələrdə , adətən, budaq cümlənin xəbəri ayrı-ayrı şəkildə olan fəllərin təkrarı ilə ifadə olunur.

2.4. Abidələrdə budaq cümləsində *gərək* bağlayıcı sözü (*istər* bağlayıcısının qarşılığı kimi) iştirak edən qarşılaşdırma budaq cümlələrinə də rast gəlinir:

Ol igidi döndərməyin, gərək bəni öldürün, gərəkdir qoyun (KDQ, 118); Gələcək nəsnə gəlir çarı naçar, Gərək könlünü sən gen tut, gərək tar ("O", 160)

3.1. Abidələrdəki *səbəb-nəticə* və ya *nəticə -səbəb* mənə əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-biri ilə heç bir leksik-qrammatik vasitə ilə bağlanmır, baş və budaq cümlə intonasiya ilə əlaqələnir. Misallar:

Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar(KDQ, 25); Aslanına, qaplanına qarğamağıl, Qazılıq dağının suçu yoxdur(KDQ,27); Eyülərlə otur, eyü olasan("O",34)

Ümumtürk qatındakı *səbəb-nəticə* və ya *səbəblər-nəticələr* sıralanmasına malik olan cümlələrdən fərqli olaraq, keçid dövrü abidələrində rast gəlinən cümlələrdə

tabeedic i intonasiyanın aparıcı rolu aydın şəkildə görünür.

Bu tipli cümlələr bir nüsxədə (Drezden) bağlayıcısız, o birində isə (Vatikan) bağlayıcı ilə işlənir: Müq. et.:

Bəy sərxoşdur (anun çün) cavab verməz...(KDQ, 26); Bəylər, mənim dəxi haqqıma dua eləyin (kim), allah-taala mana da bir qız verə (KDQ,46)

3.2. Baş və budaq cümlələrin əlaqələnməsində *kim(ki)* bağlayıcıları iştirak edir. Misallar:

...şər işi uzat ki, xeyrə dönrə ("O", 95); Nəfəs tut ki, nəfəsün tutla ("O", 180);

Mərə, dəli ozan, mən eyiblimiyəm kim, mənə eyib qoşursan!...(KDQ,68); Şimdi bunu kimi verəlim kim, xatiri xoş ola (KDQ, 125)

3.3. Abidələrdə komponentləri anuncun, anun için, onuncün bağlayıcı birləşmələri ilə formalaşan cümlələrə də rast gəlinir. Ümumtürk qatında *səbəb-nəticə* mənə əlaqəli cümlələrin antağının için, anı için bağlayıcı birləşmələri ilə müşayiət olunduğunu görürük. Həm də bu zaman I komponent müəyyən bir hökm, məlumat və hadisəni, II komponent isə onun nəticəsini ifadə edir. Komponentlər arasında bağlılıq isə zəif olur(bax:6,28,35,29,36;7,227, 232). Adekvat nümunəyə "Kitabi-Dədə Qorqud"dastanlarında da rast gəlinir: "Oğul, baban sağdır. Amma söyləmə(yə) qorxurdum, kafirə varasan, kəndüzünü urasan, halak olasan. Onuncün sənə deməzdim, canım oğul...(KDQ, 148)

Həmin bağlayıcı birləşməsinin həm komponentlərin sərhədində, həm də baş cümlənin tərkibində iştirak etdiyi müşahidə edilir; belə ki, *səbəb-nəticə* və ya *nəticə-səbəb* mənə əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrin həm cütözlüklü, həm də *təközlüklü* (bax: 8) tiplərinə rast gəlinir. Misallar:

a) *cütözlüklü*—Bəy sərxoşdur, anuncün cavab verməz(KDQ, 26); İş qolayın issi bilür, anuncün assı bilür("O", 40); Aşık yidim der sözümü tutmadı, Anun için urdum anı zindana ("Y Z", 71)

b) *təközlüklü*—Oğul, onun için yağrı derlər ki, biz onlara yetsəvüz öldürərik...(KDQ, 74); Qırağı anun için yağrı ki, əli-ayağı tışdədə ("O", 154) Göründüyü kimi, Orxon-Yenisey və uyğur abidələrində yalnız *cütözlüklü* cümlələrə rast gəlinirdi halda, keçid dövrü abidələrində *təközlüklü* cümlələrin də müxtəlif tipləri meydana çıxır.

3. 4. “Yusif və Züleyxa” dastanında bu tipli cümlələrdə komponentlər arasında *ol səbəbdən, zira kim* bağlayıcı birləşmələri iştirak edir. Misallar: Həsret ödu yandırdı içim taşım, *Ol səbəptən* eksilməz akar yaşım(102); Evvel evdə bismillah Tanrı adı, *Zira kim* anımları sözlər tadı(3)

Prof. H. Mirzəzadə sonuncu bağlayıcını səbəb bildirən bağlayıcı kimi qeyd edir və onun zaman və nisbətən də qarşılıq məzmunu ifadə etdiyini bildirir(5, 235).

3.5. Abidələrdə konkret hökm, hadisənin nəticəsini bildirən budaq cümlələrə də rast gəlinir; bu zaman komponentlər arasında iştirak edən *ki (kim)* bağlayıcısı onları bir-birinə çox zəif bağlayır:

Türlü tonlar geydirir ol dem ana, Kim görənlər anı kalırdı tana (“YZ”, 32); Bəylər mənim dəxi haqqıma bir dua elayın, (kim) allah –taala mana da bir qız vərə (“KDQ”, 46)

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu tipli cümlələri bəzi tədqiqatçılar “süni birləşmələr” (N. Cəfərov) adlandırılır və bizim müşahidəmizə görə sonrakı dövr abidələrində bu cümlələrə bol-bol rast gəlinir(9,57)

3.6. Nəticə budaq cümlələrinin baş cümlələrində *söylə, elə* əvəzlilikləri iştirak edir; komponentlər arasında səbəb-nəticə mənə əlaqəsi, bütövlükdə isə cümlədə dərəcə çaları mövcud olur. Misallar:

Söylə nəre urdu, hayırdı kim, dağ və daş yanqulandı (“KDQ”, 120); *Ol Zeliha söylə kim* sevdi anı Kanda varsa eydürürdü Yusif kamı (“YZ”, 46); *Söylə* eylə kim, nə at yansun, nə şiş göynəsün (“O”, 120); Yigitlərim, Əzrailin gözünü *elə* qorxutdum ki, gen qapıyı qoydu, dar bacadan çıxdı (“KDQ”, 89).

3. 7. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində *kim, nə* sual əvəzlilikləri və ya onların *ikən* bağlaması ilə birləşməsi (*elə* əvəzliliyinin funksiyasında) iştirak edir: Misallar:

Bir cənda *nə* var ki, sənə qıymamışlar(“KDQ”, 93); Suçumuz *nə* idi ki, yəğməda olmadıq(“KDQ”, 154); Gögdən *nə* yağdı ki, yer anı yutmadı(“O”, 170); *Nə* ikən yavuz ol kim, asılan, *nə* ikən yavaş ol kim, basılan (“O”, 180); Bu şəhirdə *kim* var bize qarşı gelec(“YZ”, 111).

Göründüyü kimi, keçid dövrü abidələrində səbəb-nəticə mənə əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrin çoxlu tipləri vardır; burada intonasiyadan tutmuş bağlayıcı, bağlayıcı söz və əvəzliliklərə qədər zəngin bağlama vasitələri iştirak edir, ilkin parataksisdən fərqli olaraq, möhkəm hipotaktik (məsələn, təküzəklilər) quruluşlar meydana çıxır.

Keçid dövrü abidələrində müxtəlif bağlayıcı birləşmələrin və bağlayıcı sözlərin, eləcə də bəzi hallarda intonasiyanın, bəzi hallarda isə -sa, -sə şəkilçiləşmiş ədatının köməyi ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrə də rast gəlinir. Bir çox dilçilik ədəbiyyatlarında “nisbi tabelilik” adlandırılan bu cümlələr Orxon-Yenisey abidələrində əs işlənir. Bizim müşahidəmizə görə, “Cadugərlərin sitayışı” abidasında bu cür iki zaman, Kül Tiğinin şərfinə yazılmış abidədə bir tamamlıq, “Xuastuanıft” də isə bir tamamlıq budaq

cümləsi işlənmişdir. Bu cümlələrin prepozitiv budaq cümlələrində *nənen(nə), nəçükim (nəca ki), qaçan (haçan)* bağlayıcı sözləri işlənir, komponentlər ya intonasiya, ya da –sar, -sər ilə bağlanır.

4.1. Tədqiq etdiyimiz abidələrdə isə nisbi tabelilik yolu ilə formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrin çox çeşidli növlərinə rast gəlinir ki, bunlardan biri də prepozitiv *zaman* budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Abidələrdə rast gəldiyimiz nümunələrdə prepozitiv budaq cümlələrin tərkibində *cün (ki), ta (ki)* bağlayıcıları, *elə (söylə) ki, qaçan/! haçan (kim), ol vaxt kim, nəcə kim, ol dəm ki* bağlayıcı birləşmələri işlənir. Misallar:

Cünkü kafirlər bunu gördülər, Arşın oğlu Dirək təkura xəbərə verdilər(KDQ, 112); *Cünkü* ögrəndin farsı, getdi dinin yarısı, *cünkü* ögrəndin ərəbi, getdi dinin xərəbi (“O”, 88); *Cün* eşitdi Yehuda işbu sözi Ah kıldı Yus(u)fa göyündü özü(“YZ”, 10)

Müasir dilimizdə səbəb məzmunu daşıyan bu bağlayıcı yuxarıdakı misallarda zaman, bəzi hallarda isə zaman-şərt məzmunu yaradır.*Cün (ki//kim)* bağlayıcısı, prof. H. Mirzəzadənin qeyd etdiyi kimi, o vaxt, o zaman birləşmələrinin sinonimi olduğu kimi, *elə ki* bağlayıcısı ilə əmələ gələn zaman budaq cümlələrinin ifadə vasitələrinə tam uyğun gəlir (5,361).

4.2. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrində qədim türk dövrü üçün xarakterik olan *qaçan (kim)* və *nəcə kim* (müq. et: *nəçükim*) bağlayıcı sözləri iştirak edir. Misallar:

Qaçan Qazan evin yağmalatsa, halalının əlin alır, dışara çıxardı (“KDQ”, 153); *Hecə kim* bu düşü gördüm, ayrılı yumadım...(“KDQ”, 34); Kaçan kim Misra girdilər eşit yara, İki iki olup girdilər şəhre(“YZ”, 96).

4.3. Budaq cümlədə *ta ki* bağlayıcısı iştirak edir:

... ta ki Düzürd qələsinə yetdilər, çövrə alıb qondular (“KDQ”, 112); ... ben bu yerden gitməyem, Ta ki suçum malikə ayturmamam (“YZ”, 70)

Prof. H. Mirzəzadə *ta/ta ki* bağlayıcısı ilə zaman, səbəb, nəticə, müqayisə, kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlandığını qeyd edir (bax: 5, 236)

5.1. Abidələrdə rast gəlinən **tamamlıq** budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi bağlayıcı söz-- korrelat sistemi ilə qurulur, budaq cümlənin prepozitiv mövqədə işlənməsi diqqəti çəkir. Bu zaman iki hal müşahidə olunur: a) baş cümlədə budaq cümlədəki bağlayıcı sözlərin qarşılığı (korrelatlar) iştirak edir; b) baş cümlədə korrelat işlənmir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Oğuznamə”də “kim”, “nə”, “nəcə” əvəzliliklərinin və ya onların müxtəlif birləşmələrinin vasitəsilə əmələ gələn budaq cümlələr işlənir; məs.:

Kimin ki oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun(“KDQ”, 34); *Hər nə ki* başına gəlsinə, haçdan bil(“O”, 185); Yigit necə yürtsə, yaraşır(“O”, 197)
Verilən nümunələr b) qrupuna aiddir, lakin a) qrupuna dair nümunələr də vardır:

Böyük qarğa nə ötersə, kiçük anı ötər("O", 75); Hər kim ol üç cənəvəri bassa, ol qızı ona verərlər (KDQ, 86)

Tabeli mürəkkəb cümlələrin statistik müqayisəsi abidlərdə təkəzəkli cümlələrin üstünlüyünü göstərir; burada iki hal var:

a) baş cümləsində "qəlib" in iştirak etdiyi cümlələr; b) baş cümləsində "qəlib" in iştirak etmədiyi cümlələr.

Baş cümlədə "andan" / "ondan" / "bundan" tipli "qəlib"lər iştirak edir, budaq cümlə həmin "qəlib"ləri izah edir; məs.:

Qul qullığın andan bilə ki, kəndü didügi olmiya("O", 152); Bundan yektrəyi yoxdur ki, gözüm görürkən, oğul, gəl səni evərayım...("KDQ", 85)

Bəzi hallarda bu tipli cümlələrdə "qəlib" qabarıq şəkildə verilir; bu zaman o, baş və budaq cümlənin sərhədində yerləşir: Yerü gög götürməz anı ki, insan götürər("O", 188)

İkinci qisim cümlələrdə baş cümlədə "qəlib" iştirak etmir, budaq cümlə baş cümlənin çatışmayan bir üzvünü əvəz edir (Belə cümlələr "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında çoxdur). Misallar:

Dilədi ki, oğlanı həlak qıla; Xəbəri yox ki, alacağı ala gözülü qızın otağı olsa gərək; And iç kim, bizim elimizə yağılığa gəlməyəsən və s.

"Yusif və Züleyxa"da iki belə nümunəyə rast gəlirik: Korkaram kim Yusufuna Kurt yöne(7); Bilmezem kim senin Yusufun kanı(18)

"Oğuznamə" də isə belə cümlələrə rast gəlmədik.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynalov F. Türkölogiyanın əsasları. Bakı, 1981
2. Абдурахманов Г. Исследование по старотюркскому синтаксису(XI век). М., 1967
3. Abdullayev Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr. ADU-nun Elmi əsərləri, 1973, № 2
4. Ə. Şüktürlü. Qədim türk yazılı abidlərinin dili. "Maarif", Bakı, 1993
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1968
6. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Изд.АН СССР, М.,-Л., 1951
7. Дмитриева Л. В. «Хуастуанифт» (введение, текст,перевод). В сб.»Тюркологические исследования», Изд. АН СССР, М.,-Л.,1963
8. Cavadov Ə. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin mənə əzayi/cütəzəklikli/. Dissertasiyanın avtoreferatı.Bakı, 1988
9. Cəfərov N. Azərbaycan dilində sadə cümlənin struktur-semantik inkişafı. Dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1985

X Ü L A S Ə

Məqalədə müştərək oğuz abidlərinin dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin sruktur - semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunur, onlar ümumtürk

qatında işlənən cümlələrlə müqayisə olunur. Araşdırma nəticəsində müəyyənəldirilir ki, qədim türk yazılı abidlərindən fərqli olaraq, müştərək oğuz abidlərində möhkəm hipotaktik quruluşlar, eləcə də təkəzəkli tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir.

Açar sözlər: müştərək oğuz abidləri, ümumtürk qatı, Azərbaycan dili oğuz dillərindən biri kimi

Günay KƏRİMOVA*

MÜSSEN MODAL FELİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏNA ÇALARLARI

Müssen feli infinitivsiz işləndikdə müstəqil fel funksiyasını yerinə yetirir və özünün ilkin leksik mənasından çıxış edir.

z.B

-*Am Wochenende mußte er für drei Tage nach Berlin zu einer Konferenz. (K.H.Ball)*

-*Haftə sonu o üç günlük Berlinə getməli idi. (K.H.Ball)*

Müssen feli əsas felin infinitiv forması ilə işləndikdə isə qrammatikləşir və bir sıra modal çalarlıqlar ifadə edir. Bu felin bütün mənə sisteminə daha çox qəti, vadar olunmuş, vaciblik kimi mənalar durur.

z.B

-*Bevor sie aber nach Paris reiste, üollte sie noch chauffieren lernen. Und Janko mußte es ihr erlauben, er mußte. (B.Kellerman)*

-*Parise yola düşməzdən əvvəl o sürücülüynü də öyrənmək istəyirdi. Janko bunun üçün ona icaza verməli idi. (B.Kellerman)*

Deontik istifadə edilən müssen modal feli hərəkətin icrasının məcburi, zəruri olduğunu – "Notwendigkeit" bildirməsi barədə ədəbiyyatda yekdillik nümayiş etdirilir. Notwendigkeit sözünün lüğəvi mənası aşağıdakı kimidir:

1. im Zusammenhang mit etw. nicht zu umgehen

2. in der Natur einer Sache liegend,zwangsläufig. [1,səh 56].

Müssen modal felinin vahid mənə adı kimi çıxış edən bu terminin izahından da göründüyü kimi o, zərurət ifadə edir. Bu vahid mənə adının fəlsəfi və məntiqi kateqoriya kimi izahına da nəzər salsaq, görürük ki, qəti məcburiyyət məzmunu aydın hiss olunur.

Helbiq və Buşa belə bir fikirdən çıxış edirlər ki, bu vaciblik subyektin özündə, daxilindədir – intrasubektiv və ya vaciblik müxtəlif növ xarici – ekstrasubektiv səbəblərdən törəyir:

z.B

- Alle Menschen müssen sterben (intrasubektiv);

-Der Junge muss viel arbeiten, um das Abitur zu schaffen (ekstrasubektiv).

Vaciblik subyektin özündə, daxilindədir fikri işə subyektin iradi davranışı kimi yox, onun təbiətində olması, yəni zərurət kimi anlaşılmalıdır.

Duden qrammatika kitabında ekstrasubektiv zərurət üçün beş əsas səbəb göstərilir:

a) Təbiətin qanunu, müqəddərat: Es geschieht nur, was geschehen muss.

b) Konkret xarici şərtlər: Die Zeit ist knapp – ich muss rasch zu einem Ende kommen.

c) Ekstrasubektiv iradəə, 3-cü şəxsin iradəsi, tələb: Ihr müsst dem sinnlosen Treiben ein Ende machen.

d) Məqsəd: Die Kartoffeln müssen mindestens 30 Minuten kochen, damit sie gar werden.

e) Yüksək vaciblik tələb edən norma və qaydalar:

-An unserer Schule mussten sich die Schüler früher vor Schulbeginn in Reih und Glied aufstellen [2, s.96].

Müssen modal felinin Duden izahlı lüğətində izahı aşağıdakı kimidir:

a) außen kommenden Zwang; zwangsläufig notwendig: Ich muss um 8 Uhr im Büro sein. (Ich habe keine andere Wahl).

b) aufgrund gesellschaftlicher Normen, einer inneren Verpflichtung nicht umhinkönnen: Sie musste heiraten. (sah sich dazu gezwungen, weil sie ein Kind erwartete).

c) aus logischer Konsequenz notwendig: Das musst du doch verstehen (logisch verständlich sein muss) [2, s.1110].

İzahlardan da göründüyü kimi, modal fel obyektiv səbəblərdən törəyən, inkar və ya imtina edilməsi mümkün olmayan vaciblik, yəni zərurət ifadə edir. Bu vaciblik istər daxili, istərsə də xarici mənbələrdən törəsin, o, danışanın iradəsindən aslı ola bilməz.

Müssen modal felinin bu məna növü ən çox işlənən mənasıdır. Zərurət məna variantının daha çox işlənməsi onun müssen modal feli üçün əsas məna

–Hauptbedeutung hesab edilməsinə səbəb olur. Müssen modal felinin zərurət məna növü barədə danışan zaman onun ekstrasubektiv zərurət ifadə etməsinin xarici, ekstrasubektiv səbəblərdən irəli gəldiyini söyləmişdik. Ekstrasubektiv zərurət Azərbaycan dilinə tərcümə edilən zaman xəbər əsas etibarilə felin vacib şəklində –malik olur. Ekstrasubektiv zərurətin tərcüməsi zamanı xəbərin felin vacib şəklində olması ümumi variantların demək olar ki 70%-i təşkil edir.

z.B

-Ich muss mich also damit begnügen.

-Beləcə mən bununla kifayətlənməliyəm.

Eyni zamanda tərcümə qarşılığı kimi felin ömr şəkli-görək ədatı istifadə edilə bilər. Dilimizdə ömr şəklinin üslubi vəzifələrindən biri də “gərək” ədatı ilə birlikdə vacib şəklinin ifadə etdiyi mənada işlənməsidir [3, s.198]:

z.B

-Wir sind nur Menschen, und wenn die Eingebung fehlt, müssen wir selbst Wege finden, um die Schwierigkeiten zu beseitigen.

-Biz yalnız bəni-ədəmik və iltifat ruhu yoxdursa, biz gərək özümüz çətinlikləri aradan qaldırmaq yollarını axtarıb tapaq.

Bu misaldakı gərək tapanı tərkibini asanlıqla “tapmalıyq” şəklinə salmaq olar. Bu cür tərcümə müssen-in məzmununu qorumaq üçün tam uyğundur, yəni bu tərcümə qarşılığı işin icrasının konkret xarici şərtlərdən aslı olmasını ifadə edən müssen-in məna keyfiyyətini təmin edir.

Lazım olmaq və ya lazım gəlmək sözlərinin də tərcümə variantı kimi istifadəsi ekstrasubektivlik məzmununa tam uyğundur:

z.B

-Muß ich vor Ali Khan geschützt werden?

-Məni Əli Xandan qorumaq lazımdır mı?

İndiki zaman və indiki zamanın mürəkkəbi və məcburən və ya məcburi olaraq və s. zərflərinin və ya məcbur olmaq sözünün istifadəsi də tərcümədə müssen modal felinin məzmununu tam təmin etməyə imkan verir:

z.B

-Die Russen geben an, daß sie uns voreinander schützen müssen.

- Ruslar etiraf edirlər ki, onlar bizi bir-birmizdən qorumağa məcburdurlar.

Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı xəbərin gələcək zamanda olması da müssen-in məzmununa uyğundur. Yəni müssen işin icrasının xarici şərtlərdən aslı olaraq məcburən qəti baş verəcəyini ifadə edir. Belə ki, Azərbaycan dilində də qəti gələcək zaman işin icrasının qəti baş verəcəyini ifadə etmə məzmununa malikdir [5, s.234]:

z.B

-Wir haben das Öl, der Sieger wird um unsere Gunst betteln müssen.

-Bizim əlimizdə neft var. Mühərribədən qalib çıxan da bizə yalvarıb lütfkarlıq diləyəcək.

Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı müssen modal felinin vaciblik məzmununu tam təmin etmək üçün dilimizdə işlənən modal sözlərdən də

istifadə etmək olar. Bununla da söylənən fikrə münasibət – modallığın müssən ilə ifadə edildiyi məzmununu qorumaq olar. Bu zaman qəti təsdiq bildirən modal sözlər əlbəttə, həqiqətən, şübhəsiz, doğrudan, doğrudan da, heç şübhəsiz ki, doğrusu, əslində, onsuzda, düzü və s. ilə cümlədə modallığı qüvvələndirmək olur. Çünki feilin şəkilləri ilə ifadə olunan modallığa nisbətən, modal sözlərlə ifadə olunan modallıq daha güclü hesab olunur [4,s.382]:

Z.b

-Wenn Krieg im Lande ist, muß die Geliebte zuerst zum Geliebten fahren.

-Əlbəttə, ölkədə müharibə olanda sevgili birinci növbədə sevgilisinin yanına getməlidir.

-Er muss das machen.

-Əslində, bu onun işidir.

Modallığın müxtəlif aspektlərdən tədqiqinə dair bir çox məqalə, dissertasiya, dərslik və monoqrafialarda modallığın linqvistik mahiyyəti açıqlanır, onun leksik, morfoloji, sintaktik-semantik ifadə vasitələri təhlil olunurdu.

Azərbaycan dilçiliyində modallıq kateqoriyası xüsusilə modal sözləri araşdıran ilk dəfə A.Ə.Aslanov olmuşdur. Müəllifi görə, fəlsəfi modallıq ümumi, məntiqi modallıq konkret və birmənalıdır. Burada hökm ya təsdiq, ya inkar edilir. Qrammatik modallıq isə bu mənada daha geniş və çoxcəhətli dir.

Ədəbiyyat

1. DUDEN: Deutsches Universalwörterbuch. 4. Auflage, 2001
2. DUDEN: Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 4. Auflage, 1995.
3. Schendels E. Deutsche Grammatik, Moskau, 1982.
4. Schmid H.U. Einführung in die deutsche Sprachgeschichte: Lehrbuch Germanistik, Weimer, 2009.
5. Schmidt W. Geschichte der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium. 10. Auflage. Stuttgart, 2007.

Hüseyn XOŞBATINI*

Güney Azərbaycan şivələrində arqo leksikasının mənbəyi

Ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayan hadisələrdən biri arqodur. Arqo, bir ictimai sinfin, bir peşə qrupunun və ya bir cəmiyyətin üzvlərinin

*BDU

istifadə etdiyi, ümumi dilin sözlərinə yeni mənalər verərək, ya da yeni sözlər, deyimlər qatararaq yaradılan xüsusi bir dildir. Arqo dili xalq danışığında sonradan yaradılmış köməkçi dil funksiyası yerinə yetirir. Əslində şifahi və təbii bir dildir. Arqo davamlı dəyişən və inkişaf edən xüsusi bir dil olmaqla birlikdə, onun meydana gəlməsini bəzi ümumi prinsiplərə bağlamaq mümkündür. Şerti dil, gizli dil arqonun başqa adları sayılır.

Güney Azərbaycan şivələrində arqolar müxtəlif yollarla yaranır. Onlar yaranma mənbəyinə görə üç qrupa bölünür: 1)Ümumxalq danışığı dili əsasında yaranan arqolar; 2)Başqa dillərin hesabına əmələ gələn arqolar. 3) Müxtəlif zümrelərin uydurduğu, qondardığı sözlər əsasında əmələ gələn arqolar.

1. Ümumxalq danışığı dili əsasında yaranan arqolar:

Arqoların əsas hissəsi ümumxalq danışığı dili əsasında yaranır. Ümumxalq danışığı dilinin bu və ya digər sözü alınır və bu söz nominativ mənasından azad edilərək tam başqa-səciyyəvi mənada işlədilir. Beləliklə də ümumxalq dilinin ünsürləri müxtəlif ictimai təbəqələrin təbiətinə, məqsədinə dünyagörüşünə, əxlaqına uyğun mənə kəsb edib arqolaşır. Fikrimizi izah etmək üçün bəzi misalları nəzərə qatdırmaq zəruridir.

Azərbaycan dilində işlənən "cıрмаq" feili müasir dövrdə arqo mənaya da malikdir. Bu söz ümumxalq dilində "kağız cırmaq" tərkibində həqiqi mənasın çixış edir. Alverçilərin və tələbələrin nitqində isə bu söz ümumxalq dilindəki mənadan məhrum edilərək, başqa mənə(çox yalan danışmaq)kəsb edir. Müasir bədii əsərlərin dilində belə arqotizmlər geniş miqyasda işlədilməkdədir.

-Dünən gecə bəzər cırdıneee

-Cırdım? Nəyi cırdım?

-O cırmanı demirəmeeee.... Demək istəyirəm ki, çox yekə yalan danışdım.(danışığı dilində)

Xalq dilində "satmaq" feili bu və ya digər "əşyanı satmaq" kimi həqiqi mənada işlədilir. Lakin oğru və canilər əlində həmin söz "xəbər vermək", "ələ vermək", "cinayətin üstünü açmaq" mənalarında işlədilir.

"Öldürmək" feili ümumxalq dilində həqiqi mənada müəyyən bir canlıni məhv etmək mənasında başa düşülür. Alverçilərin arqosunda isə bu söz həqiqi mənasını itirir, qeyri-müştəqim mənada malın qiymətini aşağı salmaq, ucuzlaşdırmaq mənasında işlədilir:

-Maşını apardın bazara

-Apardım

-Sata bildin

-Ə... yoxe... öldürdülə maşını öldürdülə

-Necə uani

-Çox ucuz istədilər.(danışığı dilində)

Bu misaldə *öldürmə* sözü ucuz istəmək anlamındadır.

Çox vaxt arqo leksikası vahidləri içərisində ümumxalq dilinin ələ ünsürlərinə rast gəlirik ki, onlar xalq dilində ifadə etdikləri mənalardan çox-çox uzaqlaşır və

yeni mənə qazanaraq bir növ evfemizmə çevrilir. Yuxarıdakı göstəriləndən əlavə "ölmək", "öldürmək" anlayışları daha bir sıra leksik vahidlərlə ifadə edilir.

2. Alınma arqoları:

Milli dillərdə olduğu kimi, arqo leksikasında da başqa dillərin ünsürləri xüsusi yer tutur. E.Q.Borisova rus gənclərinin arqosunda söz açaraq yazır ki, "60-70-ci illərdə yuxarı sinif şagirdlərinin və tələbələrinin nitqində ingilis dilində gəlmə sözlər arqo kimi geniş işlənirdi. Bu da rus dilinin tarixində qeyri- adi hadisə idi" (9.s.;52).

Lakin bu alınma ünsürlər ədəbi dil və arqo lüğətlərinə heç də eyni vaxta və eyni məqsədlə daxil olmamışdır. Daha doğrusu, alınma söz mənsub olduğu dil həm ədəbi dil, həm də arqolar üçün eyni əhəmiyyət kəsb etməmişdir. H.K.Dimitryev bunu nəzərə alaraq yazır: "Rus arqosu üçün türk ünsürləri aktual bir mənbədir. Lakin rus ədəbi dili üçün isə türk dillərinin lüğəti tarixi bir faktır". (9.s.,159).

Başqa dillərdən ədəbi dil və arqolara daxil olan sözlərin keçmə yolları tam eyni deyildir. Məlumdur ki, ədəbi dil öz lüğətini genişləndirmək məqsədi ilə xalqın mədəni əlaqələri sayəsində başqa dillərdən söz alır. Deməli, buradakı alınmalar mədəni əlaqələrlə bağlı olub, bilavasitə ədəbi dilin zənginləşməsinə xidmət göstərir. Arqolarda isə alınmaların funksiyası başqadır. Buradakı alınmalar müəyyən məqsədlə birləşən bir qrup adamların tələbini ödəyir. Bu problemlə bağlı dilçilikdə fikir müxtəlifliyi vardır. A.N.Baranikov göstərir ki, rus oğru arqosuna qaraçı dilinin ünsürlərinin daxil olması qaraçıların rus oğruları ilə əlaqəsindən irəli gəlir" (10,s.10).

B.A.Larin isə başqa dilin ünsürlərinin arqolara keçməsinin bir qədər ayrı səbəbdən irəli gəldiyini göstərərək yazır: "İctimai qruplar məcbur idilər ki, öz danışıqlarını başqalarından gizlətsinlər. Buna görə də, onlar ya gərək ümumi dilin ünsürlərini götürüb mənasını dəyişəydilər, ya da gərək başqa dillərin ünsürlərini işlədə idilər. Başqa dilin ünsürlərini nitqə-arqoda işlətmək daha asan və əlverişli olduğu üçün onlar belə etmişlər" (11,s.115).

Arqolardakı alınmaları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu sözlərin bəziləri əvvəlki mənada, bəziləri isə ilkin mənalarda təcrid olunmuş formada işlədilir. Bu birinci xüsusiyyəti nəzərə alan L.A.Kapanace bunu belə izah edir: "çox vaxt arqolarda xarici sözlər də işlənir məsələn, "ban" alman dilində "vağzal" deməkdir. Rus arqosunda bu söz eyni mənəni verir" (12.s.65;46).

Alınma sözlərin daxil olduğu arqolarda eyni mənada işlənməsini daha aydın görmək üçün fars dili ünsürlərindən bir neçəsini dilimizdə oğru arqosunda işlənməsinə nəzər yetirmək kifayətdir.

Fars dilində	Azərbaycan dilinə məxsus arqolarda
Çətrbaz (adaxlı oğlan)	Çətrbaz (adaxlı oğlan)
Sut (açıq-saçıq qız)	Sut (açıq-saçıq qız)
Fəşən (gözəl)	Fəşən (gözəl)

Bəçə mosbət (dərs oxuyan tələbə)	Bəçə mosbət (dərs oxuyan tələbə)
Girbazar (polis olan yer)	Girbazar (polis olan yer)

Arqolarda daxil olan alınma sözləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, onların bəziləri elə başqa dilin arqo lüğətindən gəlmədir. Məsələn: "çətrbaz", "sut", "bəçə mosbət" sözləri fars dilinə məxsus arqolarda müvafiq olaraq "adaxlı oğlan", "açıq-saçıq qız", "dərs oxuyan tələbə", mənasında işləndiyi kimi, Azərbaycan dilindəki arqolarda eyni mənəni daşıyır. Bir dilin arqosundan başqa dilin arqosuna keçən söz bəzən formasını, yəni şəklini saxlayır, lakin mənəni dəyişir. Fars tələbə arqosunda "sidi" sözü işlənir. Mənası arqoda "kəllə adam" deməkdir Azərbaycan arqosunda bu söz mələhətli və gözəl qız mənasını verir.

Alınma arqolardan danışılarkən bəziləri elə başa düşürlər ki, bu və ya başqa şəxsın nitqində işlənən hər bir xarici söz arqo sayıla bilər. Əslində belə deyil. Əgər hər hansı danışan şəxs fikrin ətrafdakılardan gizlətmək xatirinə başqa dildən istifadə edərsə, (buna mənfəi obrazın nitqi misal ola bilər) o vaxt onun nitqində işlənən alınma sözlər arqo sayılır. Əgər iki nəfər öz fikrini üçüncü adama gizlətmək məqsədilə hər hansı bir dildə danışsın, bu zaman həmin iki nəfərin danışdığı dil üçüncü adam üçün arqo hesab olunur. Deməli, hər hansı bir dilin sözlərinin həmin dili bilməyənlər üçün arqo kimidir.

Ümumiyyətlə, elə bir arqo tapmaq olmaz ki, oraya başqa dillərin ünsürləri bu və ya digər formada daxil olub fəaliyyət göstərməsin. Bu baxımdan İran Azərbaycanı şivələrində məxsus arqoların tərkibi də çox maraqlıdır. İran Azərbaycanı şivələrində olduğu kimi, arqolarda alınmaların əksəriyyətini (türk dillərini nəzərə almasaq) ərəb, fars və ingilis dillərinin ünsürləri təşkil edir. Burada cüzi miqdarda başqa dillərin ünsürlərinə də rast gəlik ki, onlar da, demək olar ki, Fars arqoları vasitəsi ilə dilimizdəki arqolara keçib. Güney Azərbaycan dilində olan arqoları üç qrupa ayırmaq lazım bilirik.

2.1.Fars dilindən Azərbaycan dili arqolarına keçən sözlər. Məsələn: aşxor (yenı), əzun (zirək, təcrübəli), tablo (məşhur), tətıl (heç nəyi bacarmayan), xarxan (çox dərs oxuyan tələbə),xərpu (çox pullu), dərcə (imtahandan kəsilmə tələbə), zudpəz (baldız) se dəç çahar (özündən razı) və s.

2.2.Ərəb dilindən Azərbaycan dili arqolarına keçən sözlər. Məsələn: la obalı (qorxmayan), qənəm (qoyun),şeytan (casus), ərəb (ucaboylu adam), kibar(böyük mənsəb sahibi/iri pul), meyitdəmək (öldürmək, döymək, vurmaq), məful (fahişə), qallamaq (yalan danışmaq və s.

2.3.İngilis dilindən Azərbaycan dili arqolarına keçən sözlər. Məsələn: up to date (müasirləşmiş adam) jhong etmək (beyni işləməyən adam), anten (xəbər apararı), sidi (gözəl qız) keys (fahişə), suje (mələhətli), parking (yoldaş, arvad) və s.

3.Uydurma (qondarma) arqolar

Ümumxalq danışq dili və alınma sözlər əsasında əmələ gələn arqolara nisbətən uydurma və qondarma sözlər əsasında yaranan arqolar ümumi arqo leksikasının az hissəsini təşkil edir. Bunlar yaranmasına görə də digər arqolardan

fərqlənərək, ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif şəkildə müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Bu müxtəliflik bir çox dilçilərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Odur ki, tədqiqatçılar ayrı-ayrı ictimai qrupların leksikasını öyrənərək uydurma və qondarma sözlərin əmələgəlmə vasitələrindən maraqla söz açmışlar.

Uydurma arqoların iki yolla (sözlərin dəyişdirilməsi, hecaların və şəkilçilərin artırılması ilə) əmələ gəlməsi əksər dillərdə özünü göstərir. Lakin uydurma arqolarının törəmə yolları bununla bitmir. İ.N.Timeskova və V.A.Tarkova fransız dilində uydurma arqoların sözlərin qısalması yolu ilə əmələ gəldiyini söyləyirlər: *bidon-bide* (*bidon*) *cinemoto-graphe-* *cinema* (*kino*) vəs. (9,s.108-112)

Uydurma arqolarının törəmə yollarına dair başqa mənbədən oxuyuruq: "... Eramızın V əsrində yaşamış qrammatik Virgili Varron güman edildiyinə görə, uzun müddət İrland məktəbliləri arasında yayılmış xüsusi bir dil icad etmişdir. Adı dilin sözlərindəki hecaların qoşalaşması, qısalması və yerlərinin dəyişdirilməsi ilə bu dil fəaliyyət göstərmiş. Vaxt keçdikcə bu dil dəyişmiş və "şairlər dili" adlanan bir dil törənmişdir. Bu elə arqodur ki, onda biz latın yunan, qədim yəhudi dillərindən alınan sözlərə, istifadədən qalan və köhnə mətnlərdən götürülmüş sözlərə və nəhayət, gündəlik dilin axırdan əvvələ oxunan, yaxud da təhrif edilən sözlərinə rast gəlirik" (10.s.56;267)

Güney Azərbaycan şivələrində uydurmaq və qondarma yolu ilə əmələ gələn arqoları ancaq xalçaçı qadınların danışıq dilində görürük. Mehrban şəhəri güney Azərbaycanın şimal hissəsində yerləşir. Bu şəhərdə əski zamanlardan qadınlar gecə-gündüz xalça toxumaqla məşğul olmuşlar və bu xalçalar fərqlər dünyanın çox ölkələrində ad-san qazanmış və özünə xas yer tutmuşdur. Bu xalçalar və fərqlərin satışlarından əldə olunan pullarla evin ehtiyaclarını ödəyirmişlər.Əski zamanda qadınlar hana(xalça toxumaq üçün dəzgah) üstündə bu xalçaları toxuduqca özlərinə xas bir gizli dil yaratmışlar ki, ancaq özləri o dilin mənasını başa düşürdülər.Xalça toxuyan qadınlar sözləri və sirləri ailənin başqa üzvlərindən gizli qalsın deyərək bu arqodan istifadə edirdilər. Bu arqonu "Əlfür-bölfür dili" adlandırmışlar. "Əlfür-bölfür" dilinin əsası elə Azərbaycan dilidir və cümlələr bu dilin qaydalarına əsasən qurulur.-L.fir (-lfir/-lfur/-lfir/-lfür) şəkilçisi əhəng qanuna uyğun olaraq, dörd variantda sözlərin sonuna və ya ortasına əlavə olunur. Hər cümlədə neçə söz varsa -L.fir şəkilçisi də o miqdarda cümlənin hər sözlünə əlavə olunur və cümlədə hər sözün sonundan və ya ortasından bir neçə hərif (sait və ya samit) düşür. Əslində bu şəkilçi əlavə olunduqda saitlərin ya samitlərin düşməsi həcadən asılıdır. Aşağıda bu haqda ətraflı məlumat verilir.

-lfir şəkilçisi isimlərə, sifətlərə, zərflərə və əvəzlilərə eyni qaydada, feillərə isə fərqli qaydada tədqiq olunur.

Misal:

Qadın A: Dülfür halfıra gelfirmişdin? (dünən harçaya getmişdin)

Qadın B: Balfırım gilə gelfirdim. (bacım gilə getdim)

Qadın A: Əlfirin bilirdi? (ərin bildimi)

Qadın B: yolfur...olfıra delfirməmişdim. (yox...ona deməmişdim)

Bəsləklə morfolojiyə baxımından arqolar müxtəlif yollar ilə düzəlib və yayılırlar. Bu sözlərin yazılı formaları olmadığına görə limitsiz qaydalarla müxtəlif qruplar tərəfindən törənirlər.İran Azərbaycanında müxtəlif xalq qrupları müxtəlif mövqelərə aid cürbəcür sözlərdən və adlardan arqo formasında istifadə edirlər, istər bu sözlər başqa dillərdən alınsın, istər morfoloji baxımından müxtəlif üsullarla düzəlsin, əsas odur ki, bu arqo sözləri gizli şəkildə ikinci mənanı daşıyın.

Ədəbiyyat

1.Qocayeva.Ş.K.Dilçilik institutumun əsərləri.Bakı,2012.

2.Əliyeva.V.Tərcüməşünaslıq və onun müasir dövrdə rolu.Bakı,2009.

3. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair очерlər. Bakı, Azərnaşr. 1956.

4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1980.

5. Aslanov A.Ə. Evfemizmlər\Müasir Azərbaycan dili. I cild, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1978.

6.Samayi.M.Farsca arqo sözlər, Tehran2006.

7. Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, c. 2, s. 266.

8.Xoşbatini,H. Turkcəmizdə gizli dil,Əxtər:2008,16s.

9. Əliyev.Ə. Azərbaycan dilində jarqonlar, Bakı

10.Əliyev Ə. Jarqon və ədəbi dil.- Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, Bakı, 1981.

11. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1984.

12. Azərbaycan dilinin dialoektoloji liğəti (redaktorları): (R.Rüstəmov M.Şirəliyev) Bakı 1964.

Abstract

This article deals with the sources of argo lexicon. Argo lexicon plays an important roll in the intercourse process. The target of secret language (argo) is to deliver the special message to the person that hears. The terms and expressions of argo lexicon arises by different ways in South Azerbaijan dialects. These word formation methods include on the basis of national spoken language; borrowing from the other languages and the neologies. These are studied in this work.

Key words: *Arqo, secret language, word formation, morphology, neologies.*

Резюме

В Южно-Азербайджанских диалектах источник Арго лексики и событие, которое играет важную роль в процессе общения называется Арго. Цель тайного языка (арго) доставить специальное сообщение слушающему. В

Южно-Азербайджанских диалектах аргó создаются разными способами. В данной статье изучается - аргó созданные при речи национальностей; аргó из других языков и созданные при речи различных классов людей.
Ключевые слова: аргó - тайный язык - заимствованные слова - морфология - промышленные слова

İslam VƏLİYEV*

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı mənbələrində işlənən bəzi feili bağlama formaları

XVII-XVIII əsrlər ədəbi dilimiz özündən əvvəlki ənənəvi klassik dil xüsusiyyətlərini qoruyaraq yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginləşib inkişaf etmişdir. Bu dövrdə ədəbiyyatda yeni bədii formaların yaranması, heca vəznli şeirin sürətlə inkişaf etməsi özü ilə bərabər, bədii dilə də yeni ruh gətirir, yazı dilində canlı xalq danışığı dili xüsusiyyətlərini də qüvvətləndirir. XVII-XVIII əsrlərdə canlı xalq danışığı dili xüsusiyyətlərini də qüvvətləndirir. XVII-XVIII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış görkəmli söz ustaları, divan və məsnəvi müəllifləri- Fədai, Əmani, Q.Təbrizi, S.Təbrizi, Vidadi, Vaqif, həmçinin el aşığı-şairləri öz yaradıcılıqlarında hazır ənənəvi ədəbi dildən yaradıcı şəkildə istifadə etməklə yanaşı, canlı xalq dilindən də geniş surətdə faydalanırdılar. Heç təsadüfi deyildir ki, qədim dövrlərdə canlı danışığı dilində mövcud olan, lakin XVII-XVIII əsrlərə qədər yazı dilində lazımınca öz əksini tapa bilməyən formaların bu dövrdən etibarən yazılı dilə ayaq açmasına və ədəbi dildə norma səviyyəsi qazanmasına məhz xalq şeiri üslubunun dirçəlişi təminat verir. Odur ki, bu dövrdəki Azərbaycan yazılı abidələrinin dil cəhətlərini tədqiq etmək, bu və ya digər bir qrammatik kateqoriyanın həmin yazılı abidələr üzrə inkişaf yolunu izləmək Azərbaycan dilinin tarixi haqqında tam təsvürü yaratmağa kömək edir. Müsahidələr göstərir ki, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində rast gəlinən feili bağlama formalarının əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə də eyni fonetik-morfoloji tərkibdə və ya eyni mənada işlənir. Lakin dövrün dilində aktiv vəziyyətdə işlənmiş, dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadədən qalmış, bir qisminin isə öz izlərini dialekt və şivələrimizdə qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu baxımdan feili bağlamanın şəkli əlamətlərinin keçdiyi inkişaf yolunu izləmək maraqlıdır. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı mənbələrində aşağıdakı arxaik səciiyyəli feili bağlama formalarına təsadüf olunur:

-iban; -ibən, -uban; -übən feili bağlama forması. Bu şəkilçil Azərbaycan dilində "Dədə Qorqud" abidəsindən başlayaraq XIX əsrin əvvəllərinə kimi geniş

işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiq olunan dövrün dilində də feili bağlamanın bu növü ədəbi dildə norma səviyyəsində olmuşdur. Belə ki, ədəbiyyatın istər yazılı, istərsə də şifahi qolunda *-iban, -ibən, -uban, -übən* şəkilçisi geniş miqyasda yayılmış, *-ib, -ib, -ub, -üb* feili bağlama şəkilçisi ilə paralel şəkildə işlənərək, *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya tamamilə uyğun məzmun ifadə etmişdir.

Türköloji ədəbiyyatda bu şəkilçinin mənsəyi tədqiqatçıları daha çox maraqlandırmışdır. Professor M.A.Kazımbəylin fikrincə, *-iban, -ibən, -uban, -übən* şəkilçisi *-ib, -ib, -ub, -üb* və *-an, -ən* hissələrinin birləşməsindən əmələ gəlib, keçmişdə olan hərəkətin tamamilə icra olunduğunu ifadə edir(4,310).

V.Baş və K.Brokkelman isə belə hesab edirlər ki, *-p* feili bağlama və *-an, -en* instrumental şəkilçiləri *-pan, -pen* feili bağlama formasının (buna Orxon-Yenisey yazılarında da təsadüf olunur) əsasını təşkil edir(13, 98).

F.E.Korşa görə, *-uban, -übən* şəkilçisi moqol dilində işlənən keçmiş zamanın əlaməti *-ba, -ba, və "n"* ünsürünün vasitəsilə düzəlmişdir. "Dədə Qorqud"un dilində bu şəkilçiyə daha bir *-i, -ı* da artırılıb *-bani* formasını almışdır(9,286).

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *-ifdan, -ifdən, -ufdan, -üfdən* formalı feili bağlamalar aşkar edilmişdir: Qızarıbdan yerə keçmişin, halo bir üzüm də baxeyrsən?; Bazardan gəlifdən güdümün kiün, gediflir. Bu forma *-iban* feili bağlama şəkilçisinin mənsəyini ifadə etməkdə köməkçi rol oynaya bilər. *-ifdan* feili bağlama formasının tərkibindən *-if* şəkilçisini ayırsa, görürük ki, bu *-ib* feili bağlama formasının variantıdır. İkinci hissə olan *-dan* isə çıxışlıq hal şəkilçisidir(13, 98). Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, dialektlərdə çıxışlıq hal şəkilçisinin *-nan, -nən* variantı da vardır: alannan sora, gedənnən sora.

Malumdur ki, başqırd dilində çıxışlıq hal şəkilçisi *-nan, -nən*, həm də saitlə qurtaran sözlərə birləşir: dala-nan "çöldən", acə-nan "anadan"(2,64).

Yuxarıda göstərilən bütün faktlara əsaslanaraq M.Ş.Şirəliyev belə hesab edir ki, *-iban* feili bağlama formasının yaranmasını aşağıdakı kimi izah etmək olar: *-ib* feili bağlama formasına çıxışlıq hal şəkilçisi *-nan* artırılır. Bundan sonra alınmış formanın inkişafı, geri dissimilyasiya hadisəsinə uyğun olaraq gedir, yəni hal şəkilçisindən başlanğıc "n" səsi düşür: *-ib+nan>-iban*. Beləliklə, *-iban, -ibən, -uban, -übən* feili bağlama forması əmələ gəlir(13, 98).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *-iban, -ibən, -uban, -übən* formalı feili bağlamanın ifadə etdiyi mənə *-ib* şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya tamamilə uyğun gəlir və zaman, hal-vəziyyət, tərz-i-hərəkət mənalarda çıxış edir. XVII-XVIII əsrlərə aid abidələrimizin dilində bu forma çox işlək vəziyyətdə olmuşdur(11, 313): Dedilər: hanı bunların qalanı? Tutuban boğdular o binəvani.(Fədai,38); Döyüldü təbli kusu şadyana, Köçübən şahra oldular rovana.(Fədai,53); Buyurdu şah: dərdom gəldi cəllad, O tacir yalvaruban qıldı fəryad.(Fədai,56); İkiliçi tərək edübən birlədim, Bərdi haq lütf edübən vəsl ilə dərmanumni.(Əmani,26) Abbas idim gəldim burda qalmağa, Saralıban heyva

*BDU. Dosent

kimi solmağa.(A.Tufarqanlı,29); Mən aşiq beləsinə,Gəl gedək beləsinə,
Duruban qurban olum Gözlərin giləsinə.(Sarı Aşiq,34); Sun rah ələ aluban
sürahi, Ver qüsseyi-dövrün fəlahi.(Məsihi,44); Mənə deyən ki,nədir bunca
yanmağa bais, Nədir ona içibən badə qanmağa bais?(Q. Təbrizi,23); Dövtələb
oluban gedibsən xandan, Ölüncə çıxmanam ta güllüstandan.(Vidadi,28);
Yalvarıbn yarın könülün almadıq, Elə getdi, barışmadıq, ayrıldıq.(Vaqif,21);
Mane olman, getmə deyüb yarə sən, Tiğ aluban bağrım başın yarəsən.
("Şəhriyar",17).

-iban, -ibən, -uban, -übən forması "demək" feilinə birləşərək, "deyibən"
feili bağlaması əmələ gətirir, başlıca olaraq hərəkəti icra edənlə subyekti arasında
əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir və bu hərəkət barədə məlumat verir, yaxud müasir
"deyə"

sözünün mənasına uyğun gəlir: Mən aşiqəm ay mələr, Bulut altıdan ay mələr,
Səhrada bir gül bitib Su deyibən ay mələr.(Sarı Aşiq,32); Muni deyibən götürdü
nizə, Əmr ilə durub rahi-sitizə.(Məsihi,115)

Yazılı abidələrin dilində həmin feili bağlama forması inkar şəkilçisindən
sonra da işlənmişdir: Baxmayubən həzalı əfsərə.(Əmani,26); Göstərdi o xəsmə
özni kahil, Tərpənməyübən o mərdi-aqil.(Məsihi,449)

XVII-XVIII əsrlər yazılı abidələrinin dilində bu feili bağlama şəkilçisinin
axırına *-i, -i* elementinin artırılması ilə əmələ gəlmiş *-ibani, -ibəni, -ubani, -
übəni* forması da işlənir. Öz mənasına görə *-ibani, -ibəni, -ubani, -übəni* şəkilçili
feili bağlama *-iban, -ibən, -uban, -übən* feili bağlama forması artırılmış
feillərdən fərqlənir və hal-vəziyyət, tərz-i-hərəkət, zaman mənalığında çıxış
edə bilər: Ağcamı atubəni qıldı itab, Başladı lək sözün növhə xitab.(Əmani,27);
Oğlu, qızı, övrətə süyüdülər, Zümmələr edübəni çoşdular.(Əmani,27); Ta
açubəni görə kitabı, Min pic ona saldı iztirabi.(Məsihi,84); Ol kim dilər idünüz
vüsalın, Göz açılıbəni görün cəmalın.(Məsihi,143)

Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrində *-ıpan, -ipən, -pan* şəkilçisi
vasitəsilə əmələ gələn feili bağlama cümlələrində əsas xəbəri ilə qrammatik əlaqəyə
girərək, müxtəlif mənə çalarlarını ifadə etmişdir.

Dildə olan faktların çoxluğu iki tərkib hissədən ibarət olan *-iban, -ibən, -
uban, -übən* şəkilçisinin *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisinə nisbətən daha qədim
olduğunu göstərir.

S. Y. Malov bu şəkilçilərin mənəyə fərqlənmədiyindən danışıraq göstərir
ki, həmin feili bağlama şəkilçilərinə sonralar çıtəyat dilində də təsadüf edilir.
Qeyd etmək lazımdır ki, buna yalnız çıtəyat dilində deyil, eləcə də qədim
osmanlı-türk,tatar, türkmən dillərində də rast gəlirik.(9,285)

Quba dialektində *-iban, -ibən, -uban, -übən* şəkilçisi ilə cəm şəkilçisinin
birləşməsindən əmələ gəlmiş feili bağlama şəkilçisinə də təsadüf edilir:
*-ibanmari, -ibənməri, -ubanmari, -übənməri: qışqırubannarı, gidibənməri,
oxıyubannarı, diyibənməri*(14,281).

-i, -i, -u, -ü (-yi, -yi, -yu, -yü) feili bağlama forması. Bu şəkilçi hələ Orxon-
Yenisey abidələrində özünü göstərmiş, sonrakı əsrlərdə isə cənub və cənub-qərb
qrpu türk dili abidələrində də işlənmişdir(5,261). Azərbaycan dilində bu şəkilçi
qədimdən ("Dədə Qorqud"dan) başlanmış, XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərinə
qədər feili bağlama əmələ gətirən bir forma kimi özünü göstərmişdir. Lakin
ədəbi dilimizdə sabitləşə bilmədiyi üçün arxaikləşib dilin istifadəsindən
çıxmışdır(12,168).

Ayrı-ayrı türkoloqlar tərəfindən bu şəkilçinin qədimliyi sübuta
yetişdirilmişdir. Ancaq həmin müəlliflər *-yi, -yi, -yu, -yü* formasını cümlədə iki
fikrin əsasında vasitəci vəzifə daşıyan bir şəkilçi kimi çox vaxt *-a, -ə* feili
bağlama formasının məzmun xüsusiyyətinə daşdığı üçün onun sinonimi,
həmçinin bəzi sözlərdə daşmış bir ünsür kimi izah etmişlər(7, 59-60).

Azərbaycan dilinin tarixinə aid yazılmış əsərlərdə də *-i, -i, -u, -ü* şəkilçisinin
yalnız *-yi, -yi, -yu, -yü* variantlarından danışılır. Burada da həmin formanın
"demək" feilinə qoşulub, "deyə" bağlamasının tərkibindəki *"-ə"* şəkilçisinin
yerində işləmə bildiyi fikri təkrarən öz əksini tapmışdır. Məsələn: deyü-deyə(9,
284).

Ə.Dəmirçizadə həmin şəkilçinin həm *-yi, -yi, -yu, -yü*, həm də *-i, -i, -u, -ü*
variantından bəhs edir(1, 112). Ə.Dəmirçizadənin əsəri "Dədə Qorqud"un dilinə
aid olduğundan, bu şəkilçilərin keçdiyi tarixi inkişaf prosesi, başqa dilçilik
əsərlərindəki kimi, burada da öz ifadəsini tam tapan bilməmişdir.

B.X.Cəfərova bu feili bağlama şəkilçisinin bir variantının (*-i, -i, -u, -ü*)
adını çəkmisə, gəli get formasında işləmə bildiklərindən danışıraq, hansı
əsrərdən inkişaf edib gəldiyini, həmçinin nə vaxtdan etibarən arxaikləşdiyini
deməklə kifayətlənmişdir. Bu məqalədə də həmin şəkilçilərin ayrı-ayrı tarixi
mərhələlər üzrə nə kimi morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə malik olmaları
haqqında heç
bir fikir söylənməmişdir(7,60).

Ədəbi mənbələrin dilində *-yi, -yi, -yu, -yü* feili bağlama şəkilçisi öz tarixi
inkışafı boyunca müxtəlif vəziələrdə işlənmişdir. Ayrı-ayrı mənalara ifadə edən
həmin feili bağlama formasına daha çox "Dədə Qorqud"un dilində rast gəlirik.

-yi, -yi, -yu, -yü feili bağlama forması hərəkətin yerinə yetirilməsinin səbəb
və məqsədini bildirir: Qəribliyə qarşıyən istəyi sənmi gəldin, qarşı!(KDQ,
138); Oğuzdan, Qanturalı derlər bir yigit varmış, qızın diləyi gəli yürür –
dedilər(KDQ,95).

Orxon-Yenisey və qədim uyğur yazılı abidələrində də həmin şəkilçili feili
bağlamalar işlənmiş və ardıcıl olaraq icra edilən növbəti iş, hərəkətin səbəb və
məqsədini bildirmişdir(15,162).

Bu şəkilçili feili bağlamalar mürəkkəb xəbərin komponentlərindən birini
təşkil edir və tərz-i-hərəkət, yaxud hal-vəziyyət mənasını bildirir: Kimi oğul
deyi, kimi qarşay deyü ağladı.(KDQ,84); Qanturalı yerindən duru
gəldi.(KDQ,96); Üzr istəyi göndərir hilalə, Heyran qalmış hilal o

halə.(Məsihi,180); Ol neyyəri-bürcei-ovği-iqbal, Üzr istəyi qıldı pürşi-hal.(Məsihi,162); Amadə olun, yetişdi mehman, Xıız istəyi gəldi abihəyvan.(Məsihi,196); Gah öyünü tək-tək özündən deyər.(Vaqif,88); Al geyinin çixsan gülşən seyrinə, Yığılı başına güllər dolamr.(Vaqif,117)

Azərbaycan dilinin yazılı abidlərində *-i, -i, -u, -ü* feili bağlama şəkilçisinin *-yi, -yi, -yu, -yu* variantı “demək” feilinə qoşulub, “deyiü” bağlaması vasitəci vəziyyətdə işlənmişdir: Mərə nə oldunuz, deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdu.(KDQ,57) Lakin qeyd etmək lazımdır ki, XVII-XVIII əsrlər yazılı abidlərinin dilində “deyiü” bağlama formasına təsadüf olunmur.

-a, -ə, feili bağlama forması. Azərbaycan yazılı abidlərinin dilində *-a, -ə* formalı feili bağlama hal-vəziyyətdə, yaxud tərz mənası bildirmişdir. Daha doğrusu, bu formalı feili bağlama feillərlə yanaşı işləndikdə müəyyən qrup birləşmələr

əmələ gətirərək, tərz anlayışı ifadə edir: Bəylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxa gəldi.(KDQ,20); Mən aşığıam ay gözələr, Ülkər gözələr, ay gözələr.Yormux maral baxışlı, Bəxa qalmış ay gözələr.(Sarı Aşıq,32); De,səbrdin özünə nə ələcim? Kimi bula döşünə gür məzəcim.(Məsihi,82); Şəb çün batasan siyəh libasə, Məntək, bozula-sına əsasə.(Məsihi,74); Üzdin gedə görəsən özümni, Sən umasan ağzımı, gözdümni(Məsihi,99). Yuxarıda göstərilən nümunələrlə *-a, -ə* şəkilçili feili bağlama *-ib* şəkilçisinin məzmununa uyğun mənə ifadə etmişdir. *-a, -ə* şəkilçili feili bağlama qədim türk yazılı abidlərində də işlənmişdir. Bu şəkilçilə vasitəsilə əmələ gələn forma cümlənin əsas feili xəbəri ilə qrammatik əlaqəyə girərək, əvvəlki işin davamı olaraq icra edilən növbəti iş, hərəkətin tərzini bildirmişdir(8,60). Müasir dövrdə bəzən *-a, -ə* şəkilçisi *uzanmaq* və *donmaq* feillərinə qoşulub iş, hal-hərəkətin halə çevrilməsini bildirir(8,60): Gülşənəm qarğı ilə yazılmış, sonra qablanmış qalın kağızı nazik barmaqları ilə açdı, orada olan plana oxşar əyri-üyrü çizgilər və onların ətrafında olan nöqtələrə baxıb dənə qaldı. (S.Rəhimov, “Şamo”). Beləcə, o, yorgunluğunu alıb tərini soyuduncaya qədər uzana qaldı. (Ə.Əbülbəxən, “Müharibə”). Komponenti *-a, -ə* şəkilçisi ilə ifadə olunan tərz birləşmələrinin müasir ədəbi dilimizdən tərək olub getmişdir (8,60).

-madın, -mədin feili bağlama forması. Tərki b etibarilə iki hissədən: inkarlıq şəkilçisi *-ma, -mə*, zaman anlayışı ifadə edən *-dan, -dən* şəkilçisindən ibarət olan bu feili bağlama forması ərəb əlifbası ilə iki şəkildə yazılmışdır:..مدين-*-mədin, -madın* forması bir çox türk dillərində müstəraq olduğu halda, Azərbaycan dilində bunun مدين // مدن *-mədin, -madan* forması sabitləşmişdir. Yazılı abidlərin dilinə gəldikdə isə hər iki formanın saxlandığını müşahidə edirik (9, 291-292). A.N.Kononov qeyd edir ki, *-madan, -mədən* forması *-araq, -ərək* şəkilçili feili bağlamanın qrammatik sinonimidir. (6, 16-17). *-madan, -mədən* şəkilçisinin vasitəsilə, əsasən, zaman, qismən də hal-vəziyyətdə bildiren feili bağlamalar düzəlidir. XVII-XVIII əsrlərə aid ədəbi materialların dilində *-madan,*

-mədən şəkilçisinin qapalı variantı olan *-madın, -mədin* forması özünü göstərir. Həmin forma da mənəca *-madan, -mədən* feili bağlamasına uyğun gəlir, yəni zaman, qismən də hal-vəziyyətdə mənası ifadə edir: Hər ol aşiq ki, canan eşiqdə zar olmadın qorxar. Əzizliq görməyə ələmdə çün xar olmadın qorxar (Əmani, 30).

-madın, -mədin şəkilçisi qədim türk yazılı abidlərinin dilində *-matın, -matı* şəklində işlənmişdir (15, 163). Qeyd etmək lazımdır ki, *-madın, -mədən* feili bağlama şəkilçisinə XVII-XVIII əsrlər yazılı abidlərinin dilində təsadüf olunmur.

-ğac, -gəc feili bağlama forması. Ən qədim şəkilçilərdən sayılan *-ğac, -gəc* feili bağlama forması, *-caq, -cək, -icaq, -icək* şəkilçilərinin sinonimi olub, onlarla eyni mənşəlidir. Metateza hadisəsi nəticəsində *g-c, k-c*, bir-birini əvəz etmiş, müasir ədəbi dilimizdə aktiv sürətdə işlənən, *-caq, -cək* forması yaranmışdır. A.Mirzəzadənin fikrincə, *-ğac, -gəc* forması, *-caq, -cək* şəkilçisinə görə nisbətən qədimdir, XIX əsrdən sonra *-gac, -gəc* şəkilçisi ədəbi dildə öz normalitliyini itirmiş və arxaikləşmişdir (10, 176).

Tədqiq olunan dövrün dilində bu feili bağlama forması aktivliyi ilə diqqətə cəlb edir: Bülbül olur binəva tüşgəc güllüstəndin cuda, Nüməyan tələtin görgəc xəcalətinə tutanmazmı? (Əmani, 28); Meydəni-cidalə qılğac əhəng, Ədəyi qılanı fəzayi-can təng (Məsihi, 145); Dürürləri alğac ol əl mərdirah, Səcdəyi-şükür etdi, dedi: ya ilah; Savırmış yelkə dövrəğin açılığac göncəyi-lalə (Əmani, 28); Eldən çıxaram zülf-pərişanını görgəc, İşdən gedərəm sərvə-xuramanını görgəc (S.Təbrizi, 34); Nigahü didə bir-birin unudu sən niqab ağcəc, Vəli məhsər günü kimdir baxan hər yarı yoldaşa (Q.Təbrizi, 147). Deməli, *-gac, -gəc* forması *-caq, -cək* şəkilçisinə nisbətən tarixən daha geniş şəkildə yayılıb normalaşdığından, onu daha qədim forma hesab etmək olar (3, 149). Bu feili bağlama şəkilçisinin *-cəgin* variantına da “Şəhriyar” dastanında təsadüf olunur: Görcəgin soruş halın (131).

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı mənbələrində morfoloji cəhətdən zənginliyi ilə seçilən feili bağlama formalarının bir qismi bütün dövrlər ərzində öz həyatliliyini və normal şəklini mühafizə etsə də, digər qismi sonrakı dövrlərdə dilin istifadəsindən çıxmış müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşmiş, öz izlərini dialekt və şivələrimizdə saxlamışdır.

Mənbələr və ixtisarlar

Əmani – Divani-Əmani. Fotosürət AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Inv No: 3773

Fədəi – Fədəi “Bəxtiyarname” (tərtib edən Q.Məmmədli) Bakı, 1957

Məsihi – Məsihi. “Vərqa və Gülşə” (tərtib edən Ə.Safərlı). Bakı, 1977

Sarı Aşıq – Sarı Aşıq. Şeyrlər (tərtib edən, toplayanı Ə.Axundov). Bakı, 1977

Təbrizi Q. – Qövsü Təbrizi. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən H.Araslı).Bakı 1958

Təbrizi S. – Saib Təbrizi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1980

- Tufarqanlı A. – Aşıqlar (tərtib edəni Ə.Axundov) Bakı, 1957
 Vaqif – Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edəni H.Araslı). Bakı, 1968
 Vaqif – Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edəni H.Araslı). Bakı, 1968
 Vidadi – Vidadi. Əsərləri (tərtib edəni H.Araslı). Bakı, 1977
 “Şəhriyar” – Məhəmməd. “Şəhriyar” dastanı (tərtib edəni Ə. Səfərlı). Bakı, 1987
 Kitabiyat
1. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1999
 2. Дмитриев Н.К. – Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948
 3. Eyvazova R. – Kişvəri “Divani”nin dili. Bakı, 2005
 4. Казымбек М.А. – Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань 1939
 5. Малов С.Е.- Памятники древнетюркской письменности. М.Л., 1951
 6. Мамедов Г.Г.- Деэпричастия в письменных памятниках Азербайджанского языка XIV- XIX вв. Баку, 1967
 7. Məmmədov N.H.- Azərbaycan dilinin ədəbi mənbələrində - (y)ı, - (y) i, - (y) u, - (y) ü feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1966 No:2
 8. Məmmədov N.H. – Azərbaycan dilində -ib, -ib, -ub, üb və -a,-ə şəkilçili feili bağlamalarla düzəlmə tərz birləşmələri. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1966, No:4
 9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962
 10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
 11. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
 12. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı, 1988
 13. Ширалиев М.Ш. – Об этимологии деэпричастной формы на -ыбан, -ибән, -убан, -убән. “Вопросы языкознание”, 1960, No: 3
 14. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968
 15. Şükürov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993

Jalə ƏHMƏDOVA*

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏQSƏD BUDAQ CÜMLƏSİ

Dillərin tutuşdurulması, müqayisəsi sahəsindəki tədqiqatlar xarici dilin qrammatikasının dərinliyinə kimi başa düşmək, öyrənmək, ana dilin qrammatikası ilə bağlı biliklərin sistemləşdirmək və xarici dil öyrənməyə ortaya çıxan problemləri aradan qaldırmaq üçün çox vacibdir.

* BDU

Son illər respublikamızda dillərin qarşılıqlı öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Hər hansı bir dili öyrənməkən bu dilin qrammatik, leksik, fonetik xüsusiyyəti ana dili xüsusiyyətləri ilə müqayisədə aşkar edilir. Xarici dilin ana dili ilə müqayisəsi xarici dilin qrammatik qayda-qanunlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərini daha aydın başa düşməyə, onun malik olduğu zənginliyi qiymətləndirməyə kömək edir.

Məlum olduğu üzrə, alman və Azərbaycan dilləri, müxtəlif quruluşlu dillərdir. Belə ki, alman dili german dilləri qrupuna mənsub analitik quruluşlu, Azərbaycan dili isə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan aqqlütinativ quruluşlu katedir. Bu dillər bəzi hallarda müxtəlif, bəzi hallarda isə eyni qrammatikKateqoriyaların ifadə vasitələri bir-birindən seçilir ki, bu vasitələrin ümumi birliyi bir sistem olaraq bu və ya digər dilin qrammatik xüsusiyyətlərini təşkil edir.

Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahiddir.

Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin nisbətən sonralar yaranmış daha yüksək ifadə vasitəsidir. Əvvəllər insan varlığın ayrı-ayrı cəhətlərini duyub anlamış və onların ifadəsi üçün sadə cümlələrdən istifadə etmişdir. Tədricən hadisələr arasındakı əlaqələr dərk olunduqca, onların ifadə vasitəsi kimi, mürəkkəb cümlələr də yaranıb formalaşmışdır. Bunun üçün əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş, tədricən hadisələr arasında ziddiyyət, səbəb, şərt, nəticə və s. əlaqələr dərk olunduqca, yeni qrammatik formalar yarandıqca tabeli mürəkkəb cümlələr də yaranmışdır.

Tərkib hissələr arasında sintaktik əlaqənin xarakterinə və ümumi qrammatik mənasına görə mürəkkəb cümlələr iki növə – tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrə ayrılır.

Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri haqqında bir çox alimlər – Ə.Dəmirçizadə, N.Z.Hacıyeva, M.A.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Ə.R.Mahmudov müxtəlif fikirlər bildirmişlər.

Alimlərin fikirlərini nəzərə alaraq Azərbaycan dilində aşağıdakı budaq cümlə növlərini qeyd etmək olar [1, 2]:

- I. Mübtəda budaq cümləsi
- II. Xəbər budaq cümləsi
- III. Təyin budaq cümləsi
- IV. Zərflik budaq cümləsi
1. Zaman budaq cümləsi
2. Yer budaq cümləsi
3. Səbəb budaq cümləsi
4. Məqsəd budaq cümləsi
5. Kəmiyyət budaq cümləsi
6. Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi

7. Müqayisə budaq cüməsi
8. Dərəcə budaq cüməsi
9. Şərt budaq cüməsi
10. Nəticə budaq cüməsi
11. Qarşılaşdırma budaq cüməsi

V. Qoşulma budaq cümləsi

Alman dilində tabeli mürəkkəb cümlə və onun növləri haqqında Duden, Helbig Buscha, Engel, Behaghel kimi alimlər araşdırmalar aparmışdır.

Alman dilində aşağıdakı budaq cümlələrini qeyd etmək olar [4, 5]:

- 1) Subjektsätze,
- 2) Prädikativsätze,
- 3) Objektsätze,
- 4) Attributsätze,
- 5) Adverbialsätze
- a) Lokalsätze,
- b) Temporalsätze,
- c) Modalsätze,
- d) Komparativsätze,
- e) Konsekutivsätze,
- f) Kausalsätze,
- g) Finalsätze,
- h) Konditionalsätze,
- i) Konzessivsätze,
- j) Restriktivsätze.

Məqsəd budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrindən olub baş cümlədəki hal-hərəkətin məqsədini bildirir, baş cümlədən çıxan *nə məqsədlə* və bu mənada olan *nə üçün, nədən ötrü, niyə* suallarına cavab olur; məsələn [1, s. 291]:

Mirzə Ələkbər qardaş, mən gəldim *ki*, bir iş haqqında səninlə məsləhətləşim. (Mir Cəlal, “Yolumuz hayandır”)

Siz vuruşursunuz *ki*, mən sakit oturub öz fabrikimizdə işləyə bilim. Mən də öz fabrikində işləyirəm *ki*, siz orada yaxşı vuruşub düşməni tez qovamız. (S.Rəhman, “Bir sevginin tarixi”)

Həsən paşa qəsdən üç tərəfi tutdurub, çay tərəfi açıq qoymuşdu *ki*, Koroğlunu ya bu yollarda öldürsünlər, ya da ki özünü çaya vurub, orada boğulsun. (“Koroğlu” dastanı)

Alman dilində məqsəd budaq cümlələri isə *wozu, zu welcher Zweck, mit welcher Absicht* suallarına cavab olur. Məsələn:

Er beeilt sich, *damit* er rechtzeitig ankommt (Kempcke, 2000: 205) – O tələsirdi *ki*, düz vaxtında gəlib çatsın (O düz vaxtında gəlib çatmaq üçün tələsirdi)

Der Schüler wird bestraft, *damit* er aus seinen Fehlern lernt. (Helbig Buscha, 694) – Şagird səhvlərini öyrənmək üçün cəzalandırılmışdır.

Alman dilində məqsəd budaq cümlələri *damit, daß* və *auf daß* bağlayıcıları vasitəsilə yaranır [2, 765].

Engelin fikrincə alman dilində məqsəd budaq cümlələri əsasən *damit* bağlayıcısı ilə, bəzi hallarda *auf daß* (köhnəlmiş) və ya *danışıq* dilində *daß* bağlayıcısı ilə düzəilir [4, s. 280].

Sprich lauter, *damit* wir dich verstehen können

Ucadan danış *ki*, biz səni başa düşə bilək.

Du sollst deinen Vater und deine Mutter ehren, *auf daß* du lange lebest auf Erden

Sən ata və anana hörmət etməlisən, çünki sən bu torpaqda uzun müddət yaşayacaqsan

“Ei, Großmutter, was hast du für große Ohren”

– “*Daß* ich dich besser hören kann”

“Ay, nənə, niyə sənin qulaqların böyükdür”

– “Səni daha yaxşı eşitmək üçün”

Bu üç bağlayıcıdan ən qədim dövrə malik olanı *daß* bağlayıcısıdır. Qədim dövrdən *daß* bağlayıcısı məqsəd budaq cümlələrinin qurulmasında istifadə olunurdu.

Azərbaycan dilində məqsəd budaq cümlələrin yaranmasında baş cümlədə ondan ötrü, ona görə, o məqsədlə, o səbəbə sözlərinin iştirak edir. Bundan əlavə budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı və tabeedici intonasiya ilə də bağlıdır; məs [1, s. 293]:

Bunları sizə *ona görə* deyirəm *ki*, Sudabəmdən muğayət olarsınız. (M.İbrahimov, “Gələcək gün”)

Ondan ötrü səni çağırırmış *ki*, gedəsən qəssab Nəbinin övrətinin yanına, elçilik eyləyəsən (Ə.Haqqverdiyev, “Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini”)

O səbəbə mən də sənin keyfiyyətimi kitabımda yazmışam *ki*, xalq oxuyub ibrət edib, halal alış-veriş qoyub haramın dalınca getməsin (Ə.Haqqverdiyev, “Xəyalət”)

Gəlmişəm *ki*, bir qədər açıq danışaq, mətləb aydın olsun... (S.Rəhimov, “Mehman”)

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1964
2. X.İ.Məmmədova, Ə.H.Cavadov. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik xüsusiyyətləri, 2000
3. Duden: Die Grammatik. 4. Aufl., Dudenverlag, Mannheim 1998
4. Engel, Ulrich: Deutsche Grammatik. Heidelberg, 1988

Kəmalə MEHDIXANLI*

İngilis dilində feli sifət birləşmələrində sintaktik əlaqələr və onların transformasiyası

Feli sifət I-II+ to be feli ilə birləşmələrdə subyektə yönəlmiş hərəkət ifadə edə bilər. Bu halda birləşmə felin məchul formasıyla ifadə olunmuş sadə xəbəri təmsil edir. Növ çalarlarının təzahürü yalnız felin şəxsi formalarında mümkündür, vəziyyət, hal-əhval ifadə edən birləşmələrdə isə hərəkətin yoxluğu ucbatından növ çalarlıqları mümkün deyildir: təbii ki, hərəkət yoxdursa, deməli, onun istiqamətlənməsi barəsində danışıq lüzumsuzdur. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdəki kimi:

1. He was sent to get the coal. (Dreiser)
2. The day came when the house was finally closed. (Dreiser)

Misal götürülən cümlələrdə to be + feli sifət birləşməsi şəxs və ya predmet-hərəkət daşıyıcısına yönəlmiş hərəkəti ifadə edir və bu birləşmələr cümlənin sadə xəbəri olurlar.

Bir sıra hallarda məchul növ formasını feli xəbər kimi, ismi xəbərdən fərqləndirmək olur. Məsələn, he was led away shaking and broken with emotion (Dreiser) cümləsində "was led away" birləşməsi hərəkəti ifadə edir və buna görə də sadə xəbərdir. "He was broken" birləşməsində isə vəziyyət ifadə etdiyinə görə mürəkkəb xəbərdir.

Bu oxşarlığa zəmin yaradan, həmçinin, məchul növün əksər hallarda vəziyyət-əvvəlki hərəkətin nəticəsini ifadə etmişdir ki, bu da öz növbəsində onları vəziyyət- (hal-vəziyyət) ifadə etməyə qabil olan mürəkkəb xəbərlə yaxınlaşdır.

Məsələn, "The House was painted and decorated, the lawn put in order, and everything done give a trim and satisfactory appearance (Dreiser).

Bu nümunələrdə biz sadə feli xəbərə - məchul növ formasında olan fellərə malikk, çünki burada hal-vəziyyət mənası məchul növ formasının özündə deyil, feli sifət II, məchul növ formasının ikinci elementində müəyyən kontekst çərçivəsində felin müəyyən leksik mənasında təzahür edir. Burada yalnız əhata konteksti to be + feli sifət II birləşməsinin icra olunan hərəkətin və ya vəziyyətin mənasını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Təsədüfi deyildir ki, müasir ingilis dilinin nəzəri kursunun müəllifləri məchul növ sadə xəbəri vəziyyət (hal-əhval) mənası bildirmə mürəkkəb xəbərdən fərqləndirilməsi probleminə toxunarkən qeyd edirlər ki, kontekstual

göstərilər to be + feli sifət II məzmununun müəyyənləşdirilməsində olduğu kimi də feli sifət II mənasının təhlili zamanı, habelə "to be" felinin formalarının təhlili zamanı iştirak edirlər. Məchul növün kontekstual göstəriciləri kimi xidmət göstərən məqamlar bunlardır:

- a) Zaman və hərəkətin birdəfəlliliyi, təkrarlığı və ya sürəkliyi qeyd edən tərz-hərəkət sərfliyinin mövcudluğu; at this moment, at once, frequently, gradually və b.
- b) Cümlənin sintaktik quruluş xüsusiyyətləri - cümlənin strukturu mürəkkəb cümlələrdə aşkar olunan hadisələrin ardıcılığı, bir-birini əvəz etməsini,
- c) Hərəkətin (işin) icrasını təsvir edən "by" önlüklü vasitəli tamamlıqın mövcudluğu (V.N. Jıqadlı, İ.P. İvanova, L.L. İofik, 1956, 132-133) ifadə edir.

A.İ. Smiritski hesab edir ki, mürəkkəb ismi xəbəri məchul növdən fərqləndirən müddəalardan biri, feli sifəti törədən felin leksik mənasıdır. O, qeyd edir ki, növ kateqoriyasının fərqləndirilməsi və tədqiqi ilə bağlı çətinliklər ilk növbədə bu kateqoriyanın qrammatik mənasının məzmunca felin leksik mənasına yaxın olmasından irəli gəlir (A.İ. Smiritski, 1959, 257).

Məlumdur ki, to be + feli sifət I-II davamlılığını ifadə edən hüduşuz fellərdən əmələ gəlmiş hallarda hərəkət, məchul növ mənasına malik olur. Məsələn, "He was led away shaking and broken with emotion. (Dreiser)

Lakin eyni bir felin həm hərəkət, həm də vəziyyət ifadə etməsi mümkündür. Bu ikili növ xarakterli fellərdə baş verir. Məchul növü mürəkkəb xəbərdən ayırdıqda ikili növ səciyəli felləri (feli sifəti bəzi hallarda hərəkət, digər hallarda vəziyyət ifadə edən) hüduşuz fellərlə eyni şəkildə baxmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, subyektin psixoloji durumunu əks etdirən feli sifət II felin növdən asılı olmayaraq, adətən mürəkkəb ismi xəbərdə vəziyyət mənasını ifadə edir. Məsələn, aşağıda verilən cümlələrdə olduğu kimi.

1. But he was disappointed at her approval. (London)
2. Do you know Martin, you sometimes frighten me, I am frightened now, when I think of you and of what you have been. (London)

Sadələn cümlələrdə feli sifət II ifadə olunmuş predikativ üzv subyektin müxtəlif cür psixoloji durumunun müxtəlif çalarlıqlarını təəssüm edir: feli sifət "disappointed" cümlə tərkibində ümüdsizlik, "frightened" - qorxu, "irritated" - qıcıqlanma, "surprised" - təəccüb ifadə edirlər.

Bu feli sifətlər daima, mürəkkəb xəbərin tərkibində önlüklü vasitəsizx tamamlıqla işləndiyi hallarda belə. Məsələn:

1. He was charmed by the fare figure, draped in pure grey, with a coiled string of pearls at the throat. (Dreiser)
2. After the man was more harassed by the thought of his love being held by the elated, French drummer. (Dreiser)

* AzTU

Verilən misallarda tamamlığın "by" önlüyü ilə işlənməsindən asılı olaraq feli sifət "to be" feli ilə birləşmədə subyektin vəziyyətini ifadə edir və bütövlükdə bu birləşmə mürəkkəb ismi xəbər kimi çıxış edir.

Lakin məchul növ forması üçün vasitəli tamamlığın "by" önlüyü ilə işlədilməsi heç də həmişə vacib deyildir. Müasir ingilis dilinin nəzəri qrammatikasının müəllifləri bu barədə belə yazırlar: "hərəkətin mənbəyinin (icraçı) ifadəsi mütləq deyil, yox əgər ifadə olubsa, onda o, cümlədə vasitəli tamamlıq mövqeyini tutur. Passiv konstruksiya iki və ya üç üzvlü ola bilər. İngilis dilində iki üzvlü konstruksiyalar daha geniş yayılmışdır. "We were interrupted then/ champagne was served at feasts. (Ivanova, Burlakova, Poçensov, 1981, 76)

To be + feli sifət II birləşməsinin elementləri arasındakı sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirməkdən ötrü növbəti cümlələri nəzərdən keçirək.

1. Gennie was disappointed at Gerhardt's refusal. (Dreiser)
2. She was absolutely convinced that this course of action-separation was necessary and advisable. (Dreiser)
3. She was puzzled, disturbed, and a little apprehensive. (Dreiser)
4. He was unfavourably impressed by the lad's scratched and wounded face. (Dreiser)
5. Finally he was persuaded by Bass to go away. (Dreiser)

İndi də to be + feli sifət II birləşməsinin elementləri arasındakı sintaktik əlaqəni təyin etmək üçün yuxarıda verilən cümlələri atılma (ellips) transformasiyasına məruz salaq. Bu sintaktik tərkəmələrin təsvirini asanlaşdırmaqdan ötrü öncə onları tədqiqat üçün relevant cümlə komponentlərindən ibarət formaya salaq. Bunun üçün bizi maraqlandıran elementlərdən savayı yerdə qalanların hamısını xaric edək. Sonra to be + feli sifət II birləşməsinin elementləri, habelə cümlənin mübtədasi ellipsisə (atılmaya) məruz qoyulur. Müqayisə et:

1. /Jennie was disappointed// - /Jennie was...// - /Jennie ... disappointed//
2. /She was absolutely convinced// - /She was absolutely ...// - /She ...//

Birləşmənin elementlərinin ellipsisə (atılması) nəticəsində markalanmamış transformaların əldə olunması to be+feli sifət II birləşməsinin elementləri predikasiyanı birlikdə yerinə yetirdiklərini və bu elementlər arasında sintaktik əlaqənin mövcud olmasını sübut edir. Bu da mürəkkəb xəbərin elementləri (ünsürləri) to be+feli sifət II cümlə daxilində vahid üzv, vahid komponent kimi fəaliyyət göstərməsi deməkdir.

V.N.Yartseva bununla bağlı qeyd edir ki, predikasiya funksiyasını predikativ üzv təklildə deyil, mürəkkəb xəbər bütövlükdə yerinə yetirir, çünki o, vahid əmanət və qrammatik kompleksə əmələ gətirir. (Yartseva, 1961, 66-67)

Üçüncü /She was puzzled, disturbed, and a little apprehensive// (puzzled, disturbed) feli sifətləri və sifətlə (apprehensive) ifadə olunmuş komponentlər eyni bir sintaktik mövqedə yerləşirlər və predikativ üzv funksiyasında özünün ismi xüsusiyyətlərini bürüzə verəməsinə bir daha sübut edir.

Misal gətirilən cümlələrdə to be + feli sifət I birləşməsi (was astonishing, was charming, was pushing, was puzzling) xəbər funksiyasını yerinə yetirirlər. Bu birləşmənin elementləri, to be + feli sifət I birləşmələri kimi cümlənin müstəqil üzvləri deyildirlər. Həmin elementlərin cümlə strukturunda (ellipsisi) atıla bilməməsi buna sübutdur. Müqayisə et:

1. /It was astonishing// /It ... astonishing// /It was ...//;
2. /She was charming// /She ... charming// / She was ...//;

Cümlə strukturunda bu elementlərdən birinin ellipsisə (atılması) nəticəsində markalanmış (nişanlanmış) cümlə - transformalara nail oluruq. Bu da to be + feli sifət birləşməsinin elementləri /to be + feli sifət II/ birləşməsinin elementləri kimi cümlədə cümlənin strukturundan predikativ üzvün ellipsisinə (atılmasına) müsbət reaksiya verir. Müqayisə et:

1. /The old man satisfaction there thinking// (Dreiser) → /The old man satisfaction there .../
2. /Left to himself Hilary stood frowning// (Golsworthy) → /Left to himself Hilary stood//

Burada predikativ üzvün cümlə strukturunda ellipsisinin (atıla bilməsinin) mümkünlüyü onu sübut edir ki, birləşmənin birinci elementləri /sat/ və /stood/ müstəqil surətdə, predikativ üzvün köməyi olmadan cümlənin mübtədasi ilə predikativlik əlaqəsi yaradır, yəni cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edir. Halbuki to be+feli sifət birləşməsinin elementləri ayrılıqda predikasiyanı tamamlaya bilmirlər.

Ədəbiyyat

1. В.Н. Жигadlo «Современный английский язык» М.1958.
2. А.Я. Смирнитски «Морфология английского языка» М. 1959.
3. Dreiser "Jennie Gerhardt"

Summary

Rtransformation of the elements of Participle I-II is of great importance in determining the relationship between the elements and defining the syntactical function of the predicate of the sentence.

Key words: *Was sent, was persuaded, am frightened, was astonishing, is led.*

Резюме

Известно, что объектный предикативный член представляет собой член предложения характеризующий состояние, качество или свойство объекта, выраженного дополнением предложения. Состояние, характеризующее объектным предикативным членом, приписывается объекту во

времени, так как оно одновременно действию, выраженному, глаголу в личной и так же в неличной форме.

Ключевые слова: Было отправлено, уговаривали, было испугано, волновали, направлены.

Mehriban ƏLİZADƏ^{*}

QOŞA SÖZ STRUKTURUNDA QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİ

Azərbaycan dilindəki qoşa sözlərin müəyyən bir hissəsini çağdaş dilimizdə komponentlərdən birinin semantikasını anlaşılmayan, deməli, həm də komponenti ayrılıqda işləmə bilməyən birləşmələr təşkil edir. Bu komponentlərin leksik-semantik təbiətinin müəyyənləşdirilməsi qədim türk leksik qatına aid olan bəzi vahidlərin üzə çıxarılmasına kömək edir. Bu baxımdan qoşa sözlər dilimizin ən qədim laylarına nəzər salmağa imkan verir və bir sıra türk mənşəli sözlərin ilkin kökünü müəyyənləşdirmək üçün açar rolunu oynayır. Bu onunla bağlıdır ki, qoşa sözlər hər hansı iki sözün ixtiyari birləşməsindən ibarət olmayıb, fonetik, leksik və qrammatik üsul və vasitələrin iştirakı ilə formalaşan xüsusi tipli vahidlərdir. Qoşa sözlər kateqoriyasına daxil olan hər bir vahid bu vasitələrdən birinin və ya bir neçəsinin təsiri ilə formalaşır. Bu şərtlər sırasında semantik meyər həlledici rol oynayır, yəni komponentlərin vahid kompleksdə birləşməsi təsadüfi yox, məna baxımından şərtləndirilmiş xarakter daşıyır. Bu isə imkan verir ki, dilin müasir mərhələsində etimologiyası məlum olmayan, arxaikləşmiş və ya ilkin real mənasından uzaqlaşmış komponenti birləşmənin ümumi mənasına, ya da nominativ mənasını qoruyub-saxlamış komponentin semantikasına əsasən müəyyənləşdirək. Məhz bu xüsusiyyət morfoloji rekonstruksiyanın yuva üsulunda qoşa sözlərdən sıx-sıx istifadə olunmasını zəruri edir. Tərkibində qədim türk sözlərini yaşadan bəzi qoşa söz nümunələri üzərində ayrıca dayanmaq istəyirik.

Ac-yalavac. Yalavac komponenti, əslində mürəkkəb söz olub, "ac" in üstünlük dərəcəsinə əmələ gətirmək üçün ona "çox" mənasını verən arxaik "yavlak" (1,79) sözünün artırılması yolu ilə yaradılmışdır.

Aruq-uruq. I tərəfin müasir mənada olduğunu qəti söyləmək olmaz; II tərəf arxaikləşib: "uruq" – nəsil, törəmə deməkdir (2, 568). Amma belə qoşa sözlərdə (qədim şəklil: *aruq-uruq*) dilin şəquli vəziyyətinə görə sait qarşılıqlılığı (a – i, o – u) ərəb dilindəki cəmlənmənin bir növü ilə üst-üstə düşür. Məsələn, *fənn-fünun* (*fənlər*), *elm-ülum* (*əlmələr*), *eyib-üyüb* (*eyiblər*), *kitab- kütüb* (*kitablar*) və s. Şübhəsiz, tarixən belə cəm formalı ərəb sözləri dilimizdə

^{*} BDU

keçmişdir. Fikrimizcə, yad qrammatik formanın təsiri altında dilimizdə qoşa sözün xüsusi komponenti yaranmışdır.

Bət-bəniç. *Bət* – üz sözünün ən qədim sinonimidir. Azərbaycan və türk dillərindən başqa, demək olar ki, bütün türk dillərində qorunub saxlanmışdır (3, 122).

Boy-buxun. II tərəf müasir dildəki "boy" sözü ilə alliterasiyanın köməyi vasitəsilə qoşalaşmışdır. "Buxun" sözünün ilkin variantı "boğum" (müasir dildəki "bügüm") fəqərə, oynaq semantikasını daşıyır (2,109; 3,170-171). Məlumdur ki, canlıların boy atması ("boy-buxun") qoşa sözü isə ancaq canlılara münasibətdə işlənir) fəqərə-fəqərə böyümə prosesidir. Deməli, ortaq motiv əsasında birləşmiş tərəflər mənəca da uyumludurlar.

Er-geç. "Er" – tez deməkdir (müq. et: *erkən*), əslində, "irmək" felindəndir. Tədqiqat göstərir ki, "geç" sözü də "keçmək" felindəndir. *İrmək/ermək* vaxtın yetişməsi (başlanğıc mərhələsi), *keçmək* – vaxtın keçməsi, ən gec mərhələsidir. Görünür, sinkretizm səciyyəsi tarixən fel köklərinə daha çox xas olub. Fel kökləri istənilən zaman substantiv və ya adverbial xarakter kəsb etmiş, nəticədə, qoşa sözlərin yaranması üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

Əka-bika. I tərəf "böyük, yaşlı" mənasında (Müqayisə et: *əkək*) kişi cinsinə (4,120-122), II tərəf yenə eyni mənada (*xanım*, *böyük xanım*) qadın cinsinə aid qədim müraciət söz-titulu (5,134) - imperativ vasitədir.

Xəbər-atar. II komponent müasir ədəbi dildə tamamilə asemanticləşmişdir. Halbuki yazılı abidələrimizdə bu vahid "xəbər" sözünün sinonimi kimi işləkdir: "Aخان quru sularından xəbər keçə, ərguru yatan ala dağdan atar aşa." (6, 128)

Kənd-kəsək. Nisbi sinonimlərdir. II tərəf müasir danışq dilindəki mənada (müq. et: *day-kəsək*) deyil. ("Kəsək" – palçıqın qurumuş, daşlaşmış, ayaq kəsən (əzən) hissələridir). Tarixi məzmununa görə "kəsək" – bir əyalət, qəsəbə, ərazi (torpaq) hissəsidir. Bu semantika çağdaş nitqdə tamamilə arxaikləşmişdir.

Köklü-kömaçli. Heca uyğunluğu (*kö-kö, lü-li*) ilə təşəkkül tapıb. Maraqlıdır ki, bu qoşa sözün şəkilçisiz variantı yoxdur və yaqın ki, olmayıb. II tərəf arxaikləşsə də, bəzi sözlərin tərkibində qalmaqdadır (İzahlı lüğətdə "əməköməci" adlı bitki haqqında məlumat verilir) (7,109). II tərəfin *köm-* (qazıb-basdırmaq mənasını verir) (2,314) felində yaranmış isim olduğunu qəbul etsək (dilimizdə *-a(c)* morfemli adlar mövcuddur: *yaxmac, əyləc, qazanc, itxac* və s.) (8,269-276), tərkib hissələrinin bir-birinə sinonim münasibətində olduğu aydınlaşar.

Qara-qorxu. "Qara" sözünün mənbələrdə qeydə alınan arxaik məna çalarları ("rəng", "yas", "sadə (ibtidai)", "sırası", "torpaq", "təpəlik", "dağlıq yer", "kütüb", "cəmaat", "pis ruh", "sıx, keçilməz", "qatı", "bədbəxt", "böyük, iri, nəhəng", "qüvvətli, igid, cəsur" və s.(Bax: 9,173)) dilin lüğət tərkibinin başqa yarusları ilə müqayisədə qoşa sözlərin tərkibində daha

çox mühafizə olunmuşdur. Fikrimizcə, “qara-qorxu” qoşa sözündəki I komponent “pis ruh, uğursuz ruh” mənasını daşıyıb (eyni semantik çalar “qarabasma” sözündə də müşahidə olunur), qorxu sözü ilə ortaq motivə malikdir.

Qonaq-qara. II komponent müasir dilimizdəki rəng bildirən sifət kimi anlaşılmamalıdır. A.N. Kononov çoxmənalı olan bu vahidin “yığın, dəstə, xalq, camaat” çalarını qeyd edir (10,161). Fikrimizcə, “qonaq-qara” qoşa sözündəki “qara” komponenti məhz bu monada toplusu isim kimi çıxış edir.

Sayı-rəyir. Hər iki tərəf müasir dildə arxaikləşmiş vahidlərlə ifadə olunub. Bu qoşa söz, adətən, qızdırılmı adam barədə işlənir. Müasir dildə “mənasız, məzmunuz, rəbitəsiz, məntiqsiz” semantikasını daşıyır (11,51). I tərəf fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğrayaraq klassik ədəbiyyatda, yazılı abidlərdə “sayru” şəklində çox işlənib (sayru – xəstə deməkdir). Müasir dildəki “sayıqlamaq” feli də burdandır. “Bayır” komponentində sözün daxili forması itə də, sözdüzəltmə strukturu sinxron təhlillə bərpə edilir. “Bayılmaq, bayğın” derivatlarının əsası kimi çıxış edən “bay” felinin kök morfem olması aşkar edilir. (12,27). Hər iki tərəf tarixən –r4 şəkilçili feli sifətlər kimi təşəkkül tapıb.

Sınıq-salxaq. “Sun-“ və “sal-“ fellərindən düzəlməmiş bu sifətlərdən ikincisi arxaikləşib. Lakin müasir dildəki axsa- feli onu əvəz etmişdir (tarixən axsa-). Ona görə də tərəflər tarixi semantika parametri ilə nisbi sinonimlərdir. (Tarixən feldən fel, bəlkə də felin tərzini düzəldən –ğa // -xa // -gə şəkilçisi işlənmişdir, məs.: çulğa-, əsirgə-, oxva-, yayxan- və s.) Müasir dildəki “sallanmaq” feli də eyni kökdəndir.

Sir-sifət. Müasir qazax ədəbi dilində “sifət” sözünün sinonimi kimi “sun” hələ də işlənməkdədir. Müasir Azərbaycan dilindəki sifət, sunbat, suyum sözləri tarixən müstəqil leksik-semantik vahid olmuş “sir//sur” kökünün derivatları hesab edilə bilər (13,8). Deməli, alliterasiya və sinonimlik dildə işləkliliyi itirmiş vahidin qoşa söz tərkibində sığınacaq tapmasına imkan yaratmışdır.

Tanış-biliş. I tərəf aktiv şəkildə dildə işləndiyi halda, II komponent ayrılıqda istifadə olunmur. Tarixən omonim səciyyəli söz olan “bil” kökü bir neçə monada - 1) bilik, elm; 2) tanış, dost mənasında qədim abidlərdə işlənmişdir. I mənası tamamilə arxaikləşmiş, II mənası isə “tanış-biliş” ifadəsində qalmışdır.

Toy-düyün. Yazılı abidlərimizdə “toy, evlənmə mərasimi” mənasını bildirən “düyün” sözünə müasir Azərbaycan dilində “toy” mənasında yalnız “toy-düyün” qoşa sözündə rast gəlmək mümkündür.

Yan-yörə. Nisbi sinonimlərdən təşkil olunmuş qoşa sözdür. “Yörə” təklidə işlənmir, “yön” sözündən qədim yönlük hal şəkilçisinin artırılması ilə düzəlməmişdir (müq. et: üzrə, dışra, içrə).

Yandı-qandı. Tarixən feli isim düzəldən –d4 şəkilçisi olmuşdur. Bu şəkilçi ilə düzəldən isimlərdən təşkil olunmuş qoşa sözlər qədim yazılı abidlərdə

də, müasir dildə də vardır (atdı-tutdu, vurdu-tutdu, qaçdı-tutdu və s.). I tərəf məcazi monada (acıqlandırmaq, incitmək) bəxə düşülməlidir. Fikrimizcə, II tərəf “qandır” (qıvcıqlandırmaq, höyəcəlandırmaq, təhrik etmək) (14,731) felinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Təsədüfi deyil ki, bu qoşa söz “acıq-qıvcıq” qoşa sözünün sinonimi kimi işlənir.

Yorğun-arğın. Tərəflər bir-birinə qarşı, belə nəticəyə gəlmək olar ki, qoşa sözlərin böyük bir hissəsi dildə tarixi inkişafın nəticəsi kimi formalaşan leksik paralelliyin təzahürü hesab edilə bilər. Hazırda dilimizdə mövcud olan qoşa sözlərin bir qismi bu prosesi daşmış şəkildə əks etdirən nümunələrdir. Bu vahidlər müasir dildə leksik müstəqillikdən məhrum olmuş arxaik komponentləri yaşatmaqda yanaşı, bir növ, onların kölgələnmiş, şəffaflığını itirmiş semantik yükünü bərpə edir, gələcək nəsillərə çatdırmaq missiyasını yerinə yetirirlər.

Yuxarıda söylənilənləri ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, qoşa sözlərin böyük bir hissəsi dildə tarixi inkişafın nəticəsi kimi formalaşan leksik paralelliyin təzahürü hesab edilə bilər. Hazırda dilimizdə mövcud olan qoşa sözlərin bir qismi bu prosesi daşmış şəkildə əks etdirən nümunələrdir. Bu vahidlər müasir dildə leksik müstəqillikdən məhrum olmuş arxaik komponentləri yaşatmaqda yanaşı, bir növ, onların kölgələnmiş, şəffaflığını itirmiş semantik yükünü bərpə edir, gələcək nəsillərə çatdırmaq missiyasını yerinə yetirirlər.

QAYNAQLAR:

1. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984, 227 с.
2. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»). М.: Наука, 1978, 349 с.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974, 767 с.
5. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II bur., Bakı: Elm, 1984, s. 125-136.
6. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtibçi: Əlizadə S.Q.), Bakı: YNE, 1999, 704 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
8. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М.: Наука, 1966, 435 с.
9. Əhmədov T. Azərbaycan peletonomiyasında qədim leksik-semantik elementlər // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II bur., Bakı: Elm, 1984, 264 s.
10. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. М.: Наука, 1978, с. 159-179.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
12. Əhmədov M.M. Etimologiya və söz yaradıcılığı // Azərbaycan dilinin etimologiya və onomastikası məsələləri. Bakı: 1990, s. 26-28.
13. Гаджиев Т.И. Восстановление древних морфем в тюркских языках // Түрк диллөрүнә dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, 1987, s.3-9.
14. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, ч. I, Санкт-Петербург: 1899.

Pərvin EYVAZOV*

Bəxtiyar Vahabzadənin ana dili konsepsiyası

B.Vahabzadə bizə öyrətdi ki, hər bir millətin ana dili o millətin namusu və vicdanıdır. O, nəsillərin bir-birinə ötürdüüyü ən qiymətli mirasdır.

Prof. Dr. Əhməd Bican Ercilasun

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızın, dilimizin, tariximizin, bir sözlə, milli dəyərlərimizin qorunması naminə fədakarlıq göstərən, milli təfəkkürün oynanmasında şüurlara yol tapan əvəzolunmaz simalardan biri idi. Onun əsərləri üçün seçdiyi hər bir mövzu xalqımızın taleyüklü məsələlərindən bəhs edir, mövcud vəziyyəti araşdırır və onun gələcək perspektivlərini aydınlaşdırırdı. Şair heç nədən və heç kəmdən çəkinmədən zamanın "əl-qol bağlayan zənciri"ni qıraraq xalqımızın taleyinin həlledici məqamlarını üzə çıxarırdı, vacib məsələləri aktuallaşdırırdı, lazım gəldikcə sözi elə birbaşa səbəkarların üzünə deyirdi. Bu mənada, B.Vahabzadəni daha narahat edən, düşündürən və yaradıcılığına qələmindən vulkan kimi püskürən məsələlərdən biri milli dil problemi, ümumən, şairin ana dili konsepsiyası idi.

B.Vahabzadənin dil konsepsiyası onun yaradıcılığında iki formada öz əksini tapmışdır:

1. Şairin poeziyasında ana dili məsələsi;
2. Şairin publisistikasında (məqalələrində, çıxışlarında, məktublarında və müsahibələrində) ana dili məsələsi.

Görkəmli sənətkarın poeziyasında öz əksini tapan dil problemi ana dilimiz Azərbaycan dilinin lazımı səviyyədə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi uğrunda aparılan milli mübarizliyin açıq təzahürü idi. Onun hələ 1954-cü ildə, totalitar rejimin hakim olduğu bir vaxtda yazdığı "Ana dili" şeiri "ana dilində danışmağı ar bilən modalı ədəbazarla" a ünvanlanmış sort bir ismarıq idi:

*Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən, modalı ədəbazar,
Qəlbini oxşamır qoşmalar, telli sazlar...*

B.Vahabzadənin 1967-ci ildə qələmə aldığı "Latın dili" şeiri isə ana dilimizə qarşı kəskin müvqə tutan, onu dövlətin və cəmiyyətin həyatından sıxışdırıb-çıxarmağa çalışan "millət xadimləri" nə yönəlmiş sət itihamlarla doludur:

*BDU

İclaslarda bir kəlməsi, sözü yoxdur.

Bəlkə... onun böyük, rəsmi məclislərə

Çıxmaq üçün üzü yoxdur?

Söylə, bəlkə bic doğulub, atasından yox xəbəri...

B.Vahabzadənin böyük narahatlıq hissi ilə qarşıladığı, əsərləri ilə "həyəcan təbili çalduğu" ana dili məsələsində mühüm bir problem də Cənubi Azərbaycanda yaşayan bəzi soydaşlarımızın öz ana dillərini bilməmələri və burada doğma dildə milli mətbuatın olmaması idi. Cənubi Azərbaycandan şairə ünvanlanmış bir məktubda "Sizdənəm, yəni azərbaycanlıyam. Amma ana dilimi bilmirəm. Dilimi öyrənmək üçün mənə dərslik göndərin" sətirlərinin müəllifinə şair ürok ağrısı, lakin kəskin şəkildə cavab verir:

Axi, ana dilini anadan öyrənənlər,

Anan bunu etmədi,

O, sənə öyrətmədi Anasının dilini,

Anan sənə öyrətdi ağasının dilini...

Dil konsepsiyası B.Vahabzadənin publisistikasında daha geniş yer alıb. Görkəmli sənətkar poeziyasından fərqli olaraq publisistikasında dil məsələsinə elmi, tarixi və siyasi mövqedən yanaşaraq fikirlərinin daha açıq şəkildə bildirmişdir. Onun publisistikasında dil problemi iki aspektdən araşdırılır:

1. Ana dilimiz Azərbaycan dilinə dövlət müstəvisində münasibət və bu dilə ünsiyyət vasitəsi kimi milli və siyasi yanaşma məsələsi;
2. Azərbaycan dilinin nüfuz dairəsinin genişləndirilməsi, türkdilli dövlətlərin ortaq dili və əlifbası, ortaq terminlərinin yaradılması məsələsi.

Xalq şairi ana dilinin dövlət müstəvisinin aparıcı mövqeyində dayanmasını onun xalqın ümummilli sərvəti, mənaviyyət daşıyıcısı olması və psixologiyası ilə əlaqələndirirdi. Bu münasibətlə, məqalələrin birində yazırdı: "Hər xalqın dili o xalqın ruhudur, psixologiyasıdır, mənaviyyətidir, tarixidir, tarix boyu keçib gəldiyi yollardır. Xalqın dilini yaradan sözlər, o sözləri bir-birilə birləşdirən şəkilçilər, feillər, sifətlər, təyinlər, quru rəqəmlər deyil, heclarında xalqın nəbzi atan canlı ürəkdir, düşünən beyindir. Onlar bizimlə birgə yaşayır, düşündür, bizi də yaşadır və düşündürür. Hər xalqın övladı o xalqın yaratdığı dildə düşündür və həmin dillə öz ürəyinin yangısı, beyninin fikrini ifadə edir" [5, s. 78].

1978-ci il konstitusiyasının 73-cü maddəsində Azərbaycan SSR-nin dövlət dilinin Azərbaycan dili təsbit olmasına baxmayaraq, sonradan ana dilinə münasibətin zəifləməsi, dövlət idarələrində çalışanların əksəriyyətinin rus dilində danışmaları xalqını, millətini sevən şairdə daxili etiraz doğurmaya bilməzdi. Yazılarının birində - "Ana dilim-Ana köküm" adlı məqaləsində Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı: "Konstitusiyada yazıldığı kimi (1978-ci konstitusiyası nəzərdə tutulur - E.P.) Azərbaycan dili doğurdu mu dövlət dilidir? Hamımıza məlumdur ki, yox! Bunun zəruri olduğunu başa düşməyənlər idarələrdə işlənmədiyinə görə ana dilinə biganəlik göstərir, heç bu barədə

düşünür, bunu özlərinə nöqsan hesab eləməzlər... Biz dilimizə heykəl qoymadıq, heç olmasa, gələn ona xəyanət etməyək”.

1995-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan konstitusiyaya layihəsində dövlət dili ilə əlaqədar keçirilən müzakirələr uğurla nəticələndi. Bu uğur həm də tarixi əhəmiyyətli qələbə idi. Xalq şairi B.Vahabzadə ümummilli lider H.Əliyevə ünvanladığı məktubunda bu hadisənin tarixi dəyərinə belə vurğulayır: “...Bu gün Ulu Tanrıya çox şükürlər olsun ki, məmləkətimizin istiqlalı ilə yanaşı, ana dilimiz də istiqlalını qazanıbdır. Siz türk dilləri işçisində Azərbaycan türk dilinin daha böyük imkanlara malik olduğunu çox doğru vurğulayıb, dilimizin bugünkü səviyyəsi barədə yazmaq zərurətini qarşımızca tələb kimi qoydunuz”.

Respublikamızda vaxtilə dil quruculuğu prosesində mühüm problem kimi ortaya çıxan əlifba məsələsində də B.Vahabzadənin mövqeyi konkret idi və onun da bu işdə əvəzsiz xidmətləri keçmişdir. Latin qrafikası Azərbaycan əlifbasına keçidin daha məqsədəuyğun olduğunu vurğulayan şair bu məsələnin sürətləndirilməsini zəruri hesab edirdi: “Mən latın əlifbasına keçidin ikiəlli tərəfdarıyam. Bu barədə mən üç ay əvvəl rəsmən tanınmayan komissiyamızın adından Azərbaycan SSR Ali Sovetin Rəyasət Heyətinə məktub göndərmişəm. Elə bil quyuya daş atılıb. Kiriş əlifbası bizim faciəimizdir... Əlifba məsələsi vacib məsələlərdən biridir. Bu məsələni nə qədər tez həll etsək, əl-qolumuz o qədər tez açılar”.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra milli oyanışın güclənməsi nəticəsində qardaş Türkiyə Respublikası ilə münasibətlərin doğulması milli dilin nüfuzunun genişlənməsi və siyasi müstəvidə əhəmiyyət kəsb etməsi istiqamətində əlverişli imkanlar yaratmış oldu. Türkiyədə gedən dil quruculuğu prosesini diqqətlə izləyən Xalq şairi hər iki dövlətin ana dilinə qarşı yönələn təyziqləri milli varlığımıza qarşı sui-qəsd kimi xarakterizə edir: “Sovet dövründə Azərbaycanda gedən ruslaşdırma siyasəti nəticəsində rus dilində təhsil öən çəkildiyi kimi, Türkiyədə də uzun zamandır ki, ingilisdilli təhsil millətin gələcək bələlərinin əsasını qoyur. Allah bizi ikinci belə bir bələdən qorusun!”.

Türkdillil dövlətlərin ortaq dili və əlifbası, ortaq terminlərinin yaradılmasının nə qədər vacib və aktual məsələ olduğunu dəfələrlə qeyd edən B.Vahabzadə, eyni zamanda bu problemin həllinin ağır və məsuliyyətli olmasına da diqqət yönəldir: “Bu gün Türkiyədə Türk Dünyası Akademiyası təsis olunmalıdır. O akademiya türk xalqlarını və dövlətlərini təmsil edən riyaziyyatçılar, fiziklər, kimyaçılar, tarixçilər birgə çalışmalıdır. Yəni atıq türk dünyası xalqlarının ortaq elmi terminologiyası yaradılmalıdır. Türkiyə türkcəsinin türk xalqları arasında ümuminsiyət dili kimi qəbul olunması məsələsinə baxılmalıdır. Məncə, bu məsələ qaçılmazdır”. O, Türkiyədə mülhacə olunarkən prezident Süleyman Dəmirəllə baş tutan hər iki görüşündə də bu məsələni qarşılıqlı müzakirə etmişdi: “Hər iki görüşümüş zamanı mən dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan türk xalqları arasında ortaq anlaşma dili ilə bağlı

fikirlərimi bildirdim. Süleyman bəy də ortaq türk ədəbi dili, bütün türk xalqlarının anlaya biləcəyi danışıq dilinin zərurətini və bu sahədə lazımi addımların atılmasının vacibliyini söylədi”.

Beləliklə, apardığımız araşdırmadan məlum oldu ki, Bəxtiyar Vahabzadə nöinki ölkəmizdə, ümumən türk dünyasında dil quruculuğu sahəsində gedən proseslərdə bütün varlığı ilə yaxından iştirak etmişdir və onun bu istiqamətdə miras qoyduğu dəyərli irsin hələ uzun illər sonra da mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəyinə əminik.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Vahabzadə B. Dərin qatlara işiq. Bakı, Yazıçı,1986
- 2.Vahabzadə B. İstiqlal. Bakı, Gənclik, 1999
- 3.Vahabzadə B. Gəlin açıq danışıq. Bakı, 1988
- 4.Vahabzadə B. Sadəlikdə böyüklük. Bakı, Yazıçı, 1978
- 5.Vahabzadə B. Sənətkar və zaman. Bakı, Gənclik, 1976

Rəfiq CƏFƏROV*

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLQİZMLƏR

Frazeologizmlər hərtərəfli linqvistikaya aid olsa da, onun hər bir dildə ifadə olunma formaları müxtəlifdir. Bu da, frazeologizmlərin dilçiliyin bir sahəsi olmaq etibarını ilə, fonem, morfem, sözlə müqayisədə daha çətin leksik-qrammatik, xüsusilə mənə strukturuna malik olması ilə izah olunur. Bu elmdə etno linqvistik faktorlar üstünlük təşkil edir. Bu faktorlar frazeoloji ifadələrin inkişafında və formalaşmasında mühüm rol oynayır və onlara millilik xarakteri gətirir. Bütün bunlar bizə onu deməyə imkan verir ki, frazeologizmlər hər bir xalqın dilinə məxsusdur və o dildə milli xüsusiyyətlərin daşıyıcısıdır. Fransız dili fransız xalqının tarixi inkişaf dövründə öz mənbələri hesabına inkişaf edərək, zənginləşmişdir və fransız dili frazeologizmlərinin millilik xüsusiyyəti ilk növbədə onun fransız elementi daşmasıdır. Fransız dili frazeologizmlər fonunda başqa dillərlə mübadilədən keçmə ifadələri var. Ancaq heç şübhə yoxdur ki, frazeologizmlərin əsas hissəsi fransız xalqının çoxəsrlik tarixi mənbələrinə və dahi yazıçıların hesabına zənginləşmiş və formalaşmışdır.

Frazeologizmlərin millilik xüsusiyyəti onlar istənilən aspektdən tədqiq etdikdə də özünü göstərir. Bu onu deməyə imkan verir ki, dilin frazeologiya sistemi bütünlükdə millilik xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır.

*AzTU

Frazeologizmlərin xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyini biz dillərin müqayisəli təhlilini aparanda da görə bilərik. Dilləringenetik əlaqələrə görə ayrıldığını və müxtəlifliyin bir o qədər dərin olacağını müşahidə edə bilərik. Ancaq bunun əksini də müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, yaxın dillərin frazeologiya sahəsindəki xüsusiyyətləri bir-birinə çox oxşardır. Ancaq əminliklə onu da demək olar ki, qohum dillərin frazeologiya sistemi bir-birinə tam gəlir. Bu da dillərin bir-birini təkrar edə bilməməsi və təkrar olunmaması ilə izah olunur.

Fransız dili frazeologizmlərinin millilik xüsusiyyəti özünü frazeologizmlərin struktur-qrammatik, leksik, stilistik, fonetik və semantik sahələrdə göstərir.

Fransız dili frazeologizmlərinin millilik xüsusiyyəti leksik planda çox və ya az dərəcədə müqayisə edilən dilin frazeoloji variantlarına görə müəyyən olur, burada, müqayisə edilən dillə fransız dilinin frazeoloji variantının uyğun gəlməsi, frazeoloji variantın dildə olması və ya olmaması və yaxudda yalnız fransız dilinə xas xüsusiyyət daşması və s. daxildir.

Fransız dili frazeologizmlərinin millilik xüsusiyyətinin stilistik planda ifadəsi müqayisə edilən dildəki frazeoloji ifadələrin yayılması, istifadə olunma səviyyəsi, ekspressiv-emosional çalarlıqları və başqa bəzi stilistik vasitələrin başqa dillərdə rast gəlməsinə və yaxudda yalnız fransız dilinə xas olmasına görə müəyyənləşdirilir.

Fransız dili frazeologizmlərinin özünəməxsusluğunu fonetika sahəsində də görə bilərik. Ancaq frazeologizmlərin milli özünəməxsusluğu semantika sahəsində daha parlaq nəzərə çarpır. Semantik aspektdən frazeologizmlərin xüsusiyyətləri az və ya çox dərəcədə başqa dillə müqayisədə frazeoloji ifadələrin öyrənilməsi yollarının və üsullarının yayılmasına görə, frazeologizmlərin semantik bölgüsü ilə analoji uyğunluğun görə müəyyənləşdirilir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ektra lingvüstika və etnolingvüstika frazeoloji ifadələrin yaranmasında vacib rol oynayır. Ancaq əslində fransız dili frazeologiyası fransız xalqının varlığı, mədəniyyəti, tarixi ilə çox bağlıdır. Xalqın ruhu, psixologiyası, düşüncə tərzini bu ifadələrdə mənalı iz qoyub və bu fransız dilinə xas və çox vaxt da təmiz fransız reallığı ilə bağlıdır. Bu deyilənlərin hamısı frazeoloji ifadələrin hərfi tərcümə oluna bilməməsinə daha aydın göstərir. Bu ifadələrin ekvivalenti tapılmaqla başqa bir dilə tərcümə olunur və bu məsələ artıq dilçilikdə yeni məsələ deyildir. Bəzi tədqiqatlar o cümlədən S.A. Abakumov, A.A. Reformatski və başqaları frazeoloji vahidlərin bir dildən başqa bir dilə hərfi tərcüməsinin mümkünsüzlüyünü qeyd edirlər.

Azərbaycan dilində də bu məsələ müxtəlif şəkildə qeyd edilmişdir. M. Hüseyinzadə idiomların başqa dillərə eynilə hərfi tərcümə olunmamasını qeyd edirdi.

Sabit söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar əksər hallarda başqa dilə olduğu kimi tərcümə etmək olmur.

Ə. Dəmirçizadə idiomların başqa dilə əsasən tərcümə oluna bilməməsinə, A. Qurbanov, H. Rəhimzadə isə bunların əksəriyyətini, böyük bir hissəsini başqa dilə hərfən tərcümə edilməməsinin mümkün olmadığını qeyd edirlər.

Əslində, hər dilin frazeoloji vahidlərinin başqa dilə eynilə tərcümə olub-olmaması məsələsinin qoyuluşu məqsədlə uyğun deyil; burada əslində tərcümədən deyil, bir dilin sabit söz birləşmələrinin qarşılıdırılan dildə eyni qarşılığının olub-olmamasından söhbət gedə bilər. Bu qarşılıqlı da frazeoloji vahidlə ifadə edilən məna-ideyanın müqayisə edilən dillərdə uyğun gəlib-gəlməməsinə də axtarmaq lazımdır.

Hər bir dil bu və ya digər idiomu özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də dilçi dillər arasında bu fərqi dəqiq şəkildə öyrənməlidir. Digər tərəfdən, sözün daxili formasından və bir sıra başqa hadisələrdə dillər arasında yalnız ayrılan cəhətlərin deyil, həm də uyğun gələn cəhətlərin idiomatik ifadələrdə mövcud olmamasını görmək olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji ifadə tərcümə olunan dildə olan frazeoloji ifadəyə tam uyğun gələ bilər. İfadə oxşarlığı ilə məzmun oxşarlığına zəmin yaradan tam qarşılıqlar fransız dilindən Azərbaycan dilinə hərfdən tərcümə oluna bilər.

Bonne femme – yaxşı, mehriban qalın.

Chaque chose a son temps – hər şey öz vaxtında.

Hər iki dildə ifadə oxşarlığı olmadan məzmun oxşarlığına yardım göstərən natamam qarşılıqlar daha çox müşahidə olunur. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Gümənə gəlməyən və çətin baş tutan iş;

Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə;

Qum göyərəndə;

Fransızca isə: *Quand les anes parleront latin və s.*

Frazeoloji ifadələrin semantik cəhətdən də əsas əlaməti frazeologizmlərin semantikasının yeganə və təkrarolunmaz olmasıdır. Bu ona dalalət edir ki, frazeoloji ifadələrin modelini dəyişməz olmur və olmaz. Frazeoloji ifadələrin dəyişməz xarakterini bir çox tədqiqatçılar – N.N. Amasova, V.Z. Arxangelskiy, A.V. Kunin, İ.İ. Çernişeva da göstərmişdir. Bu tədqiqatçılar öz əsərlərində çox inandırıcı göstərə bilmişdilər ki, frazeoloji modelərin yaradılması (struktur, semantik cəhətdən) qeyri-mümkündür. Frazeoloji ifadələrin semantik strukturunu modelləşdirilməməsi onların əvvəlcədən proqnozlaşdırılmamasından irəli gəlir.

Frazeoloji ifadələrin yaranmasının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməməsi və eləcə də mənasının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməməsi xüsusiyyətini ayıraq: birinci xüsusiyyət bütün frazeologizmlərə, ikinci isə bir hissə frazeologizmlərə xasdır. Frazeoloji ifadələrin yaranmasının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməməsi, bu ifadələrin hər hansı bir anlamı, əşyanı, hadisəni bilavasitə deyil, bilavasitə yolla ifadə etmək gücündən irəli gəlir. Bu xüsusiyyətinə görə frazeoloji ifadələr ifadə edən terminlərdən fərqlənir. Bu fakti frazeoloji ifadənin hər hansı bir əşyaya münasibəti də təsdiqləyir. Belə ki, frazeoloji ifadə öz yarandığı dildə də

özünün izahını, məna ekvivalentinin əkilməsini tələb edir. Bu deyilənlərə əlavə olaraq onu qeyd etmək olar ki, hər hansı yeni bir anlamın (əşyanın) yaranması ilə dildə həmin anlamı ifadə edən söz yaranır. Belə söz-terminin yaranması tamamilə qanunidir (düzgündür), ona görə onları əvvəlcədən müəyyən etmək olur. Məsələn: *Cəmiyyətin sürətli inkişafı nəticəsində kompüter yarandı və bununla bağlı internet, klavyatura sayt, e-mail, diskret* və s. kimi sözlər yarandı. Ancaq bunun frazeoloji birləşmələr haqqında deyə bilmərik. Belə ki, frazeoloji ifadələr hər hansı bir anlama (hadisəyə, əşyaya) bir başa aid olmur və onların yaranması başa düşülən bir proses deyil və bunun əvvəlcədən müəyyən-ləşdirmək mümkün deyil. Buna görə frazeoloji ifadələrin yaranması təsadüfi xarakter daşıyır. Bütün bunlar frazeoloji ifadələrin rolunu və mənasını azaltmur və o, bir çox tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi dildə yalnız stilistik deyil, həmçinin nominativ funksiyanı yerinə yetirirlər. Bununla belə, frazeoloji ifadələrin xeyli hissəsi bilavasitə yolla olsa da, aid olduğu anlamın yeganə ifadəsi olur. Bu müasir fransız dilində frazeoloji ifadələrin leksik sinoniminin ifadəsi olmaması ilə bir daha təsdiq olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. H.Bayramov «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları». B., 1979.
2. M.A.Adilov, Z.H.Verdiyeva, F.M.Ağayeva «Dilçilik problemləri». B. I cild, 1962.
3. M.Adilov, G.Yusifov «Sabit söz birləşmələri». B. 1991.
4. Sechehaye A. «Essai sur la structure logique de la phrasé». P. 1926.
5. У.У.Лопатникова, Н.А.Мовшович «Лексикологий современного французского языка». М. 1971.
6. Г.Г.Соколова «Семантические категории фразеологических единиц французского языка». Лекция. Л. 1984.

SUMMARY

The phraseological system of the language is the bearer of the national features in the whole. We observe this feature obviously while researching the phraseology of French from any aspect. The phraseological units which are related with the inherent features and reality of the French language with their meanings are given in the article.

Rona Məmmədova*

Azərbaycan dilində şəkilçilərin tələffüzündə qənaət

Nitqdə hər bir söz məna tələbindən asılı olaraq dəyişir və müxtəlif şəkldə düşür, beləliklə də, sözün quruluşu dəyişir. Lakin, sözlərin belə dəyişməsinin

müəyyən hüdudu olduğu kimi, müəyyən qayda-qanunu da vardır. Bu qayda-qanunlar dünya dillərində müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bu və ya digər dildə bəzən sözün kökü dəyişir, kökə əlavə səslər, hecalar artırılır və beləliklə də, yeni monalar və ya məna əlaqələri yaranır.

Bu və ya digər sözün quruluşunu təşkil edən morfemlər sözlərin mənalı parçaları olduğuna görə, morfolojiyada da mənalılıq nəzərə alınır və sözün mənalı parçaları və ya məna tələbi ilə əlaqədar olaraq dəyişib müxtəlif şəkillərə düşməsi tədqiq olunur.

Yazıda sabitləşmiş, şəkilçilərin tələffüzündə fonetik qənaətə bağlı göstərdiyimiz müxtəlif mənbələrdən topladığımız bütün faktlar, öncə tələffüzdə baş vermişdir. Lakin, bu sözlərin bəziləri yazıya keçmiş, bəziləri isə ancaq tələffüzdə qalmışdır. Dilin inkişafı, azhəcalılığa meyli, enerji sərfilə əlaqədar müvafiqətdən qaçmaq tələbi, səslərin tələffüzündə qənaətə gətirib çıxarır.

Tələffüzdə şəkilçilərdə qənaət geniş yayılmışdır. Belə nümunələri qruplaşdıranda aydın olur ki, onların hamısının səbəbləri vardır. Bu səbəblərin nəticəsi qənaətə sonuclandır. Həmin səbəbləri: **sözlərin çoxhəcalılığ, qapalı həcalılıqdan açıq həcalılığa keçidi, yanaşı gələn iki, üç samitintələffüz çətinliyi** və s. kimi qruplar altında izləmək olar.

a) **Sözlərin çoxhəcalılığ.** Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycanda dilində, söz kökü azhəcali (əsasən bir, qismən iki həcali) olduğuna görə, çənaət tarixən onların tələffüzündə uyğunlaşdığından söz köklərinə şəkilçi artırıldıqda əmələ gələn çoxhəcalılıq daha artıq enerji tələb edir. Sas cihazının müxtəlif üzvləri daha çox işləməli olur. Bunlara görə fizika qanunu – müqavimətin çoxluğu qənaəti zəruri edir. Toplanmış faktlar buna sübut ola bilər. Çoxhəcali sözlərdə – şəkilçilərdə baş verən qənaət, əsasən felin zaman və xəbər şəkilçilərinə müşahidə edildi.

Felin qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zamanında qənaət. Felin qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zamanında baş verən qənaət hadisəsi I və II şəxsin tək və cəmində müşahidə edildi.

I şəxsin təkli. Felin qəti gələcək zaman formasının birinci şəxsin təkində - **acaq/-əcək** zaman şəkilçisindəki **k, q**(1,172) (2,239) (3,255) (4,141) samitləri tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **alt-acaq+am – alacağam – [alacam], yaz+acaq+am – yazacağam – yazacam – [yazaram], gəl+əcək+əm – gələcəyəm – [gələcəm] – [gələrəm]** və s.

Sonu saitle bitən çoxhəcali fellərə gələcək zaman şəkilçisi qoşulduqda nitq prosesinin təsiri ilə sözün şəkilçi tərkibində ixtisar baş verir. Şəkilçilərin

* BDU

sıralanma qaydasına görə söz kökü, gələcək zaman və şəxs şəkilçiləri bir-birinin ardınca işlənir. Məs.: **gözlə(y)+-ər+-əm**. Burada söz sonu saitlə bitib, şəkilçi saitlə başladığına görə y samiti araya daxil olur. Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydası üçün bu forma qəbul edilmiş və sabitləşmişdir. Şifahi nitqin təsiri ilə belə formalarda y samiti çoxhəcalıq yaratdığı üçün zəifləyir. Tələffüz zamanı artıq elementə çevrilir və qənaət olunur. Y samiti qənaət edildikdən sonra söz tərkibində sait qoşalılığı yaranır. Bu zaman qoşa saitlərdən biri qənaət olunaraq tələffüzü asanlaşdırır. Məs.: **gözləyə-rəm – gözlər-əm – [gözlərəm], saxlayaram – saxlaaram – [saxlarəm]** və s.

Sonu samitlə bitən təkəhəcali fellərə indiki qeyri qəti qələcək və qeyri-müəyyən gələcək zaman şəkilçiləri qoşulduqda sözün şəkilçi tərkibi tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **alt+-ar+-am – [allam], apar+-ar+-am – [aparram], bilərəm – [billəm], bil+-ir+-əm – [billəm], qır+-ar+-am – [qırram], qır+-ır+-am – [qırram], gəl+-ər+-əm – [gölləm], gəl+-ir+-əm – [gölləm]** və s. (Laylayçallam yatarsan, Qızıl gülə batarsan... Gələrsən qadan allam, Gedərsən yola sallam).

II şəxsin təki. Felin qəti gələcək zaman formasının ikinci şəxsin təkində **-acaq/-əcək** zaman şəkilçisindəki **k, q** (1,172) samitləri tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **yaz+-acaq+-san – yazacaqsan – [yazarsan], gəl+-əcək+-sən – gələcəksən – [gələrsən], tut+-acaq+-san – [tutassan]** və s.

I şəxsin cəmi. Felin qəti gələcək zaman formasının birinci şəxsin cəmində **-acaq/-əcək** zaman şəkilçisindəki **k, q** (1,173) samitləri tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **yaz+-acaq+-ıq – yazacağıq – [yazarıq], gəl+-əcək+-yik – gələcəyik – [gələrik]** və s.

II şəxsin cəmi. Felin qəti gələcək zaman formasının ikinci şəxsin cəmində **-acaq/-əcək** zaman şəkilçisindəki **k, q** (1,173) samitləri tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **yaz+-acaq+-sınız – yazacaqsınız – yazarsınız – [yazarsız], gəl+-əcək+-sınız – gələcəksiniz – gələrsiniz – [gələrsiz]** və s.

Xəbər şəkilində (xəbərlik kateqoriyası) iştirak edən şəxs şəkilçilərinin sonluqlarında da fonetik qənaət baş vermişdir. Bu felin zamanlarında müşahidə edildi.

Şühudi keçmiş zamanda:

II şəxsin cəmi. Xəbər kateqoriyasının ikinci şəxs cəminin əlaməti olan **-niz/-nuz/-nüz** şəkilçisi şühudi keçmiş zamandasözlərə artırılarkən saitlərdən biri və **n** (2,234) (5,143) samiti tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **alt+-dı+-niz – [aldız], gəl+-di+-niz – [gəldiz]** və s.

Nəqli keçmiş və indiki zamanda:

II şəxsin cəmi. Xəbər kateqoriyasının ikinci şəxs cəminin əlaməti olan **-sınız/-siniz/-sunuz/-sünüz/** nəqli keçmiş zaman şəkilçilərinə artırılarkən tələffüzdə qənaət olunaraq **-sız/-siz/-suz/-süz** (1,165;1,172) şəklində işlənir. Məs.: **yaz+-mış+-sınız – [yazmışınız]** və s.

II şəxs cəmin şəxs (xəbər) şəkilçiləri -sınız/-siniz/-sunuz/-sünüz şifahi ədəbi dildə qənaət olunaraq **-sız/-siz/-suz/-süz** (6,231-232) (5,150) (4,140) şəklində tələffüz olunur. Şifahi tələffüzdən gələn bu qayda təcridən orfoqrafik mahiyyət qazanır. Məs.: **alt+-ar+-sınız – alarsız, alt+-ır+-sınız – [ahrsız], yaxşı+-sınız – [yaxşısız]** (4,120), **alt+-sa+-nız – [alsaz]** (3,255) və s.

III şəxsin təki. Yalnız nəqli keçmişdə üçüncü şəxsin təkinin xəbər şəkilçisi olan **-dır/-dir/-dur/-dür** şəkilçisinin son samiti tələffüzü asanlaşdırmaq üçün qənaət olmuşdur. Məs.: **yaz+-mış+-dır – [yazmışdı]** və s.

Eyni vəziyyət **-ib/-ib/-ub/-üb** şəkilçisi ilə əmələ gələn nəqli keçmiş zaman artırılan **-dır/-dir/-dur/-dür** şəxs sonluğuna da aiddir. Burda da tələffüzdə qənaət baş vermişdir. Məs.: **alt+-ib+-dır – [ahbdı], görüb+-dür – [görübdü]** və s.

Qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zamanda:

II şəxsin cəmi. Xəbər kateqoriyasının ikinci şəxs cəminin əlaməti olan **-sınız/-siniz/-sunuz/-sünüz/** şəkilçisi sözlərə artırılarkən saitlərdən biri və **n** samiti tələffüzdə qənaət olunaraq **-sız/-siz/-suz/-süz** (2,239) (6,232) şəklində işlənir. Məs.: **alt+-acaq+-sınız – [alacaqsız], gəl+-əcək+-sınız – [gələcəksiz], oxu+-yacaq+-sınız – [oxuyacaqsız], gör+-əcəkt+-sınız – [görəcəksiz]** və s.

II şəxsin cəmi. Xəbər kateqoriyasının ikinci şəxs cəminin əlaməti olan **-sınız/-siniz/-sunuz/-sünüz/** şəkilçisi qəti gələcək zamanda, müzare, inkarda qənaət olunaraq tələffüzdə **-suz/-siz/-suz/-süz** (5,156) şəklində işlənir. Məs.: **gəl+-məz+-sınız – [gəlməzsiz], yaz+-maz+-sınız – [yazmazsız]** və s.

III şəxsin təki. Yalnız qəti gələcək zamanda xəbər şəkilçisi olan **-dır/-dir/-dur/-dür** şəkilçisi tələffüzdə qənaət olunaraq yazıya keçmişdir. Məs.: **yaz+-acaq+-dır – [yazacaqdı]** və s.

Nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən sonra ikinci şəxs şəkilçiləri (xəbər şəkilçiləri) gəldikdə zaman şəkilçisindəki **ş** (4,120;4,141) samiti tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **alt+-mış+-sınız – almışsınız – [almışız], gəl+-mış+-sınız – gəlmisiniz – [gəlmisiz]** və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən məqamda nəqli keçmiş zaman şəkilçisindəki **ş** samitinin tələffüzdə qənaət olunmasına aid orfoepik qayda, son

30 ildə yazıya da öz təsirini göstərmiş və artıq müvazi orfoqrafik variant kimi formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycan dilində vaxtilə müstəqil söz kimi işlənən və indi köməkçi söz olaraq işlədilən qoşmalar da tələffüzdə şəkilçiləşməyə doğru inkişaf etməkdədir.

-çün şəkilçisi. **-çün** şəkilçisi **-üçün** qoşmasındanəmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində ismin yiyəlik halı ilə işlənən ikihəcali **üçün** qoşması qənaət olunaraq təkəhəcali tələffüz olunur. Tarixi abidələrdə **üçün** qoşmasının birinci saitinə qənaəti nisbətən geniş yayılmışdır. Məs.: **sənin+üçün** – [**səninçün**] və s.

Ora, bura, hara, irəli, geri, aşağı, yuxarı (7,20) və s. kimi sözlərə yönlük, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçiləri artırıldıqda sözlün son saiti tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **ora+da** (yer zərfi) – [**orda**] (8,495), **bura+da** – [**burda**] (8,105), **hara+dan** (yer zərfi) – [**hardan**] (2,66) (8,260) və s.

Ədəbi dildə bu gün müəyyən yiyəlik halda işlənən sözlər danışıq dilində hal şəkilçisiz işlənir. Bu da qənaətin bir formasıdır. Məs.: **ıçəri + -sint+da** – [**ıçində**] (8,293) və s.

b) Qapalı həcalıhdan açıq həcalılığa keçid.

Azərbaycan dilində qapalı həcalıhdan açıq həcalılığa keçmə qanunu nəticəsində şəkilçilərdə də söz sonunda samit səslər qənaət olunur. Bu səbəblə bağlı, qənaətə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar. Məs.: III şəxsin təkində xəbər olan **-dır/-dir/-dur/-dür** şəkilçisindən, şifahi ədəbi dildə r samiti qənaət olunaraq, **-du/-di/-du/-dü** şəkilində tələffüz edilir. Məs.: **qohum+dur** – [**qohumdu**] (4,143) və s.

Qapalı saitle bitən sözlərə III şəxs mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi artırıldıqda sözlün kökündəki qapalı sait tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **əmi+si** (8,214) – [**əmsi**], **iki+si** (8,298) – [**iksi**], **dayr+sı** (8,152) – [**daysı**], **hamı+sı** (8,260) – [**hamsı**], **altı+mış** – [**altmış**] (8,39) – [**atmış**] (2,66) və s.

c) **Yanaşı gələn iki, üç samitintələffüz çətinliyi.** Bəzən sonu samit səslə bitən sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırılarda çoxhəcalılığın azaltmaq üçün yanaşı gələn samitlərdən biri tələffüzdə qənaət olunur. Məs.: **neft+çi** (3,55) (8,478) – [**nefçi**] (4,75), **sap+laq** – [**sapaq**] (7,58), **taxt+dan** (8,614) – [**taxdan**] (6,232), **üst+da** (8,664) – [**üsdə**] (4,107) **üstündə** (8,664) – [**üsta**] (zərf) (4,108) (Araz üstə buz üstə, Kabab yanar köz üstə..., Ot öz kökü üstə bitir., Atalar sözü) və s.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynzadə M. Mütəsir Azərbaycan dili. Fonetika, Morfologiya. Bakı, 1963, 275 səh.

2. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971, 368 səh.

3. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988, 285 səh.

4. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya – orfoepiya lüğəti. Azərneşr, Bakı, 1996, 144 səh.

5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərslük. II nəşr, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1990, 376 səh.

6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 səh.

7. Əhmədov B.B. Azərbaycan dilində leksika məsələləri (şivələrdə söz yaradıcılığı). Bakı, Maarif, 1990, 140 səh.

8. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 728 səh.

РЕЗЮМЕ

В этой статье «экономия» рассматривается в морфологическом аспекте. Показано, что в результате экономии окончаний (морфология), образуются новые формы и орфоэпические нормы слов. Экономия в окончании слов широко развита в произношении слов, что в последствии перешло в письменность. На примерах отчетливо видно, что морфологическая экономия в произношении развивается в многосложных словах, при переходе от закрытого слога к открытому и при сложном произношении двух или трёх последующих согласных букв.

SUMMARY

In this article, "economy" is seen in the morphological aspect. It is shown that the resulting economy endings (morphology), created new forms and orthographical rules. Economy in the end of words is widely developed in the pronunciation of words, which later passed into the script. On examples clearly show that morphological economy pronunciation develops in polysyllabic words, the transition from a closed to an open syllable and difficult pronunciation of two or three consecutive consonants.

Azərbaycan dilçiliyində paralel komponent məsələsi

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərəvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rənzlərindən biridir. Bu dildə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan misilsiz əsərlər yaradılmışdır.

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvor ziyalılardan zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramında deyildiyi kimi, dilçilik elminiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işlənilməli hazırlanmalı, dilçilimizin az işlənən sahələrinə, diqqətdən kənar qalan mövzulara xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycanda müasir mətbuatın, teatrın və təhsil sisteminin təşəkkül tapması, xalqımızın siyasi-ictimai, və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilçiliyinin də inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Ana dili ilə bağlı yeni-yeni dərslər, lüğətlər və sanballı elmi tədqiqatlar meydana çıxmışdır.

Ana dilimizin tədqiqi xüsusilə ötən əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq bilavasitə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik həmcinslik kateqoriyası, cümlənin həmcins üzləri məsələsi ətrafı araşdırılma da , paralel komponent məsələsinə lazımi diqqət yetirilməmişdir.

Cümlənin həmcins üzləri və paralel komponentləri nədir, onların ümumi və fərqli cəhətləri hansılardır.

Həmcins üzvün yaxud paralel komponentin cümlə strukturuna daxil olması cümlə məzmununun kommunikativ genişlənməsinə xidmət edir. Müəyyən bir cümlə üzvünün formal təkrarı (K.Abdullayev belə adlandıır. – kursiv bizimidir) həmcinsliyi təmin edir. Bu zaman cümlə sadəlikdən çıxır, mürəkkəbə çevrilir, semantik baxımdan mürəkkəbləşir, cümlənin struktur karkası yeni struktur-semantik münasibətlərə zənginləşir. Həmcins üzlər bir-biri ilə deyil, ortaq bir üzlə bağlanır. Ortaq üzv bilavasitə həmcinsliklə əlaqədar meydana

çıxır. Hər hansı bir cümlə üzvünün həmcinsliyi ortaq üzlə paralel bağlılıq nəticəsində təmin olunur. Şübhəsiz, eyni sintaktik vəzifədə olmaq və təbii əlaqəsi ilə bağlanmaq tələbləri də ödənməlidir. Nümunələr:

- 1) *Qəbul olunmuş qayda-qanunlardan, razılaşdırılmış, təsdiqlənmiş hərəkət cədvəlindən aslıdır.*
- 2) *Daşı sənin təpənə mən yağdırıram, səni böhtançı kimi basaram qoduqluğa. (Xəbərin həmcinsliyi).*
- 3) *Sənin kimi mülis işçisini su aşağı axıdım, su yuxarı axtarım. (Frazoloji vahidlərlə ifadə olunmuş həmcins xəbərlər).*
- 4) *Məmi bu gün özünə yer tapa bilmirdi, pis iş tutmuşdu, namərdlik, insafsızlıq etmişdi. (Ortaq söz "Məmi", xəbərlər həmcins).*
- 5) *İllər keçdikcə mən özümü də, başqalarını da pis anlayıram. (tamamlığın həmcinsliyi).*

Paralellik həmcinsliklə sıx bağlıdır. Həmcinslikdən fərqli olaraq, paralel komponentlərdə eyni zamanda iki cümlə üzvü qoşa işlənir. Hər bir həmcins üzv digər bir üzlə əlaqəyə girərək cümlədə paralel işlənir.

Cümlə eyni zamanda bir neçə üzvün həmcinsliyi ilə genişlənmə bilər.

Məsələn:

Onlar Şamilin dediyi vaxt özlərini dəstəyə yetirmək üçün geri dönəndə, Vəli ilə Hovanəsi düşmənlə mətbəəsində görəndə xeyli təəcübləndi.

Həmcins üzlü cümlələrdə kommunikativ genişlənmə olur. Amma bu genişlənmə, cümlənin semantik mürəkkəbləşmə, semantik-struktur əsasına toxunmur və cümlə üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə təsir etmir.

Mübtədə tamamlıq qoşalığı ilə yaranan paralellik:

- 1) *Oğullar atanı, qızlar ananı, Gəlinlər də qayınanarı bəyənmiş.*
- 2) *Yaz qışından, qız qardaşından ballı.*
- 3) *Buynuz heyvana, saç insana yaratmışdır.*

Cümlədə paralel komponent iştirak etdikdə onda daha dərin mürəkkəbləşmə müşahidə edirik. Cümlə üzvündən fərqli olaraq, paralel komponent iki və daha çox cümlə üzvünün qoşa işlənməsi və eyni strukturun təkrarı ilə meydana çıxır. Məsələn:

Ağıllı başla, ağılsız daşla danışar. (Atalar sözü).

Ağıllı sözlə, ağılsız bizlə qandırarlar (Atalar sözü).

Yuxarıdakı cümlələrdə mübtədə – tamamlıq (və ya zərflilik), tamamlıq – zərflilik (və ya tamamlıq) qoşalaşması paralel komponentlərin (ağıllı başla, ağılsız daşla; ağıllı sözlə, ağılsız bizlə) meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Mübtədə-zərflilik məsələsi:

Zəhər ilanların dişinin dibində, insanların işə dilinin içində olur.

Tamamlıq-xəbər paralelliyi. Məsələn:

Özünü danması, ancaq müttəsil,

* BDU, dosent

Özünə tapınsın, özünü sevsin.

Aşağıdakı cümlədə təyin-mübtədə və təyin-tamamlıq qoşalığı dörd yeni tərkibdə işlənərək (bir mix bir nalı; bir nal bir atı; bir at bir igidi; bir igid bir eli) paralel komponentlər yaratmış və bu komponentlər cümləni genişləndirərək onu semantik cəhətdən daha dolğun, daha informativ etmişdir. Eyni zamanda struktur mürəkkəbliyinə səbəb olmamışdır:

Bir mix bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir igidi, bir igid bir eli qurtarar.

Bəzi mənbələrdə (məsələn, Z. Əlizadə) isə bu cümlə və bu tipli cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi təqdim edilmişdir.

“Qalanlar gedənlərə, gedənlər qalanlara qibtə etdilər” cümləsində də mübtədə-tamamlıqdan ibarət paralel komponentlər cümləni genişləndirən vasitə kimi çıxış etmişdir.

Paralel komponentlər həmcins üzvlərdən daha çox semantik rəngarənglik, müxtəliflik, mürəkkəblik əldə etmək imkanlarına malikdir.

Tamamlıq- tamamlıq paralelliyi. Məsələn:

- 1) *Sözün işə, arzunu əməllərə döndərək.*
- 2) *Adətən, bu dükənlər atadan oğula, oğuldan nəvəyə, nəvədən nəticəyə, nəsilədən nəslə keçir.*
- 3) *İxtiyar pişiyi şirə, quzunu canavara milçəyi filə döndərir*

K.Abdullayev “Zaman yaşa doldu, insan ağıla. Günəş onu tanıyırdı, o Günəşi” tipli cümlələri paralel komponentli sadə genişlənmiş cümlələr adlandırır. Əslində isə bu cümlələr və bu tipli digər konstruksiyalar, bircə, ikinci komponenti yarımqıç cümlədən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələrdir.

“Ata atsan, at yeməz, itə atsan, it. Doğruya zaval yoxdur, əyriyə aman” və s. bu tipli cümlələrdə paralel komponentlər olsa da, onları paralel komponentlərlə genişlənmiş sadə cümlə adlandırmaq olmaz. Onlar komponentlərdən biri yarımqıç cümlə olan tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Onlarda dəyişiklik etməklə məzmunu xələl gəlmədən sadə genişlənmiş cümlələrə çevirmək olar:

Ata atsan at, itə atsan it yeməz. Doğruya zaval, əyriyə aman yoxdur.

Tamamlıqla- zərfliyin paralelliyi hesabına genişlənməyə də tez-tez müşahidə olunur. Məsələn:

Atı bir aya, insanı illərlə sınaqlarlar.

Nümunələrin sayını, tipini xeyli artırmaq mümkündür. Paralel komponentli cümlələrlə nəsrədə də, nəzmdə də six-six rastlaşırıq. Paralellik daha çox atalar sözləri və məsələlərdə istifadə olunur ki, bu da ritm və intonasıyanın təminedicisi kimi özünü göstərir, artıq elementləri aradan qaldıraraq nitqin optimallığına, onun oxuculuğına, ifadəliliyinə xidmət etmiş olur.

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik paralelizm, paralel komponentlər məsələlərinə dair araşdırmalar aparılmışsa da, bu sahənin daha dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Biz burada mövzu ilə bağlı qısa şərhlə kifayətlənmişik.

Geniş və genişlənmiş cümlə məsələsi Azərbaycan dili sintaksisinin maraqlı məsələlərindəndir. Məlumdur ki, qrammatik geniş cümlələrdən fərqli olaraq, semantik baxımdan genişlənmə, eləcə də üzvləri genişlənmə cümlələrdə məzmun genişlənməsi, semantik, kommunikativ, informativ yükün zənginləşməsi müşahidə olunur. İkinci dərəcəli üzvlərin cümləyə daxil olması ilə cümlənin genişlənməsi, yəni qrammatik geniş cümlə (rasprostronennoe predlojenie) yaranırsa, sintaktik həmcinslik, paralel komponentlər, feli tərkiblər, cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər bə s. nin cümləyə daxil olması genişlənmiş, və ya üzvləri genişlənmiş (rasşirennoe predlojenie) cümlələri yaradır. Semantik mürəkkəbləşmə, zənginləşmə, genişlənmə qrammatik genişlənmə ilə üst-üstə düşməyə də bilər. Bəzən müxtəsər cümlənin özü də genişlənmiş cümlə ola bilər.

Paralel komponentlər, həmcinslik, feli tərkiblər sadə cümləni genişləndirən vasitələr içində mühüm yer tutur. Bəzən bu vasitələrlə genişlənmə sadə cümlələri müəyyən oxşar mürəkkəb cümlələrlə qarışdırmaq halları ilə rastlaşırıq.

ELMİ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.A., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1985.
2. Abdullayev Ə.A. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
3. Abdullayev K.M. Sintaksis prostoqo predlojeniya v Azerbaydjanskom yazıke. Bakı, 1983.
4. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.
5. Dəmirçizadə Ə. “Qovuşuq cümlə” Azərbaycan məktəbi jurnalı. 1947. N1.
6. Əlizadə Z. Ə. Atalar sözlərinin həyatı. Bakı, 1985.
7. Kazımova S.İ. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlənin həmcins üzvlərlə genişlənməsi. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1984.
8. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 1981.
9. Tağızadə Z. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, 1960.

Sevda RZAYEVA*

SƏBƏB ZƏRFLİYİ VƏ SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİ

İstər müasir, istərsə tarixi baxımdan Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin növlərini öyrənərkən cümlə üzvlərinə istinad etmədən keçinmək olmaz. Əslində sadə cümlədə cümlə üzvləri vasitəsilə ifadə olunan

* BDU

cümlə ilə müvafiq cümlə üzvlərinin semantik əlaqələnmələri mütləq eyniyyət təşkil etmir. Komponentlərin əlaqələnməsindəki funksional cəhət qrammatik strukturu üstələyə və hətta qrammatik müəyyənləşməni meydana çıxara bilər ki, bu da tabeli mürəkkəb cümlənin semantik strukturunu dəqiqləşdirir” (5, 89).

Sadə cümlədəki səbəb zərfliyi və ya səbəb budaq cümləsi xəbərdə və ya baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkəti deyil, hökmün də səbəbini bildirir. Bu zaman baş cümlənin və ya sadə cümlənin xəbəri fel olmayan nitq hissələri ilə ifadə olunur. Səbəb zərfliyi hökmün səbəbini bildirir və cümlə ismi xəbərlil olur. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu məsələyə münasibət birmənalı deyil. Zərfin təkcə hərəkətin yox, həm də əlamətin əlamətini bildirməsi qeyd olunur, lakin bu elə qeyd olaraq qalır. Prof. Y. Seyidovun bu bərdəki fikri xeyli maraqlıdır: “Zərfin həm də əlamətin əlamətini bildirməsi qeyd olunur. Zərfin tərifində də bu öz əksini tapır:” İş və hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, eləcə də əlamətin bildirən sözlərə zərf deyilir”. Maraqlıdır ki, sitatı, tərifə götdürdüyümüz kitabda əlamətin əlamətini bildirmək haqqındakı fikir tərifdəki qeydlə mühdüdləşir; məndə bu haqda heç bir məlumat və misal verilmir. Başqa kitablarda da vəziyyət belədir” (6,365). Nümunələrə müraciət edək:

O, xoşbəxtdir ki, sən kimi qardaşı var (M. İbrahimov); Gör nə bədbəxtəm, əcəldən də gərək naz çəkəm (Sabir); Xəstə olduğundan ürəyi zəifdir (Y.V.Çəmənçiminli); Çıraqlı zəif yandığından işığı çox solğun idi (İ. Şıxlı); Bulud olmadığından göyün üzünü örtərdi (İ. Şıxlı)

Verilən nümunələrdən birincisindəki fikir çox asanlıqla “Sən kimi qardaşı olduğu üçün o, xoşbəxtdir” şəklində sadə cümləyə çevrilir, budaq cümlədəki fikir fəli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş səbəb zərfliyi vasitəsilə verilir. Lakin ikinci cümlə haqqında bunu demək olmaz. Çünki burada tabeli mürəkkəb cümlənin semantikasi bir qədər mürəkkəb və zəngindir. Bu cümlənin məna yükünü həm “Əcəldən də naz çəkdiyim üçün bədbəxtəm”, həm də “Bədbəxt olduğum üçün əcəldən də naz çəkərəm” cümlələrinin üzünə daşımağa mümkündür. Halbuki birinci cümlə üçün ikinci çevirmə qətiyyətin mümkün deyil: “Xoşbəxt olduğu üçün sən kimi qardaşı var” şəklində cümlə qurmaq olmaz. Burada, əlbəttə, cümlənin strukturu ilə yanaşı, onun komponentlərinin təşkil edən leksik-semantik vasitələrin rolunu yaddan çıxartmaq olmaz. Sən üç cümlə tərkibində səbəb zərfliyi iştirak edən sadə cümlələrdir və eyni tipli cümlələrdir. Onlar çox asanlıqla mürəkkəb cümləyə-- səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə çevrilə bilər: “Ürəyi zəifdir, çünki xəstədir”, “Çıraqlı işığı çox solğun idi, çünki zəif yanırıdı”, “Göyün üzünü örtərdi idi, çünki bulud yox idi”. Bu cümlələrin hər üçündə səbəb zərfliləri səbəb budaq cümlələrinə çevrilməmişlər. Məsələ burasındadır ki, söz sırasını saxlamaqla və bağlayıcı vasitələri dəyişmək yolu ilə həmin cümlələri asanlıqla noticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə çevirmək mümkündür: “Xəstədir, ona görə də ürəyi zəifdir”, “Çıraqlı zəif yanır, ona görə də işığı zəifdir”, “Bulud yoxdur, ona görə də göyün üzünü örtərdi” Bu cümlələr isə noticə budaq cümləli tabeli

mürəkkəb cümlələrdir, çünki baş cümlə səbəbi, budaq cümlə isə ondan çıxan noticəni bildirir. Məhz buna görə də səbəb budaq cümlələrdən danışarkən prof. Ə. Abdullayev yazır: “Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, bir qayda olaraq, budaq cümlə səbəbi, baş cümlə isə həmin səbəb əsasında alınan noticəni ifadə etməlidir. Buna görə də səbəb budaq cümləsi bölməsində verilən misalların hamısında əvvəlcə budaq cümləni, sonra *bu səbəbdən* və ya *buna görə* sözlərini, onun dalınca isə baş cümləni işlətsək, məna pozulmaz və noticə budaq cümlələri alınar” (1,279).

Səbəb budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında, eləcə də səbəb zərfliyi ilə xəbər arasında məqsəd münasibəti ola bilər. Sual oluna bilər: Bəs nə üçün bu cümlələr məqsəd budaq cümləsi və ya sadə cümlədəki zərflilik məqsəd zərfliyi adlandırılır? Bu suala yenə tabeli mürəkkəb cümlə üzrə güclü tədqiqatçı sayılan prof. Ə. Abdullayevin dili ilə cavab verməyi məqsəduyğun hesab edirik: “...təzvi-hərəkət, dərəcə və zaman budaq cümlələrinin nəzərdən keçirdikdən sonra belə qənaətə gələ bilər ki, noticə mənası onlarda yalnız əsas mənanın yanında əlavə bir mənadır. Əsas mənanı yoğun sap kimi təsəvvür etsək, əlavə mənanı yoğun sapa verilən nazik bir qat kimi təsəvvür etmək mümkündür. Noticə budaq cümlələrində əsas məna noticədir” (1,310-311). Bu fikri eynilə aşağıdakı nümunələrə də şamil etmək olar. Onlarda əlavə məqsəd mənası olsa da, əsas məna səbəb mənasıdır. Nümunələrə müraciət edək:

O susurdu, ona görə ki, qapı-bacanı nizama saldırmaq olardı (İ. Hüseynov); Məmmədəli evləndiyini bərk gizlədirdi, ondan ötrü ki, vətəndən gələndə Tükəzbanın qardaşları onu qorxutmuşdular (C. Məmmədquluzadə); Sizə zəhmət verib bu küləkli gündə bura toplanmışıq, ona görə ki, sizinlə çox vacib iş var (Ə. Abbasov); Siyah telli bir sənəmin ucundan, bədə getdi dimimanlar, əfəndi (M. P. Vaqif); Tələsirdilər deyə tez durub getdilər

Birinci üç cümlə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olsa da, onlarda məqsəd mənası aydınca seçilir. Birinci cümlədəki fikri həm “Qapı-bacanı nizama saldırmaq mümkün olduğu üçün susurdu”, həm də “Qapı-bacanı nizama saldırmaq məqsədi ilə susurdu” şəklində ifadə etmək olar. İkinci variantda səbəb zərfliyi özünün əməvi ifadə vasitəsi ilə yox, birinci tərəfi mədsər tərkibi olan ikinci növ ismi birləşmə ilə ifadə olunmuşdur. İkinci cümlədəki məqsəd məzmunu bir qədər fərqli xüsusiyyətə malikdir; belə ki, bu cümləni tərkibində səbəb zərfliyi olan sadə cümləyə çevirmək mümkün olduğu halda, bu əməliyyatı tərkibində məqsəd zərfliyi olan cümləyə çevirmək əməliyyatı ilə paralelləşdirmək olmur: Vətəndən gələndə Tükəzbanın qardaşları onu bərk qorxutduqları üçün Məmmədəli evləndiyini bərk gizlədirdi”. Bu çevirmə düzgündür, sadə cümlənin tərkibində mürəkkəb səbəb zərfliyi iştirak edir, o, tərkibində fəli bağlama tərkibi olan fəli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdur. Bu tabeli mürəkkəb cümlədə məqsəd məzmunu kifayət qədər “gizli”dir: Məmmədəli Tükəzbanın qardaşlarından qorunmaq məqsədi ilə evləndiyini bərk gizlədirdi. Bu məzmunu verilən cümlənin tərkibindəki müxtəlif ifadə etmək

mümkün deyildir. Üçüncü mürəkkəb cümlədəki fikri həm tərkibində səbəb, həm də məqsəd məzmunu ifadə edən sadə cümlə ilə vermək olar: Sizinlə çox vacib işimiz olduğu üçün sizə zəhmət verib bu küləkli gündə bura toplamaşmış; Siza zəhmət verib bu küləkli gündə bura toplamaqdan məqsəd sizinlə çox vacib işimizin olmasıdır. Bu cümlələrin birincisində feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş səbəb zərfliyi iştirak etdiyi halda, ikinci cümlədə məqsəd zərfliyi yoxdur, isimləşmiş feli sifət tərkibi cümlənin mübtədasi yerində çıxış edən qeyri-təyini söz birləşməsinin tərkibindədir. Burada söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi çıxış edən "məqsəd" sözü cümlənin məqsəd çalarını özü ndə ehtiva edir.

Sonuncu cümlələr tərkində məqsəd çaları daşıyan səbəb zərflikli sadə cümlələrdir. Birinci cümləni "Tələsirdilər, ona görə də tez durub getdilər" şəklində çevrildikdə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə alınır. Bu cümləni tərsinə çevrildikdə budaq cümlə səbəb məzmunu daşıyır: Tez durub getdilər, çünki tələsirdilər. Məqsəd çaları isə yalnız bu şəkildə verilə bilər: Tez durub getmələrində onları məqsədi tələsdikləri yerə çatmaq idi. Sonuncu nümunə seir olduğundan onun mürəkkəb cümləyə çevrilməsi xeyli mürəkkəbdir. Cümlədəki sözlərə əlavələr etmədən çevirməyə çalışsaq, belə bir vəziyyət alınacaq: Din-imanlar bada getdi, bu da siyah telli bir sənəmin ucundan oldu. Gördüyümüz kimi, bu qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə o zaman meydana çıxır ki, mətnə bir-iki söz əlavə olunsun: Din -imanlar bada getdi, çünki mən bir sənəmi sevirdim. Burada məqsəd budaq cümləsindən heç danışmağa dəyməz. Məqsəd məzmununu müəyyənləşdirmək həddindən artıq mürəkkəbdir: Din-imanı bada verməyimdən məqsəd siyah telli sənəmə qovuşmaqdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, səbəb zərfliləri ilə sadə cümlənin xəbəri, eləcə də səbəb budaq cümlələri ilə onların tabe olduqları baş cümlələr arasında müqayisə, şərt, qarşılaşdırma məzmunu mövcuddur. Bütövlükdə götürüldükdə isə hər hansı bir sintaktik kateqoriya (istər cümlə üzvi, istərsə də baş və ya budaq cümlə) mənadan təcrid olunmuş quruluşa malik deyil, əksinə hər hansı bir formanın seçilməsi müəyyən mənə yükünün verilməsi ilə şərtlənir. İkinci dərəcəli üzvlərə, o cümlədən zərflilərə gəlincə, türkologiyada belə bir fikir formalaşdır ki, cümlə üzvünün ikinci dərəcəli olması o demək deyildir ki, o söyləmin məzmununu ifadə etmək baxımından az əhəmiyyət daşıyır. İş ondadır ki, bəzən ikinci dərəcəli üzv söyləmin məzmununu ifadə etmək cəhətdən daha əsas və əhəmiyyətli mənə bildirə bilər. O ki qaldı səbəb zərfliyi iştirak edən cümlələrə, qətiyyətlə demək olar ki, burada əsas mənə -məzmun yükü zərfliyin üstündədir, sadəcə olaraq leksik vahidlərin məzmunundan asılı olaraq, bu yük artıb-azala bilər.

Səbəb zərfliləri iştirak edən bütün cümlələri həmin məzmunun daşıyıcısı olan mürəkkəb cümlələrə çevirmək olmadığı halda, istənilən səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni tərkibində səbəb zərfliyi iştirak edən sadə cümlələrə çevirmək mümkündür. Bu çevirmə prosesi elmi baxımdan

maraqlı olduğu kimi, tədris- metodiki baxımdan da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: səbəb zərfliyi, səbəb budaq cümləsi, mənə-məzmun yükü

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. "Maarif", Bakı, 1974
2. Müasir Azərbaycan dili. III cild. EA nəşri, Bakı, 1981
3. Mirzazadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. "Maarif", Bakı, 1990
4. Məmmədova X., Cavadov Ə. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-grammatik xüsusiyyətləri. "Mütərcim", Bakı, 2000
5. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Azərnaşr, Bakı, 2002
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (nəzəri kurs). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000

X Ü L A S Ə

Məqalədə səbəb zərfliyi iştirak edən sadə cümlələr öz mənə-məzmun yükünə görə səbəb cümlələri ilə müayisə olunur. Sadə cümlələrdəki fikrin mürəkkəb cümlə ilə və ya tərsinə mürəkkəb cümlədəki fikrin sadə cümlə ilə verilə bilmək imkanları araşdırılır və bunun elmi-metodiki əhəmiyyəti meydana çıxarılır.

Seynə BAĞIROVA*

SİNTAKTİK BİRLƏŞMƏLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİNDƏ İŞLƏNMƏSİ HAQQINDA

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində Şərq və Qərb dillərinə mənsub bir çox əcnəbi terminlər işlənir. Onların arasında qərb dillərinə məxsus ingilis dili mənşəli terminlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar dilimizdə bir çox sahələri əhatə etməklə yanaşı, dilimizin lüğət tərkibinin təkmiləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. İngilis dilinə məxsus söz və terminlər dilimizdə sadə, mürəkkəb və söz birləşmələri şəklində işlənir. Təqdim etdiyimiz məqalədə «Azərbaycan dilinin izahlılığətində» ndə ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik birləşmələr şəklində işlənən formaları haqqında söhbət açacağıq.

* ADIU

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində işlənən ingilis dili mənşəli terminlər. Bu növ terminlərin heç bir tərəfi şəkilçi qəbul etmir, hər iki tərəf ingilis dilinə məxsus və yaxud bir tərəfi ana dili mənşəli terminlər təşkil edirlər.

Avral – gəmi. Defislə yazılan bu növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi ingilis mənşəli, ikinci tərəfi isə ana dili sözümdən ibarətdir. Sintaktik birləşmə şəklində işlənən bu növ təyini söz birləşməsinin mənası omonimik xüsusiyyətə malik olub, dilimizdə aşağıdakı hallarda işlənir:

- gəmidə bütün komandanın iştirakı ilə görülən işlər;
- gəmidə ciddi bir işin çox tələsik, başdansovma, eyni zamanda hay – küylə görülməsi və bütün işçilərin bu işi həyata keçirməsi üçün səfərbər edilməsi.

Bufer – dövlət. Birinci tərəfi ingilis dilinə, ikinci tərəfi ana dilinə məxsus terminlərdən ibarət bu növ təyini söz birləşmələri dilimizin ictimai – siyasi sahəsində geniş istifadə edilir. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində nişlənən bu terminin mənası «arazisi bir – biri ilə rəqabət edən böyük dövlətlər arasında olan hərbi və siyasi cəhətdən zəif olan dövlət» deyilir.

Vaqon – restoran. Birinci tərəfi ingilis mənşəli, ikinci tərəfi isə fransız dilinə məxsus olan bu növ təyini söz birləşmələri dilimizin dəmiryol sahəsində geniş istifadə edərək onun lüğət tərkibində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu termin – söz birləşməsinin mənası dəmiryol qatarlarında restoran üçün ayrılmış xüsusi quruluşa malik olan vaqona deyilir.

2. İkinci növ təyini söz birləşməsi tərkibində işlənən ingilis dili mənşəli sözlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən mənəbə dildə olduğu kimi işləndiyi halda, ana dilinə məxsus söz birləşməsinin ikinci tərəfi nisbətən şəkilçi qəbul edərək işlənir. Məsələn, futbol komandası, basketbol oyunu, boks əlcəkləri, vaterpol yarıçı və s. Göründüyü kimi, söz birləşmələri şəklində işlənən bu növ termin birləşmələrin birinci tərəfi mənəbə dilinə mənəsub olub, heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi halda, ikinci tərəfi ana dilinə məxsus termin nisbəti şəkilçi qəbul edir.

Lakin ikinci növ təyini söz birləşmələrinin dilimizdə elə növbəni rast gəlmək olur ki, onların hər iki tərəfi mənəbə dilinə mənəsub olur. Belə tip birləşmələrdə aid aşağıdakı terminləri misal götürmək olar:

Çay vağzal, dəniz vağzal və s. Mənalı: «paraxodların durduğu yerdə sərnəşinlər üçün ayrılmış bina» kimi dilimizdə işlədilir. Həmin sözdən dilimizdə yeni yaranmış neologizim – vağzal, vağzal oyunu və s. Termin – söz birləşmələri bu qəbildəndir.

3. Tərkibində ingilis dili mənşəli söz işlənən üçüncü növ təyin söz birləşmələrinin tərəf mütəqabilə dəyişkən olur, belə ki, bəzi termin – söz birləşmələrində birinci tərəf ingilis dili, ikinci tərəf isə ana dilinə məxsus, sözlə və yaxud əksinə, birinci tərəf ana dilinə məxsus, ikinci tərəf isə ana dilinə aid terminlər təşkil edir. Bu növ elə termin – söz birləşmələrinə rast gəlmək olar ki, hər iki tərəf ancaq ingilis dili mənşəli sözlərdən ibarət olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü növ təyini söz birləşmələrində hər iki tərəf ana dili məxsus şəkilçi qəbul edir. Bu tip söz birləşmələrinə aid bir neçə misal gətirək.

Üçüncü doku. Göründüyü kimi, bu misalda hər iki tərəf şəkilçi qəbul etmiş və buna görə də üçüncü növ təyini söz birləşməsinə aid olan bu terminin birinci tərəfi ana dili, ikinci tərəfi isə ingilis dilinə məxsusdur. Bu termin – söz birləşməsinin mənası «gəmilərin təmir olunduğu karxana» kimi başa düşülür.

Dəmir yolu banketi. Hər iki komponenti şəkilçi ilə işlənən bu qəbildən üçüncü növ təyini söz birləşmələri ingilis dilində omonimik səciyyəyə malikdir, belə ki, onun ilk mənası dəmiryolunun yanlarında onun mühafizəsi üçün düzəldilmiş tələ, səngər və s. İkinci mənası isə «gəminin göyərtəsində öləy cihazını bərkitmək üçün düzəldilmiş dirək»dirək kimi başa düşülür. İngilis mənşəli bu termin öz mənə xüsusiyyətlərinə görə fransız dilinə məxsus «banket» (məyyəyn şəxsin təşkil etdiyi ziyafət) terminində fərqlənir.

Battmer – mürəkkəb quruluşa malik bu sözün birinci tərəfi ingilis dilinə məxsus olub və məşhur ingilis fiziki Ceyms Uaytin adı ilə bağlıdır, ikinci tərəfi beynəlmillət mənə daşıyan fransız dili mənşəli alınma sözdən ibarətdir. Bu texniki mənə daşıyan sözün mənasını elektrik qüvvəsinin vətənlərlə ölçmək üçün işlədilən cihaz kimi başa düşülür. Mürəkkəb quruluşa malik olan bu məfhum Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında uğurla işlənərək özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Qazholder – texniki lüğətlərdə mürəkkəb quruluşu olan bu terminin birinci tərəfi fransız dilinə, ikinci tərəfi isə ingilis dilinə aid olub, dilimizdə 50 – ci illərdən sonra daxili olmuş, mənası «qazları tıqlayıb saxlamaq üçün qülləyə oxşar anbar» kimi başa düşülür və Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

«Qazholder» termini neft sənayesinə aid olub, ancaq o sahədə işləyən mütəxəssislər tərəfindən başa düşülür.

«*Bifsteks*» sözü yeyinti – məişət lüğətlərində işlənərək, «mal ətindən hazırlanaraq döyülmüş, qızardılmış kotleto» bənzər» yemək adını bildirir. Məs.: «...istərsən mənə bifsteks gətirərsən» (A.Şaiq). Qeyd etmək lazımdır ki, bu termin Azərbaycanın ancaq Bakı və iri sənaye şəhərlərində işlənir, rayon və kənd yerlərində isə bu terminə istifadə etmirlər.

Qərbi Avropa alınmalarından ibarət terminoloji birləşmələr texniki dilimizdə işlənərək Azərbaycan dilinin morfoloji qanunlarına uyğunlaşaraq, müxtəlif növ şəkilçilərlə işlənirlər. Bununla belə, Qərbi Avropa dillərindən alınma terminlərin bəziləri özləri ilə şəkilçilərinə də gətirirlər və onların bu və ya digər komponenti Qərbi Avropa dilinə məxsus şəkilçilərlə işlənir. Belə şəkilçilərin sayı az olsa belə, hər halda onları nəzərə almaqla olmaz. Hər iki komponentləri sıfır Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlərdən ibarət

terminoloji birləşmələrin bir qismi isə heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənir. Məlumdur ki, Qərbi Avropa dillərindən terminlər dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir və ona görə də, təbii ki, bəzi texniki terminoloji birləşmələrin bu və ya digər komponentlərində rus dilinə məxsus şəkilçilər işlənir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında əcnəbi sözlərin işləndiyi terminoloji birləşmələr aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Terminoloji birləşmələr iki böyük qrupa bölünür: Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələr (QTB) və hər iki komponenti sırf Qərbi Avropa mənşəli alınmalardan ibarət terminoloji birləşmələr;

2) Qarışıq terminoloji birləşmələr mənşəyi və quruluşu, habelə morfoloji dəyişikliyə uğraması baxımından müxtəlif növlərə;

3) Hər iki tərəfi sırf Qərbi Avropa mənşəli alınmalardan ibarət terminoloji birləşmələr strukturu baxımından sadə və mürəkkəb şəkildə olurlar, morfoloji dəyişikliyə uğrayırlar və şəkilçilər mənşəyi etibarilə müxtəlif olurlar;

4) Texniki terminologiyamızda, lüğət və ədəbiyyatımızda Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlərin daxili olduğu terminoloji birləşmələr özünəməxsus yer tutur və texniki dilimizin inkişafında böyük rol oynayır.

"Televizor" – kökü yunan dilindən götürülmüş bu söz ingilis dilində formalaşaraq, ictimai sahədə daha çox işlənərək dilimizə XX əsrin ikinci yarısından sonra daxil olmuşdur. Bu terminin əsas mənası uzaq məsafədən təsvirin verilməsi üçün istifadə olunan qurğuya və yaxud cihaz, aparat deyilir. Bu söz ilk dəfə olaraq 1937 – ci ildə "Xarici sözlər lüğəti" – də (XLS – də) qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dilində bu söz müharibə illərindən sonra, 1950 – ci illərdə işlənməyə başlanmışdır. İctimai, məişət termini kimi bu söz müasir dövüdə gündəlik həyatımıza daxil olmuş və onunla əlaqədar olaraq dilimizdə bir çox törəmələr, vardır: "televiziya verilişləri", "televiziya proqramı" və s. Bəzən bu termin qısaldılaraq ancaq "tele" kimi işlədilir.

"Boylar" – İngilis dili mənşəli bu termin ictimai həyatımızın məişət sahəsində işlənərək iri su qızdırıcı cihazlara deyilir. Bu termin dilimizə lap son zamanlarda daxil olmuş və çox zaman bu terminin əvəzinə çoxkomponentli termin kimi "su qızdırıcı", "su qızdırıcı cihaz", "su qızdırıcı aparat" kimi işlədilir. İngilis dili mənşəli bu termin rus dilində "kipyatilnik", "naqrevatel" sözləri kimi işlənir. Bu termin əsasən iri fabriklər və zavodlarda, müəssisələrdə, istixanalarda istifadə olunan böyük cihazlara, aparatlara deyilir. İlk dəfə bu söz 1964 – cü ildə XLS – də qeyd olunmuşdur.

Beləliklə ingilis dili mənşəli ictimai – siyasi terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində geniş şəkildə işlənir, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə və təməlləşməsinə mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili mənşəli ictimai – siyasi terminlərin bəziləri sırf ixtisas xarakteri daşıyıb, ancaq müəyyən dərəcədə mütəxəssislərə aid ola bilər. Buna görə də onların mənası işlədiyi kitabda mütləq aydınlaşmalıdır.

Fransız və ingilis dili mənşəli bir çox terminlər dilimizdə işlənərkən onun daxili qanunlarına uyğunlaşaraq, assimilyasiyaya məruz qalırlar və mənbə dildən fərqli olaraq dilimizin fonetik və qrammatik ünsürlərini qəbul edir.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dili mənşəli ictimai – siyasi terminlər Azərbaycan dilinin terminologiyasında özünə möhkəm yer tutmuş, dilimizin lüğət tərkibində və təndəşlik hüququna malik olmuş, törəmələr yaratmış və geniş işlənmə sahəsinə malik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 1997, 268 s.
2. Qasımov M. Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır. Bakı, Azərənqər, 1967. 146 s.
3. Tərcümə sənəti. Məqalələr məcmusu. Bakı. Yazıçı, 1990. 344 s.
4. Бельчиков Ю. А. Интернациональная терминология в русском языке. М., 1959, 214 с.
5. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., 1983, 290 с.
6. Горбачевич К. С. Изменение нормы русского литературного языка. Л., 1971, 198 с.

ABSTRACT

İn this article was given and spoken about the using of the English words in Azerbaijan and also about the using of the Azerbaijan words in English and also in this article was ghouri the functional meaning of the words of the botu languages.

Şəbnəm ŞƏMSƏDDİNOVA^{*} QƏDİM TÜRK DİLİNDƏ FELİN NÖV KATEQORİYASI

Türkölogiyada felin mənə növləri məsələsi geniş tədqiq edilmiş mövzulardan biridir. Növ məsələsindən türkölogiyada ilk olaraq N.K.Dmitriyev bəhs etmişdir. O, bu kateqoriyanın mahiyyətini "subyekt və hərəkət obyekt arasında

^{*} Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

münasibət yaradan" vasitə kimi şərh etmişdir. Sonralar tədqiqatçıların əksəriyyəti felin mənə növlərini müəyyənlaşdı-rəkən başlıca olaraq həmin məsələyə-obyektə subyektlə bir-birinə olan müxtəlif münasibətinə əsaslanmışdır. N.A.Baskakov isə hərəkətin özünün subyekt ilə obyektə olan münasibətini də felin mənə növlərində başlıca əmil hesab edir (6, 231).

Fellərin mənə növlərini subyektlə obyekt və hərəkətə obyekt, həm də hərəkəti icra edən şəxsə, qrammatik subyektlə olan münasibətini bildirməyə kömək edir.

Felin növ kateqoriyasının müstəqil qrammatik kateqoriya olması dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biridir. Bəzi tədqiqatçılar onu müstəqil leksik-qrammatik kateqoriya, bəziləri isə müstəqil qrammatik kateqoriya kimi təqdim edir. Fikrimizə, növ qrammatik kateqoriya kimi hələ tam formalaşmayıb. Çünki felin növ kateqoriyası felin təsir kateqoriyasının daxilində özünü göstərir. Belə ki, digər kateqoriyalardan fərqli olaraq, növ kateqoriyası bütün felləri əhatə eləmir.

Fellərin növləri obyektli subyektlə, hərəkətin obyekt üzərinə keçməsinə görə müəyyən növlərə bölünür. Müasir və qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin 5 mənə növü: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, icbar. Ə.Rəcəbov bu növlərə keçər, keçməz, təhrik, şəxsi növləri əlavə edərək, eləcə də birgəlik və qarşılıq növləri ayrı-ayrı verərək onların sayına 9 göstərir. Onun verdiyi keçər və keçməz növlər təsirli və təsirsiz fellərin bölgüsüdür. Bu isə başqa bir kateqoriyaya aiddir. Təhrik növdə verdiyi fellər icbar növdə olan fellərlə eyni mənədadır. Fərqli yalnız onların təsirsiz fellərdən təsirli fel yaratmasındadır. Şəxsi növün adı verilərsə də, abidələrin dilində ona aid heç bir nümunə verilmir (2,515-530).

Məlum növ – bu növün özünəməxsus heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Felin bu növü leksik yolla ifadə olunur. Belə ki, felin lüğəvi mənasında işin icrası və üzərində iş görülmə obyekt məlum olur. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bütün sadə fellər lüğəvi mənalara görə məlum növdədir. *öl* "ölmək" (KT_{§40}), *tüş* "düşmək" (T47) və s.

Məchul növ – felin bu mənə növündə iş görən işin icrasında fəal iştirak etmir, işin kim tərəfindən icra edildiyi bilinmir. Orxon-Yenisey abidələrində müasir dilimizdə olduğu kimi məchul növ *-il*, *-il*, *-im* və *-n* şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır. Məsələn, *etildi* "edildi" (Y41), *alınmış* "almış" (Y52) və s. A.N.Kononov məchul növ şəkilçisi olan *-il*-in iki mənə ifadə etdiyini qeyd edir: 1. Passiv-qayıdış 2. Şəxssiz-passiv (1, 178). *-n* şəkilçisi sonu saitlə və l samiti ilə bitən sözlərə əlavə olunaraq məchul növü fellər yaradır. *kılntım* "yaradıldım" (T1) *boğuzlantım* "boğazlandı" (T26) və s. Qeyd edək ki, ikinci feli A.N.Kononov passiv-qayıdış fellərə aid edir. Yenisey abidələrində isə *-n/-il* şəkilçisinin eyni bir sözə artırıldığına təsadüf olunur: *adırımmadım* "ayrılmadım"//*adırılm* "ayrıldım" (Y31,32) Bu şəkilçilər iş və ya hərəkətin işi icra edən öz üzərinə qayıtdığını da ifadə edir. Buna görə də

abidələrin dilində bəzən məchul növ ilə qayıdış növü fərqləndirməkdə müəyyən çətinliklər olur. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində məchul növün qeyd etdiyimiz şəkilçiləri işlənilir. Lakin qədim dilində *-itm*, *-ilin* şəkilçiləri bu növü yaradır. F.Zeynalov bu formanın ən yəqin növ forması olduğunu və abidələrin dilində məchul növün əlaməti kimi işləndiyini qeyd edir (6, 235). Biz Orxon-Yenisey abidələrinin dilində belə bir formaya rast gəlmədik.

Qayıdış növ – Orxon-Yenisey abidələrinin dilində qeydə alınan bu növdə iş görən işi öz üzərində icra etdiyini göstərir və *-il*, *-im*, *-n* morfemlərinin köməyi ilə düzəlir. Qayıdış növü əmələ gətirən şəkilçilərin mənsəyi haqqında A.N.Kononov bildirir ki, *-n* şəkilçisi işarə-şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Fikrimizə, *-n* şəkilçisinin şəxs əvəzlilərdən törəməsi fikri ağılabatandır. Abidələrin dilində qayıdış növdə olan felləri müxtəlif mənə qruplarına ayırmaq olar: 1. İş onu görən öz üzərinə qayıtdığını bildirir: *alkantığ* "əldən düşdük" (KT c 9), *katlan* "möhkəmlən" (Y42). 2.Ruhi dəyişikliyin subyektlə öz üzərinə qayıtdığını bildirir: *sebinip* "sevinib" (BX_{§2}), *sakutun* "düşündüm" (BX_{§2}). 3. İş və hərəkətin passiv icrası üzərinə qayıtdığını bildirir: *telin* "dəlin" (KT_{§22}). Müasir türk dillərində felin qayıdış növü həm bu, həm də *-im*, *-len*, *-laş*, *-ləş* şəkilçiləri vasitəsi ilə qayıdışlıq anlayışı yaradır.

Qarşılıq-birgəlik növ – bu növdə işin icrasını bir neçə subyekt birgə olaraq iştirak edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin bu növü *-ış*, *-s*, *-is* morfemlərinin köməyi ilə düzəlir. Şəkilçilərin mənsəyi ilə bağlı türkologiya müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.N.Kononova görə bu, ikilik bildirən *-z*, *-s* şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Bəzi türkoloqların fikrinə isə *-ş* affiksli əvvəllər növün mənasına malik olmamışdır. Sevortyan qeyd edir ki, bu çoxluq mənası ifadə edən ad şəkilçisi olmuşdur (3, 262).

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində qarşılıq növ şəkilçiləri 2 mənə ifadə edir.

1. Birgə-qayıdış – bunlar təsirli feldən yaranıb təsirsizləşir: *urus* "vuruşmaq", *sümiş* "döyüşmək" (BX_{§27}). 2. İki və ya daha artıq subyekt arasındakı birgə işin icrasını bildirir. Bu fellər işə təsirsiz fellərdən əmələ gələn öz təsirsizliyini saxlayır: *ögləşip* "məsləhətləşib" (T20), *kaçışmış* "qaçışmış" (O1) və s. Qarşılıq-birgəlik növdə olan fellər abidələrin dilində intensiv şəkildə işlənilir.

İcbar növ – Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu növdə iş, hərəkət birinci subyekt tərəfində yox, onun əmri, xahişi və s. ilə ikinci, üçüncü subyekt tərəfindən icra edilir. "Subyektdən asılı olan hərəkət 2 cür verilib bilər. 1. Subyekt real hərəkət edəndir və cümlədə mübtəda olur. Bu zaman təsirsiz fellərdən yaranıb təsirli olur. 2. Subyekt hərəkətin fəal icraçısı və yönük halda işlənmə tamamlıq olur. O, hərəkəti öz istəyi ilə yox, başqa subyektlənin işi icra edir. Subyekt cümlədə ayrıca sözlə ifadə edilməyə də bilər, amma növ şəkilçisi qəbul edərək iki qat təsirli olur" (1, 178-179).

Orxon-Yenisey abidələrində felin icbar növü bir neçə şəkilçilə ilə meydana gəlir. *-t*, *-it*, *-it'*, *-it'*, *-itz*, *-itz*, *-iz*. A.N.Kononov bu şəkilçiləri 2

qrupa ayırır: 1) sait+samit-ilkin forma 2) samit+saıt+samit- sonrakı forma (1, 179).

-i, -it, -ıt – morfemləri abidələrin dilində işlənən ən məhsuldar icbar növ şəkilçiləridir. Onlar bir hecalı, saıtlı bitən fellərə artırılır: *tokıtdım* "tikdirdim" (KT_C11), *itütdim* "etdirdim" (T34) və s.

-ır^d – tək hecalı samitlə bitən köklərdən və icbar növdə olan -t şəkilçisi ilə bitən sözlərə artırılaraq icbar növ yaradır. *tüşıür* "endirmək" (T24). Ə.Rəcəbli bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş yalnız bir *keçirü* "keçirərək" (MÇ 36) sözünü nümunə gətirir (2, 525). Ancaq bu söz icbar növdə deyil, **-ır^d** burada təsirli fel yaradan şəkilçidir.

-ız/-iz – Abidələrin dilində qeyri-məhsuldar olan şəkilçi təsirli fellərə artırılaraq icbar növ əmələ gətirir. *tutuztı* "tutdurdu"(KT₃38), *udız* "təqib etdir" (T15). A.N.Kononov bu şəkilçiləri ilkin forma hesab edir.

-ır^d – təsirli fellərə əlavə olunaraq icbar növdə olan fellər yaradır. A.N.Kononov bu şəkilçinin -t/d+r ilkin formasından yarandığını qeyd edir: *yok ertürtümiz* "dəfn etdirdik" (KT_{3sm.s}), *urturtum* "vurdurdum" (KT_C 12).

-ız/-iz – abidələrin dilində aktiv şəkildə işlənməyən bu şəkilçiyə ancaq bir nümunədə rast gəlinir: altızdı "aldırdı" (KT₃ 38).

A.N.Kononov icbar növ əmələ gətirən şəkilçilər sırasına bunları da əlavə edir:

-ğın, -qın, -gün, -kün – burada birinci samit passiv-icbar, ikinci hissəsinin isə qayıdış-məchul növün şəkilçisi olduğu qeyd edilir. **-ğur, -gür, -qur, -kür** – -ğ və -r affiksələrindən yarandığı, **-ğar, -gər, -qar, -kər**-in isə bunların açıq variantı olduğu yazılır. Daha sonra **-sıq, -siq** şəkilçisinə bir nümunə verir və ilkin kökə dolaylı yolla passiv mənə verdiyini göstərir. Bunun -s/-z+-q əmələ gəldiyini qeyd edir. Sonuncu olaraq o, **-tuq, -tuq, -tik, -tük** şəkilçisini qeyd edir və onu **-sıq** şəkilçisinin variantı hesab edir. Lakin tədqiqatçı şəkilçiyə aid nümunə vermir (1,181-182).

Felin digər qrammatik mənə növlərinə nəzərən icbar növ daha çox işlənir. Orxon-Yenisey abidələrinin materialları ilə müasir türk dillərini qarşılaşdırdığımız zaman felin növlərində ciddi dəyişiklik olmadığını görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII – IX вв.). Ленинград, 1980
2. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı, 2006
3. Serebrennikov B., Hacıyeva N. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, 2002
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı, 2011
5. Şükrüli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı, 1993
6. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 2008

FRANSIZ DİLİNDƏ FELİN ZAMANLARININ TESLLƏRLƏ İFADƏSİ

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində öz layiqli yerini tutması, dünyada gedən qloballaşma və inteqrasiya prosesi ölkəmizə xarici dillərin intensiv şəkildə öyrənilməsinə, dilin yeni səmərəli metodlarla tədrisinə olan tələbatı daha da artırır. Ölkəmizin bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inamlı irəlilədiyi, universitetimizin Avropa felin zamanları, şəkilləri, məsdər tərkibi, feli sifət və cerud formaları, sifətin və zərfin müqayisə dərəcələri, sadə geniş cümlələr, müxtəlif feli konstruksiyalar, modal fellər öyrənilir. Bu mərhələdə tələbələrin şifahi nitqinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Danışıq materialı üçün peşəyönlümlü, ictimai-siyasi, Azərbaycanın, eləcə də dilini öyrəndiyimiz ölkələrin həyatı ilə sıx bağlı mətnlər verilir. Tələbə tədris prosesində 1500 söz və söz birləşməsi öyrənilir və onlardan sərbəst olaraq şifahi və yazılı nitqdə istifadə etmək bacarığına yiyələnir.

Tədrisin ikinci mərhələsində işgüzar fransız dili tədris edilir. Tələbə öz ixtisası sahəsində minimum terminologiyaya yiyələnərək, orijinal mətnlər oxuyub başa düşmək, müsahibi ilə ixtisası sahəsində mərbəst ünsiyyət yaratmaq, müstəqil surətdə rəy və mülahizələr irəli sürmək, müxtəlif elm mənbələrindən istifadə etmək, mürəkkəb konstruksiyalardan şifahi və yazılı nitqdə istifadə etmək kimi bacarıq və vərdislərə sahib olur.

Ali məktəblərdə imtahanların testlərlə aparılması belə bir mövzuya müraciət etməyin zəruriliyini ortaya çıxarır. Əksər dillərdə qrammatikanın nisbətən mürəkkəb hesab edilən mövzularından biri felin zamanları və onların testlərlə ifadəsidir. Fransız dilində zamanların öyrənilməsi anlayışı indiki zamanla başlayır. Felin indiki zaman formasının düzəldilməsindən söz açarkən tələbə bilməlidir ki, fransız dili felləri üç qrupa bölünür. Hər qrupa aid olan fellərin özünəməxsus təsrifi vardır. Birinci və ikinci qrup fellərinin təsrifi standart qaydalara tabe olduğundan tələbələr üçün ciddi çətinliklər yaratmır. Tələbə şəxs sonluqlarını bildikdən sonra bu felləri təsrif etməklə çətinlik çəkmir. Misallara müraciət edək.

Nous ... de la leçon et de notre professeur.

a) parlez b) parlent c) parlons d) parler e) parles.

Testi edərkən tələbə ilk növbədə mübtada rolunda çıxış edən şəxs əvəzliyinə nəzarə salmalıdır. Verilmiş misalda şəxs əvəzliyi birinci şəxsin cəmində olduğundan sonu *ons* ilə bitən fel forması testin düzgün cavabıdır.

İkinci qrup fellərinin təsrifi zamanı tələbə bilməlidir ki, bu fellər əsas sonluqlardan əlavə cəmdə *iss* sonluğunu qəbul edir. Sonluqları bildikdən sonra

tələbə testlərdə düzgün cavabın seçilməsində çətinlik çəkmir. Lakin indiki zamanın düzəldilməsində əsas çətinliyi yaradan üçüncü qrup fəlləridir. Bu fəllər şəxslənərkən müəyyən qanunauyğunluqlar olsa da, tam eynilik müşahidə olunmur.

Vous ... la vérité, n'est-ce pas?

a) dire b) dis c) disons d) dites e) disent

Deməli, ikinci şəxsin cəmində yeganə düzgün cavab d bəndi, yəni *dites* forması ola bilər. *Futur simple* yəni sadə gələcək zamana aid testlər etdikdə bir sıra çətinliklərlə rastlaşırıq. Ümumiyyətlə, bu zaman felin məsdərinə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla düzəlir: -ai, -as, -a, -ons, -ez, -ont. Məsələn, *déjeuner* felini götürək. Universitetlər Assosiasiyasına qəbul edildiyi, Baloniya sistemində uğurla qoşulduğu bir dövrdə hər bir tələbə üçün dünyanın aparıcı dillərindən biri olan fransız dilinə yiyələnmək onun həyatının ayrılmaz komponentinə çevrilmişdir. Fransız dilinin tədrisi iki semestr nəzərdə tutulur. Dilin tədrisinə kompleks şəkildə yanaşılır: fonetika, qrammatika, leksika paralel olaraq tədris olunur, iqtisadi terminlərin öyrənilməsinə xüsusi önəm verilir. Oxu, yazı, sifahi nitqin inkişafı, ixtisasa dair orijinal oxunub başa düşülməsi, onların sərbəst olaraq şərh edilməsi, işgüzar məktub və sənədlərin tərtib olunması kimi vəzifələr qoyulur. Fransuz dilinin tədrisi iki mərhələyə ayrılır:

1. praktik fransız dili;
2. işgüzar fransız dili.

Praktik dilin öyrənilməsi xarici dilin tədrisinin birinci mərhələsinə təşkil edir. Dil elementləri sıx vəhdətdə öyrənilir. Mətni müstəqil şəkildə oxuyub başa düşmək, mətn ətrafında müsahibi ilə sərbəst ünsiyyətə girmək kimi bilik, bacarıq və vərdislər əldə edilir. Qrammatik minimum kimi.

<i>Je déjeunerais</i>	<i>Nous déjeunerons</i>
<i>Tu déjeuneras</i>	<i>Vous déjeunerez</i>
<i>Il (elle) déjeunera</i>	<i>Ils (elles) déjeunent</i>

Bu zamanın testlərlə ifadəsində əsas çətinlik yaradan gələcək zamanda heç bir qaydaya tabe olmayan fəllərlə bağlıdır. Bu fəllərə misal olaraq aşağıdakıları misal götürmək olar:

<i>avoir – j'aurai</i>	<i>courrir – je courrai</i>
<i>etre – je serai</i>	<i>mourir – je mourrai</i>
<i>envoyer – j'enverrai</i>	<i>faire – je ferai</i>
<i>aller – j'irai</i>	<i>vouloir – je voudrai</i>

Bu qaydasız fəllər arasında ən çox diqqəti cəlb edən iki feldir. Bunlar *etre* və *aller* fəlləridir. Gələcək zamanda şəxslənərkən demək olar ki, onlar köklərini tamamilə dəyişir.

Jacques et Pascal ... à l'Université à cinq heures du soir.

a) sera b) serons c) seront d) serez e) sommes

Verilmiş testdə şəxs sonluğundan görünür ki, testin yeganə düzgün cavabı c bəndidir. Müasir fransız dilində test zamanı çətinlik yaradan bölmələrdən biri də *passé composé*, yəni mürəkkəb keçmiş zamandır. Bu zamanın izahatı zamanı tələbələr bilməlidir ki, fransız dili fəllərinin demək olar ki, 95%-i *avoir* köməkçi feli ilə təsrif olunur və bu fəllər mübtədə ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Passé composé zamanını düzəldərkən əvvəl köməkçi feli (*avoir* və ya *etre*) indiki zamanda şəxsləndirib əsas felin *participe passé*, yəni keçmiş zaman feli sifət formasını yazmaq lazımdır. Testlərə müraciət edərkən:

Hier les étudiants ... la trêve.

Sont écrite ont écrit a écrit avons écrit comme écrit

Bu testi edərkən tələbə bilməlidir ki, *écrite* feli *avoir* köməkçi feli vasitəsi ilə təsrif edilir və üçüncü şəxs cəmdə bu felin forması *ont* olur. Bunları bildikdən sonra tələbə asanlıqla düzgün variantı seçə bilər. Mövzunun izahı zamanı müəllim bu faktı vurğulamalıdır ki, fransız dilində bütün pronominal fəllər və cəmi on beş fel – *aller, venir, entrer, sortir, revenir, rentrer, naître, mourrir, monter, descendre, tomber, rester, arriver, partir, devenir* mürəkkəb keçmiş zamanda *etre* köməkçi feli vasitəsi ilə düzəlir. Bu zaman tələbələrin diqqətinə bir şey çatdırılmalıdır ki, *etre* feli ilə şəxslənən fəllər mübtədə ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn: *Les garçons ... à la maison.*

Ont restés sont restés + sont restés ont restés ont resté

Tələbələr üçün müəyyən çətinliklər yaradan zamanlar arasında futur proche və *passé proche* zamanlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. *Futur proche* yaxın gələcək zamandır, Azərbaycan dilinə *indi, indicə* sözlərdən biri ilə müşayiət olunan gələcək zaman vasitəsi ilə tərcümə edilir. Məsələn:

Attendez je vais venir – Gözləyin mən indi gəlirəm.

Əgər cümlədə zaman zərfliyi işlənərsə, onda ana dilinə tərcümə edərkən hazırlamaq feli əlavə edilir.

Oy allez-vous après le petit déjeuner – Səhər yeməyindən sonra siz nə etməyə hazırlaşsınız?

Verilmiş zamana aid testləri etmək üçün tələbə onun necə düzəldiyini bilməlidir. O, bilməlidir ki, future immedat aller felinin köməyi ilə düzəlir. Bu zaman aller felini indiki zamanda şəxsləndirib əsas felin məsdər formasını əlavə edirlər. Bu halda ilk növbədə aller felinin indiki zamanda təsrifini və əsas felin infinitif formasını bilmək lazımdır.

Mes étudiants ... à la maison.

a) viennent aller b) venir aller c) vont aller+ d) va aller e) vas aller

Passe proche zamanı demək olar ki, futur proche zamanının əksidir. *Futur proche* yaxın gələcək ifadə edirsə, *passé proche* yaxın keçmiş zamanı bildirir. Testləri edərkən tələbə əsasən mübtədənin hansı şəxsə olmasını və həmin şəxsə uyğun olaraq aller felinin düzgün formasını tapmağa çalışmalıdır.

Ils ... une lettre à leurs amis.

- a) viennent d'écrire+ b) viennent d'aller c) vient de dire
d) viennent de écrire e) viens d'écrire

Bələliklə, yuxarıdakı təhlillərdən görünür ki, müasir fransız dilində fellərin zamanlarının daha dərinədən öyrənilməsi üçün onların testlər daxilində nəzərdə keçirilməsi daha məqsəduşğundur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fransız dilində fellərin zamanları müxtəlif formalarda təzahür edir və təzahür formalının fərqləndirilməsində testlərin əhəmiyyəti müstəsnaadır.

ƏDƏBİYYAT

1. N.H.Nəbiyev, F.B.Həsənov, A.A.Hüseynov: «İşgüzar fransız dili». Bakı, 2011.
2. I.N.Popova, G.A.Kazakova. Cours pratique de grammaire française. M., 2004.
3. И.А.Иванченко. Сборник тестов по грамматике французского языка. Санкт Петербург, 2001.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена использованию тестов по вопросам анализа различных глагольных времен в современном французском языке. Проведенные анализы показывают, что тесты являются наиболее лучшими способами для всестороннего исследования французских глаголов.

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of different tense forms in the modern French language. The analyses prove that the tests are best forms for the investigation of some tense forms in French.

Наиля МИРБАБАЕВА

О СОЗНАТЕЛЬНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Методика преподавания неродного языка прошла долгий путь развития от реформы конца XIX в. до реформ сегодняшнего дня. Многолетняя практика показывает, что развитие методики связано с социально-экономическими, политическими, историческими изменениями, которые регулярно происходят во всем мире. Дело в том, что эти изменения порождают социальный заказ общества, направленный на систему образования вообще и на методику обучения иностранным языкам в частности. Г.А.Китайгородская по этому поводу отмечает, что «педагогические цели непосредственно вытекают из социальных целей и социальной сущности обучения. Новые требования общества к

образованию, а точнее, к уровню образованности и развития личности, новые условия жизни меняют и методы преподавания, и содержание педагогической практики. Поэтому разработка новых методик обучения, соответствующих актуальным целям образования, является не только педагогической, но и социальной задачей» [3, 4].

На современном этапе общепринято считать, что основная цель обучения русскому языку как иностранному (РКИ) заключается в том, чтобы формировать у студентов коммуникативную компетенцию.

Ещё в 2003 г. В.Г.Костомаров, выступая в Санкт-Петербургском государственном университете на круглом столе «Языковая политика в современной России», отметил, что мотивация изучения русского языка изменилась, хотя преподаватели и методисты этого не заметили и не учли в своих разработках. Суть в том, что абстрактно-гуманитарные интересы заменяются утилитарно-профессиональными, а язык распространяется через туризм, экономику и науку, что реально даёт возможность функционировать русскому языку как мировому [4, 53]. Слово вторя этим идеям, западные учёные развивают теорию коммодификации языка, т.е. превращения его в товар, который может быть обменен на определённые ценности в глобальной мировой экономике.

Действительно, в эпоху всеобщей глобализации главной задачей стало формирование речевых действий, речевых умений, речевого поведения, а не изучение языка. По этому поводу Ф.Г.Гусейнов писал: «... единственной реальностью языка является речь, и на её изучение должны быть нацелены наши усилия. Именно поэтому объектом модели описания русского языка в национальной аудитории следует считать не абстрактную систему языка с его уровнями, подуровнями и междуровневыми связями и отношениями, а реальную речь. Не квалификацию единиц системы, а их конкретные речевые функции следует взять за исходное» [1, 24].

Вместе с тем, как справедливо отметила Ф.П.Филин и В.В.Иванов, «описание лексики русского языка «глазами русского» оказывается недостаточным с точки зрения нерусского: многое из того, что для носителя русского языка как родного является «само собой разумеющимся», для изучающего этот язык как неродной оказывается неясным и непонятным [5, 18].

Это обстоятельство даёт основание осуществлять дальнейшее изучение русской лексики в целях её преподавания в нерусской аудитории.

В учебных заведениях, в том числе и в вузах применяются различные методы обучения русскому языку как иностранному. Многолетний опыт преподавания свидетельствует о том, что от правильного выбора метода, отвечающего целям, задачам и условиям обучения, во многом зависит эффективность учебного процесса. Исходя из

этого методисты разработали целый ряд новых методов, приёмов и моделей обучения.

В методической литературе предлагается использовать также сознательно-практическую модель обучения на занятиях по русскому языку. Данная модель отражает установку метода на практическое обучение языку через осознание лексико-грамматических единиц языка. В ходе занятий предполагается комплексное развитие речевых навыков и умений с преимущественной опорой на печатный текст. Таким образом, основным источником формирования и развития навыков и умений признается изучаемое чтение. Отдельные варианты модели выдвигают в качестве главного источника учебной информации устную речь [2, 70].

Говоря о сознательно-практической модели обучения, следует отметить, что она предполагает несколько этапов:

- 1) сообщение темы занятия, демонстрация материала, который должен быть усвоен, определение характера работы на каждом этапе;
- 2) введение нового лексико-грамматического материала либо систематизация уже известного с привлечением текстовой и графической наглядности в сопровождении с речевыми образцами;
- 3) выполнение тренировочных упражнений, направленных на закрепление и систематизацию материала. В ходе выполнения упражнений закрепляются фонетические, лексические, грамматические навыки, умение извлекать информацию из текста и использовать её в устной и письменной речи;
- 4) выполнение предтекстовых упражнений, готовящих к чтению текста (этап предварительного снятия трудностей понимания текста). Упражнения направлены на развитие механизма чтения, развитие языковой догадки на основе словообразовательного анализа, развитие контекстуальной догадки;
- 5) чтение текста (изучаемое и просмотровое);
- 6) выполнение послетекстовых заданий, в которых формируется умение извлекать информацию из прочитанного текста, передавать её с различной степенью трансформации, а также участвовать в беседе по теме текста. Одновременно совершенствуются речевые навыки и умения, приобретённые на предшествующих этапах работы;
- 7) в ходе выполнения домашнего задания совершенствуются приобретенные навыки и умения, формируются умение излагать содержание текста, умение формулировать его идею, а также передать свое отношение к воспринятой информации [2, 76-77].

В рамках небольшой статьи невозможно подробно охарактеризовать перечисленные этапы обучения. Вслед за другими методистами мы попытаемся осветить специфику сознательно-практической модели

обучения русскому языку в контексте современных проблем преподавания русского языка как неродного.

Прежде всего следует обратить внимание на основные положения при решении вопроса о формировании лексической базы на иностранном языке.

1. Организующим ядром на занятиях служит материал словаря-минимума, лексика которого распределяется по этапам обучения с учётом её функции: слова выполняющие в предложении грамматическую функцию, слова-заменители, слова с положительной и отрицательной дистрибуцией, знаменательные слова.

2. На начальном этапе лексическая база ограничивается небольшим числом часто употребляющихся слов, необходимых для введения звуков, показа различий между ними и работы по моделям.

3. Расширение лексического запаса до уровня, соответствующего свободному владению языком, и обучение специальной лексике целесообразно проводить лишь после того, когда основные модели языка будут усвоены.

Данный тезис требует некоторой оговорки, поскольку в сфере образования нередко можно услышать мнение о том, что изучение языка специальности в нерусском секторе необходимо начать на ранних этапах усвоения русского языка. Трудно согласиться с этим предложением, ибо в каждом языке важным звеном является его коммуникативное ядро. Именно эта сфера языка должна стать отправной точкой для усвоения соответствующей узкоспециальной лексики.

4. Усвоению лексики способствует показ значения слова в контексте. Свободное владение словом происходит в результате восприятия и продуктивного употребления слов в многочисленных контекстах.

5. Методика работы над лексикой предусматривает использование целого ряда приёмов: слушание слова изолированно и в предложении; произнесение слова студентами; семантизация слова беспереводным способом; сообщение примеров, иллюстрирующих функционирование слова в контексте; тренировка в употреблении слова; чтение слова вслух и его запись; более свободное употребление слова в различных контекстах [2, 109-110].

Говоря о значении сознательно-практической модели обучения русскому языку, необходимо отметить, что данная модель создаёт условие для осуществления обучаемыми собственных коммуникативных намерений. При этом первостепенное значение придаётся тому, что именно хочет сообщить и с какой целью один участник общения другому в определённой ситуации, грамматическая роль слова во фразе отступает на второй план.

При таком подходе особую остроту приобретает проблема мотивации обучения. Мотивация, интерес, желание, психический комфорт, радость, положительно эмоционально окрашенные отношения между партнёрами общения – вот что выделяется сегодня передовыми педагогами, методистами и лингвистами всего мира как необходимая предпосылка и условие успешного овладения языком [3, 6].

Сознательно-практическая модель обучения удачно согласуется с требованиями нового педагогического направления, которое называется интенсивным.

Данное направление осмысливается многими специалистами как оптимальный способ реализации тенденций научно-технического прогресса, способствующий изучению методических проблем с точки зрения социально-психологических факторов. В этой связи изучаются общие проблемы овладения навыками иноязычного общения, вопросы развития личности в коллективном учебном взаимодействии, а также влияния групповых процессов на качество обучения и т.д.

В заключение следует отметить, что условиями успешности учебного процесса является тщательное продумывание его содержания, выбор наиболее эффективных методов и приёмов, обеспечивающих умственную деятельность обучаемых (анализ, синтез, сравнение, комбинирование и др.) и направленных на усвоение иноязычного материала.

Добавим также, что сознательно-практическая модель обучения в совокупности с другими методами может способствовать реализации известного методического требования, заключающегося в том, что учебные ситуации должны вписываться в контекст реального общения. В то же время дальнейшее развитие и обогащение методики предполагает и дальнейшую разработку коммуникативной стратегии эффективных методов, приёмов и моделей обучения РКИ.

Литература

1. Гусейнов Ф.Г. Об издержках описания русского языка как неродного //РЯЛШ, 1987, с. 24-29
2. Капитонова Т.И., Шукин А.Н. Современные методы обучения русскому языку иностранцев. М., «Русский язык», 1987
3. Китайгородская Г.А. Новые подходы к обучению иностранным языкам //Интенсивное обучение иностранным языкам. Изд-во Моск. ун-та, 1990 (4-12).
4. Протасова Е.Ю. Русский язык в туристическом ландшафте зарубежья //Русский язык за рубежом, № 4, 2013, с. 53-61
5. Филин Ф.П. и Иванов В.В. Современная теоретическая русистика и преподавание русского языка нерусским //Русский язык за рубежом, 1982, № 3

Шаргия ГАСЫМОВА ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВНОСТЬ В ИЗУЧЕНИИ МОРФОЛОГИИ

Проблема преемственности и перспективности в обучении является методологической проблемой дидактики. Она находит свое специфическое выражение в таких закономерностях процесса обучения, называемых принципами дидактики, как научность, систематичность, последовательность, прочность результатов обучения. Как отмечается в «Педагогике школы», «Научность и систематичность» в обучении обеспечиваются преемственностью.

Не менее важное значение для соблюдения принципов дидактики имеет и другая сторона проблемы преемственности – перспективность в обучении, предполагающая ориентацию на достижение определенного результата обучения. Перспективность, как и преемственность, обеспечивает систематичность, научность, последовательность и прочность развития знаний, умений и навыков и определяет отбор содержания и методов обучения.

Таким образом, по отношению к процессу обучения под преемственностью и перспективностью следует понимать соотношение содержания и методов обучения на каждом промежуточном этапе с предшествующими и последующими этапами, с конечными целями и задачами и задачами обучения.

В усвоении курса русского языка проблема преемственности и перспективности имеет важное значение вследствие специфики предмета и вытекающего из нее построения курса.

Как известно, курс русского языка имеет два концентрира: I и III и IV- VIII классы. Причем и в том и в другом концентре материал изучается линейно-ступенчато, что означает неоднократное возвращение к одним и тем же правилам.

Например, имена существительные и прилагательные, а также глагол изучается четырежды: во II, III, IV и V классах.

Как правило, соответствующие понятия раскрываются постепенно, обогащаясь от этапа к этапу новыми дифференциальными признаками, а навыки совершенствуются и развиваются за счет расширения ориентировочной основы.

С другой стороны, при реализации преемственности и перспективности в обучении нельзя не учитывать тесную связь единиц разных уровней. Учет внутрисубъектных связей позволяет в развитии знаний, умений и навыков.

Наконец, нельзя реализовать преемственность и перспективность, не учитывая тех знаний, умений, и навыков по другим разделам, которые

необходимы для успешного изучения данного раздела. Для усвоения морфологии необходимо чтобы учащиеся на основе понятий соответствующих разделов умели:

- 1) соотносить букву звуком (чтобы правильно выделить основу в слове бросают для образования повелительного наклонения); увидеть позиционные чередования (при спряжении – бегу, бежишь);
 - 2) определять лексическое значение слова, группировать слова по лексическому значению (чтобы понять отличия качественных, относительных и притяжательных прилагательных) различать синонимические и антонимические отношения (чтобы усвоить правописание не с различными частями речи (из раздела «Лексика»);
 - 3) членить слова на морфемы, различать слово и формообразование (из раздела «Словообразование»);
 - 4) разбираются в строении словосочетаний и предложений «чтобы определять синтаксическую сочетаемость и синтаксическую функцию частей речи (из раздела «Синтаксис и пунктуация»).
- Специфика предмета «Русский язык» требует для преемственности и перспективности учета связи изучаемого материала:

- 1) с предшествующими и последующими этапами его изучения;
- 2) с другими разделами, где могут затрагиваться, совершенствоваться, углубляться знания, умения и навыки по данному материалу параллельно с основными материалам раздела и 3) с теми разделами, где учащиеся получают знания, умения и навыки, которые используются для усвоения материала.

Морфология изучает систему частей речи в русском языке. Элементами этой системы являются части речи с присущими им грамматическими категориями. «Части речи во всей полноте их свойств и особенностей и составляют основной объект изучения в морфологии». Усвоение свойств и особенностей частей речи лежит в основе навыков квалификации слов как частей речи, то имеет большое значение для осуществления практической направленности преподавания, так как эти навыки составляют основу правил правописания окончаний и суффиксов слов, слитно-раздельных-дефисных орфограмм, а также пунктуационных правил.

Анализ этапности в изучении каждой части речи позволяет разделить все части речи на 3 группы.

Одна группа частей речи (имя существительное, имя прилагательное и глагол) проходит линейно-ступенчатое изучение.

О второй части речи (местоимение, наречие, предлоги, союзе и частице) в начальном концентре получается общее представление, усваиваются студентами термины. Так, из местоимений учащихся узнают личные местоимения, из наречий – наречия, которые отвечают на вопрос

как?; из предлогов – первообразные; из союзов – и, а, но; из частиц – только частицу не.

Изучение третьей группы частей речи (имя числительное, а также особых форм глагола – причастий и деепричастий) характеризуется тем, что в начальном концентре о них не упоминается.

Такое расположение материала в действующих учебниках требует от учителя реализации преемственности и перспективности в преподавании морфологии.

Например, каждая новая ступень изучения имен существительных – это прежде всего повторение всей совокупности ранее изученных морфологических признаков. При этом в основном внимание заостряется на изменяемых грамматических категориях (падеж, число; из постоянных признаков изучение рода и склонения) и все-таки изученное в начальных классах (падеж, род и склонение) остается в центре внимания учащегося, так как эти категории используются в целях правописания.

С другой стороны, большое практическое значение для развития понятий, связанных с существительным (к с другими частями речи этой группы), имеет качество дидактического материала, на основе которого строится обучение.

Во-первых, на каждой новой ступени лексика должна соответствовать возрастному уровню учащихся. Если на уроках изучения склонения существительных в начальных классах, учитель использует такие слова с конкретным значением, как стол, щенок; деревья, кошка; поле, животное; тетрадь, мышь).

Во-вторых, усложнение дидактического материала должно идти также в направлении усложнения форм. Например, для определения падежа существительного в предложении на этапе IV-V классов для разбора слова с омонимичными падежными окончаниями, так как они требуют сложного грамматического анализа.

Для полного грамматического разбора целесообразно давать слова с грамматическими особенностями. К ним относятся слова: имеющие только форму единственного или только форму множественного числа; собственные имена (они не имеют множественного числа); неизменяемые существительные. Разбор таких существительных заставляет привести в движение большое количество сведений, способствует выработке системных связей, что лежит в основе морфологии имени существительного.

Логика развертывания преемственно-перспективных линий в изучении второй группы частей речи.

Кроме накопления словарного материала, работа над частями речи в этот промежуточный период может идти за счет отработки общеграмматических умений; устанавливать лексическое и грамматическое

значение слова.

Совершенствование этих и других общеграмматических учений, готовит учащихся к усвоению частей речи второй группы.

С другой стороны, с точки зрения преемственности и перспективности при изучении этой группы частей речи более актуальным, чем при изучении частей речи первой группы является вопрос о закреплении и развитии знаний об этих частях речи.

Третья группа частей речи, имеет свою логику преемственно-перспективного изучения. Единство общеграмматических умений составляет лингвистическую основу, готовящуюся изучение этих частей речи. Особенную важность приобретает работа по введению этих категорий слов в устную речь. В первую это относится к причастиям и деепричастиям, которые мало употребляются речи.

Как при изучении частей речи – второй группы огромное значение для усвоения причастий и введения их в речь имеет постпозитивная работа над ними. Понимание того, что изучение причастий и деепричастий в VI классе не оканчивается, является неперемным условием соблюдения принципа преемственности и перспективности в преподавании этой части морфологии.

Таким образом, мы видим, что ориентируя изучение частей речи на цели обучения, мы выходим за рамки узкого раздела программы.

Поэтому прочность знаний, умений и навыков по морфологии во многом зависит от умения использовать возможности других разделов.

Литература

1. Моисеев А.И. русский язык. Фонетика. Морфология. Орфография. М., 1975 г.
2. Блинов Г.И. О некоторых вопросах перспективности в обучении. Русский язык в школе. 1973 г.

TARIX

Yusif QAZIYEV*

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə məktəb kitabxanalarının və sinifdaxaric müəllimlərinin təşkilatı işi (1918-1920-ci illər)

“...Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasının və vətəninə sevdiyi kimi, ana dilini də sevir.”

Firudun bəy Kəçərli

Xalq maarifinin bərpası və yenidən qurulması yolunda ilk addımlar.

Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) imperialist dövlətlərin iqtisadi və siyasi quruluşlarını sarsıtdı. Tarixi məqamın zərurətindən istifadə edən bir çox müstəmləkə xalqları kimi Azərbaycan xalqı bu müstəqillik qayğısını həyata keçirərək öz milli dövlətçiliyini bərpa etmək mübarizəsinə qoşuldu. 28 May 1918-ci ildə O öz milli dövlətçiliyini bərpa etdi. 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurasının qətnaməsi ilə Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Demokratik Respublikası(ADR) elan edildi.

Yeri gəlmişkən, Çar isul-idarəsini əvəz edən bolşevik daşnaq-hakimiyyəti—Bakı Kommunası iflic vəziyyətinə düşmüş məktəbləri nəinki bərpa etdi, əksinə Azərbaycan məktəblərini (rus-tatar) məhv etdilər, o cümlədən məscidləri yandırdılar. Hətta İtaliyan stilində tikilmiş İsmailiyyə (İndi AMEA-nın binası) məscidini Kommunanın sədri-S. Şaumyanın tapşırığı ilə və A. Mikoyanın rəhbərliyi ilə bolşevik-daşnaq bəndələri yandırdılar və azəri soyqırımına başladılar.

ADR ilk yarandığı gündən başlayaraq az vaxt ərzində xalqın ictimai, iqtisadi, mədəni-maarif sahələrində misli bərabəri olmayan tədbirlər və əməli işlər həyata keçirdi.

ADR-in dövlət müstəqilliyini əldə etməsi nəticəsində ölkəmizin çox əsrlik iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni, humanitar və sosial həyatın bütün sahələrində, habelə beynəlxalq aləmdə prinsipial dəyişikliklərin yaranmasına, müstəqil dövlətçiliyin obyektiv tarixinin yazılmasına əsaslı şərait yarandı. Müstəqil ideyalar təhsilin ana dilində qurulması üçün elmi və mədəni zəmin formalaşmağa başladı, yeni məktəb tiplərinin yaranması ideyaları, dövlət quruculuğu təcrübəsi hərtərəfli öyrənilməsi, təhsilin ana dilində yenidən qurulması ideyaları yarandı.

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi, əməkdar müəllim, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Müsləman Şərqində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Avropanın demokratik dəyərləri ilə Şərq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini üzvi şəkildə birləşdirən yeni dövlət və cəmiyyət nümunəsinin qurulmasının himni oldu. ADR Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, təhsil və mədəniyyətinin inkişafına xüsusi diqqət göstərdi.

ADR parlamentinin 28 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında ADR Nazirlər Şurasının sədri Fətəli Xan Xoyski hökumət bəyanatı ilə çıxışında maarif və mədəniyyət sahəsindəki dövlət siyasətindən bəhs edərək demişdi: "Bu cəmiyyət elə səhədir ki, dövlətin bazisi və ictimai həyatı bunsuz qurula bilməz."¹ Çətinliklə qarşılanan gənc Azərbaycan hökuməti xalq maarifinə, mədəniyyətə, incəsənətə ayrılan vəsaiti getdikcə artırmağa çalışırdı.

Hökumət 1919-cu il büdcəsini müəyyənləşdirərkən xalq maarif və mədəniyyətinin inkişafına 45 milyon manat adi xərclər, 30 milyon manat isə fəvqəladə xərclər üçün vəsait ayrılmışdır. Bu məbləğ hərbi nazirlik və dəniz donanmasına ayrılan vəsaitdən sonra ikinci yeri tuturdu (1, 2).

Maarif sahəsində qəbul edilmiş qərarə əsasən 1919-cu ildə təkcə Zaqatalada 25 ibtidai məktəb açmaq üçün 100.000 manat pul buraxılmışdır. Həmin il əzində 23 orta və orta ixtisas məktəbi, 1 politexnik və kommersiya məktəbi və digər tədris müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır. Məktəblərin ümumi sayı 700-ə çatmışdır.

Beləliklə, Birinci dünya müharibəsi dövründə iflasa uğramış çar məktəb sistemi yenidən dirçəlməyə başladı. Bərpadə hala düşmüş və əksərən fəaliyyətini dayandırmış məktəblər bərpa olunmağa başladı və fəaliyyətə başlayan məktəblər birinci növbədə kitabxana və kitab nəşri ilə məşğul oldu.

Birinci imperialist müharibəsi və Bakı Kommunası dövründə ibtidai məktəblərin dağıdılmasını və ADR dövründə yenidən bərpasını göstərən (3).

Cədvəl

İllər	İbtidai məktəblərin sayı	İbtidai məktəblərdəki şagirdlərin miqdarı	Onlardan azərbaycanlılar	O cümlədən:	
				Azərbaycanlı oğlanlar	Azərbaycanlı qızlar
1914/1915	943	62788	22161	20299	1862
1919/1920	668	48078	16621	15201	1420

¹ Azər. SSREA Xəbərləri (tarix. Fəlsəfə və hüquq seriyası)-B., Elm, 1990, № 2, səh.29

Fəaliyyətdə olan məktəblərin kitabxanaları sürətlə təşkil edilərək, kitabxana fondu köhnə və yeni kitablarla təchiz edildi. Həmçinin məktəb kitabxanalarının kitab fondu mətbuatla da zənginləşdi. Yeri gəlməşən qeyd etmək lazımdır ki, 1919-cu ildə Azərbaycanda 89 adda qəzet və jurnal çıxdı. Onların 39-u Azərbaycan dilində, 44-ü rus dilində və 6-sı isə başqa dillərdə nəşr edilirdi (4).

ADR-in Maarif Nazirliyi bütün təhsil ocaqlarında (xalq məktəbləri, seminariyalar, politexnik məktəblər, gimnaziyalar, realni məktəblər, kommersiya məktəbləri), həmçinin yeni yaranmış universitetdə kitabxanaların təchiz olunmasına xüsusi diqqət yetirdi. Bu iş 4 istiqamətdə həyata keçirilirdi (5).

1. Təhsil ocaqları kitabxanalarının respublikada nəşr edilən bütün çap əsərləri ilə pulsuz və məcburi təminatı. Bu məqsədlə 1919-cu ildə Azərbaycan hökumətinin təqdimatında əsası da respublika parlamentinə istinad edilərək xüsusi qanun qəbul edilmişdir (5). Qanun bütün məktəb kitabxanalarını Azərbaycanda nəşr edilən kitab, jurnal, məcmuə və qəzetlərin məcburi nüsxələri ilə təchiz edilməsini nəzərdə tutmuşdur.

Bu baxımdan hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər içərisində kitab nəşri işi ön cərgədə idi. Kitabların və xüsusən Maarif Nazirliyi nəzdində 1918-ci ildə xüsusi komitə yaradılmışdır. Komitə tərəfindən təkcə 1918-ci ildə 7 adda dərslik çap olunmuşdur (6).

ADR təhsil sahəsində başlıca siyasəti təhsilin ana dilində aparılması və ana dilində mətbuat (qəzet, jurnal, kitab və s.) çapı idi. Dövlətin ziyalıları təhsilin ana dilində aparılmasını, ana dilinin hər yerdə kütləvi olaraq işlədilməsini təbliğ edirdilər. Firudin bəy Kəçərli evdə ana dilində danışmağa və ana dilində yazıb yaratmağı irəli sürərək məktəbdə, yığıncaqlarda və s. tədbirlərdə rus dilində danışılmasını məqbul hesab etmirdi.

Bu münasibətlə Firudin bəy Kəçərli yazırdı: "...Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasının və vətəni sevdiyi kimi, ana dilini də sevir" O, bu sevgini ana dilinin hər yerdə işlətməklə bəyan etməyi vəzifə kimi qarşıya qoyurdu.

Ana dilinin təlimi üçün məzmunca dolğun, maraqlı stabil dərsliklərə o zaman böyük ehtiyac var idi. Bu boşluğu doldurmaq üçün milli ruhlu yazıçı, şair, pedaqoq və müxtəlif qəbildən olan ziyatılarımız bir çox dərslik və dərs vəsaitləri yazmışlar.

Məsələn, tədqiqatlar aşkar etmişdir ki, ADR 1918-1920-ci illərdə 70-dən artıq adda kitab və dərslik nəşr etdirmişdir. Dərsliklərdən qeyd etmək olar: Rəci bəy Əfəndizadə "Türk dili" (1918), M.Mahmudbəyovun "Müsvəvvə türk əlifbası: ilk qiraət" (1918), Hadizadə Axund Əbdürrəhim və Mirməhsün Zadəgani Ağə Mirəbdüləli "Şəriət kitabı" (1918), Ağə Əli Qasımzadə "Hesab məsələləri məcmuəsi" (1919), Ağəbala İsrəfilzadənin "Təzə elmi hesab" (1919), Abdulla bəy Əfəndizadə "Son türk əlifbası" (1919), Cəmo bəy Cabrayılzadənin "Tarix təbii" (1919), Abdulla Şaiq Talıbzadə "Milli qiraət" (1919) və s. Həmin

dövrədə nəşr edilmiş digər tarixi, elmi-siyasi kitablardan da qeyd etmək olar: Hadi Məhəmməd Əbdülsəlim "İnsanların tarixi faciələri"(1918), Seyid Ağa Axundzadə "Mart hadisəsi" (1918,1919), "Xorasanın tutulması və İkinci Nikolayın cəzalanması" (Hürrüyyət dövrü, 1919 və s.), (5).

Milli dildə az vaxt içərisində bu cür dərsliklərin yazılması Azərbaycan ziyalılarının o çətin şəraitdə böyük qələbəsi idi. Bu dərsliklər həm pedaqoji, həm də didaktik-metodik cəhətdən o dövr üçün yeni tələblərə cavab verirdi. Dərsliklərin dilinin sadəliyi, aydınlığı, bədiliyi, mətlərin dolğun məzmunə malik olması, metodik cəhətdən materialların seçimi, uşaqlara veriləcək bəliklərin onların yaş və anlam səviyyəsinə uyğun olması, uşaqlara bədii zövqü tərbiyə etməsi, cəlbədicisi onların geniş təbiiqinə və uzun illər istifadəsinə səbəb oldu.

Qeyd edilən nailiyyət, təbii ki, o zaman rus imperiyasının tərkibində olan azərbaycanlılar nə qədər çalışdırlarsa, müstəqil bir ölkə vətəndaşı olmadıqlarından imperiya hakimiyyətinin əsl vəziyyətində idilər. Ona görə də köklü milli dəyişikliklərin həyata keçirə bilmirdilər. Bu imkan 1918-ci ilin mayında qurulmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasında yarandı.

Azərbaycan Demokratik Respublikası Dövründə XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin sinifdən xaric mütaliə üçün arzu etdikləri ədəbi əsərlərin nəşri qismən də olsa həyata keçirilmişdir. Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbi-bədii irsinin, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik nümunələrini, əks etdirən bir sıra əsərlər də çap olunmuşdur: Üzeyir Hacıbəyov "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun" operetalarının librettoları, S.S. Axundov "Hekayələr", Soltan Məcid Qənizadə "Nağıllar", Rəşid bəy Əfəndizadə "Pul dəlisi"(hekayə), M. Zeynalzadə "Həvəs" (hekayə), Zülfiqar bəy Hacıbəyov "Aşıq Qərib" operası, Ağa Həsən Mirzəzadə "Milli nəğmələr", Əhməd Cavad Dalgə" (şeyrlər məcmuəsi və s.(7).

2.Xarici ölkələrdən kitab almaqla məktəb kitabxanalarının kitab fondu təchiz edilir. Bu işin tezliyi və asanlaşması naminə hökumət xarici çap məhsulətini gömrük vergisindən azad etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, az vaxt ərzində təhsil ocaqları kitabxanalarına, xüsusən məktəb kitabxanalarına Türkiyədən, Rusiyadan və Tiflisdən 10 min nüsxədən artıq kitab alınmışdır (8). Ümumiyyətlə, Maarif Nazirliyi tərəfindən 1918-1920-ci illərdə Türkiyədən 20 min nüsxədən artıq dərslik, dərs vəsaiti və digər kitablar gətirilmişdir (9).

Yalnız İstanbul şəhərindən universitet kitabxanasına 212 adda kitab gətirilmişdir. (12).

3. Ölkə daxilində ehtiyatlardan istifadə etmək yolu ilə kitabxanaların kitab fondunu zənginləşdirmək. Yəni öz fəaliyyətini dayandırmış məktəblərin, kitab anbar və mağazalarında saxlanılan kitabların kitabxanalara paylanması təşkil edilir.

4. Ayrı-ayrı şəxslərin, müəssisələrin, xeyriyyə cəmiyyətlərinin kitabxanalarında olan kitablar toplanaraq kitabxanalara paylanılır. Bu iş

asanlıqla başa gəlmirdi. Gərgin iş aparılırdı. Yerli qəzetlərdə tez-tez müraciətlər dərc edilirdi, kitab ambarında, mağazalarda, məscidlərdə, müxtəlif elmi cəmiyyətlərdə və s. müəssisələrdə məhəlfəzə edilən ədəbiyyat kitabxanalar arasında bölüşdürülürdü. Bu işlə Xalq Maarif Nazirliyi, xüsusi xeyriyyə cəmiyyətləri, ayrı-ayrı maarifpərvər şəxslər və müəllimlər məşğul olurdular (5).

ADR-in kitabxanaçılıq sahəsində keçirdiyi tədbirlərdən biri də işgüzar kitabxanaçılıq kadrları hazırlamaq idi. Bu məqsədlə təcili olaraq seminar-müşavirələr təşkil edilirdi. Bütün təhsil ocaqlarının, digər müəssisə və idarələrin kitabxanaçılıq bu müşavirələrə davət edilirdi. Kitabxanaçılıq sahəsində nəzəri və praktiki işlər araşdırılır və lazımı nəticə və qərarlar çıxarıldı. Bu sahədə aparıcı metodiki mərkəz rolunu 15 noyabr 1919-cu ildə təsis edilmiş Bakı Dövlət Universiteti aparırdı.

Qeyd edilən müşavirələrin biri haqqında məlumat verilsə, mülhizlər öz yerini tapa bilər. 1920-ci il yanvarın 16-da BDU –nun kitabxanasında Xalq Maarif Nazirliyi kitabxanaları işçilərinin seminar-müşavirəsi oldu. Seminar müşavirədə 94 kitabxana işçisi iştirak etdi. Müşavirədə məruzələr, çıxışlar edilib, konkret təklif və tövsiyələr edildi. Məruzələrdən qeyd etmək olar: Ə.Seyidzadə "Kitabxanalarda kitablar necə yazılmalı və təsnif edilməlidir", M.H. Rzəqulzadə "Onluq klassifikasiya", Heydərliyin "Kitabxana işini necə aparmalı", K. Ağalov "Kitabxana fondunun komplektləşdirilməsi" və s.(9, vərəq 9).

Kitabxanaların fondlarının təşkili üçün tədbirlər. ADR ilk günlərdən başlayaraq həyata keçirdiyi mədəni-maarif tədbirləri kitabxana işinin inkişafı üçün də əsaslı zəmin yaratdı. Kitabxana işi bu dövrdə həyata keçirilən bütün sosial-mədəni və maarifçilik işlərinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. 1918-1919-cu illərdə ADR-in kitabxana quruculuğu sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərin ana xətti əvvəllərdən fəaliyyətdə olan və yeni təşkil edilən təhsil ocaqlarında kitabxanaların yaradılmasında ibarət idi.

Maarif Nazirliyi ilk növbədə Respublikada fəaliyyət göstərən bütün təhsil ocaqlarında xalq məktəblərində, seminariyalarda, politexnik məktəblərdə, gimnazialarda, sənət və peşə məktəblərində, kommersiya məktəblərində və eləcə də yeni yaranmış universitetdə kitabxanaların təşkilinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Bu məqsədlə təhsil ocaqları kitabxanalarının kitab təchizatı dövlət səviyyəsində təmin edilirdi. Bu iş əsasən 4 istiqamətdə həyata keçirilirdi.

Kitab nəşri üçün yaradılmış komitə məktəb kitabxanalarında kitab fondunu təşkil edən dərslik və bədii kitabların ümumi tirajı 70.000 nüsxəyə çatdırıldı. Həmin kitabların adlarını qeyd etmək olar: "Türk əlifbası" (M.Ağayev), "Ədəbiyyat məcmuəsi" (Fərhad Ağayev),"Rəhbər hesab"(Ə. Rəğib) "Coğrafiya"(Q.Rəşid), "Elmi heyvanat" (Cəbrailbəyli) və s.

Kitabxanaların təchizatının müntəzəm və operativ təşkil edilməsi məqsədilə ADR-in digər tədbirlərindən biri də 1918-ci ilin avqust ayında

kitabxana kollektorunun yaradılması oldu (9, vərəq 7). Kollektorun Azərbaycan, rus, xarici ədəbiyyat üzrə kompleksləşdirmə şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Kollektor kitab mağazalarından və Xalq Maarif Nazirliyinin nəzdində kitabları satın alıb kitabxanalar arasında bölüşdürürdü. Bu işdə kollektorun nəzdində yaradılmış komissiya məşğul olurdu (5, səh.35).

Bununla aşağıdakıları qeyd etmək yerinə düşər.

1. ADR dövrü (1918-1920) Azərbaycan xalqının tarixində milli oyanış, milli dirçəliş dövrü kimi özünü göstərmişdir. Bu dövr(23 ay) milli mədəniyyətimizin və maarifimizin tarixində öz fəaliyyət ömrünə görə əvvəlki və sonrakı dövrlərin hər hansı bir inkişaf etmiş dövrü ilə müqayisədə ifrat üstünlüklərə malikdir.

2. Bu dövrün əlamətdar işlərindən biri də dövlət büdcəsi hesabına ana dilində kitab və mətbuat nəşri ilə kitabxanaların fondunu zənginləşdirmək idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycan dilində 39 adda qəzet və jurnallar kənd edilirdi. Bu da Azərbaycanda çoxluq təşkil edən əhalinin, xüsusən kənd əhalisinin kütləvi savadlanmasına səbəb olurdu. Azərbaycanlı əhalisi artıq heç bir xərc vermədən uşaqlarını məktəbə asanlıqla qəbul etdirib ana dilində təhsil qayğısına qalırdılar. Onu demək kifayətdir ki, ADR dövründə ibtidai və orta məktəblərdə təhsil alan 48 min 78 nəfər şagirddən 22 min 261 nəfər Azərbaycanlı idi (10).

3. ADR dövrünə kimi milli kadrların yetişdirilməsinə böyük əhmiyyət verilmişdir. Hökumət ölkədə Universitet və digər təhsil ocaqlarının hazırladıqları kadrlarla kifayətlənməmişdir. Xarici ölkələrdə də kadrlar yetişdirməklə məşğul olmuşdur. Belə ki, 1918-ci ilin sonunda ADR hökuməti öz hesabına 100 nəfər abituriyent müxtəlif ixtisaslar üzrə ali təhsil almaq üçün Avropanın müxtəlif ölkələrinə yola salmışdır (10).

4. Maarif ocaqlarının kitabxanalarının, xüsusən məktəb kitabxanalarının təşkili xalqın müxtəlif təbəqələrinin və siyasi qüvvələrin birliyi sayəsində kütləvi hərəkata çevrilmişdir ki, bununla kitabxana işinin inkişafı üçün əsaslı zəmin yaranmışdır. Bu illərdə kitabxana işi dövlət səviyyəsində xalqın mədəni inkişafında mühüm amil kimi qiymətləndirilmiş, kitabxanaçılıq işinin nüfuzu artmağa başlamışdır. Təşkil edilən hər bir kiçik kitabxana belə dövrü mətbuatda əks etdirilmişdir. Təkcə 1919-cu ildə respublikada nəşr edilən qəzetlərdə ayrı-ayrı kitabxanaların fəaliyyətinə dair 90-dan artıq müxtəlif yazı dərc edilmişdir (5, səh). Bu yazılarda kitabxanaların fəaliyyəti (iş saati, həyata keçirdiyi tədbirlər və s.) hərtərəfli işıqlandırılırdı.

İmkanlı şəxslər hətta belə xüsusi evlərində kitabxanalar təşkil edib, xalqın maariflənməsi qeydinə qalırdılar. Mənbələrin birində göstərilir ki, "Kamenni" küçəsi ilə "Spasski" küçəsinin tinində 110 nömrəli evdə türk kitabxana-qiraətxanası açılmışdır. Burada türk, rus və başqa dillərdə kitablar və jurnallar vardır. Kitabxana səhər saat 8-dən axşam saat 8-dək açıqdır. Kitabxanada söhbətlər də təşkil edilirdi (5, səh.22).

Beləliklə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının maarif və mədəniyyət, o cümlədən kitabxanaçılıq sahəsində hələlik az da olsa tədqiq olunmuş təşəbbüs və işlərin çağdaş dövrümüzün fəaliyyətində öməkdir. Bu təşəbbüs və işlərin bundan sonrakı elmi və əməli fəaliyyətimizdə bir daha labüddür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası: tarix, ictimai-siyasi və mədəni həyatı. – B., 1992, səh.99, 181.
2. Onulları Seyidağa. Azərbaycanda XIV-XV əsrlərdə maarif və məktəb. – B., jurnal «Az.mək.», 1973, № 7, səh.50-55.
3. Azərbaycanda xalq maarifinin inkişaf yolu. B., 1945, səh.16.
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, fond 51, iş 7, v.82.
5. İsmayılov X. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə kitabxana işi. – «Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya» jurn. B., 1997, № 1, səh.27-37.
6. Az.R. MDTA, fond 57, siyahı 1, iş 1264, vərəq 2 və arxa, 3, 4, 5, 12, arxa, 60.
7. Azərbaycan kitabı: Bibliografiya, cild I (1780-1920). – B., 1963, səh.169-172.
8. AzR MDTA, fond 57, siyahı 5, iş 314.
9. A. Atakişiyev. ADU-nun tarixi. B., 1991, I hissə, səh.91; AzR MDTA, fond 57, siyahı 1, iş 734, vərəq 3, 7, 9, 11.
10. AzR MDTA, fond 894, siyahı 10, iş 58,

XÜLASƏ

Məqalə «Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə məktəb kitabxanalarının və sınıfdənxaric mütaliənin təşkili işi (1918-1920-ci illər)» adlanır.

ADR hökuməti ilk addımında dağıdılmış məktəblərin bərpası və onların kitabxanalarının təşkili ilə məşğul oldu.

Bir çox dərslik və dərs vəsaitləri çap edilib kitabxanaların fondlarına paylandı.

Bununla kifayətlənməyən ADR hökuməti pulla xarici ölkələrdən kitab almağa başladı. Həmçinin ayrı-ayrı şəxslərdən, xeyriyyə cəmiyyətlərindən kitab toplanmasına başlandı.

Açar sözlər: kitabxana, mütaliə, müsəlman, maarif, məktəb, fond

РЕЗЮМЕ

Статья называется «Работа по организации школьных библиотек и внеклассного чтения в период Азербайджанской Демократической Республики (1918 - 1920-е годы)».

Правительство АДР в первую очередь занялось восстановлением

разрушенных школ и их библиотек.

Были изданы множество учебников и учебных пособий и розданы в библиотечные фонды.

Правительство АДР не ограничилось этим, и начало закупать книги из иностранных стран. Также начали собирать книги у отдельных лиц, благотворительных организаций.

Ключевые слова: библиотека, чтение, мусульман, просвещение, школа, фонд

SUMMARY

The article is called «Issue on organization of school libraries and home reading in the period of Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920 years)».

Government of ADR was engaged in as its first steps to reconstruct destroyed school buildings and organization of its work.

Number of textbooks and manuals were published and distributed to funds of libraries.

Not satisfied with it ADR government began to buy books from foreign countries. At the same time collection of books began from different persons, charitable societies.

Key words: library, reading, muslim, education, school, fund

Toraj GHADIMI*

A Survey on the Origin of Safavid's religion from Iranian and non-Iranian Researchers' Points of View

Abstract

The Safavid Era (1501- 1736) has been one of the most outstanding turning points in the history of Shia Islam , and in particular, in the history of Iran. This paper aims to investigate the two major influencing factors which had crucial effects on the Safavids' path to power, i.e., Shia Islam (a branch of Islam) and the Sayyadat Claim (descent from the Holy Prophet). As a result, Safavids established the first central government in Persia after Sassanid's collapse seven centuries before. Furthermore, Safavids established Ithna Ashari (**Twelver**) school of Shia Islam as the official religion of their empire. Despite these great achievements, the religious tendencies of Safavid Kings remain rather unclear. According to some historians Sheikh Safi Ad-din, the founder of Safavid Order, was a Sunni and a Sufi religious leader. Contrary to this view, others regard him

* The doctorate student of Institute of history of NACA

as a Shiite man. Following him, his descendants have openly claimed that they were Sayyeds. These simultaneous processes of conversion into Shia faith and Sayyadat claim was carried out so adroitly that Safavid kings were proud to .Due to spiritual influence over their Murids (followers),this great cultural and political shift was easily embraced with enthusiasm at the time .Thus, the anti-Sunni Safavids started a new phase in Shiaism.

Key words: Safavid, Shiism, Sheikh Safi Ad-din, Sunni, Sufi, Sayyadat, Islamic empire, IthnaAshar

Introduction

Although shiism is essentially associated with Safavid dynasty who officially established ShiIslam, that at the time was completely foreign to Iranian culture, as Iran's official state religion, there has always been shades of doubt on their Shia beliefs, particularly, on the Shia beliefs of their grand ancestor, Sheikh Safi Ad-dinIshaqArdabili.

The spiritual influence and the credibility of Sheikh Safi Ad-din as the leader of Safaviyah Sufi Order caused Sheikh Safi Ad-din descendants to step on the social and politicalscenes of the time and, on their path to acquiring power, they profited from various pretexts including Ershadirole (leadership and guidance position),Sayyadat Claim(descend from Prophet's household) and Shiismstatement (Rahimlo, 1982).

Despite the vast studies done on the religion of Safavid kings by Iranian scholars and others , there is no consensus among researchers that whether Safavid family had been Shia Muslim or they had converted from Sunni Islam into shia later due to the time's vital requirements for taking power or for certain protections.

If safavids were SunisShafei, then, when and on what bases they converted in to shia .Was this conversion implemented in one stage or it has been a long term process?Moreimportantly,the claim that they were from The Prophet Family has raised numerous controversies among Muslim as well as non - Muslim scholars since the Safavid reign. Method and materials

The aim in this paper has been to argue for and against the SafavidsSayyadat Claim and their religious beliefs by means of descriptive and analytic research method based on local, national and international library documents including books, journal articles, and available data. This paper intends to look chronologically to the most controversy-raising factors in the Safavidhistory; - Shia and Syadat.Thesefactors had been so decisive in the history of Islam and Iran that even today they have their impact on the political scene of the ME and of the world. The corpus of this research consists of data in the three languages of Persian, Arabic and English. The translation of a few

sources in other languages has been used. All data are considered original and liable in the literature on The Safavid Era.

Safavid Sayyad Claim (descent from the Prophet)

To attain political power, and to legislate their power, Safavids made use of some influencing and deep religious beliefs among Persian people. One main excuse was the claim that they were descendants of the seventh Imam, Imam Musa Kazim. This issue has raised problems in history onwards. The first document in which such a claim can be traced is the "Safvat Al- Safa", written by Darvish Tavakol Ebn Bazzaz Ardebil in 759 AH.

According to "Safvat Al- Safa", Sheikh Sadr Ad-din (the son of Sheikh Safi Ad-din), once stated that his father, Sheikh Safi, had said "there is Sayadat in our genealogy". (Safvat Al- Safa, 759 AH)

This evidence has been regarded as the first stage for publicizing the claim. In the coming years, the second stage was set by one of Sheikh Sadr Ad-din's murids (spiritual followers), telling that in a trip to Tabriz along with Sheikh Safi Ad-din, he had asked Sheikh whether he was Sayyed and Alavi (follower of Imam Ali, the first Imam in Shia Islam). Sheikh's answer had been positive. However, it was not clear whether Sheikh was Hassani or Hosseini.

To clear the ambiguity, the same murid claimed that he had dreamed of Sheikh Safi Ad-din, and Sheikh had asked him, why he had not told Sheikh's son, Sadr ad-din, that Sheikh Safi had been Hosseini. (ibid). Consequently, the Sayadat claim by Sadr Ad-din gained more weight among the increasing murids and afterwards among Iran's multicultural community. In fact, Safavids, claiming to be Sayyeds, spread their spiritual and religious savagery over their expanding empire which was surrounded by Sunni Ottoman and Uzbek empires. In other words, if it was not known by public that the Safavid household were Sayyeds, they seized the opportunity to force their influence and religious leadership in Persia and to exercise their options in acquiring political power over Persia which consisted of many peoples with independent traditions, culture and language. In addition, Persian people historically were religion-oriented and at that time the Persia was separated into parts as a result of lack of a central powerful ruling system. So The Persians had the historic background for accepting the Safavid's Claim.

Due to Socio- historical and religious Murid-Morad bonds among the Safavid Order leaders and their followers, the claim was easily set itself as the Safaviyah Order's and the empire's vital principal. Even the enemies of Persia, such as Sultan Khalil, ruler of Shervan and Bayazid the second, the Ottoman empire, who were suni Islam believers, recognized Safavids new religion. With Shah Esmail's ruling, who established Shia as the Persia's state religion, the questionability of the Claim was an unforgettable sin. Shah Esmail himself was proud of being a Sayyed and emphasized it in his poems and letters to other

rulers (Pigolo, etc. Al.in Keshavarz translation.1975).

Ahmad Kasravi, a historian in the recent century, has presented, for the first time, some reasons on inaccuracy of the Safavid dynasty's Seyadat claim and their family tree. He sees them as forged and falsified by the kings and governments of that time. Kasravi's theory is confirmed by many Iranian and non-Iranian researchers.

Kasravi presents the reasons as follow (Kasravi, 1971):

- 1 The contents of "Safvat Al-Safa" were distorted by the Safavids before and after their kingdom establishment and Shah Tahmaibl ordered a person called Mir Abolfath to correct and expurgate it (Torkman, 1976).
- 2 According to Safvat al-Safa, Sheikh Sadr ad-din, who claimed that he was Sayyed for the first time, did not know whose side (father's or mother's) was Sayyed.
- 3 Sheikh Safi Ad-din's wife who had lived with him for many years was not informed of her husband's Sayadat and "wondered of her son's statement that the Sayyeds were of his kin (Hagigat, 1999).
- 4 Neither Sheikh Safi nor His sons have been titled Sayyad in any official documents of the era (Kasravi, 1976).
- 5 The people of Ardabil had been Shafei, which was the religion of Azerbaijan.

Savory (2009) believes that the Safavids, after the establishment of their empire, deliberately falsified the evidence of their own origins. Their fundamental aim in claiming a Shia origin was to differentiate themselves from the Ottomans and to enable them to attract the sympathies of all heterodox elements. (Savory, 2009) To this end, they systematically destroyed any evidence which indicated that Sheikh Safi Ad din was not a Shia and they fabricated evidence to prove that the Safavids were sayyids. They constructed a dubious genealogy tracing the descent of the Safavid family from the seventh of the Twelver Imams, Musa al-Kazim (ibid).

In regard to Safavids linkage to the 7th Imam, they provided a family tree and had added it to the "Safvat al-safa" as it was customary for Sayyeds to present their family tree (Rahimlo, 1999). Against this view, some scholars verify the claim.

Karbalae Tabrizi quotes Mohammad Mohit Tabatabaee, a contemporary writer, that he has investigated the claim in several researches and confirms Safavid's claim. He writes that the existence of Sayadat genealogy in Piruzkurd Sanjabi or Sanjari has been possible because at present there are hundreds of Alavi families among Kurds in Iraq, Turkey, Iran and the Caucasus. Furthermore, he argues that being both a kurd and an Alavi at the same time does not contradict the Safavid's Claim (Karbalae Tabrizi, 1965).

Although the Safavid dynasty Sayadat Claim, whether false or true, had ambiguously been presented by Sheikh Sadr addin, it became a certain subject

from the age of Joneyd . Even the claim was strangely confirmed by their enemies. Furthermore, at the time of shah Esmail it became his sincere belief, and since the genealogy could make his monarchy legal and increase his political power, he always persisted in it and tried to confirm it(Roymer, 1991). On the role and importance of Sayadat claim in Shah Esmail's Monarchy, Roymer argues that it is obvious such a claim can be a decisive element in gaining the legitimacy of power in Shia Ideology and supports the Safavids(ibid).

The other excuse by which Safavids facilitated their attempts to acquire political power and later to legitimate that power was the Shia principle. Although safavids openly expressed their shia, at least from Sheikh Jonyed's time and coming to the throne, they did their best in promoting Shia. But their claim about Sheikh Safi Ad-din's shiism has always been obscure as their Seyadat Claim had always been.

Hamdolah Mostofi's account in "Nozhat Al-Ghlob", written in 740 Hejri, i.e., 5 years after Sheikh safiAd-din's death ,is the oldest available historical document about Sheikh safi Ad-din. In this report Mostofi considers most of Ardebil people as Shafei and followers(Murids) of Sheikh Safi Ad-din(Mostofi, 1981). Following Mostofi, EbnAbzar in 759 Hejri on Sheikh Safi Ad-dinshism reports that Sheikh Safi Ad-din, being asked on his religious beliefs, said that "our religion is Sahabeh's (The Prophets close supporters). We love the four and pray for all four".(ibid)

Hosseini Mir AbolFath, correcting the book "Safvat al Safa", emphasizes that sheikh safiAd-din had to observe Tagyeh (hiding his belief because of danger). He accuses EbnAbzar of hypocrisy and acting in a double way in his reports, contrary to him. Hosseini believes that " Since sheikh safiAd-din was following Sunnis in his religion, he has said some words which were in favor of sunnism and against Imamieh (IthnaAsharishia).

However According to some scholars, sheikh safiAd-din and his ancestors strongly adhered to Imam Ali. However, this adherence did not contradict with his Sunni beliefs. To support their view, these scholars cite these causes as a proof for their claim:

Firstly, sheikh safiAd-din had been a shafei . Compared to other sunniseets, Shafei is the closest to shia in essence. Even shafei's leader, Muhammad EbneEdrisshafei, has said poems on the praise of the Prophet Household.

Secondly, the 7th century onwards, due to a number of factors such as suffism approach to shiism ,Mughol's Attack on Iran, caliphate collapse in Baghdad as well as Muslims feeling of Mughol's domination danger on Islam world , there had been a general tendency among Muslims to revive Islam's original principles and to seek Islamic unity. Consequently, this revival tendency provided increased attention on Alavism and Sadats(Sayyeds). In a nutshell, in the ear of Mughol's domination, Alavi tendencies had had a strong

impact on the suffism order and on Ardabil order (919 HQ) at the same time. Dr.Zarinkob, contemporary writer, argues that at sheikh safiAd-din time, due to gradual development of shiism in Azerbaijan and neighboring regions, a great number of shia followers joined the Ardabil order. As a result, this background triggered biased shia beliefs among sheikh safiAd-din's descendants especially in Khaje Ali(Zarinkob. 1983)

Succeeding sheikh safiAd-din, his son, Sadr Ad-din was entitled to lead the safaviah order. About his religious beliefs and tendencies, nothing is known except his Sayadat claim. However, some historians regard Shiatendency, especially 12- Imam shia or IthnaAshar believers, in safaviah order as sheikh Sadr Addin's major achievements.

Contrary to above mentioned belief, some other scholars believe that khaje Ali was the source of religious reforms in safaviah Order. Navaei writes that, under khaje Ali's leadership safaviah order openly expressed its Shia beliefs(Navaei , 1973).

Edward Brown points out that Khajeh Ali was the first in sheikhs of safaviah order to openly express his strong and biased adherence to shiism. In regard to khaje Ali's son, Ebrahim, and his religious beliefs it can be said that he expanded the Order among Shia Turkmen in Anatolia and Syria. The author of the book "Islam's revolution between the elite and the common", whose judges on Safavids is not bias-free, believes that sheikh Header established "Heidarieh", a fresh religion which had no link to Twelve Imam Shia. (NaVAEI, 1973)

Heidarieh had been a separate religion and its followers, wearing Baktashieh clothes, lived in different parts of Anatolia. These followers known as Heidarieh believe that one of Allah's qualities has been transmitted to Ali (P.B.U.H) and afterwards it has been transmitted to his sons. Finally, through the 7th Imam, Musa Kazim (P.B.U.H), Sheikh Safi and later, Sheikh Heidar and Shah Ismail, inherited it. This is the reason why Sheikh Heidar has earned God's permission to promote the right religion (Pashazadeh, 2000).

It was in this way that Shah Esmail I who reached the monarchy throne in 907 Hejira in Tabriz, gave an official state to Shia Islam in Iran and by means of spiritual and political aspects of this movement made the Safavids' ruling stronger and ensured it for the next kings.

Conclusion

The Safavids tendency to Shia Islam was gradual and during different stages and conditions. One reason of that tendency was a political one, so that they wanted to have the Shia people of the Ottoman Empire Anatolia as the Safavids' disciples. After the Mongol dominance, which had no tendency to religion, required situations were provided to achieve this aim. Presence and effort of some learned men such as KhajeNasirAd-dinTusi and AllamehHelli at that time and the Mongol's religious facilitation policy all caused the Shia Islam to be in a

formal state by the Safavids in Iran. Also, it should be noted that the Shia teachings had common points with Shafite branch of Sunni Islam, which influenced on the conversion of the Safavids' Sunni religion to the Shia Islam after Sheikh Safi Ad-din.

References

- 1-Brown Ed. History of Iran literature. 4th vol. Tehran ISBN 964-00-1084-7.pp.50
- 2-Haghigat, A. The History of Iran's religious movements. Tehran University press (1998). ISBN 2-50-7000-964-pp.125.
- 3-Ibn Bazar. T. Safwat Al-Safa. Tabatabaei chief Edi. Tabriz (1994) ISBN 8-06-5625-964
- 4-Karbalee Tabrizi, H. Gardens and heavens of jenan. Al-garaeed.tehrannashreketab. (1976)
- 5-Kasravi, A. Sheikh Safi and his ancestors, Katibeh Publication, Tehran (1976) ISBN 8-05-6887-964-p.310
- 6-Navaei, A. A secret in Deep history, Gohar magazine, issue 5, year 1. (1973) ISBN 964-0-13. Savory, R.M. "Safavid Persia." The central Islamic lands from pre-Islamic times to the First World War. Eds. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton and Bernard Lewis. Cambridge University Press, 1970. Cambridge Histories Online. Cambridge University Press. 11 November 2009
DOI: 10.1017 / CHOL9780521219464.015
7-1084-7. pp.418.419
- 8-Pashazadeh, E.M. Islam's revolution, Ghom publication (2000)
- 9-Pigolo, S. and et al., The history of Iran 4th Ed. Tehran Payam publication, 1975. P471.
- 10-Rahimlu, Y. Cases of Safavid's spiritual pretexts. Tabriz university press (1999). ISBN 964-471-515-2.p.217
- 11-Roymer, H. R. Safavid's Era. Cambridge History of Iran (Safavid Era), Azhand, Y. translator, Tehran Jami publication. 1st Ed (1991). ISBN 3-4458-03-964.p140
- 12-Torkman, I.B. Araiye Alame Abbasi 2nd vol. Afshar, I. Ed. Tehran. Amir kabir publication 1971. ISBN 964-6532-01-2
- 13-Zarin kob, A. The rest of research in Iran's Sufism. 1st Ed. Tehran, Amir kabir. 1362, 1st Ed. ISBN 1-0

MÜNDƏRİCAT

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ	3
Almara NƏBİYEVA. Firudin bəy Köçərli və Aşıq Valeh.....	4
Aygün BAĞIRLI. Firidun bəy Köçərli Kamal Talibzadənin nəzari-estetik görüşlərində.....	11
Ləzifə QASIMOVA. F.B.Köçərlinin müəllim haqqında fikirləri.....	15
Məhəmməd MƏMMƏDOV. F. Köçərli- xalq ədəbiyyatı janrlarının araşdırıcısı kimi.....	21
Mətanət HƏSƏNOVA. F. B. Köçərlinin metodik fəaliyyəti.....	26
Məti OSMANOĞLU. F.Köçərlinin maarifçilik fəaliyyəti və milli ideologiya	30
Nəzakət İmamverdiyeva, Fərhad Məmmədov. F. B. Köçərlinin pedaqoji görüşləri.....	35

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Ayşən SADIQLI. "Qılınc və qələm" romanında Nizami Gəncəvinin bədii surəti.....	44
Ercan Kızıldaş. N.F.Qısakürəyin yaradıcılığında "lirik mən" və ilahi eşq.....	48
Əzizə BAĞIROVA. Bədii ədəbiyyatda qadın problemi cəmiyyətdəki tragizmin ifadəsi kimi (Suat Dərvişin "Fosforlu Cevriyyə" əsəri əsasında).....	52
Fatma HÜSEYNOVA. "Molla Nəsrəddin" jurnalının folklor qaynaqları.....	55
Firəngiz CABBAROVA. Əziz Mirəhmədov və Azərbaycan tənqidi realizmlərinə dair.....	59
Gülər ƏLİYEVƏ. XX əsr fransız qadın yazıçılarının nəzəri konsepsiyası : Simon de Buvuar.....	63
Gülnar NƏSİBOVA. İctimai məzmunlu dramlar.....	68
Xəyalə ƏFƏNDİYEVƏ. Satirik sözlün gücü.....	72
Xəyalə FƏRƏCLİ. Mövlud Süleymanlının povestlərində obrazlar sistemi.....	77
Könül HEYDƏROVA. "Millət dostları" və ya yalançı zadəganlar.....	81
Mehman HƏSƏNOV. Ə.Fitrətin bədii nəsrində cədidizmin ifadəsi ("Bədil" əsəri əsasında)	85

Məhərrəm VƏLİYEV. "Leyli və Məcnun" əsərlərində Nəfal obrazı haqqında bəzi mülahizələr.....	88
Nərmən AZADGİL. O. Bukeyevin nəsrində uşaq obrazı və mifoloji inam ("Aypara ana haqqında hekayət" və "Uşaqılıq illərinin əks-sədasi" povestləri əsasında).....	92
Nəzakət HÜSEYN QIZI, Elmira İLYASLI. Mühacirət ədəbiyyatı tarixindən; Əhməd Cəfəroğlunun ümumtürk mədəniyyətinə xidməti ("Türklük Amacı jurnalı" əsasında).....	97
Nigar SƏFƏROV. Utopiyasız utopiya, yaxud "olmayan yer" haqqında romana dair.....	100
Nizami XƏLİLOV. Aşıq yaradıcılığının XIX əsr yazılı poeziyasına təsiri.....	103
Rumiyyə BAĞIROVA. Mehdi Hüseyn və İsmayıl Şıxlının böyük sənətə baxışlarına dair.....	109
Samirə MƏMMƏDLİ. Cumhuriyyət məfkurəsi və bədii nəsr.....	113
Səməni ABBASOVA. Hekayə janrında tarixi şəxsiyyət və bədillik (Ö.Seyfəddinin "Çəhrayı mirvarisi xalat" hekayəsi əsasında).....	119
Şəms Bərami. Dostoyevski qəhrəmanları psixoloji aspektdə.....	122
Təranə MƏMMƏDOVA. XX əsr poeziyasından bir seçmə.....	128
Ülkər SULTANOVA. XIX əsr Azərbaycan yazılı poeziyasına xalq şeir üslubunun təsiri.....	131
Ülkər NƏBİYEVA. Şifahi yaddaşdan yazıya.....	135
Yeganə İSMAYILOVA. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları Kamal Abdulla yaradıcılığında.....	141
Yeganə QURBANOVA. İlk addımın uğuru.....	148

DİLÇİLİK

Anar FƏRƏCOV. Dilin sosial diferensiaslaşmasının səbəbləri.....	153
Aysel ƏHMƏDOVA. Altay dillərində fəli sifət göstəricilərinin paralelliyi.....	156
Aytəkin MİRZƏYEVA. Klassik ədəbiyyatda məktublaşma ünsiyyət vasitəsi kimi (Abdulla Şaiqə yazılan məktublər əsasında).....	162
Dilbər İBRAHİMOVA. İngilis dilinin elmi-iqtisadi ədəbiyyatında sintaktik əlaqələr və onların öyrənilməsi prinsipləri.....	166
Əhəd CAVADOV. Müstərek oğuz abidələrindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	169

Günay KƏRİMOVA. Müsəssən modal felinin Azərbaycan dilində məna çalarları.....	177
Hüseyn XOŞBATINI. Güney Azərbaycan şivələrində arqo leksikasının mənbəyi.....	180
İslam VƏLİYEV. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı mənbələrində işlənən bəzi feili bağlama formaları.....	186
Jalal ƏHMƏDOVA. Alman və Azərbaycan dillərində məqsəd budaq cümləsi.....	192
Kəmalə MEHDIXANLI. İngilis dilində fəli sifət birləşmələrində sintaktik əlaqələr və onların transformasiyası.....	196
Mehriban ƏLİZADƏ. Qoşa söz strukturunda qədim türk sözləri.....	200
Pərvin EYVAZOV. Bəxtiyar Vahabzadənin ana dili konsepsiyası.....	204
Rəfiq CƏFƏROV. Fransız və Azərbaycan dillərində frazeologizmlər.....	207
Rəna Məmmədova. Azərbaycan dilində şəkilçilərin tələffüzündə qənaət.....	210
Sevda KAZIMOVA. Azərbaycan dilçiliyində paralel komponent məsələsi.....	216
Sevda RZAYEVA. Səbəb zərfliyi və səbəb budaq cümləsi.....	219
Sevinc BAĞIROVA. Sintaktik birləşmələrdə ingilis dili mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində işlənməsi haqqında.....	225
Şəbnəm ŞƏMSƏDDİNOVA. Qədim türk dilində felin növ kateqoriyası.....	229
Şəfət ƏLİYEVA. Fransız dilində felin zamanlarının təslələ ifadəsi.....	233
Нанля МИРБАБАЕВА. О сознательно-практической модели обучения русскому языку.....	236
Шаргия ГАСЫМОВА. Преемственность и перспективность в изучении морфологии.....	241

TARİX

Yusif QAZIYEV. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə məktəb kitabxanasının və sinifdənərix mütalənin təşkili işi (1918-1920-ci illər).....	245
Toraj GHADİMİ. A Survey on the Origin of Safavid's religion from Iranian and non-Iranian Researchers' Points of View.....	252

Nəşriyyatın direktoru:
Texniki redaktor:

Şöhrət Səlimbəyli
Məil Xəlilov

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və publisist
Fəridun bəy Kəçərlinin anadan olmasının
150 illik yubileyinə həsr olunmuş

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI
(25-26 noyabr 2013-cü il)

«AVROPA» nəşriyyatı

